

BELUSZKY PÁL

Vég kiárusítás I.

Társadalomföldrajzi tanulmányok
(1959–1992)

Tudománypolitika

Az Alföld-jelenség

Tanyak, falvak

Településpolitika

Budapest, 1992

Vég kiárusítás I.

BELUSZKY PÁL

*válogatott társadalomföldrajzi tanulmányai
(1959–1992)*

Budapest, 1992

Kiadó:

MTA Regionális Kutatások Központja
(Pécs, Papnövelde u. 22.)

Felelős kiadó:

Illés Iván főigazgató, MTA Regionális Kutatások Központja

ISBN: 963 8341 64 1

Műszaki szerkesztés, szedés, tördelés:

Microtoll Kft. Szedőstúdió

1042 Budapest, Istvántelki u. 10–12.

Készült: 17 (A/4) ív, 1000 példányban.

Nyomtatás: MSZH Nyomda.

BELUSZKY PÁL

Vég kiárusítás I.

Társadalomföldrajzi tanulmányok
(1959–1992)

Tudománypolitika

Az Alföld-jelenség

Tanyak, falvak

Településpolitika

Budapest, 1992

Előszó helyett némi magamentegetés

Rendszerváltozás (?) után visszatekinteni 30 év termelésére, a szépitő emlékezés helyett a nyilvánosságnak szánt írásokat újraolvasni – nem nélkülöz némi kockázatot. Hogyan térsz vissza a szembesülés kalandjából? Értetlenül, elkeseredve, szégyenkezve? Önáltatásba s magyarázkodásba kezdve? Mindez persze az olvasó számára meglehetősen érdektelen – neki magának kell megtennie a maga utazását. Nem is untatom tapasztalásaimmal. Meglepetéseimmel, hümmögéseimmel, itt-ott szerény elégedettségemmel. Engedtessék meg egyetlen rácsodálkozásomról említést tenni. Csekély örömet az okozott, hogy a mindenkori „helyzet” megítélésében némi kritikai él jelen van írásaiban; ám a jobbító javaslatok az „alap/helyzetet” szinte időtlen időre adott-nak vélték (ez volt, természetesen, a rácsodálkozás tárgya!). A falvak helyzetének könnyítésekor a tsz-eket megkerülhetetlen (át nem alakítható, meg nem szüntethető) „tényként” kezeltük – kezeltem –, legfeljebb „túlhatalmától” kívántam óvni a falvakat s megértő együttműködést javasoltam. Az adott településpolitika **jobbításáról** sokfélét leírtam, de azt nem, hogy valami egészen más kellene. A társadalom, a gazdaság, a településhálózat haladásának **kijelölt** útjait kívántuk (tam) egyengetni, a felesleges tilalmi táblákat eltávolítani, a rendfenntartók önkényeskedéseit korlátozni; ám a lezárt utak megnyitásával nem számoltunk (tam). A történelem – szerencsére – merészebb.

A végkiárusítás megkezdésével kettős céloom van: hozzájárulni a társadalomföldrajz önképének újraformálásához, s hozzájárulni a **jelenléthez**. Jelenléthez a társadalomtudományok sorában azzal, hogy a – már megjelenésükkor többé-kevésbé „holt” – folyóiratok, évkönyvek, konferenciaanyagok lapjairól megkíséreljük feltámasztani azokat az írásokat, amelyek a társadalomról a társadalomnak kívántak szólni, s amelyeknek némi időszerűsége ma is van.

E célok alakították válogatásunk elveit s az újraközlés módját. Néhány rövidítésről – melynek többnyire ábrák és táblázatok estek áldozatául – eltekintve **változtatlan formában** közöltük a tanulmányokat. (Az ábrák sorszámozását ez esetben sem változtattuk meg, így kikövetkeztethetőek a rövidítések.) Néhány egészen rövid megjegyzéstől eltekintve ~~tartózkodtunk~~ az utólagos

magyarázatoktól, kiegészítésektől, hibai gazításoktól is; legfeljebb a sajtóhibákat javítottuk, s bizonyos egységesítésre törekedtünk (táblázatok egységes formája, ábraalírások egységesítése; nem volt lehetőségünk a bibliográfiai adatok teljes körű egységesítésére). Némi habozás után lemondtunk arról is, hogy a cikkek megírása utáni fejleményeket végigkövessük.

Szándékunk szerint a válogatás egy-egy gondolat, témakör kibontakozását, fejlődését is szemlélteti (pl. az „Alföld-szindróma” esetében). Ez a szándék tette szükségessé a gondolat-ismétlések eltűrését; ezúttal kérek ezekért elnézést az olvasótól. S ezért csupán néhány témakörben – tudománypolitika, az Alföld-jelenség, tanyák és falvak, településpolitika – született írásokból válogattunk – remélve azt is, hogy a VÉG még várat magára, a KIÁRUSÍTÁS folytatódik.

Budapest-Víziváros, 1992. március 29.

TUDOMÁNYPOLITIKA

Tudatos – ám lehet, nem „taktikus” – szerkesztői „fogásként” került e pamflet a VÉG KIÁRUSÍTÁS élére. Hisz célja ’89-ben is a provokáció volt s ma is ingerelheti tudományunk nem kevés jelesét. S az sem feltétlen szerencsés, ha bevezetésként arról győzködöm az olvasót: alacsony presztízsű, adósságot adósságra halmozó, a társadalomtudományok perifériáján meghúzódó tudományág (geográfia) néhány produktumát tartja kézben. Ám a tükörbe bele kell nézni, ha a látottak nem is szívmenlengetőek. – A geográfia környezete jócskán megváltozott; kenyéradó gazdáját – pártállam – a történelem félreállította. Megítélésem szerint azonban maga a földrajz még nem tükrözi a változó világot. A pamflet időszerű...

MAGÁNJELENTÉS A (TÁRSADALOM-) FÖLDRAJZRÓL

Az MTA Elnöksége 5/1984. sz. határozata alapján a Földrajzi Tudományos Bizottság 10 geográfusa áttekintette a földrajztudomány helyzetét. E meditáció eredménye másfél ívnyi jelentés formájában megjelent a Földrajzi Közlemények 1986. évi 3. számában.¹ A jelentés átfogóan, részletesen elemzi a földrajztudományban a ’70-es–’80-as évek fordulójára kialakult helyzetet. Számos gondot említ (pl. a megfelelő koordináció hiányát a kutatóintézetek és a felsőoktatási intézmények között, a természeti és a gazdaságföldrajz közötti kooperáció felszínességét, tematikai féloldalasságot – az ágazati vizsgálatok túlsúlyát –, a kutatási feltételek nem kielégítő voltát és így tovább), ám alapjában elégedett tudományunk eredményeivel.²

Magánjelentésem nem kíván ezen értékeléssel tételesen vitázni, noha „földrajzképem” sötétebb tónusú, mint a hivatalos jelentés gondosan kiegyensúlyozott mérlegelése. Igaztalanabb is, mert néhány szempontot kiragadva jelentős tényeket említés nélkül hagy (illetve maga is a hivatalos véleményhez utasítja az olvasót, a kép teljessége okán). *Magánjelentésem elsősorban a társadalomföldrajz helyzetével foglalkozik* – e téren rendelkezem kellő ismeretekkel, e tudományágban nem kényszerülök a kibic esetenként kényelmes, ám többnyire nem etikus helyzetébe. Így lehetek provokatív vagy agresszív is – hisz a provokáció önmagam ellen is irányul. Írásom előljáróban felemlégetett gyengéi reményeim szerint egy valamire alkalmasak: vitát, ellenvéleményt, elítélést váltanak ki – tehát gondolatokat a földrajzról; s ez esetben már elérték céljukat.³

A magyar (társadalom-) földrajz mai helyzetét tehát korántsem tartom megnyugtatónak. Bárminő tekintélyes eredménylista ellenére *alig-alig vagyunk jelen a magyar társadalomtudomány színpadán*, s ami még rosszabb: ha főszerepre kérnének fel, kiderülne: képtelenek vagyunk azt eljátszani. Kevésbé képletesen szólva: számos alapvető feladatunkat évtizedek óta nem teljesítettük (gondoljunk hazánk tudományos igényű társadalomföldrajzi

* Első közlés: Tér és társadalom, 1989/1. p. 49–64.

monográfiájának megíratlanságára!), a geográfia képviselői egyéni kvalitásaik, teljesítményeik alapján, s nem tudományágunk alanyi jogán nyerneken esetenként bebocsátást a társadalomtudományok egyetemébe; társadalmunk földrajzi műveltsége silány s romló; a „gazdasági földrajz” presztízse értékelhetetlenül alacsony (gazdasági földrajz = telefonkönyv). (Állításaim egynémelyikére még visszatérek.)

Miként jutott a társadalmi földrajz ebbe a helyzetbe? Az okokat nyilván sokféle gondolat sor mentén fel lehetne sorakoztatni; az alább következő változat így korántsem az egyedül lehetséges elrendezése az okoknak, összefüggéseknek; de az egyik lehetőség.

Megközelítesem szerint három átok ül a magyar gazdasági geográfián:⁴

- a földrajz által vállalt „udvari tanácsosi” szerep,
- az a tény, hogy gyakorlatilag a természeti földrajzból vált ki a magyar társadalomföldrajz,
- s végül tudományágunk idillikusan szerény mérete (kutatói létszám, kutatóhely), mely tény egyaránt sorolható az okok és következmények közé.

1. A magyar földrajz „udvari tanácsosi” szerepvállalása hagyományos. Az államismék vállalt, felvállalt célja az államvezetés szolgálata; még az ellenzéki szellemű művek, szerzők (Fényes Elek) is közvetlenül kívánták szolgálni a társadalom irányítását, legfeljebb a hatalom jellegének megváltozását remélték (részben épp saját tevékenységüktől).⁵

Még feltűnőbbé vált e szerepvállalás a két világháború között; míg a társadalomtudományok java egy, a társadalmi haladással, a társadalmi realitásokkal szembeforduló politikai kurzus idején szükségszerűen vált ellenzékivé, vonul oppozícióba, támogatott radikális reformokat, az időközben önállósuló „emberföldrajz” – mint tudomány – továbbra is „kormánypárti” vagy óvatos reformpárti. Ritkábban apolitikus. Nemcsak a polgári radikalizmus eszmekörében fogant magyar szociológia utasította el az együttműködést a hatalommal (a hivatalos tudománypolitika gyakorlatilag fel is számolta a szociológiát), nemcsak a népiesszekhez, illetve a falukutató mozgalomhoz csatlakozó tudományágak kerültek szembe a hatalommal, hanem az olyan tradicionális tudományágak is, mint a néprajz (kapcsolat a falukutató mozgalommal, Ortutai Gyula, Gunda Béla, Györffy István, Fél Edit tevékenysége), a közgazdaságtan, a demográfia, de még – Hóman Bálint vagy Szekfü Gyula tevékenysége ellenére – a történelemtudomány is. A gazdasági földrajz nem. Csatlakozik az irredenta mozgalomhoz (igaz, a revízió földrajzi, gazdaságföldrajzi tényekkel alátámasztható), „geopolitizál” (igaz, olykor a német hatalmi törekvésekkel szemben), élére áll a baloldali falukutató mozgalommal szemben életre hívott hivatalos falukutatásnak (Fodor Ferenc,⁶ Teleki Pál), és – Cholnoky Jenőtől Milleker Rezsőig – megveti a dzsesszt (nem ismerem pl. a korabeli történészek véleményét a dzsesszről, ennek felelemletése „komoly” eszmefuttatásunk során talán kissé profán is, de a földrajz konzervatizmusára utal e tény). Bizonyos reformkísérletekben, azok előkészítésében részt vett ugyan, de mindig a paternalista állam képviseletében. Így pl. a közigazgatás területi beosztása tervezett reformjának előkészítéséhez Prinz Gyula, Hantos Gyula, Teleki Pál, a tragikus sorsú baloldali Elek Péter is hozzájárult, a szűk szakmai kérdések körén belül maradván, vagy azok kereteit ki sem használva. A harmincas években a közigazgatási reformjavaslatok során a „hivatalos” műhelyek által is megfogalmazott reformgondolatokhoz – ld. a Közigazgatástudományi Intézet működését – azonban a földrajz nem jutott el.

Azt természetesen mérlegelhetjük, vitathatjuk, hogy az *akkori* földrajztól elvárható-e a társadalom tartalmi kérdéseiről való véleményalkotás, az azonban figyelemreméltó, hogy mélyreható *területi reformra, földrajzi szemlélet és ismeretek alapján* Erdei Ferenc tett javaslatot Magyar város c. munkájában (mely elképzelés aztán a II. világháború után a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási-országépítési javaslatának is elméleti alapjává, Bibó István és Mattyasovszky Jenő részletező kidolgozásában széles körben ismertté vált – „városmegegyék”! –, közgondolkodásunknak épp napjainkban ismét részévé vált, s az alapeszme terület szervezési reformjavasolatainkban ma is újra s újra felbukkan).

A II. világháború után – az épp az „udvari tanácsosi” szerepvállalást megbüntető – rövid szilenciumra kényszerült földrajz az 50-es évek elejétől ismét visszatér a korábbi szerepébe, s a napi gazdasági, gazdaságszervezési, településfejlesztési feladatokban való részvétellel igazolta létjogosultságát, hasznosságát, megbízhatóságát. Azt fürkészi, hogy a napirenden lévő népgazdasági, társadalompolitikai kérdések hol, miben igénylik a gazdasági földrajz támogatását, kutatói részvételét. Megbízásokat szerez. Keresi a magyar citrusligetek megfelelő helyét, teát óhajt a tokaji Nagykopaszon termeltetni.⁷ Optimális gazdasági térszerkezetet javasol, „komplex gazdasági körzeteket” jelöl ki, a termelőerők racionális elhelyezését segítő. Már az ötvenes évek elején kidolgozza és propagálja a később oly sok vihart kavart „szocialista falumodellt”, a kistalvak elsorvadását igazoló elméletet.⁸ S mindmáig éberem figyel: mit igényel tőle környezete?

A jelentés nem titkolt büszkeséggel szögezi le: „Az elmúlt időszak pozitív irányú változásaként lehet regisztrálni a tudománypolitikai irányelvek érvényesítése nyomán a kutatási témák koncentrációja irányába tett lépéseket, amelyek egyrészt a szellemi és anyagi erők hatékonyabb összefogását eredményezték, *másrészt a kutatómunkát közvetlenül a társadalom- és tudománypolitika feladatainak szolgálatába vonták*” (252. old.). Ezen időszak feladatok pedig: (1) A településfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások; (2) A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások; (3) A Balaton regionális környezetvédelmi kutatása. Fontos, összetett, hasznos, tudományos felkészültséget igénylő, de végül is szűk prakticista feladatok. S a jelentés ezen tendencia fennmaradását jósolja (reméli?!): „A társadalmi igények, az ezeket közvetítő megbízások nyomán feltehető, hogy a gazdaságföldrajzi tevékenység alakulásában az alkalmazott kutatások továbbra is vezető szerepet fognak betölteni” (261. old.). (Az anyag az alapkutatások hosszú távú, „tervszerű szervezését” is „elengedhetetlenek” tartja!)

Jogos kérdés: káros és elítélendő-e, ha egy tudomány a gyakorlat közvetlen szolgálatát vállalja? Az alkalmazott kutatás értéktelen(ebb) mint az alapkutatás? Kárhozzáttható, ha megbízásokat teljesítünk? A válasz nyilvánvalóan: nem. S hozzátehetjük, hogy a közvetlen, „napi igényekre” reagálva a társadalmi földrajz egy sor „jó ügynél” is jelen volt, hallatta hangját. (Mint pl. a településpolitikát átformáló vitákban, a hátrányos helyzetű területek létének elfogadtatásában, a differenciált tanyapolitika szorgalmazásában; olyan teljesen konkrét, napi feladatokban, mint az új községek közigazgatási elismertetése, községek várossá nyilvánításának támogatása és így tovább.) Hozzátehetjük, hogy e vizsgálódások során magas tudományos színvonalú, új tudományos eredményekkel szolgáló művek is születtek. Hogy a megrendelésre készülő vizsgálódások „anyagi vonzata” nélkül még kedvezőtlenebb lenne a földrajz helyzete. (Talán már szakmai eltévelyedés – mazochizmus? –

, ha felemlítem: a településpolitikai viták kezdetekor, az új fuvallatokat rögvest vitorlájába fogandó, a földrajz buzgón bírálta az OTK gyakorlatát, elveit, a településpolitikát, átvette az opponálók frazeológiáját, ám alig-alig tett arra kísérletet, hogy megvizsgálja: a településhálózatban lezajló változások mely elemei táplálkoznak a gazdaság és társadalom átforgalmazásából, melyek a szándékos beavatkozás eredményei, melyek a gazdasági szabályozás melléktermékei; melyek kívánatosak, melyek küszöbölhetők ki és így tovább. Pedig ez lett volna a kötelessége, még akkor is, ha a nyert eredmények egyike-másika nem is járult volna hozzá pillanatnyi népszerűsége növekedéséhez. Ám a népszerűséget választotta.)

Mindez aligha vitatható. De meggyőződésem, hogy az „alkalmazott kutatások” ily magas aránya, még inkább az *a szemlélet, amely a földrajz feladatát a napi, direkt igényeket kielégítő vállalatok teljesítésére szűkíti*, amely mindenáron tetszeni akar a mának, „percemberkékké” alakítja művelőit – nehezen jövátelhető károkat is okoz a geográfiának.

Mielőtt e következmények egyikét-másikát vázolnám, röviden szót kell ejtenem a másik két „átokról” is.

2. A földrajz dualista vagy monista voltáról, a természeti és gazdasági földrajz viszonyáról itt nem kívánok vitázni. Csupán azt az egyszerű tényt említem, hogy a hazai gyakorlatban a gazdasági földrajz a természeti földrajzból vált ki, a természeti földrajz volt s maradt hosszú ideig az idősebb, gazdagabb testvér. A földrajz „hivatalos” létrejötte után – egyetemi tanszék! – nagy egyéniségeit (Hunfalvy J., Lóczy L., Prinz Gy., Cholnoky J., Bulla B. stb.) a természeti földrajz adta, tudományos rangot a természeti földrajz vívott ki (s tegyük hozzá: tudományos jelleget is előbb öltött); ez a helyzet bizonyos tradíciók továbbélése nyomán mindmáig fennáll. S ez a „genetikai örökség” *nehezítette s nehezíti a társadalomtudományokba való integrációját*, csökkenti társadalomtudományos megalapozottságát, egyáltalán: érvényesülését a társadalomtudományok sorában. Itt csak az egyetemi földrajzi oktatás milyenségére hivatkozom: a hallgatók viszonylag szilárd természet-tudományi alapot szereznek, a természeti földrajz szűkebb szakterülete mellett megismerik a csillagászat, a geológia, az éghajlat-tan-meteorológia, esetenként a botanika és zoológia (biogeográfia!) alapjait; nem kötelező viszont megismerkedniük a társadalomföldrajzzal legszorosabb kapcsolatban álló társadalomtudományok alapjaival – szociológia, demográfia, etnográfia, urbanisztika, közgazdaságtudomány. S ha nem történelem a másik szakjuk, akkor ezzel sem.

3. Végül tudományágunk „nagysága”. A többször citált Helyzetkép 158-ra teszi a földrajzi kutatómunkát végzők számát. A két tudományágban! S persze kérdés, hogy kutatónak – „aktív geográfusnak” – tekinthető-e minden egyetemi és főiskolai oktató (aki persze ettől függetlenül lehet kiváló geográfus, de nem kutató!), sőt minden kutatói státuszban foglalkoztatott, földrajzi diplomával rendelkező egyén? (Itt most arra nem térek ki, hogy a „földrajzi álláshelyeken” tevékenykedő nem földrajzos diplomával rendelkező kutató geográfus-e?) Csatári Bálint kollégámmal egy ízben kellő távlatból (Havanna!) megbecsültük geográfusaink számát; úgy találtuk, mintegy 60, a tudományos életben aktívan részt vevő gazdasági földrajzos dolgozik Magyarországon. S nem voltunk szűkkeblűek! Ebből a számból két következmény fakad: ez a kutatói, felsőfokú oktatói létszám egyszerűen nem elég arra, hogy a társadalmi földrajzra háruló feladatokat akár megközelítő mértékben megoldja. Ezzel a kutatólétszámmal a földrajz nem vállalhat a jelenlegi lényegesen meg-

haladó feladatokat (l. pl. a történész szakma egyidejű teljesítményét, a Magyarország tíz-kötettest – ami 20 kötet –, az Erdély történetét, a Magyar História, Budapest történetét, a számtalan helytörténeti monográfiát stb.). *Ezzel a kapacitással a tudományág feladatát színvonalasan nem lehet teljesíteni.* Ami nem jelenti, hogy színvonalas egyéni vagy csoportmunkák ne szülessenek. Ám még erre is kihat tudományunk kicsinysége! Hisz ezzel 50–60 gazdasági geográfussal kell egy tudományágot üzemeltetni: gondoskodni a földrajz továbbhagyományozásáról (oktatás); intézeteket, tudományos osztályokat, tanszékeket vezetni, folyóiratokat szerkeszteni, lektorálni, tudományt népszerűsíteni, ismeretterjeszteni, tudományos-minősíteni, a tudományág külkapcsolatait életben tartani, tudományos bizottságokban részt venni, társaságot (MFT) működtetni és így tovább. Amiből következik, hogy a geográfusok – különösen a vezető kutatók – adminisztratív-szervezési terhelése rendkívül nagy, feltehetően nagyobb, mint a legtöbb tudományágban, s a valódi kutatás a lopott órák öröme csupán. Így a legtöbb gazdasági geográfus „nem futja ki” igazán magát, művekben megjelenő teljesítményük elmarad a képzettségük, kutatói gyakorlatuk, tehetségük adta lehetőségektől! A 60-ra tett gazdasági geográfusból élete folyamán 15 (!) jelentetett meg önálló, könyvárusi forgalomba került könyvet, s tizenötük többsége ma is egykönnyes szerző! Végül még azon is elgondolkozhatunk, hogy ez az aktív létszám elegendő-e egyáltalán egy tudományág egészséges működéséhez, működtetéséhez. Nem tudom, léteznek-e valamiféle küszöbérték, de úgy tűnik, iskolák kialakulásához, egészséges vetélkedéséhez, egyes részfeladatok „karizmatikus” egyéniségeinek kiválasztódásához (nagy hatású egyetemi oktató, szervező-menedzser, elméletalkotó, a tudományág nagy „szobatudósa”, követe a nemzetközi tudományos fórumokon, az ismeretterjesztésben, a tévében-sajtóban, nagy öreg és ifjú titán, de tán még a nagy kóklert is ide sorolnám), egészséges munkamegosztáshoz szükség van egy minimális létszámra – *s a társadalmi földrajz szakembergárdája nem éri el ezt a küszöbértéket.* S a létszámból fakadó mindenki mindenkinek szerkesztője, lektora, opponense, témavezetője állapotról most ne is essen szó!

S mi következik e három „átokból”?

(Három? Természetesen tudományos életünk számos további általános panaszát felsorolhatnánk itt, a tudományszervezés nehézkességét, a kutatás elbürokratizálódását, a tervszerűség, hatékonyság látszatát kelteni hivatott mondvacsinált pályázati rendszert, a csak álmunkát igénylő-kiváltó programokat, az adminisztratív terheket, a valóban kiemelkedő teljesítmények anyagi elismerésének lehetetlenségét, azt a tényt, hogy pl. a magánnyelv-órák adása kifizetődőbb egy fiatal kutató számára, mintha tudományos tevékenységgel akarna némi többletjövedelemhez jutni (s erre rákényszerül!), a neheztelődő publikációs lehetőségeket, a kutatás tárgyi-technikai feltételeinek mostohaságát, a zsákutcában tébláboló egyetemi oktatást és így tovább.)

Úgy vélem, nem kevesebb, minthogy:

1. Nem teszi lehetővé a társadalmi földrajz számára egyenrangú félként a társadalomtudományokkal való kapcsolatot, azok ismeretanyaga felhasználhatatlan marad számára, nem értelmezheti mélyrehatóan a társadalmi folyamatokat, tehát azok térbeli vonatkozásairól felszínes, leegyszerűsített képet ad, amely viszont a társadalomtudományok számára érdektelen. Egy régi „földrajzos vitára” emlékezvén azt is írhatnám: a kígyó a farkába ha-

rapott; de a plágium vádját kerülendő, azt írom: a földrajz alig-alig integrálódik a társadalomtudományok összességébe, kimarad eszmeáramlataiból, s színvonala is megsínyli ezt.

2. Tudományunk, folyvást az aktualitásra sandítván, nem alakított ki saját és sajátos értékrendet, jószérivel szemléletet sem, céljai rövidtávúak, taktikaiak, tehát nem képezhet magamagának távlatokat.

3. Mindezek miatt lassan elveszti elméletalkotó képességét, de még az átvételek terén – legyen az külföldi import vagy a társtudományok eredményeinek adaptációja – is renyhe és felületes. Már „középszintű” elmélet alkalmazására sem nagyon törekszik, nemhogy alkotásra vagy valódi adaptációra. A nemzetközi földrajztudomány által kialakított számos új szemléleti-megközelítési módszer, témakör nem lelt visszhangra a magyar társadalmi földrajz részéről (kivévelt talán csak a szociálgeográfia honosítására tett kísérletek, s a statisztikai-matematikai módszerek alkalmazása képeznek). Majdhogynem érthetetlen, hogy a különben elfogadható mennyiségű külhoni kapcsolatnak szinte nyoma sincs a magyar földrajzban. (Tanulságos lenne egy-egy kutató „kapcsolatrendszerét” összevetni publikációinak apparátusával!) Sok egyéb ok mellett ez is közrejátszik abban, hogy tudományunk nem törekszik a szintézisre, sem műveiben, sem deklaráltan. Évtizedek óta nem született az ország társadalmi földrajzát tudományos igénnyel feldolgozó mű, kézikönyv. Nem magyarázzuk társadalmunk térbeli mozgását valamennyire is átfogó módon. A társadalmi földrajz – megengedve magának némi irodalmi áthallást – morzsaléktudomány.

4. S mégha csak az ÚJ SZINTÉZIS vártna magára! Ám a geográfia – tovább futván az aktuális, új és új feladatok felé – megoldhatatlanul hátrahagyta szinte minden jelentősebb tradicionális, létéből fakadó feladatát. (Talán csak Markos György Gazdaságföldrajza a kivétel, amelyben a közigazgatási-statisztikai iskola követelményeinek megfelelő ország-leírás nyújtott hazánkról.)

Nézzük e vádpontokat kissé részletesebben.

ad. 1. Az első pontban felemlített tény – a társadalmi földrajz legfeljebb kvázi társadalomtudomány – részben abból fakad, hogy az aktuális, napi feladatok végrehajtása nem is követeli meg az elméletalkotást, az eszmetörténeti megközelítést, a fellelt „igazságok” rendszerbe foglalását, szintézisét; a földrajz, prakticista-aktualizáló törekvései, „szolgáltatá” közben *a gyakorlattal, illetve egyes alkalmazott tudományok napi gyakorlatával* került kapcsolatba (a terület- és településfejlesztés gyakorlata, az urbanisztika gyakorlata, népgazdasági tervezés, a közigazgatás konkrét területi beosztásának kérdései és így tovább), s nem a többi társadalomtudománnyal. A társadalomelméletekben járatlan, iskolázatlan gazdasági geográfia szívesen le is mondott az elméleti megalapozásról, legfeljebb a kiszolgált területek – pl. a településtervezés gyakorlata – napi feladatait, módszereit ismerte meg, szó- és fogalomhasználatát, szlogenjeit vette át. Ebben, mint említettem, „genezisünknek” és „iskolázottságunknak” is szerepe van. A természeti földrajzból (illetve az egységes földrajzból) kiváló „emberföldrajz” tulajdonképp eszmerendszer nélkül találta magát önállóságának pillanataiban. Ezt ellensúlyozandó kezdetben az „anyatudományhoz” fordult elméletekért (a tájföldrajzi iskolához kapcsolódva pl. az ember tájalakító tevékenységét helyezi vizsgálódása középpontjába). E keretek kimerülésekor – eltekintve a Christaller munkássága nyomán kialakuló funkcionális irányzat adaptálásának epizódjaitól – találta szembe magát a fiatal magyar gazdasági földrajz a marxizmussal, illetve annak korlátozott,

kilúgozott, vulgarista változatával. El kell ismerni, az '50-es évek elején tudományágunk erőfeszítéseket tett elméleti alapjainak megeremtésére, ám ez többnyire nem terjedt túl az engedélyezett dogmák átvételénél, illetve – s ez kétségtelenül termékenyítőleg hatott – a politikai és közgazdaságtan egyes fogalmainak alkalmazásánál.

A földrajz egyetemi oktatásába bevont „segédtudományok” a természeti földrajz dominanciája idején alakultak ki; a hallgatók természettudományos alapképzése megfelelőnek tűnik. Ám, mint említettem, történeti gazdaságtörténeti, közgazdasági, szociológiai, demográfiai, tárgyi néprajzi, közizgazgatástudományi, tudománytörténeti képzésükre kísérlet sem történik. Ami tragikus, ezen tudományágak ismeretanyaga a *földrajz kötelező anyagába sem épül bele!* Ma földrajzi diplomához lehet jutni Magyarországon úgy, hogy valaki – „hivatalból”! – nem is hall pl. Erdei Ferenc nevéről, nemhogy műveiről, nem a Bibó István nevéhez kapcsolt közizgazgatási-politikai reformjavaslatról, a néprajz településvizsgálatairól (Györffy I., Bátky Zs. stb.), a falukutató mozgalomról. Hacsak nem hallgat történelmet is az illető, aligha tudja meg, hogy a gazdaságtörténet utóbbi évtizedeinek egyik legnagyobb hatású eredménye a fejlődési zónák, régiók kimutatása, pedig ez végül is földrajzi szemléletű elmélet (is). A társadalmi rétegződésről is elég a munkás-paraszt-értelmisség valaha divatos szlogenjét tudni (esetleg a népszámlálás nomenklatúráját), és így tovább. S alapképzettségének kiegészítésére nem is kényszerül rá a földrajz – véleményem szerint a vázoltak miatt –, megmarad alapképzettsége szintjénél, érdeklődési körénél.

A földrajz mindmáig nem reagált a történeti régiók elméletére (Enyedi György Kelet-Közép-Európájának témaválasztását ösztönözhetette a történettudomány), legfeljebb néhány felületen (és feltehetően téves) megjegyzéssel, pedig a társadalomtudományok leg-többje adaptálható, továbbfejleszhető elméletre lelt benne (közgazdaságtan, szociológia, politológia vagy akár a néprajz).

Társadalomföldrajzunk témaválasztásában az utóbbi években kimagasló helyet kapott az Alföld, sajátos, rendhagyó tájunk, melynek fejlődési útja egészen speciális Európában (ld. a Helyzetkép témajegyzékét: i. m. 253. old.). De még kérdésként is alig-alig merült fel, hogy az alföldi fejlődési út rokonítható-e valamelyik történeti-fejlődési régió sajátosságával, vagy egyedi képződmény.⁹ Ha meg elejtett néhány erre vonatkozó megjegyzést, az többnyire tájékozatlanságát bizonyította (erre még visszatérek). Sok részvizsgálódásunk szól arról, hogy a hiány miként befolyásolta településhálózatunk formálódását, de a „HLÁNY településhálózatáról” rendszerezett, koherens képünk nincs. A Tér és társadalom hasábjain Lackó László és Enyedi György között kialakult vitában¹⁰ Lackónak kell igazat adni abban, hogy még az urbanizáció (az urbanizációs ciklusok) elméletének valódi hasznosítása sem történt meg. S ez nagyobb baj, minthogy „...az elméleti hiányokat szinte megengedhetetlenül magas importtal pótoljuk”, ahogy Lackó László állítja. Bárcsak lenne elméleti importunk, ha az valódi honosítással járna, többek között „...a közép-kelet-európai tapasztalatokhoz” való igazítással. (Az persze már rosszmájúságomra vall – de a témába vág! –, ha megjegyzem, hogy Lackó László a „nyugati és közép-kelet-európai fejlődés lényeges különbségeiről” a Népszabadság 1987. évi egyik számából értesül – igaz Ránki Gy. tollából –, legalábbis erre hivatkozik, noha pl. Szücs Jenő, Hanák Péter, Gunst Péter, Pach Zsigmond Pál évtizede vizsgálják e kérdést.) A példalózás hosszan folytatható lenne.

Mielőtt következtetéseket tennénk, csekélyke tudománymetrikai adalék: a Földrajzi Ér-

tesítő 80-as évekbeli számainak 25 – találmányra kiválasztott – gazdaságföldrajzi cikkében 419 műre hivatkoznak a szerzők. Ebből 336 (68%) gazdaságföldrajzi tanulmány, könyv! A tucatnyi „rokontudományra” mindössze a hivatkozások alig egyharmada jut. Ebből is 7,4% a statisztikai adatforrás és -feldolgozás, 8,8% az olyan egyéb mű, amely valamilyen földrajzilag elemzett ágazat speciális munkája (az Alföld cukorvertikumának elemzésénél a szerző hivatkozik pl. „A cukorrépa tárolási technológiája” c. kiadványra). Vagyis tulajdonképpen 15–16%-nyi hivatkozás jut a többi tudományra egy olyan diszciplína esetében, amely a társadalom számos tudomány által vizsgált folyamatainak térbeli vetületét kutatja. Még viszonylag rendszeres szereplője az irodalomjegyzékeknek a szociológia (12 tanulmányban 24 hivatkozás), de történeti feldolgozásokra más csak 6 tanulmány hivatkozik, s ami végképp meglepő, 6 (!) közgazdaságtani mű szerepel az irodalomjegyzékekben. Az arányok megítélését az olvasóra bízom.

A társadalomtudományi (társadalomelméleti) felvérteztség hiánya számos kedvezőtlen következménnyel jár a társadalomföldrajzra. Nem tudja igazán hasznosítani a társadalomtudományok, a szociográfia vagy akár az irodalom (!) eredményeit; következésképp számára a társadalom mozgása „fekete doboz”, így térbeli megnyilvánulásait is jelenségekként ismeri meg. Önmagukkal (más jelenségekkel!) magyarázza vagy leírja csupán. S a „leírás” stigmájától szabadulandó, módszertani erőfeszítéseket tesz (pl. statisztikai-matematikai módszerek, tematikus térképezés, távérzékelés), ám ezzel nem magyarázza, csupán számszerűsíti a vizsgált – leírt – jelenséget. *Ez a fajta földrajz a társadalomtudományok számára érdektelen.* Nincs igazi integráció s az interdiszciplinaritás – pedig a társadalomföldrajz eredendően interdiszciplináris tudomány – állandóan visszatérő óhaj csupán. Vagyis a társadalomföldrajz nem teljes jogú tagja a társadalomtudományoknak – divatszóval élve kvázi-társadalomtudomány. (Természetesen számos egyéb ok is magyarázhatja ezt a helyzetet; példaként említem, hogy a közgazdaságtan behatolása a gazdasági földrajzba olyan voluntarista nézeteket is kialakított, amely nem tulajdonított jelentőséget a történeti tényezőknek, a tradícióknak, lebecsülte a földrajz – mindenekelőtt a településföldrajz – történeti néprajzi megalapozottságát, igyekezett felszámolni az e tudományágakhoz fűződő – korábban igen szoros – kapcsolatokat. De gátolta a „humántényezők” szélesebb körű figyelembevételét, fanyalgott – esetleg szellemtörténeti elfajzásnak ítélte – az érzelmi, erkölcsi, csoportlélektani, mentalitásbeli szempontok felvetését stb. Félreértés ne essék, nem az ökonómiának s képviselőinek térhódítását nehezményezem – erre szükség volt, s igen rövid időn belül számos kedvező eredménnyel, szemléletbeli-módszertani előrelépéssel járt –, hanem azt, hogy az ökonómiai szemlélet dominanciája helyett annak kizárólagosságára törekedtek, mégpedig egy többé-kevésbé voluntarista változat kizárólagosságára. Persze, a pluralizmus eszméje egyébként sem volt a levegőben, s a „nagypolitika” kérdései – beleértve ebbe a gazdaságpolitikát is – minden mást maguk alá gyűrtek, elfedtek. A „vas és acél országának” építése, Sztálinváros, Komló, Oroszlány kohóinak, erőműveinek s csodálatos „palotáinak” építése közepette kit érdekelt, teszem azt, az Ormánság református magyar parasztsága értékrendjének összeomlása, „jövőképek” elsőtévedése?)

ad 2. és 3. Az alkalmazott kutatások túlzott aránya, az ezeknek való alárendelődés teszi, hogy a gazdasági földrajznak alig van lehetősége (ideje, energiája) saját eszmerendszerének, céljainak, szemléletének kialakítására. [Igénye is alig van; hisz szinte természetes,

hogy megrendelőinek akar tetszeni, az ő tükrükbe néz, s ebben előnyös képét kell mutatnia. Ezért korosodó kokottként kendőzi magát. Ezért nem veszi észre (saját tükrében!) a riasztó jeleket; nem készíti felelősségteljes helyzetfelmérést teljesítményéről; ezért nem vitatkozik alapvető gondjairól.]

Számvetéseink, vitáink hiányáról külön esszét kellene írni! Mert aligha vitatható, hogy legsajátosabb feladata a *saját törvényszerűségei által kialakított terület egységen zajló társadalmi térfolyamatok együttes, a térbeli kölcsönhatások hálójában vizsgált bemutatása, ezen térfolyamatok eredményének elemzése, a tér társadalomra gyakorolt visszahatásának kutatása lenne. Magyarul a „korszerű” (?) tájföldrajz (a tájon értsen itt mindenki számára szimpatikus téregységet, körzetet, vonzáskörzetet, etnikai-történeti tájat, települést...).*

S e témakörben a leggyengébb a magyar gazdasági földrajz. Említtem már: negyed évszázada nem íródott összefoglalás hazánk gazdaságföldrajzáról. Nem is íródik. Néhány megyei monográfia vagy más kísérlet (pl. a Tájmonográfiák „A Dunántúli-dombság – Dél-Dunántúl” c. kötete) értékelése nem feladatomban, de sommázzva megállapítható: ezek ágazati leírások egymásutánjai. Jellemző pl., hogy a JATE Gazdaságföldrajzi tanszékének műhelyében – ahol egyébként dicséretesen felvállalták működési terük gazdaságföldrajzi feldolgozását – készült megyei monográfiák nem is tartalmaztak „tájleírásokat”, csupán ágazati fejezeteket!

Ma, ha egy geográfus meg akar ismerni egy magyar várost, tájegységet, jobbára csak az idegenforgalmi kiadványokhoz, útikönyvekhez fordulhat!

S ezen helyzet legveszélyesebb következménye lehet, hogy az egyes ágazatok földrajzát akár más tudományágak is kisajátíthatják! Az agrár-földrajz feladatát végül is elláthatja az agrárközgazdaságtan, a népességföldrajzét a demográfia és így tovább. *A komplex földrajz feladatait más nem veheti át, de hát épp ezzel nem rendelkezik a földrajz sem.*

A saját eszmerendszerről való lemondással is magyarázható, hogy a gazdasági földrajzban a '70-es évek eleje óta nem történik semmi! (A „szép eredmények” hosszú listája ellenére!) Az '50-es évek legelején az (igaz: leegyszerűsített!) marxista eszmerendszer elfogadása, majd a *közgazdaságtan folyamatos „behatolása” a földrajzba alapvető változásokat hozott, a gazdasági földrajz szemléletében-módszereiben gyökeresen megváltozott, összességében előnyére (ezzel párhuzamosan be is szűkült, nem feltétlenül szükségszerűen!); a '60-as évek elejétől tartalmilag újult meg (a településföldrajz rehabilitációja, a nem termelő ágak földrajzának kialakulása), a '70-es évek elején módszertani apparátusát bővítette (statisztikai-matematikai módszerek, modellezés, néhány szociológiai módszer átvétele stb.). Azóta lényegében a '70-es évekre kialakult témaköreiben mozog, '70-es évekre kialakított szemléletével, módszereivel. A szociálgeográfia meghonosítását nem követte átütő siker (magam sem érzek igazi különbséget a „közönséges”, ám „jó” földrajz és a szociálgeográfia között); a megújított célkitűzést – a gazdasági földrajz legyen a társadalom térbeliségének tudománya – nem követték gyakorlati lépések, a földrajz nem tudja hasznosítani a társadalomtudományok növekvő ismeretanyagát, elméletalkotó munkásságát. Egyelőre azt sem kamatoztatja látványosan, hogy művelőinek egy része szervezetileg egy fedél alá került jó néhány társadalomtudomány képviselőjével s egymás mellett dolgoznak (Regionális Kutatások Központja).*

Volna egyáltalán lehetősége a szemléleti-módszertani megújulásra? Véleményem sze-

rint igen: ha a társadalom – tudományágak szerint fel sem parcellázott – mozgásfolyamatainak térbeli vetületét e mozgásfolyamatok részeként – azokból nem kilépve! –, dinamikus voltában – nem mechanikus „leképezés” által – rajzolni meg s ezzel automatikusan oknyomozóvá, leírásontúlivá válna – akkor töltene be mai feladatát, akkor válna a regionalitás tudományává!

Ettől messze állunk. Elméleti megalapozottságunk romlik. Már középszintű elméletekre sem igen futja. Az '50-es, '60-as években legalább ezek átvétele megtörtént: a gazdasági körzetek elmélete (kontra tájelmélet), majd a központi hely (településhierarchia)–vonzáskörzet gondolata, a közgazdasági mutatók térre vetítése (termelési érték, hatékonyság, jövedelemtermelés, intenzitás, belterjesség stb.), az urbanizációs ciklusok elmélete stb. A szociálgeográfiát is felfoghatjuk középszintű elméletként. Aztán az elmúlt évtizedben szinte kísérlet sem történik ily elméletek, modellek alkalmazására (a kivételt az innovációterjedési elemzések képezik). S ami még rosszabb: az „adaptációs kísérletek” kimerültek néhány utalásban, megjegyzésben, ami elméleti felkészületlenségünkről, a társadalomtudományi gondolkodás lebecsüléséről tanúskodik.

Hadd említsem példaként ismét az Alföld-tünetcsoportot, pontosabban azt a kérdést, hogy az Alföld sajátos társadalmi-gazdasági fejlődési utat jár-e s ez az út valamely társadalmi fejlődési modellhez kapcsolható, hasonlítható-e. Néhány megjegyzés formájában a gazdasági geográfia állást foglalt: az Alföld mássága fejlődésének kelet-európai jellegével magyarázható¹¹ – vélte (szemben az ország többi része közép- vagy nyugat-európai jellegű társadalmi-gazdasági fejlődésével). ... Akárhogy is: a geográfia idézett véleményében figyelemreméltó, hogy feltételezi egy ország (közjogi, többé-kevésbé gazdasági-etnikai egység) megosztottságát a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető jellegét (modelljét) tekintve: a Dunántúl (korábban a Felvidék, esetleg Erdély) Közép-Európához sorolható, az Alföld fejlődése más képet mutat: Kelet-Európa.¹² (A másság oka tehát: az Alföld kelet-európai „sziget” Közép-Európa „tengerében”).

A Dunántúl és az Alföld mássága vitathatatlan; az Alföld különlegessége szembeötlő.¹³ S az Alföld, valamint Kelet-Európa között mutatkozik is hasonlóság: a mezőváros, mint kollektív adóalany, a nem agrár szektor fejletlensége, a társadalom feudális tagoltságán mutatkozó rések, a jobbágyosság „klasszikustól” eltérő jellege, a valódi polgárság hiánya a városokban stb. A hasonlóság azonban többnyire látszólagos! A mezővárosok reprezentálta helyzet már tulajdonképpen egy feudalizmuson túli állapot; a mezővárosok polgára személyileg szabadabb, mint a jobbágy, míg a kelet-európai faluközösség tagja közelebb állt a rabszolga, mint a jobbágy státuszához. „Magyarországon viszont az érett feudalizmus függésrendjéből szakadt ki részben vagy teljesen a hajdúszabadságot nyert vitézlő rend, a belőle alakult szabad parasztság és mezővárosi polgárság” – írja Hanák Péter „Közép-Európa mint történeti régió az újkorban” c. tanulmányában.¹⁴ A sajátos történelmi helyzet nyomán az Alföld a hódoltság alatt, de még utána is évszázaddal mérhető időre frontier terület maradt,¹⁵ ahol a frontier-területek jellegzetességeként „új és sajátos társadalmi struktúra” fejlődött ki: a feudalizmuson már részben túljutott, de nem kapitalizálódott struktúra, a szabad paraszti teljesítmények színtere. Amíg nem vált uralkodóvá a polgári struktúra, ez a sajátos társadalmi-gazdasági képlet figyelemreméltó teljesítményekre volt képes (erős önkormányzatok, szoros közösségek, innovatív parasztság; a Nyugattal szoros kapcsolatot

tartó protenstáns egyház, a sajátos „köztes” réteg képviselői: Csokonai, Arany, Petőfi, Fazekas Mihály, Katona József...). Ez a struktúra merőben más, mint a Kelet-Európa társadalma, vagy akár Kelet-Európa városi társadalma. Míg hazánkban a városok a középkor óta rendelkeztek az európai civitasok szabadságjogaival, de a földesúri mezővárosoknak, a szabadalmas területek településeinek is volt önkormányzata, addig a kelet-európai város a „...cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt”.¹⁶ A „valódi városi polgárság” hiánya ellenére a különbség óriási. Messzire vezetne az alföldi és a kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés tételes összevetése (nem is a mi feladatunk), csak utalunk rá, hogy pl. az Alföldön mennyire általános volt a bérlet, a tőkés bérlet is, s mennyire nem jellemző ez a kelet-európai fejlődésre; hogy az Alföldön mily kevesen álltak valódi jobbágyi-zselléri függésben a 18–19. században, milyen általános volt a polgári tulajdon és így tovább. Vagyis: néhány felületi jelenség mögé nézve az Alföld és Kelet-Európa társadalmi-gazdasági fejlődésmenete között azonosságot vélni nem bizonyítja a társadalmi földrajz elméletadaptációs készülségét.

Még mindig az alap kutatás–alkalmazott kutatás arányánál maradvá: a megbízások nyaklód nélküli vállalása odavezetett, hogy már ilyen jellegű vállalásaink megfelelő színvonalú teljesítése is kétséges, s általános színvonalcsökkenés tapasztalható.¹⁷ Ha teljesítményeink felső határa adott, növekvő mennyiség mellett a minőségcsökkenés törvényszerű! (Túllegeltett legelő!) Márpedig alkalmazott kutatásaink minőségromlásának esetleges következményeit mérlegelnünk kellene, különösen ma, amikor a körülmények által sarokba szorított gazdasági földrajz egyik kézenfekvő túlélési stratégiája az extenzív bevétel-növelés lehet. Ez persze szükséges, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nehéz idők másik átélési stratégiaeleme lehet az intenzifikáció, a jó értelemben vett befelé fordulás (értékrend felülvizsgálata, számvetés, belső megújulás stb.), a kifelé irányuló „energialeadás” csökkentése.

ad 4. Szívesen hangoztatjuk, hogy a magyar társadalmi földrajz már túljutott leíró korszakán; a „tradicionális” hol-mi van kérdésfelvetésen; kilábalta a marxistává válás, ökonomizálódás gyermekbetegségeiből stb. Elméletileg – lehet – meghaladtuk e fokozatokat, *de feladatait nem végeztük el!* Hiányzik az ország „egyszerű” földrajzi leírása is. Jelentős sikere volt Kósa-Filep: „A magyar nép táji-történeti tagolódása” c. művének;¹⁸ értékeit nem vitatva azért *is*, mert sehol másutt nem kaphat a „művelt nagyközönség” valamiféle eligazítást a Zselicről, Hetésről, Őrségről, a Tiszahátról, hazánk tájairól. Ugyancsak sikeres *néprajzi* sorozat jelenik meg (Magyar Néprajz) hazánk egyes tájairól, 8–10 000 példányban (!), a Gondolat gondozásában. Néprajzi Lexikon! Képtelen lenne hasonló feladatokra a földrajz? Készülségét tekintve – minden korábbi elmarasztalás ellenére mondom – nem (kapacitását tekintve már bizonytalanán válik válasznak). De *nincs is benne a földrajzi köztudatban, hogy e feladattal adós tudományunk* – s ez már valóban aggasztó!

Adós az önálló tudományos létből fakadó további feladattal is, lexikonnal, bibliográfiákkal stb. Itt csak a tudományos örökségünk feltáratlanságát említem fel, mert ez ismét csak jellemző s ismét csak súlyos következményekkel jár (a tudományág szervesen fejlődése, az ötvenes évek „szakmai váltása” után a tradicionális földrajz lebecsülése, idegensége, identitászavarok). A „fiatal” szociológia pl. tiszteletet érdemlő energiával tárja fel múltját, értékeit, olyan „klasszikus” társadalomtudományról, mint pl. a néprajz, nem is

szólva. A halmozódó adósságok okai között megint első helyen áll a napi feladatok felé fordulás (alapkutatás–alkalmazott kutatás egészségtelen aránya). Ezen adósságok hosszú távú tudományos beruházások részei (szakbibliográfia, tudománytörténeti vizsgálatok, lexikonok, módszertani szakkönyvek stb.), nem férnek bele a napi feladatokba, s nem ma, hanem a jövőben kamatoznak.

S a „kivezető út”? Mert erről is szólni kell befejezésül – ilyenféle helyzetképek vállalt reglamája szerint. Mi tagadás, nincs receptem, pontosabban egy hatásosnak tűnő recept a manapság gyakran idézett „Írjanak remekműveket!” típusú útmutatókhoz hasonlítana a feltételek hiányában. Nyilvánvaló, hogy a földrajz helyzetét társadalmi-gazdasági helyzetünk, az egyetemi-főiskolai oktatás állapota, Akadémiánk lehetőségei, a tudományszervezés lehetetlenségei stb. egyaránt befolyásolják.

Mégis?

a) Egyértelműen el kellene fogadtatni, hogy a természeti és társadalmi földrajz KÉT tudományág, genesisüktől, *jelenlegi különleges kapcsolataiktól* függetlenül. Ez mindmáig nem történt meg. A tudományegyetemeken „földrajzos” képzés folyik, a gazdasági földrajz a természettudományi karokba nyert szervezeti besorolást; folyóirataink, kutatóintézeteink, akadémiai szerveink stb. közösek. A *földrajz egységének hangoztatása önmagunk ellen fordul – féltudománnyá lefokozva mind a természeti, mind a gazdasági földrajzot*. Legnyilvánvalóbb ez az egyetemi oktatásban! Egy biológia–földrajz szakos hallgató tulajdonképpen háromszakos! S ráadásul úgy, hogy a földrajzra jut tanulmányainak fele, következésképp a gazdasági és természeti földrajzra negyede-negyede. Akkor, amikor a világ számos egyetemén az egyszakos képzés, illetve egy főtémára koncentráló képzés nyert teret!¹⁹ Az már csak árnyalja a képet, hogy a természeti földrajz segédtudományai tradicionális okokból oktatódnak egyetemeinken, a gazdaság földrajzé nem. El kellene érni a két földrajzi ág szétválasztását az egyetemi oktatásban, s a nyert időben társadalomtudományi alapot adni a gazdaságföldrajzos hallgatóknak.

A két tudományág KÉT tudományágként való működtetése további következményekkel járhatna (a földrajzot évtizedeken át *egy* akadémikus képviselte!), gyakorlati – kis – lépéseket vonhatna maga után, pl. a földrajzi folyóirataink szakosodását, akár a jelenlegi címek alatt, A és B szériákat képezve (rögeszmém, hogy egy folyóiratszám, amelyben egymás után szerepel a „Periglaciális formák és üledékek térbeli rendje egy vulkanikus hegy lejtőjén” és a „Szolnok megye falutípusai” dolgozat, nem egyaránt vonzza a két szakma olvasótáborát, hanem egyaránt taszítja).

b) Akár hazárdírozva is, de vállalni kell a *földrajzi alapkwatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését!* A nehézségeket ismerni vélem, számos ellenérv reális akadályokat sorakoztathat fel (megfelelő részkutatások hiánya, a sokszerzős szintézisek szervezési nehézségei, publikációs gondok, pénzszűke, egységes szemlélet hiánya, a fizető megrendelők igen nagy szűkössége stb.). Ezeket cáfolni sem tudom. Mi akkor a véleményem? Az, hogy akár hazárdírozva is, de vállalni kell a földrajzi alapkwatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését! Szintézist! Mert úgy tűnik – szerény nemzetközi ismeretek birtokában is –, hogy a társadalmi földrajzot az ágazati földrajzokra való szétesés fenyegeti, „komplex” földrajzi elemzésekre nem vállalkozik, pedig „társadalmi igény” elsősorban az utóbira lenne!

S e vállalás remélhető kedvező kihatásainak felsorakoztatása is, úgy vélem, felesleges itt. Mert az nyilvánvaló, hogy valamiféle szintézis valamiféle elméleti tevékenységet is megkövetel. Mert meggyőződésem, hogy ha megszorodnának az alap kutatás jellegű munkák, ezekből a *gyakorlat* is többet kamatoztatna, mint a folyton-folyvást konkrét gyakorlati célú vizsgálódások eredményeiről (mely utóbbiak *rendezett* képet társadalmunk térbeliségének törvényszerűségeiről nem adhatnak). Mert kétségtelen, hogy ez a vállalás új értékrendet is megkövetelne; sznobizmusunk feladását („A Válicka-völgy földje és népe” c. dolgozat is lehet tudományos értékű munka, „jó földrajz”), vállalkozó kedvet („A rasonysápberencsiek Cserehát-imázsa” vagy a „Városszerkezet és a személyes szexuális szolgáltatások díjtételeinek regionális különbségei” c. tanulmány lehet, hogy pezsdítőbben hat a geográfiára, mint egy százváltozós faktor és klaszteranalízis településeink ellátottsági szintjéről), s mindenekelőtt számvetést helyzetünkkel.

c) Minden további igazán konkrét javaslat azonnal „kontrázható”: szakemberhiány, pénzhiány, kiadási kapacitáshiány, szervezeti-szabályozási-tudományszervezési kötöttségek és így tovább. Tudományos életünk milyensége. Hiába emlegetném pl. a szakállas témát, az egyetemek-kutatóhelyek közötti szorosabb kapcsolatok szükségességét; amíg az egyetemi oktatás mikéntje nem igényli a vezető kutatók bevonását az oktatásba – márpedig jelenleg nem igényli –, amíg a kutatók nem is nagyon találják a helyüket az egyetemi oktatásban, addig minden ilyen tárgyú javaslat vagy együttműködési megállapodás frott mászst marad. Pedig korábbi megjegyzéseimből talán kitűnik: ezen együttműködésre különösen a társadalmi földrajzban égető szükség lenne. Említsem a tudománynépszerűsítés feladatait, ilyen folyóirat szükségességét? (A Föld és Ég nem vált igazán azzá!) Hosszan lehetne elvégezendő feladatokat, kutatási témákat sorolni, felvázolni a társadalmi földrajz 5–10–20 éves távú teendőit. Ez nem ezen írás feladata.

* * *

Nem igazán jó ez a „magánjelentés”. Pamflet ez, mintsem valamiféle tudományos értékelés, a földrajz teljesítményeinek és adósságainak módszeres számbavétele, „földrajzi gondolkodásunk” elemzése, művek, irányzatok, kezdeményezések, módszerek, egyének mérlegre tétele. De ha írásom egyetlen lépéssel közelebb visz ahhoz, hogy a társadalom-földrajz „udvari tanácsosból” legalább „udvari bolondd” váljék – már nem volt hiábavaló.

JEGYZETEK

1. A földrajztudomány helyzete. – Földrajzi Közlemények, 1986. évi 3. szám, pp. 246–261.
2. Megállapítja, hogy „A magyar földrajz az elmúlt évtizedekben az ...alapvető földrajzi tárgykörök mindegyikét hatékonyan művelte, nem számottevő arányeltolódásokkal.” (249. old.) „A hazai földrajztudomány a magyar tudomány szerves része... fejlődésében, elért színvonalában az egyetemes magyar tudománnyal tart lépést.” „Jól szolgálta a társadalmi-gazdasági fejlődést.” „Különösen a korszerű elveken alapuló területi folyamatokat szabályozó állami munka segítségével vállalt jelentős szerepet.” (250 old.) A jelentés felsorolja a sikeresen művelt témákat, kedvezőnek találja a magyar földrajztudomány nemzetközi helyzetét stb.
3. A Magánjelentés közreadását maga a Helyzetkép is ösztönözte, megállapítva, hogy „...ugyanakkor viszont napjainkig jelentős az elmaradás a földrajztudományok elméleti kérdéseinek megvitatásában...” (257. old.)
4. Írásomban felváltva használok a társadalmi földrajz és a gazdasági földrajz kifejezéseket. Nevezéktani vitáknak nem vagyok a híve, magam a társadalmi földrajz kifejezést szívesebben használom, részben megkülönböztetésül az 50-es, 60-as évek leszűkült szemléletű, tematikájú földrajzával szemben.

5. Fényes Elek írta főműve bevezetőjében: „És lőn mozgalom: indítványok tétettek egy új s igazságos adórendszer, örökváltság, büntető törvénykönyv, népnevelés, királyi városi rendezés... ügyében. És midőn minden ezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akamánk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk: mert nem ismerjük hazánkat.”
6. Fodor Ferenc és a népi szociográfia közötti viszonyról ld. bővebben Némédi Dénes: A népi szociográfia; 1930–1938 (Gondolat, Budapest, 1985) c. művét.
Itt legyen elég – Némédi nyomán – a következő idézetek közlése: a falu anyagi viszonyainak feltárásánál: „Ezt a módszert hatóságilag kellene megszabályozni, mert egyenesen destruáló hatása lehet a falu népére.” „...talán legtöbbször nem ez – ti. a földhiány, a nyomor – a magyar falu életének rákfenéje, hanem a műveltség hiánya vagy a vallásos élet megbomlása...”, szóval nem anyagi, hanem szellemi, erkölcsi motívumokon fordul meg a falu tengelyének élete (?).” Más kérdés, hogy Fodor Ferenc az önállóuló-kialakuló emberföldrajz jeles képviselője volt a két világháború között, maradandó értékű műveket alkotott – a Jászság életrajza, az Egy palóc falu életrajza, tudománytörténeti vizsgálódásai stb. –, s munkásságának elemző értékelésével ugyan-csak adós a földrajztudomány, mint ahogy adós szinte az egész korai történetének, a századforduló körüli évtizedeknek, a két világháború közötti időszak „emberföldrajzi” hagyatékainak feldolgozásával is, eltekinve Hajdú Zoltán néhány publikációjától.
7. A tárgykör tudománytörténeti becsű, sodró humorú írásai a Földrajzi Értesítő 1952. és 1954. évfolyamában jelentek meg, Gyenes Lajos tollából.
8. Kolta János: Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján. – Dunántúli Tud. Gyűjt. 7. 1956.
9. E sorok írója veti fel a kérdést „Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez” c. tanulmányában (megjelent a „Falvak, mezővárosok az Alföldön” c. kötetben, Nagykőrös, 1986. pp. 763–777.), ám a rövid esszé részletesebb elemzést nem tett lehetővé. Végkövetkeztetése: „Az Alföld a nyugat- és kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű periféria volt (évszázadokon keresztül, hangsúlyozottan a XIX. sz. derekáig).”
10. Lackó László: A területi fejlődés egységes értelmezése. – Tér és társadalom, 1987. évi 1. sz., Enyedi György: Kisértethistória. – Tér és társadalom, 1987. évi 2. sz., Lackó László: Import avagy hazai (Válasz kísértet-ügyben). – Tér és társadalom, 1987. évi 3. sz.
11. E megjegyzések írásos formában nem láttak napvilágot. Dr. Tóth József a 2. Alföld-ankéton (Békéscsaba, 1986. december 1–2.) tett erre vonatkozó megjegyzést, a konferencia anyagát közreadó kötetbe (Békéscsaba, 1987) ez a szövegrész nem került be. Dr. Enyedi György pedig Tóth József doktori értekezésének vitáján említette az Alföld kelet-európai jellemvonásait.
12. Ezt az országon belüli megosztottságot pl. Gunst Péter is feltételezi: összevetve a „nyugatias Dunántúlt” a „keleties Alfölddel”, írta: „...egyes államalakulatok gyakorlatilag már kezdetől fogva két struktúrát is magukba foglalhattak...” Gunst Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. – In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, I. Szolnok, 1974. 9–31. old.
13. Pl. az Alföld településhálózata oly lényegi sajátosságok sokaságával rendelkezik, hogy joggal beszélhetünk sajátos, csak az Alföldre jellemző településhálózatról. A mezővárosok (s tanyáik) révén az Alföldön az agrártermelés városi keretekbe szerveződhet; a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellát; a jellegzetesen alföldi településű területeken – egy „háborítatlan” agrártájon – falvakat nem lehet találni – nem lehetett a közelmúltig. A mezőgazdasági funkciójú szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a *tanyaelvű* település Európában másutt legfeljebb rövid ideig fennáll, átmeneti képződmény volt, *települési-gazdálkodási rendszerré nem szerveződött*. Mindebből számos egyéb sajátosság következett: túlnyomóan agrárkasságú városok, „vidék” nélkül, falusias morfológiájú-településképzű (mező-) városok stb.
14. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, Budapest, 1986., 19. old.
15. A. N. J. den Hollander szerint a frontier fogalmát „Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle... Nem csupán egyfajta helynek a képét... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak)... sőt magát a folyamatot is, ami által ezek új és sajátos társadalmi struktúrát fejlesztettek ki.” Den Hollander: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. – Ethnographia, 1975. 86. évf. pp. 313–323.
16. Hanák P. i. m., 20. old.
17. A rendkívül szűklátókörű hivatalos politika fokozódó szűkkeblősége idején persze e vádpontunk támadható, hisz a „külső megbízások” nélkül a kutatóhelyek pusztá léte, működése válik kérdésessé.
18. Négy kiadás az Akadémiai Kiadónál 1975 óta.
19. Egyes egyetemeken már pl. Goethe-szakos képzés is folyik; jó, nem jó, ne vitassuk, de tény.

A tanulmány némi reflexiókat is kiváltott. Ezúttal is köszönöm **Csatári Bálint**nak (Részjelentés a földrajzról, *Tér és társadalom*, 1989/1. 64–66), **Mészáros Rezső**nek (Mér földkő vagy temetés, *Tér és társadalom*, 1989/2. 75–77.), **Probáld Ferenc**nek (Extra Hungariam non est vita?, *Tér és társadalom*, 1989/2. 77–80.), **Barta György**nek (A földrajz válsága nemcsak magyar jelenség, *Tér és társadalom*, 1989/2. 80–82.), **Erdősi Ferenc**nek (A földrajzi tekintélyhiányának néhány okáról, *Tér és társadalom*, 1989/2. 82–86.) és **Pomázi István**nak (Miért beteg a magyar társadalom-földrajz, *Tér és társadalom*, 1989/2. 86–91.) az eszmecserében való részvételüket.

ALFÖLD

Első publikációm témája is „alföldi” volt (Tiszafüred vonzáskörzete). Jónéhány „alföldi” vizsgálódás után, részgazságok „megfejtése” után – pl. mennyire város az alföldi mezőváros – fel kellett tenni a kérdést: mi az alföldiség lényege, forrása, magyarázata. A válaszadás kísérletének folyamatát tükrözi az alábbi válogatás. Elnézést kérek Zoltán Zoltántól, hogy ismét közreadtam köztököt megjegyzéseimet – de ebben fogalmazódtak meg egyértelműen a lényeget firtató kérdések. Elnézést kérek az olvasótól is a gondolat-ismétlésekért.

*Alföld-képeket sokan formáltak... Tisztelgő ajánlásként az olvasó remélt engedélyével felemlíték néhány nevet: **Erdei Ferencét** (Erdei politikai pályafutásának nem mindig rokonszenves kacskaringói természetesen mit sem vonnak le azon értékeiből, amelyet ő rajzolt az Alföld népéről, településeiről, az Alföld egyediségéről), **Márkus Istvánét**, **Hamvas Béláét**, s természetesen a történeti régiókat bemutató történetészeket, élükön Szücs Jenővel.*

A LEKTOR DILEMMÁI – AVAGY NÉHÁNY MEGJEGYZÉS ZOLTÁN ZOLTÁN CIKKÉHEZ*

A lektor dilemmái sok forrásból táplálkoznak. Véleményét befolyásolhatja – mi tagadás – a „ma neked, holnap nekem” elve; geográfus beltenyészetünkben mindenki mindenkinek lektora, opponense, szerkesztője, szerzőtársa, munkatársa – lehet. Akkor meg jobb a békeség. Aztán dolgozhat benne a szakmai féltékenység; majd pont én vezessem rá a szerzőt a helyes útra, én korrigáljam tévedéseit, kölcsönözzem ötleteimet. De munkálkodhat benne a szakmai hiúság, felelősségvállalás; részben hogy megmutassa: én ezt is tudom, esetleg *jobban* tudom; másrészt a mű színvonaláért a lektor is felelős. Ráadásul az Alföldi Tanulmányok akkurátusan közli is, ki kinek a lektora. Azután bosszantó lehet a tudományos élet etikai előírása is; a lektor ne lépjen elő opponensé, kritikussá. Pedig pont ő tudná!

Mindezek ellenére néhány megjegyzést fűzök **Zoltán Z.** általam lektorált cikkéhez. Aggályaimat a lektori véleményben is kifejtettem, kevés eredménnyel.

Sietek kinyilvánítani: messzemenően egyetértek **Zoltán Z.**-nal abban, hogy egyrészt az alföldi városokat, csak azért, mert a belénk rögzült városeszménynek nem felelnek meg, mert „járulékos városi jegyeik” fejletlenek vagy éppen „másságuk” feltűnő, nem zárhatjuk ki a városok sorából; másrészt a mezővárosoktól merőben idegen hazai városépítészeti szemlélet és gyakorlat itt még több kárt okoz, mint az országban másutt. Ismertté kell tennünk a mezővárosok sajátosságait, értékeit ahhoz, hogy méltányosabb elbánást kérhessünk számukra.

* (Az alföldi mezőváros-probléma – strukturális és rendszerszemléletű megközelítésben. – Alföldi Tanulmányok, IV. Békéscsaba, 1980. 123–145.) Első közlés: Földrajzi Értesítő, 1981/2–3. p. 324–326.

S felborítván megjegyzéseim fontossági sorrendjét, hadd kapcsolódjak előbbi mondatomhoz, a mezővárosok morfológiájának kérdéséhez. Hisz a városmorfológiai problémák, a morfológiát formáló sajátos tartalom, funkciók ismeretének a szembeötlő hiánya vagy félreismerése is hozzájárul ahhoz a városfejlesztési, -építési gyakorlathoz, amely ellen **Zoltán Z.** is hadakozik.

Csakhogy a tanulmánynak a mezővárosok morfológiai kérdéseiről érdemleges mondánivalója nincs, eltekintve attól, hogy infrastrukturális elmaradottságuk az infrastruktúrákkal szemben támasztott eltérő igénystruktúrából fakadt. Bírálja viszont **Mendöl T.**-t, aki – úgymond – „...a városok külső megjelenési formája (pl. az épületek szintszáma, építészeti elrendezése stb.) alapján igyekezett annak jellemző vonásait felismerni, holott ez csak a „meszes burok”, miként a tojás héja, amely mögött helyezkedik el lényegében a tartalom: ezt a meszes burkot létrehozó társadalmi-gazdasági struktúra”. Anélkül, hogy **Mendöl T.** mezőváros-interpretációját védeném vagy egészében elfogadnám, a fenti értékelésekhez hozzá kell tenni:

– létjogosultsága van a településmorfológiai problémák elkülönített vizsgálatának is (mennyire érezzük ma ennek hiányát!), s **Mendöl T.** e témakörben írt publikációinak ez volt a célja;

– **Mendöl T.** funkcionális morfológiát művelt, márpedig *akkor* a morfológia és a funkciók között szoros korreláció állt fenn, a morfológiai arculat a mögötte meghúzódó tartalomra, zajló életre is utal. **Mendöl T.** tehát korántsem csak a tojás héját vizsgálta. (Mellesleg egy valamirevaló ornitológus meg tudja különböztetni a lúdtojást a tövisszűrő gébics tojásától, úgy ránézésre. S így meglehetősen alapos ismeretekkel rendelkezik a tojás belsejéről is.)

A mezőváros infrastruktúrájának, településmorfológiájának, művi környezetének történeti kérdéseit, értékelését nem kérhetjük számon a szerzőtől. (Mindenesetre alapos vizsgálatot, értékelést érdemelne az a kérdés is, hogy a vezetékes víz, csatornázás, villanyvilágítás, burkolt utat igénylő gépkocsi-közlekedés *előtt* a mezővárosok termelőtevékenységtől majd teljesen mentes lakóterülete valóban lényegesen kedvezőtlenebb életkereteket nyújtott-e lakóinak, mint az ország más vidéki városai?) Viszont arra a kérdésre, hogy a mezővárosok öröklött morfológiai adottságait (utcaképet, alaprajzot, épületállományt stb.) miként lehetne a mai városépítészeti törekvésekbe, „korszerűsítésbe” illeszteni, hogyan lehet a megváltozott funkcióhoz igazítani a „tojáshéjat”, nem ad választ a tanulmány, csupán kijelenti: az építészek úgy vélik: „...a mezővárosok épületegyütteseit először le kell rombolni ahhoz, hogy a helyükön modern, levegős, lakótelepszerű városrészeket tudjunk építeni. Ez a lehető leghelytelenebb nézet, amivel szembe kell szállnunk és éppen a mezővárosok vonásainak és értékeinek bemutatásával bizonyítanunk, hogy a mezővárosi múlt nem szégyellni, letagadni való hagyománya a magyar városépítészetnek...”

Véleményünk e kérdésben egyezik, de reméltük, hogy **Zoltán Z.** kifejti a megoldás mikéntjét is egy, a mezővárosok problémáihoz „komplexen közeledő” strukturális és rendszerszemléletű tanulmányban. Vagyis kíséreljük meg a várostest funkcióit – akár átalakult formájukban – is fenntartani, őrizni; ennek egyik módja lehetne a mezővárosokra oly jellemző, mert lényükből fakadó térrendszerek eredeti jellegének, agóra-mivoltának megőrzése, szemben a mai funkcióatlan parkosítással, dísztérré formálással? Őrizzük a léptéket,

az utcahálózatot, a „stílust”? Avagy hagyjuk meg jelzésszerűen a mezővárosi múlt épületeit (l. Kecskemét rekonstruált városközpontja)? Esetleg mód lenne nagyobb városrészek épületállományának, művi környezetének felújítására, megőrzésére? Valóban időszerű – helytel-közzel már elkésett! – kérdések ezek, de megválaszolásuk nélkül (esetleg azzal együtt is) az általános óhajoknak alig van hatásuk.

De térjünk át a „lényegi” kérdésekre. Noha a mezővárosokról, pontosabban egyes mezővárosokról, kialakulásuk menetéről, életükről sokat tudunk, mégsem állíthatjuk, hogy a mezővárosok fejlődésükben gyökerező sajátosságairól, tájanként fellépő különbségeiről egységes, okadatolt képünk lenne. Ennek *felvázolását* vagy annak kísérletét joggal várnánk el egy rendszerszemléletű megközelítéstől.

Ehelyett a szerző eléggé nagyvonalúan kijelenti, hogy terjedelmi korlátok miatt nincs mód arra, hogy a mezővárosok problémáit „a maga történetiségében” vizsgálja; a tanyákat is – úgymond – már a meglevő struktúra elemeinek tekinti; a mezővárosok létét, kialakulásuk folyamatát történeti tényként fogja fel és objektív valósággént kezeli. Nem is kérhetnénk számon a *mát* vizsgáló geográfustól a társadalom-, gazdaság- és településtörténeti múlt szintézisét, ha nem *épp ebben a folyamatban lenne megragadható a mezővárosiasság lényege, tartalma*. Az a néhány izolált megállapítás (egyébként jól ismert tény), amit a mezővárosok főbb jellemzőiként a szerző említ (a nagy kiterjedésű határ, közigazgatási autonómia, piacközponti szerep) többnyire helytálló, de nem áll össze *hiánytalan*, a kölcsönkapcsolatokat feltáró képpé, *egységes rendszerré* (rendszerszemlélet?).

Nem lehet e széljegyzet feladata saját véleményem kifejtése. Csak néhány kérdőjel kitévésével jelzem a témakör feladatait. Mindenekelőtt a „makrorendszerekbe” kellene a magyar mezővárosokat elhelyezni (ha már dolgozatunk nem holmi egyszerű, maradi földrajzi vagy történelmi cikk, hanem rendszerszemléletű). Vagyis, hogy tágabb környezetük – az ország, Közép-Kelet-Európa? – társadalmi-gazdasági fejlődésében, struktúrájában milyen helyet foglalnak el a mezővárosok. Helytálló-e rokonításuk Kelet-Európa „nem ipari-polgári” városaival, s így keletkezésük visszavezethető-e az európai fejlődés két alaptípusához, a nyugat-európai, antik hagyományokra épülő, föld-magántulajdonon alapuló, „klaszikus” jobbágyságot létrehozó fejlődési vonalhoz vagy az *ázsiai földközösségi rendszer* egyes elemeit is tartalmazó kelet-európai típusú fejlődéshez. Tetszetős a feltételezés (még talán az is felvethető lenne, hogy véletlen-e a Duna-vonal, az egykori limes erős differenciáló szerepe a társadalmi, települési fejlődésben), csak hogy a mezővárosok „mezo-struktúrája” igencsak különbözik a kelet-európai fejlődési vonaltól (noha az a tény, hogy a mezőváros mint közösség áll szemben földesurával, hasonlatosságot jelent a kelet-európai faluközösségi formával).

Azután a „mezo-rendszer”; hogy itt milyen kérdések merülnek fel, a 131. oldalon felvett gondolatokhoz kapcsolódva válaszolhatunk: a szerző kérdése, hogy „az alföldi mezővárosok akkor miért nem váltak olyan fejlett városokká, mint a dunántúli vagy északi céhesipari városok...” Válasza: „...azért, mert legfőbb gazdasági bázisuk, a mezőgazdasági termelés akkor még nagymértékben ki volt téve különböző elemi csapások kitéveseinek (pl. pusztító árvizek vagy aszályok, állatjárványok)...” Említi még a szakadatlan háborús cselekményeket (mikor?) és a rossz közbiztonságot. A háborúk persze a dunántúli és felvidéki városainkat is sújtották, a közbiztonság a Dunántúlon, Északon sem volt jobb (Sobri

Jóska, Holló Ferkó, Hajnal Jancsi, Mészáros Pali, Savanyú Jóska, Milfajt dunántúli illetőségű betyár volt). Az árvíz, aszály persze szegényíthetett ideig-óráig egy-egy mezővárost; a „céhes városok” viszont előszeretettel égtek porrá a „történeti időkben”, némelyiket a földrengés pusztította, áradások sem kímélték őket; s az elemi csapások a céhes iparost legalább annyira sújtották, mint a mezővárosi polgárt (elpusztult lakóháza, műhelye, termelőeszközei, árukészlete stb.). A különbséget ez sem magyarázza. Talán itt is strukturális alapon kellene nyomozni! Megállapítani, milyen téren maradtak le a mezővárosok, pl. az intézményellátottság terén – ahogy ennek ellenkezőjére a szerző is utal másutt –, gazdasági téren is? *Mikor* maradtak le?

Hogy „viszonyult” a tőke és a mezőváros egymáshoz, volt-e különbség az „eredeti tőkefelhalmozásban” a mezővárosok és a többi város között? Milyen hatással volt a mezővárosi fejlődésre, hogy a képződött tőke jelentékeny része a mezőgazdaságba – a földbe? – vándorolt (földvásárlás, puszták bérlete, ültetvények telepítése stb.), nem pedig a kereskedelembe-iparba, s vált így immobillá. Mekora volt a tőkeelvonás a mezővárosoktól (gondoljunk a hódoltság kori kettős adózásra, a megváltkozás költségeire, földesúri adókra, mezőgazdasági árviszonyokra, arra, hogy a terménykereskedelem java részét a XVIII–XIX. sz.-ban a gabonakereskedő városok, Győr, Komárom, Pest, Vác kereskedői ragadták magukhoz, hogy a török elnyomuláskor számos vagyonos mezővárosi kereskedő polgár települt át a királyi Magyarországi városaiba és így tovább).

Fentebb a *mikort* kétszer is kiemeltem; a dolgozat olvasásakor mindvégig eléggé bizonytalanok vagyunk, hogy a mezővárosi fejlődés mely korszakáról beszél a szerző: mint ha egy-egy leírt jelenség, mozzanat mindig is jellemző lett volna mezővárosokra. Pedig a mezővárosi fejlődése jól elkülönülő korszakokra bomlik, ezektől elvonatkoztatva állításaink kérdőjelezhetők meg.

A „mikrostruktúrák” szintjén jelentkezik a tanyakérdés. A tanya és a mezővárosi fejlődés (a mezővárosi fejlődés adott korszaka!) egymástól elválaszthatatlan. Fogadjuk el, hogy ez ismert, a terjedelmi korlátok szorítanak. De arról sem tesz említést a szerző, hogy a közelmúlt és a jelen mezővárosi fejlődése sorában mi a helye a tanyaéknak. (Nem térve ki arra, hogy néhány megjegyzésből kitűnik, tévesen magyarázza a nyírségi tanyabokrok vagy a békési sortanyák, tanyautcák keletkezését.) A mezővárosok közt különbséget tevő, különböző irányú mezőgazdasági termelésről mondtak helytállóak, ám itt is hiányolhatjuk a csak verbálisan jelen levő rendszerszemléletet és struktúravizsgálatot. Az agrártermelés iránya és színvonala, valamint a mezővárosi fejlődés, a mezővárosi „struktúra” között ugyanis nemcsak egyirányú kapcsolat van, az agrártermelés milyensége hat ki a mezővárosra; bonyolult, a mezőváros történeti múltját, a határ nagyságát, természeti adottságait, a határhasználat rendjét, a birtokpolitikát, a társadalmi „mikrostruktúrát”; uram bocsá’ a lakosság etnikai összetételét, hagyományait, vallását egyaránt a kölcsönhatásokba vonó kapcsolatokról kell beszélnünk; a mezőváros milyensége is hatott a termelésre s nemcsak az agrártermelés a mezővárosra. Így a mezővárosi típusok sem jellemezhetők kizárólag a mezőgazdasági termelés, esetleg az agrárvertikum milyenségével.

S végül nincs érdemleges mondanivalója a tanulmánynak a mezővárosok jelenéről, pontosabban jelenlegi sajátos struktúráképükről, ha csak az nem, hogy átalakulnak, struktúráképük szélesedik; örvendetes pl. „a közigazdászok számának nagyarányú térnyerése”. E té-

makörben a kérdőjelek egymás után sorakoztatása is hosszadalmas lenne. Pl. az élelmszer-gazdálkodás verikumában történt változás a mezővárosokra gyakorolt, többnyire kedvezőtlen kihatásai ismertek (a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének csökkentése, a termékfogalom „városi piacot” kikapcsoló szervezése, a termelőeszköz-kereskedelem átszervezése stb.). Ám figyelmet érdemelnének azok a változások is, amelyek az agrártermelés bizonyos elemeit ismét városi funkcióvá emelhetik vagy városi elhelyezésük előnyös (rendszergazda-gazdaságok, speciális mezőgazdasági szolgáltatások, információs-oktatási-továbbképzési központok vagy a mezőgazdaság quatermer szektora). Ezek megtelepedése, kialakulása hozzájárulhat a mezővárosok városi fejlődéséhez is (l. pl. Szarvas).

Nem térve ki a margón sorjázó kisebb-nagyobb megjegyzésekre (a történeti, jogi értelemben vett mezőváros-fogalom s az alföldi mezőváros közti különbségtétel szükségessége, Fehérgyarmatnak a „nyírségi” mezővárosokhoz való sorolása stb.), megállapítható: **Zoltán Z.** cikke mint figyelemfelhívó publicisztika hasznos, ám a mezővárosi problémakör időszerű szintézise még várat magára. A hagyományos, a strukturális és a rendszer szemléletű szintézis egyaránt.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ ALFÖLDI TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSHEZ*

A 80-as évek első felében jelentkező „új” településpolitikai, településhálózat-fejlesztési, közigazgatási, tanácsgazdálkodási elképzelések közös gondolata a *lokalitás*, a „helyi tényezők” szerepének növelése, kibontakoztatásuk lehetőségeinek megteremtése a településfejlesztés centralizáltságának (központi tervezés, normatívák, döntések, pénzelosztás stb.) mérséklése. Aligha vitatható, hogy nemcsak az érdekeltek „jobb belátásra” jutásáról, paternalista gesztusáról van szó, hanem a társadalmi, gazdasági fejlődés s a terület- és településhálózat-fejlődés új irányba fordulásának felismeréséről is.

A településhálózat fejlődésének jellemzői a II. világháború utáni évtizedekben

A II. világháború után a településhálózat fejlődését mindenekelőtt az ország átfogó társadalmi-gazdasági változásai s központi döntések (mint pl. a földreform, az újjáépítés igényei, a közigazgatás területi beosztásában végrehajtott reform, majd a tervgazdálkodás előírásai) irányították már a központositott, tervutasításos gazdaságirányítás bevezetése előtt is. Ennek következtében a települések önkormányzati jellege, a helyi településfejlesztő energiák, igények, elképzelések háttérbe szorultak. A településhálózatot, ill. a települések társadalmát ért hatások példátlanul *gyors, mélyreható, időben egymásra torlódó* változásokat indítottak el, s e változások egyaránt táplálkoztak (ill. kiterjedtek) a társadalmi viszonyok gyökeres átalakulásából, a termelőerők, -eszközök korszerűsödéséből, a korszerűsödést gátló intézményrendszer felszámolásából. Az ország (még inkább az Alföld) agrártársadalma ipari társadalommá („preipari társadalommá?”) válásának bonyolult folyamata, amely Nyugat- vagy Észak-Európában évszázadnyi idő alatt zajlott le, nálunk évekbe, másfél-két évtizedbe sűrűsödött. A változások előidéző okai is igen sokrétűek, gyakran „forradalmi jellegűek” (a feudális jellegű földbirtok-struktúra radikális felszámolása, az államosítások, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele után a gazdaságirányítás merőben új lehetősége, eszközei stb.) s nemritkán ellentétes hatásúak voltak. Az Alföld településhálózatának, helyi társadalmainak átalakulásában a *radikális földreform* és sokrétű következményei (pl. a falvak, mezővárosok társadalmi rétegzettségének nagyarányú átrendeződése, a társadalmi mobilitás – egyéb hatásokból is táplálkozó – korábban szinte elképzelhetetlen mérvű növekedése, a helyi közösségek, társadalmi rétegek

* Első közlés: Falvak, mezővárosok az Alföldön – Szerk.: Novák László–Selmeczi László; Nagykőrös, 1986. p. 763–777.

fellazulása), majd a *kollektivizálás* a maga ugyancsak bonyolult s időben is változó kihatásaival, az agrártermelés technikájának-technológiájának gyors modernizációja (amely felszűrte a mezőgazdaságban dolgozók milliós munkaerő-feleslegét, alapvetően megváltoztatta a „paraszti” munka jellegét), az ország *iparosításának* kihatásai (a foglalkozási átrétegződés, az elvándorlásra való készítetés, a munkavállalók bő ötére kiterjedő ingázás, az ipartelepítés hatása a településekre, így az alföldi mezővárosok funkcióinak, társadalmának alakulására stb.) egyaránt szerepet játszottak, hogy a gazdaságsszabályozás, -irányítás, a kialakuló terület- és településfejlesztési politika hatásairól most ne is szóljunk.

A települések átfurmálódásának sok forrásból táplálkozó és viharos gyorsasággal előrehaladó, irányát, jellegét változtató folyamatai, épp gyors lefutásuk következtében egészen sajátos jellegzettségeket kaptak. Nemcsak az történt, hogy a másutt (Nyugat- és Észak-Európában) hosszú évtizedek alatt bekövetkezett változások nálunk évek alatt játszódtak le – ráadásul más társadalmi-politikai környezetben –, hanem e folyamatok jellege, kihatásai is erősen eltérnek a másutt tapasztaltaktól. *Egyes folyamatok viharos gyorsaságú lefolyása megváltoztatta e folyamatok kihatásait*; a mezőgazdaságban felhalmozódott munkaerő-felesleg gyors elvándorlásának lehetőségei, az elvándorlás más okok miatt is felgyorsult folyamata nemcsak azt eredményezte, hogy 1–2 évtized alatt helyreállt a falvak eltartóképessége és a lakosságzáma közötti egyensúly, hanem a gyors elvándorlás alapvetően befolyásolja (torzítja!) a helyben maradó lakosság demográfiai-társadalmi struktúráját is; bomlasztja a helyi közösségeket, mikroközösségeket (család, szomszédság), az elköltözés elvárásává lesz; az elvándorlás s következményei okozatból okká válnak. *A folyamatok egymásra torlódnak*: pl. a földosztás társadalmat-települést formáló következményei még alig jelentkezhetek, a kollektivizálási kísérletek máris merőben új következményekkel jártak. *Így jó néhány folyamat befejezetlenné vált*; pl. a földreform eredményei nyomán alig kezdődött meg a falvak társadalmának újrendeződése, a kollektivizálás, foglalkozásváltás stb. máris új alapokra helyezte a falusi közösségek formálódását, rétegződését. E csonka folyamatok is hozzájárultak a települések társadalmának destabilizálódásához, a helyi közösségek kohéziójának gyengüléséhez. *A településhálózat, a települések formálódása nem tudta követni a gazdasági-társadalmi változásokat, az életmód változásait* (miközben ez utóbbi is elmaradhatott a gazdasági változások vagy a művi környezet változása által nyújtott lehetőségek mögött).

Mindezen folyamatok s következményeik alapvető jellemvonása tehát – ismételjük – „felülről” (a településhálózat szemszögéből tekintve „kívülről”) való irányítottságuk, az a szándékolt vagy akaratlan törekvés, hogy az ország településhálózata *homogenizálódjék*, s mindezek következményeként *a helyi tényezők*, sajátosságok, igények, tradíciók stb. *elfedése*. (Noha a közelmúlt vizsgálatai feltárták, hogy a statisztikailag hasonló folyamatok – pl. foglalkozási átrétegződés, a falusi térségekből való elvándorlás stb. – mögött fellelhetőek voltak a helyi közösségek vagy a helyi társadalmak egyes rétegeinek eltérő céljai, stratégiái. Meggyőzőek e témakörben – többek között – **Andrásfalvy Bertalan** kutatásai, **Varsány** társadalom-néprajzi vizsgálatának eredményei.)

A településformáló folyamatok „makrotényezők” által való irányítottságát, „kívülről” való szabályozottságát-irányítottságát, a lokalitás háttérbe vonulását-szorítottóságát „képez-

te le” a településhálózat tervezése, a terület- és településfejlesztési politika, amely mintegy másfél évtizedes tudományos-elvi előkészítés és számos gyakorlati előzmény után (mint pl. a tanyaközségek kialakítása, a 15 éves lakásépítési program, a Budapest növekedésének visszafogására tett intézkedések, az ún. „szocialista városok” felépítése stb.) 1971-ben vált egységes rendszerré szervezett, jogszabályilag szentesített településhálózat-fejlesztési koncepcióvá. Így a korábbi két évtized reálfolyamatait s a településfejlesztés (egységes koncepciót ugyan nélkülöző) gyakorlatát véve figyelembe, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció tervezési-irányítási elképzelése azokkal összhangban volt, a tervezés, irányítás, a fejlesztési eszközök elosztásának nagyfokú központosítása azonban már ekkor ellentétben állt a gazdasági reform, a vállalati önállóság növelésének szemléletével, az 1971-es tanácstörvény önkormányzati jelleg-erősítő szándékaival. Az OTK értékelése nem lehet feladatunk. Csupán utalunk arra, hogy az OTK, akárcsak a korábbi évtizedek településpolitikája az ország egészére, ill. az egyes feladatokra azonos modelleket kívánt alkalmazni, hozzájárulva ezzel is az egyes települések, történeti-etnikai tájegységek eltérő karakterének háttérbe szorulásához. Tapasztalható volt ez már a tanyaközségek kialakításakor is, noha nyilvánvaló (s az volt már a 30-as, 40-es években is!), hogy látszólag azonos genetika mögött a természeti környezettől, az ott folyó agrártermelésről, az anyatelepülés korábbi tanyapolitikájától, a földbirtokviszonyoktól, a tanya-anyatelepülés közötti kapcsolatok jellegétől stb. befolyásoltan igen különböző tanyás településrészek alakultak ki. Erre a „központi” elképzelések nem voltak (épp „központi” jellegüknél fogva nem is lehettek!) tekintettel; ezzel is magyarázható a tanyavilág községesítésének sok kiterője, zsákutcája (teljesen elnéptelenedő tanyaközségek, máig ki nem épült belsőségek, az önállósult tanyaközségek újraegyesítése az anyatelepüléssel stb.). E szemlélet terméke volt az egész országra egységes alkalmazni kívánt „szocialista falumodell” is, a maga „optimális” nagyságával – kb. 3000 fő – , mely modell kiépítése az aprófalvak százainak felszámolásával járt volna. Az OTK e modellszerűsége való törekvése (optimális településméret, „tiszta” településhierarchia, átfedésmentes vonzásokörzetek) legszembeötlőbbben éppen az Alföldön futott zátonyra; a mezővárosi-tanyás települési-gazdálkodási rendszer elterjedése (amely településrendszerben nem jelenik meg tiszta és szabályos formában a város–falu kapcsolat, a településhierarchia, a vonzásokörzet, pedig ezek a „christalleri fogantatású” OTK alapvető kategóriái), a sajátos településhierarchia, a települések erős egyéni karaktere ellenállt az OTK – legalábbis az alkalmazás gyakorlatában „vulgarizált” – legtöbb célkitűzésének.

(Csak zárójelben jegyezzük meg: a településfejlődés, -fejlesztés e sajátosságainak felelt meg a településekkel, a helyi társadalmakkal foglalkozó tudományágak témaválasztása, módszertani apparátusa is, amikor az empirikus, helyi vizsgálatokkal szemben előnyben részesítette az ágazati szemléletű, országos léptékű, deduktív jellegű vizsgálatokat.)

Új feltételek a településhálózat fejlődéséhez

A 70-es évek derekán azonban olyan helyzet állt elő, amely *ismét kedvez a települések, a helyi társadalmak, közösségek tradíciói, törekvései, individuális értékei, belső erőforrásai érvényesülésének*. Ez a változás egyre szembeötlőbb, a terület- és településfejlesztés

egyre kevésbé hagyhatja – s mint fentebb utaltunk rá, nem is hagyja – figyelmen kívül. E változások abban summázhatók, hogy szűnőben van (az Alföldön némiképp késve ugyan s helytel-közrel továbbra is fennmaradva) a társadalom és gazdasága extenzív fejlődése. Ez – térbeliséget tekintve – abban tükröződik, hogy kialakult s állandósult az ország térszerkezete, a termelés elhelyezkedése. Stabilizálódott a foglalkozási szerkezet, erősen lanyhult a foglalkozási szerkezetváltás. Megszilárdult az egyének „társadalmi helyzete” is (ami olykor társadalmilag káros jelenségekhez, mint pl. a társadalmi előnyök és hátrányok rögzüléséhez is vezet), ill. a mobilitás lehetőségei jobbra a másodgazdaság területére tevődtek át. Lanyhult a területi mobilizáció is, különösen a régióközi vándorlások aránya és mennyisége csökkent, így mérséklődik a helyi közösségek „fellazítása” a be-, illetve elvándorlás révén. Csökkent az egyes foglalkozásoknak a településeket is deifferenciáló szerepe (jövedelemkiegyenlítődség, a munka jellegének közelítése stb.). Kialakultak, jól felismerhetővé váltak, s hosszabb fennmaradásuk várható bizonyos gazdaságpolitikai, társadalompolitikai célkitűzéseknek, szándékoknak, mint például a háztáji termelés tartós fennmaradása s a nagyüzemi termeléssel való integráció lehetősége, a lakáshoz jutás feltételei stb. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy növekedjen az egyének, családok döntéseinek lehetősége és szerepe, s a településfejlődésben szembeötlően növekedjék e döntések súlya, a rétegek, helyi közösségek „hosszútávú stratégiáinak” következményei (választás a helyben maradás vagy a felnövekvő generáció városba küldése között, az iskoláztatás, pályaválasztás alternatívái, a jövedelemfelhasználás alternatívái – pótlólagos beruházás a kistermelésbe, „telken belüli” felhalmozás, „beruházás” a felnövekvő generációba stb.)

Mindehhez járul a településfejlődés „kívülről” adott kereteinek változása, így a közigazgatás változásai (helyi tanácsok önállóságának, önkormányzati jellegének, gazdálkodási lehetőségeinek növelése, a közvetlenebb megye–község kapcsolat stb.), a változó településpolitika, a helyi erőforrások fokozott igénybevétele – ami fokozott „részvételt” is kikényszerít a helyi közösségek részéről –, a tanácsi pénzelosztási rendszer várható reformja. Mindez tágítja a lokalitás érvényesülési lehetőségeit. A tágabb értelemben vett településpolitika e megváltoztatását – mint említettük – a településfejlődés új jelenségeinek felismerése, a döntően „rendszerintegratív” településfejlődés zavarai körül kialakult viták magyarázzák. A szociológia általánosan elfogadott tétele szerint „...minden társadalmi rendszer egyfelől tagjainak normától vezérelt értelmes cselekvése útján, másfelől objektív funkcionális összefüggések útján reprodukálódik”. (Papp Zs., 1983.) Az előbbit *szociális integrációnak*, az utóbbit *rendszerintegrációnak* nevezi a szociológia. Hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésére, de a településhálózat fejlődésére is a rendszerintegráció túlsúlya volt a jellemző. („...a rendszerek alakulása a szubjektumoktól ugyan nem függetlenül játszódott le, de általuk tudatosan nem követett, kontrollált, nem legitimált mechanizmusok érvényesülését jelentette.” – Papp Zs. uo.) A szociális és a rendszerintegráció aránya – mint vázoltuk – a településfejlődésben is változott, a rendszerintegráció egyes elemei válságba kerültek vagy súlyos bírálatok érték azokat. E zavarok nyomán váltak értékessé a szociális integráció körébe tartozó tradíciók, értékőrző elemek. A városépítés zavarai (mint. pl. a városfejlesztésekre fordított fejlesztési eszközök magas aránya – egyes pentádokban 90–10% város–község közti arány – ellenére zsúfolódás, lakáshiány, az alapfokú intézményhálózat hiányai, az infrastruktúra elégtelensége, környezetvédelmi problémák, a belső városrészek

leromlása stb.) következtében (is) értékelődtek fel a falvak, a falvak tradicionális elemei, s fogalmazódott meg a falvak „népességmegtartó képessége” növelésének – jelszóvá kopott – igénye.

A társadalmi-gazdasági fejlődés alföldi útja

Mindezen folyamatok természetesen nem korlátozódtak az Alföldre, s a kiváltott reakciók is országos érvényűek. Ám az Alföldön az egyes települések közötti eredendő különbségek nagyobbak, mint másutt az országban, igen eltérő a településtörténetük, s a falvak többségében, pusztán nagyobb méreteik miatt is összetettebb, rétegzettebb falusi társadalom alakult ki mint az ország más tájegységein; egy-egy településben az egyes rétegek mérete is olyan, hogy az már lehetővé teszi elkülönülő érdekek kialakulását, ezek érvényesítését.

Mindez azt eredményez(het)i, hogy az Alföldön különösen sokszínűen alakulhat a települések sorsa, jövője. Ezen fejlődési-változási pályák deduktív úton nem is becsülhetők fel. Mert békési példák alapján feltételezhető lenne, hogy a mezővárosi múlttal rendelkező, de valódi várossá nem vált települések – mint pl. Mezőberény – épp mezővárosi tradícióik, lakosságuk nagyobb termelési és munkakultúrája, magasabb iskolázottsági szintje, szervezőképessége miatt stb. előnyben vannak a népes, de „szabályos” falusi múlttal rendelkező településekkel szemben (mint pl. Vésztő). De másutt épp az ellenkező tendenciákra találunk példákat: elsöprő lendülettel gyarapodó (nagy)falvak mellett (Bács-Kiskunban pl. Kecel, Soltvadkert, Tiszakécske) magukba zárkózó, lassan mozduló, anyagilag vontatottan gyarapodó egykori kismezővárosok találhatóak.

A kérdés, amit azután fel kell tennünk: van-e sajátos alföldi társadalmi, gazdasági fejlődési út, s ez tükröződik-e a településhálózat jellegében? S ha van, ez mivel magyarázható?

Ami az első kérdés második felét illeti, a válasz – úgy hiszem – könnyű és bizonyításra nem szorul: az Alföld településhálózata oly lényegi sajátosságok sokaságával rendelkezik, hogy joggal beszélhetünk sajátos, csak az Alföldre jellemző településhálózatról. E sajátosságok ismertek, itt elég felsorolásukra szorítkoznunk:

A mezővárosok (s tanyáik) révén az Alföldön az agrártermelés városi keretekbe szerveződhet; a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellát; a jellegzetesen alföldi településű területeken, háborítatlan agrártájon falvakat nem találunk – nem találtunk a közelmúltig –; a mezőgazdasági szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a tanyaelvű település Európában másutt legfeljebb rövid ideig fennálló, átmeneti képződmény volt, települési-gazdálkodási rendszerre nem szerveződött. Mindebből számos egyéb sajátosság következett: túlnyomóan agrárlakosságú városok, város „vidék nélkül”, az alföldi városok morfológiája stb.

Az is kétségtelen, hogy a településállomány különleges alakulása mellett a társadalmi, gazdasági fejlődés terén is sajátos utat járt az Alföld a Kárpát-medencén belül vagy akár Európában. Csábító tény, hogy felemlítsük Pannónia és Dácia „európaivá válásának” idejét, amikor az Alföld továbbra is barbarikum része maradt, s aligha túlzás, ha az ekkor nyert előny több évszázados fennmaradását tételezzük fel (kiirtott erdők, eke alá fogott földek, fel-feléledő városok). A Duna, az egykori limes akkor is a társadalmi-gazdasági fejlődés-

ben egyéni vonásokat hordozó tájakat különít el, amikor mindkét partján ugyanaz az államalakulat jött létre. Az Alföldet az államalapítás után az ország legtöbb nagytájához képest továbbra is extenzíven hasznosították; népsűrűsége mintegy egyharmada volt a Délvidék vagy a Dunántúl népsűrűségének. A betelepített új jövevények – jászok, kunok, később a hajdúk – újra és újra réseket ütöttek a berendezkedő feudalizmuson. A városfejlődés korán sajátos útra tért, a mezővárosok meg sem igen ismerték a feudális viszonyokat, hogy aztán a hódoltság idején fejlődésük egészen egyéni útra térjen. A XVII–XVIII. században újra berendezkedő feudalizmus sem asszimilálta maradéktalanul az Alföldet, s nem tette azt egyveretűvé. Szabadalmas területek a maguk se nem város, se nem falu településeivel, majd a tanyákkal, megváltakozott és földesúri mezővárosok sajátos társadalmukkal, kamarai telepek, igazi jobbágyközségek váltják egymást. Sajátos a társadalmuk, furcsa ellentét feszül társadalmi és gazdasági fejlettségük között. Felerősödik a frontier jelleg. Ha e sajátos vonások a XIX. sz. második felétől halványultak is (noha a tanyás települési-gazdálkodási rendszer ekkor élte fénykorát), ténynek látszik az Alföld „mássága”. A kérdés inkább az, hogy ez a „másság” az ország egyéb nagytájaihoz viszonyított *megkésetttség* csupán, esetleg több tényező – véletlenszerű – egybeesése, vagy sajátos és egyéni „*alföldi fejlődési útról*” beszélhetünk.

Még kevésbé tisztázódtak tudományos irodalmunkban e sajátos út okai, előidézői.

Mennyiben magyarázhatók az alföldi sajátosságok a *természeti környezet jellegzetességéből*, a természeti környezet megkésett birtokba vételétől, átformálásából?

Kétségtelen, hogy a „kultúrtáj” kialakítása a Dunántúlon és a Délvidéken kezdődött a középkorban (felhasználva az előbbi korok hagyatékát is). Az Alföld eltartóképessége az előbbiekhöz képest csekélyebb volt, a belterjesebb gazdálkodás nehezebben vehette birtokba. Árvízjárta rétjeit, pusztáit, jobbára csak legeltetésre alkalmas homokhátságait így ritkábban ülte meg – egészen a XIX. századig – a letelepedő lakosság; ez tette lehetővé, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés alacsonyabb fokán álló befogadott népeket – jászok, kunok – is itt telepítsék le, évtizedekkel, évszázadokkal szélesítve a Dunántúl és az Alföld fejlődése között mutatkozó időeltérést.

A természeti környezet milyensége tehát kétségtelenül hozzájárult az Alföld „elmaradásához”. Ugyanakkor ez az „elmaradás”, pontosabban a társadalmi viszonyok és a gazdaság fejlődése-fejlettsége között mutatkozó, évszázadokon keresztül felbukkanó elmentmondás is részletesebb elemzést igényelne. Az Alföld „elmaradottsága”, hátrányos helyzete általánosan elfogadott tény (s mint fentebb említettük, akár a Római Birodalom fennállásáig, az „európai fejlődési vonal” kialakulásáig visszavezethető ez az időeltérés, s később, a magyar államalapítás után is újra s újra megnövekedett), ha ez nem is volt mindenkor oly mérvű, mint azt közhelyszerűen emlegetjük (a XIX. század derekán, második felében pl. az Alföld gazdasága, az ármentesítések, az agrárexportot segítő vasútépités, a gabonakonjunktúra nyomán sok vonatkozásban a Dunántúl elé került, s ezt még a polgárosulás egyes elemei terén is kimutathatjuk; utalunk Szeged vagy Debrecen irodalmiszellemi életére, melynek mását a Dunántúlon nem találjuk). A társadalmi szerkezet „elmaradottsága” már korántsem ily egyértelmű; a polgárság – a valódi, iparúzó, kereskedő-polgárság – aránya, befolyása talán még szerényebb, mint a Dunántúlon, Felső-Magyarországban vagy Erdélyben, ám a feudalizmus sem vált oly általánossá és szilárdan kiépülté,

mint az ország más területein; igen széles réteget alkottak a jobbágyi kötelékektől többé-kevésbé mentes mezővárosi polgárok, a szabadalmas területek lakói. Ez a réteg – s „holdudvara” – erős önkormányzatokat, szoros közösségeket – pl. a „megváltakozók” öntudatos közössége! – hozott létre, „innovatív” parasztságot termelt ki – speciális kultúrák a mezővárosokban! –, gyarapította irodalmunkat (Petőfi, Csokonai, Arany). Ha politikai szempontok motiválták is Veres Péter megfogalmazását, mégis figyelmet érdemel megállapítása: „...a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremtett, amaz pedig szolgátságban teljesen alkalmazkodni kényszerült.” (Veres P., 1936.)

Tehát az eltérő természeti környezet, a természeti környezet által is támogatott történeti fejlődés sajátosságainak területi egybeeséséről – egyszerű területi egybeeséséről! – van szó az „alföldi fejlődési út” esetében, melyet további – esetleg véletlen! – egybeesések színesítenének? Például a természeti környezet s a történelmi tényezők – török hódoltatás – által létrehívott sajátos településhálózat a maga további kihatásaival, okká váló specifikumai-val: népes, erős közösséget kitermelő mezővárosok s tanyaviláguk. Avagy mindezek a további tényezők egy sokkal bonyolultabb területi rendszert – *rendszer!* – hoztak létre? Úgy véljük, igen. Ebben a területi rendszerben mindenképp helyet kap a *periféria-* és a *frontier-*jelleg.

Ezt a perifériát mindenkor – nemcsak a II. világháború utáni, centralizált gazdaságirányítással, elvonási-újraelosztási mechanizmussal jellemezhető évtizedekben! – a más országrészek javára történő „elvonás” sújtotta. Gondoljunk például a hódoltság kori kettős adózásra, mikor is az adókat a királyi Magyarországon élő földesurak s a távoli Porta élte fel (s többnyire még csak újra sem osztotta!). Gondoljunk arra, hogy az Alföld produktumainak eladásából származó s az Alföldre irányuló iparcikkek közvetítéséből származó kereskedelmi hasznot az Alföld peremén kialakult vásárvárosok zsebelték be; hogy a magyarországi „eredeti tőkefelhalmozás” legfőbb forrása a gabonakereskedelem volt, s ennek java részét a XVII–XIX. században az Alföld határán túl fekvő gabonakereskedő városok: Moson, Győr, Komárom, Vác, Pest, Dunaföldvár kereskedői ragadták magukhoz. (A hazai tőkefelhalmozás másik jelentős területe, a bortermelés és kereskedelem ugyancsak elérhetetlen volt az Alföld lakói számára. Még a marhakereskedelem volt a leginkább a mezővárosok „saját üzlete”, de ebben az üzletágban is részt vettek a dunántúli városok tőzsérei s egyes főurak is.) Említhetnénk azt a számos vagyonos polgárt, akik a török előrenyomuláskor az Alföldről a felvidék biztonságosabb városaiba menekítették vagyonukat, emléthetjük a szabadalmas területek „megváltakozásának” a Német Lovagrend pénztárába vándorolt hatalmas költségeit, vagy a mezővárosoknak „megváltkozásukra” fordított aranyait. Mérlegelni kell, milyen hatást gyakorolt a mezővárosi fejlődésre az a tény, hogy az Alföldön – az elmondottak ellenére – képződött tőke jelentékeny része visszavándorolt a mezőgazdaságba, a „földbe” (puszták bérlete, földvásárlás, ármentesítés, lecsapolási munkák stb.), s vált ily módon immobillá, vészett el a kereskedelmi-ipari fejlődés számára.

E periféria ugyanakkor „frontier” is volt, ezt már A. N. J. den Hollander is megállapította a két világháború között. [A frontier fogalmát „Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle. „Nem csupán egyfajta helynek a képét... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak)... sőt magát a folyamatot is, ami által ezek új és sajátos társadalmi struktúrákat fejlesztettek ki.” A. N. J. den

Hollander, 1975.] Ebbe az összefüggésrendszerbe illenek a lazább feudális kötöttségek, a kiváltságos területek és mezővárosok viszonylagos szabadsága, nagyobb önkormányzata; mindez az adott gazdasági-társadalmi rendbe még csak részlegesen integrált zónák „szokásos” szabadságának felel meg (Kozákföld, Vadnyugat). S a periféria-frontier ötvöződésére (persze a frontier topográfiai periféria is; de a társadalmi-gazdasági fejlődést tekintve nem feltétlenül már den Hollander rámutatott; „...az összbenyomás egy frontier-társadalmat mutatott, amely megrekedt” (uo.).

Az alföldi fejlődés néhány sajátossága arra is csábít, hogy a Dunántúl és az Alföld eltérő jellegét, fejlődési útját *Európa társadalmi fejlődésének két alaptípusáig* vezessük vissza. Vagyis a nyugat-európai, antik hagyományokra épülő, a föld magántulajdonán – s így a termelés növelésének, hasznosításának egyéni érdekeltségen – alapuló, „klasszikus jobbágy-ságot”, majd „klasszikus polgárságot” létrehozó fejlődési vonalhoz, illetve az ázsiai termelési mód (földközösségi rendszer) egyes elemeit is tartalmazó kelet-európai típusú fejlődéshez, melyre mindenekelőtt a föld közösségi tulajdona (faluközösségek), a szolgáltatásokért (pl. adó, robot stb.) való kollektív felelősség, a hűbéri láncolat hézagai, a viszonylagos földbőség – ami a mezőgazdaság intenzifikálásának gátja –, a nem agrár szektor vonzatott fejlődése, a városok ipari-kereskedelmi szerepkörének szerénysége a jellemző. Ez utóbbi jellemvonások jó részével ténylegesen vagy látszólag rendelkezett az Alföld (a mezőváros mint kollektív adóalany, a nem agrár szektor fejletlensége, a mezőváros sajátosságai, a társadalom feudális tagolásán mutatkozó rések stb.), így érthető Gunst Péter summázata; összevetve a „nyugatias Dunántúlt” és a „keleties Alföldet”, írja: „...egy-álmalakulatok gyakorlatilag már kezdettől fogva két struktúrát is magukba foglalhattak...” (Gunst P., 1974.) Ám a hasonlóság gyakran csak látszólagos; a mezővárosi közösség polgára személyileg szabadabb, mint a jobbágy, míg a kelet-európai faluközösség tagja közelebb állt a rabszolga, mint a jobbágy státusához; a mezőváros kollektív tehervállalása nem szünteti meg az egyéni érdekeltséget, a szabadalmas területeken, a megváltkozott mezővárosokban a földmagántulajdon jogilag szilárdabb, mint a jobbágytulajdon és így tovább. Ezért úgy véljük, nem indokolt az Alföldet a kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés zónájába sorolni, ám bizonyos hatások feltételezhetőek (ha más nem, a Dunántúl szorosabb kapcsolata, nagyobb hasonlatossága a „Nyugattal”), melyek ötvöződnek a „periféria” és „frontier” jelleggel. Hipotézisként talán elfogadható összegzésünk: *az Alföld a nyugat-és kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű periféria volt* (évszázadokon keresztül, hangsúlyozottan a XIX. sz. derekáig).

A sajátos alföldi út hatása napjaink településfejlődésére

E sajátos fejlődésből fakadó tradíciók felerősödésére számíthatunk a közeljövőben. A szociális integráció szerepének növekedése a településfejlődésben, ennek szándékolt támogatása (önkormányzati jelleg, a helyi közösség beleszólása a helyi településpolitikába, „települési demokrácia” stb.) olyan helyzethez vezethet, amelyben *a helyi közösségek érdekérvényesítő képessége megszabhatja a települések fejlődési irányát*, illetve a „felülről vezérelt” településfejlesztés s a közösségek törekvései közelebb kerülnek egymáshoz. Ed-

dig e kétféle törekvés gyakran eltért egymástól; az egyének, a helyi közösségek tagjai „településfejlesztő” munkájukat a telkeken belül fejtették ki. Az új helyzetben „telkeikről kilépve” a közösségi intézményeket is birtokba vehetik, formálhatják, a közösségi létesítmények fejlesztését saját igényeik szerint formálhatják. S ez az Alföldön igen sokszínű, sok irányba induló településfejlődést, -fejlesztést tesz lehetővé, már csak pl. a települések nagyobb méretei következtében is; egy-egy 5–8–10 ezres lélekszámú község fejlesztési alternatívái, lehetőségei számosabbak, mint egy-egy adott kisközségé. Ehhez járul az alföldi agrártársadalmak – s ezekhez hozzátartoznak a kis mezővárosok is – településeink összetettebb társadalmi rétegzettségé, ami a településen belüli érdekegyeztetéseket, érdekütköztetéseket, kompromisszumokat is feltételezi, s valószínűsíti, hogy a településekben túlsúlyban lévő társadalmi rétege(ek), csoport(ok) igényei szabják meg a településfejlesztés alapvető célkitűzéseit. Ezért például nem bizonyos, hogy az Alföld falusi térségeinek agrár és agrártradíciókkal átítatott társadalmi a „potenciális” kisvárosok többségében a városias fejlődés-fejlesztés mellett foglalna állást, amikor elsődleges céljait az agrárkistermelés lehetőségeinek fenntartása, bővítése, az alapellátás színvonalának emelése, bizonyos infrastruktúra-elemek (mint pl. a gépkocsival mindig járható belterületi utcák kialakítása) fejlesztése szolgálja. Mindez, ismétlem, erősen függhet a falusi jellegű települések társadalmi struktúrájától.

Falusi társadalmunk – a részleteket mellőzve – vélhetően a következőképp rétegződik:

I. FELSŐ RÉTEG:

Elsősorban nem vagyoni csoport, hanem a települések hatalmi-vezetői-menedzseri rétege, noha ez többnyire együtt jár a legtehetősebb réteghez való tartozással, magasabb képzettségi szinttel, az átlagnál jobb életkörülményekkel, „urbánus” életmódelemekkel s igényekkel.

II. KÖZÉPRÉTEGEK:

a) *Új falusi (paraszti) középréteg*: a mezőgazdasághoz (agrártermeléshez) és a falusi térséghez erősen kötődő (a háztartás egy-másik tagja ettől függetlenül a mezőgazdaságon kívül is dolgozhat), jelentős másodgazdasággal rendelkező, többnyire korszerű árutermelést folytató (fóliázás, primórtermelés, zöldség- és gyümölcs-termelés, félnagyüzemi baromfitartás, sertéshizlalás stb.), aktív, vállalkozó, „innovatív” réteg, többnyire kialakult informális termelési-ellátási közösségek tagja, ambíciói túlnyomórészt lakóhelyéhez kötődnek (lakásépítés, a gyermekek számára hasonló életút kialakítása, „termelői beruházások” stb.).

b) *Falusi munkásréteg* (munkásparaszti réteg): a falusi iparban dolgozó vagy ingázó, a helyi társadalomhoz a mezőgazdasági termelésen keresztül is kapcsolódó (esetleg a mezőgazdaságban dolgozó családtaggal is rendelkező) családok alkotta réteg, a paraszti múlt erős tradícióival; a családokban általános a több kereset, ami anyagilag stabillá (noha az előző réteg jövedelmi szintjét a csoport nem éri el) teszi azokat; az ambíciók részben kötődnek a lakóhelyhez (a lakásépítés mellett nagyobb arányú elköltözési szándék, a gyermekek számára nagyobb arányban tervezett „városi életút”).

Él a falvakban – jóval csekélyebb számban – „tradicionális” munkásréteg is, régóta iparosodott községekben; kapcsolatuk az agráratermeléssel csekély (házi kertek művelése, állattartás önellátás céljából), a paraszti tradíciók elhalványodtak, a tradicionális munkásréteg szociológiai jellemzői rájuk is érvényesek.

- c) *Jómódú tradicionális paraszti réteg*: többnyire birtokos paraszti múlttal rendelkező, termelősövetkezetekben dolgozó (ott gyakran termelésirányító, középvezetői posztot betöltő), háztáji termelést is folytató réteg; a háztáji termelés tradicionális jellegű (pl. takarmánytermelés, állattenyésztés), kevésbé piacorientált, nagyobb arányban saját igényeket kielégítő. Életkörülményeik modernizáltak, az értékrend-életmód „parasztibb”, mint az a) réteg esetében.
- d) *Egyéb, a középréteghez sorolható csoportok, töredékcsoportok*: alkalmazottak, egyes értelmiségiek, kisiparosok.

III. ALSÓ RÉTEGEK:

- a) *Szegényebb, tradicionális paraszti réteg*: körülményei folytán („piacra” termelés tradícióinak hiánya, távoli piacok, a háztáji termelést kevésbé támogató nagyüzem stb.) kistermelést csak korlátozottan folytat, kisebb jövedelmű réteg, életvitele, életkörülményei sok „paraszti” vonást őriztek meg; többségük idős korú, részben ez magyarázza helyzetüket is (csökkent munkaképesség, a korszerű kistermeléshez szükséges ismeretek hiánya stb.).
- b) *Falusi szegénység*: több csoportra oszló réteg; időskorú nyugdíjasok, töredécsaládok, lumpen és féllumpen csoportok; életmódjuk, törekvéseik stb. így igen különbözőek.

Az új irányba forduló településfejlődést tehát feltehetően befolyásolni fogja ezen réteg területi elterjedtsége, a településeken belüli arányaik.

Mindezek ismeretében a tudatos településfejlesztés igénye megköveteli az alföldi településekről rendelkezésünkre álló ismereteink jelentős bővítését, az empirikus településtudományi vizsgálatok számának növelését, az alternatív szellemű „tanácsadást” a helyi közösségek számára, a paternalista településpolitika mellőzését.

IRODALOM

- Andorka Rudolf–Harcza István**, 1979: A községekben zajló társadalmi változások az elmúlt másfél évtizedben. Társadalmi Szemle, 68–78.
- Andrásfalvy Bertalan**, 1982: Falusi műveltségi csoportok Baranyában, 1975. In: Vonzáskörzetek – Agglomerációk I. (Szerk.: Rechnitzer János) Budapest, 167–199.
- Becsei József**, 1983: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Budapest.
- Beluszky Pál**, 1966: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. Földrajzi Értesítő, XV. 329–345.; 1973: A tanyarendszer időszerű problémái – a tanyafelszámolás folyamata. Földrajzi Közlemények, 19–34.
- Beluszky Pál–Sikos T. Tamás**, 1982: Magyarország falutípusai. MTA FKI, Budapest, 167.
- Bodrogi Tibor** (szerk.), 1978: Varsány: Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomrajzához. Budapest, 412.
- Boreczky Ágnes–Bouquet László**, 1984: És ha felépül a ház? Kézirat.
- Böhm Antal–Pál László**, 1973: Helyi társadalom. In: Helyi társadalom I. – Hipotézisek – Kutatási módszerek. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 11–30.

- Gunst Péter**, 1974: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. In.: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I. Szolnok, 9–31.
- den Hollander, A. N. J.**, 1975: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia, LXXXVI. 313–323.
- Kolosi Tamás**, 1982: Struktúra, rétegződés, metodológia. In.: Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I. Budapest, 11–59.
- Kulcsár Kálmán**, 1980: A mai magyar társadalom. Budapest, 329 p.
- Lettrich Edit**, 1968: Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. Földrajzi Közlemények, 21–39.
- Papp Zsolt**, 1982: Struktúra és indentitás; a társadalmi integráció típusairól. In.: Elméletek és hipotézisek – Rétegződés-modell vizsgálat I. Budapest, 83–92.
- Veres Péter**, 1936: Az Alföld parasztsága. Budapest, 87 p.

„A történelem kontinuitása sokkal erősebb, mint amilyenek azok hiszik, akik éppen átörni akarják ezt a folytonosságot. Erősebb, és nemcsak a termelőerőkben, intézményekben, hanem az egyének legbensőbb életében is.” (Ancsel Éva)

„...a 'történések' mögött a századokon át nyúlóan, hosszú távon is bizonyos 'szerkezetek' lényegesek, amelyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket.” (Szücs Jenő)

AZ „ALFÖLD-SZINDRÓMA” EREDETE (VÁZLAT)*

Már a középkor külsőországoiból érkezett utazói, a keresztes hadakat kísérő tollforgatók is megsejtették, átlépve a Dunát az Alföld felé, hogy MÁS földön járnak. Nemcsak kisebbek, kisszerűbbek, szegényesebbek a városok, földbe rejtkeznek a falvak, egyszerűbb eszközökkel művelik földjét a jobbágy, mint az egykor volt Pannóniában, hanem MÁSKÉNT él. Legszembetűnőbb a hajlék mássága volt, nem is annyira a még a 12. században is divatozó sátorban lakás¹, mint a *funkció* és a *forma* ellentmondása: az utazók a nagy falunak látott településekben – mint volt akkoriban pl. Szeged – *városi szerepeket*, vásárokat, mestereket találtak. Később már, a szemhatár tágulván, Debrecen Timbuktuval hasonlítja az utazó,² s a kialakuló városföldrajzba is befészkelődik a gondolat: a sajátos alföldi mezővárosok rokonképződményei nem Közép-Ázsia oázisvárosai között keresendők-é.³

Az Alföld – elsősorban s legfeltűnőbbben a települési sajátosságokban tükröződő – egyéni jellemvonásai az önállósuló magyar „emberföldrajz” figyelmét is (érthetően!) felkeltették, maradandó értékű művek születtek e tárgykörben,⁴ s e kutatások nyomán, figyelembe véve a történettudomány, a néprajz, a statisztikatudomány e tárgykörben elért szinte áttekinthetetlenül gazdag eredményeit, ma már árnyalt kép rajzolható az Alföld sajátos településhálózatáról.

Eltekintve ezen – egyébként is ismert – kép részletezésétől, csak a lényegi sajátosságokra utalok előljáróban. Az Alföldön a mezővárosok és tanyáik révén az agrártermelés városi keretekbe szerveződhetett, a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellátott. Az Alföld törzsterületén, a jellegzetesen alföldi településrendszerű területeken (egy majdhogynem háborítatlan agrártájon!) „szabályos” falvakat alig-alig lehetett találni a 19–20. század fordulójáig. A mezőgazdasági funkciójú szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a *tanyaelvű* település másutt Európában rövid ideig fennálló, átmeneti képződmény volt, *települési-gazdálkodási rendszerré nem szerveződött*. (A „tanyaelv” adott tartalma, a tanyák települési, gazdálkodási funkciója kialakul-

* Első közlés: Tér és Társadalom, 1988/4. p. 3–28.

lásuktól kezdődően többször változott, módosult, a különböző szerepkörű tanyák egy időben is léteztek egymás mellett; a „valódi tanya” egy osztott települési rendszer *egyik, nem önálló* – ezért önállóan, az anyatelepülésektől elszakítva meg nem ítélni! – *egysége*, mely a belterületi házzal *együtt* alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet, egy családi gazdaságot. A család s gazdasága a belterületi lakás s a tanya közt megosztva funkcionál, a család valamilyen, a tanyásodás eltérő fázisaiban eltérő amplitúdójú ritmus szerint váltva egyaránt lakja tanyáját és belterületi „otthonát”; a család, de az egész mezővárosi társadalom bizonyos térbeli tagolódást kapott. A két települési „részegység” kapcsolata idővel változik, az „ideiglenességtől” az „állandóság” felé, a tanya „önállósodása” felé haladva, olyannyira, hogy a 20. századra tömegével keletkeztek önálló lakó- és gazdálkodási egységet képező tanyák, farmtanyák Erdei Ferenc, „valódi szórványok” a földrajz szóhasználatával élve.)

A mezővárosra – melyhez rokonítható képződmények a mediterráneum egyes tájain fellelhetők⁵ – és tanyarendszerére épülő települési rendből számos egyéb sajátosság következett (illetve legyünk óvatosabbak: lehet, hogy e sajátosságok hozták létre a különös településhálózatot; még pontosabban, illetve valószínűbben, egyes elemeknél kimutathatóan többszörös kölcsönhatás volt a társadalom s településrendjének sajátosságai között); a városokat többségében mezőgazdasági népesség lakta (s így a statisztikai vagy közgazdasági városforgalom nem tudott velük mit kezdeni), vonzáskörzetük nem vagy alig volt, illetve saját tanyavilágukra terjedt, arra a területre, amely társadalmi- és gazdaságszervezetileg „amúgy is” a mezőváros része volt. Ebben a települési rendben a „városi” és a „falusi” nem különült el egyértelműen, a tanyasi nem volt falusi, vidéki, hanem a városi társadalom alkotója (nem beszélve most az idők folyamán végérvényesen tanyákra szorulókról, a tanyai cselédekről stb.). S amint már előljáróban nyomatékkal említenünk kell (részben a település – társadalom kölcsönhatásának előbbi, aggályoskodó mérlegelését magyarázandó): a határok elmosódottsága nemcsak a települési rendre, hanem az alföldi társadalomra is jellemző volt; Márkus István elemzi ezt a jelenséget az „alföldi útról” írt tanulmányában: „A falu, a kismezőváros és nagymezőváros ugyanannak az alföldi, állattartó cívis paraszti vagy kismemesi, szabad paraszti termelőmódnak és életvitelnek, igényvilágnak, művelődésnek három eltérő nagyságrendű, felfelé haladva mind tágasabb, mind differenciáltabb góca.”⁶ Ennek a paraszti társadalomnak – melynek jellegzetességeire még visszatérek – a következménye, hogy „valódi polgárság” csak a legnagyobb mezővárosokban alakult ki, viszonylag későn (19. század) és kis számban. S mindenekelött ez magyarázza a falusias formákat, műszaki infrastruktúrát, alaprajzot... mindazt, ami „elmaradottságként” a szemlélődőben képet formál, ami „elmaradottságként” a statisztikai adatokban tükröződik.

A fenti utalásokból is kitetszik, a sajátos településrend mellett – mindenekelött s geográfusként is ezt kellene először említeni! – sajátos képletté formálódott az alföldi társadalom, mások voltak reakciói a „világ” kihívásaira, más volt gazdasága... „elmaradott”, amit a 18. század óta számos közíró ostorozott.

E sajátosságokkal a magyar geográfia tehát behatóan foglalkozott. Nyomon kísérte a 2. világháború utáni változásokat is. Tudományos műhelyeket hozott létre az Alföld kutatására, évkönyvsorozatot hívott életre (Alföldi Tanulmányok), „Alföld-kutatókat” adott a tudományos életnek (Mendöl Tibor után Becsei Józsefet, Tóth Józsefet, Simon Imrét, Csátári

Bálintot és így tovább). A részeredmények imponálóak. Épp a részeredmények birtokában kell a földrajztudománynak is feltennie a kérdést: – Az Alföld mássága az ország egyéb nagytájaihoz viszonyított *megkésettség* csupán, esetleg több tényező – véletlenszerű – egybeesése, avagy sajátos és egyéni „alföldi fejlődési útról”, annak földrajzi kihatásairól beszélhetünk? Miben rejlenek e sajátos út okai, előidézői? Beszélhetünk-e *sajátos területi rendszerről*, mely a *sajátos társadalomfejlődési úttal* összefonódva, annak alkotójaként (tehát nem passzív tükröződéseként!) alakult ki? A geográfia eddigi kérdései részletekre vonatkoztak (pl.: kérdés: miért alakult ki a tanyarendszer?; válasz: mert a távoli határrészek belterületről történő megművelése nem volt gazdaságos), a jelenségek szférájában mozogtak, s válaszaik is csak részgazságokat tartalmaztak.

A továbblépés reményében tekintsük át vázlatosan a geográfia válaszadási kísérleteit a „Mi az Alföld” kérdésre!

1. Az Alföld ELMARADOTT terület – ez a leggyakoribb válaszunk. „E térség – ti. az Alföld – egyik átfogó vonása, hogy elmaradott terület” – Enyedi György „Az Alföld gazdasági földrajzi problémái” c. tanulmányában⁷ így összegzi az „alföldiség” lényegét, rámutatva, hogy „Sok sajátossága van e nagytájnak: felszíne, éghajlata, talajviszonyai épp úgy, mint gazdasági szerkezete vagy településhálózata hazánk és bizonyos fokig Európa térképen is elütő színfolt.” Ez az elmaradottság évszázados⁸, s többé-kevésbé „véletlenszerű” – vagy legalábbis egymástól független – tényezők, „balsorsok” következménye: kedvezőtlen éghajlati viszonyok, előnytelen fekvés, felaprózott birtokviszonyok (!), szerény városiasodás stb. Két évtizedes „Alföld-stúdiumait” összegezve Tóth József is az *elmaradottságban* látja az Alföld legfontosabb jellemvonását: „Az Alföld – felszabadulás utáni dinamikus fejlődése ellenére – ma is sok szempontból (épp az urbanizációs folyamat elért szintjét tekintve is) *elmaradott területe hazánknak*.”⁹ (Kie.: B. P.) A szerző az elmaradottság okát a *perifériára* szorulásban látja (az Alföld „...a Budapestre és az ország ún. ipari–urbanizációs tengelyére kiterjedő centrumhoz képest periféria maradt...”¹⁰), s rámutat a társadalmi-gazdasági folyamatok torzulására a perifériákon (erről később).¹¹ Az „elmaradottságra” vonatkozó leírások idézését akár Bél Mátyással is kezdhettük volna, folytatva Tessedik Sámuellel,¹² a 19. század agrárszakíróival, a 20. század tanyapolitikusaival.

Az Alföld el- és lemaradására, elmaradottsága, peremhelyzete bizonyítására kétségtelenül számos tény, adat sorakoztatható fel. E tények, adatok *egyenként* aligha vitathatóak, még az összkép is nagyjában-egészében igaz. Az is tény, hogy az „elmaradottságnak” sok évszázados, sőt évezredes gyökerei vannak, hisz már az ókorban a Duna vonalát követő limes az Alföldet kívülrekesztette az akkori „művelt világon”, elválasztotta a „centrumtól” (mondhatnánk, Európától), a Barbarikumba kényszerítette. Az ekkor nyert előnyök (a másik oldalon a felhalmozódó hátrányok) a népvándorlás századaiban is fennmaradtak – a kiirtott erdők, eke alá fogott földek, feléledő városok, örökül maradt országutak –, az országot megülő magyarság érzekelte ezen előnyöket (hátrányokat) s élt velük. Az Alföldet a honfoglalás, az államalapítás után is az ország nagytájaihoz képest extenzíven hasznosították (nem számítva most az országot övező hegykoszorút); népsűrűsége harmada volt a Délvidék vagy a Dunántúl népsűrűségének. A betelepített (épp az Alföldre telepített!) új jövevények – jászok, kunok – újra és újra réseket ütöttek a berendezkedő feudalizmuson, felélesztve-felerősítve egy-másfél évszázada meghaladott gazdálkodási módokat. Majd a

török hódolatás! Bárhogy értékeljük a török uralom kihatásait – mert van példa arra is, hogy az Alföld fénykorát épp a 16–17. századra teszik, s még csak nem is minden alap nélkül!¹³ –, a kultúrtáj s a gazdaság pusztulása egyértelmű.¹⁴ Az Alföld elmaradottsága a modern társadalom- és gazdaságpolitikai adatok alapján is kimutatható (pl. Enyedi Gy. idézett tanulmányában az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem alapján az első 9 helyre nem alföldi megyét sorolt).

Am az „Alföld-tünetsoprotot” az *elmaradottságra* vagy *mindenekelőtt az elmaradottságra* korlátozni – nem tűnik kielégítő válasznak. (Az idézett szerzők nem ezt teszik!) Egyrészt, mert az *elmaradottság természetesen az „Alföld-jelenség” egyik tünete, következménye, de nem oka ennek*; nem magyarázza a másságot, az alföldi sajátosságokat. *Elmaradott sokféleképp lehet egy terület*, régió, ettől még nem veszi fel az alföldi sajátosságokat (a dualizmus korában Erdély „elmaradottabb” régió volt, mint az Alföld – teljesen más társadalmi-települési-gazdasági stb. jellemvonásokkal). Másrészt: *az Alföld társadalmi-gazdasági fejlődésének színvonalát sommásan elmaradottnak ítélni – lényeges finomságokat elfedő általánosítás.*

Még a gazdaság, a települési rend egyes elemeit sem lehet az Alföld története során mindvégig „elmaradottnak” minősíteni! Az alföldi agrikultúrát a kortársak is, az utókor is szinte egyértelműen elmarasztalta. Orosz István mutatott rá,¹⁵ hogy a „...Felvidékről vagy a Dunántúlról származó gazdatisztek, államhivatalnokok, adóösszeírók többnyire nem ismerték fel a rendszert az alföldi települések gazdálkodásában, s azt primitívnek, elmaradottnak tekintették”. Az alföldi gazdálkodás alapja azonban a 19. század derekán fellépő gabonakonjunktúráig az állattenyésztés volt. Az Orosz István által feltett kérdésre – „Nem volt-e... okszerű az alföldi gazdálkodás, ha a termelési eljárásokat aszerint mérlegeljük, megfelelnek-e a természeti és társadalmi feltételeknek?” – vele egyetértésben úgy válaszolhatunk, hogy az akkori földbőség mellett, a rendelkezésre álló korlátozott munkaerő mellett, az adott természeti környezet mellett – nagy kiterjedésű árvízjárta térszínnek, szántóművelésre kevésbé alkalmas homokterületek – a *külterjes állattartás biztosította az egységnyi ráfordított munkaerőre jutó legnagyobb hozadékot*. A 16–18. században, a 19. század első évtizedeiben a külterjes állattartás s az ahhoz kapcsolódó agrotechnikai eljárások (a bonyolultabb földhasználati rendszerek hiánya, a szállásföldek látszatra ötletszerű, rendezetlen szabad használata, a gabonatermelés pazarló technikája – kaszás aratás, nyomtatás stb.) jelentették az *okszzerű* gazdálkodást az Alföldön. Még a gabonakonjunktúra első évtizedeiben, a 19. század derekán, amikor még rendelkezésre álltak igénybe vehető új gabonatermelő területek – ármentesített területek, legelők feltörése – is okszerűnek ítéelhetjük a gabonatermelés extenzív bővítését. Csak a „szabad” földek művelésbe állítása, a rendelkezésre álló munkaerő gyors növekedése nyomán a 19. század utolsó harmadában ütköztek ki az extenzív gabonatermelés egyértelmű hátrányai!

A tanyás gazdálkodási-települési rendszer egész történetét végigkísérték az aggályok és tiltások; századunk elejére az Alföld gondjainak legtöbbet emlegetett, elátkozott forrása lett a kortársak szemében is a tanyavilág. (Cserháti Sándor, századunk elejének talán legismertebb „Alföld-szakértője” írta: „Az Alföld középrészében uralkodó áldatlan állapotok első fő oka az ott dívó tanyarendszer, mely kizárja, lehetetlenné teszi az okszerű gazdálkodás meghonosítását.”¹⁷) Am aligha vitatható tény, hogy a tanyarendszer nehezen nélkülöz-

hető eszköz volt az Alföld hatalmas, puszta területeinek gazdasági visszahódításában, az agrártermelés városokhoz való szervezése révén „piacorientált” árutermelést tett lehetővé, elősegítette intenzív kultúrák gyors térhódítását – szőlő-, zöldség-, gyümölcsstermelést – és így tovább. A tanya – s „előzménye”, a szállás – lehetővé tette a török hódoltság idején is a lakatlanná vált területek gazdasági hasznosítását, az „újrahódítás” frontvonalában találjuk őket – s mindezt úgy, hogy *egy lazább feudális függés alatt álló, mezővárosi közösség* kereteibe vonhatta az agrártermelést. Ezen „részelőnyök” összegződve időnként az Alföld egészét az „ország színvonalára” emelték; a 19. századi viszonyokat mérlegre téve az Alföldet feltehetően a többi országrész szintjén találánk!

De ami ennél is fontosabb: az Alföld társadalmi szerkezetének „elmaradottsága” évszázadokon át korántsem volt egyértelmű! A polgárság – a „valódi” városi, iparúzó, kereskedő polgárság – számaránya, befolyása nyilván még szerényebb (?) volt, mint a Dunántúlon vagy Felső-Magyarországon. Ám a feudalizmus sem vált oly hézagtalanná, fojtogatóvá, nem épült ki oly szilárdan, mint az országban másutt. Az Alföld központi részén a lakosság zömét a szoros jobbágyi kötelékektől mentes parasztok, kismesek, a szabadalmas területek polgárai tették ki. Ez a társadalmi szerkezet számos sajátos vonást kölcsönzött az Alföldnek: a mezővárosok „félszabadsága”, erős önkormányzata, szoros együttélés a reformált egyház haladó-polgári irányzataival, nagyfokú társadalmi mobilitás, „innovatív” parasztság stb. Ez a sem jobbágy, sem úr réteg adta az országnak Csokonai Vitéz Mihályt, Fazekas Mihályt, Katona Józsefet, Arany Jánost, Petőfit... Ez a sajátos kettősség, a *társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelése, az „Alföld-jelenség” egyik lényegi eleme, tünete*; tünete tehát, nem oka, de lényeges jellemvonásokat tükröző tünet.

2. Az „Alföld-jelenség” kapcsán kézenfekvően felvetődik a természeti táj milyensége és a társadalomfejlődés jellegzetességei közötti kapcsolat kérdése. A közvetlen, direkt kapcsolat feltételezése sem ismeretlen a tudományos irodalomból. Hamvas Béla állítása szerint a táj minemősége formálja lakóinak „lelki alkatát”, a táj „génuszát”; az alföldi jellemvonások is e táji adottságokból fakadnak: „Az Alföld sajátosan paradox hely – írja –, de az önellentmondás egészen más, mint a délorosz sztyeppén. A paradox az, hogy szárazföld, egészen nyílt, túlságosan nyílt, végtelenen nyílt, sokkal nyíltabb, mint az óceán, ezért az ember védtelenebb és elveszettebb, és az ég és föld határtalanabb, ugyanakkor reménytelenebb... Ezért e táj nyíltsága annyit jelent, mint bezárva lenni.” „Az Alföld vízhiányban él. Aki tudja, hogy a víz milyen összefüggésben áll a munkával és a tevékenységgel, a vállalkozással és a képzelettel, sőt a vidámsággal és a gondolkodással, sőt az ismeretre való szomjúsággal és a bölcsességgel, az az alföldi ember vérmérsékletéből sok mindent megért.”¹⁸ Ha el is fogadjuk Hamvas Béla alap gondolatát, hogy ti. létezhet valamiféle „táji lelki alkat”, „táji mentalitás”, aligha fogadhatjuk el azok közvetlen kialakítójaul a természeti környezet milyenségét¹⁹ (noha az sem tagadható, hogy bizonyos környezet szükségyszerűen kialakít bizonyos életformaelemeket, gazdálkodási formákat, ezek pedig mentalitásbeli jellemzőket). Az „Alföld-szindrómát” sem az Alföld alföldvolta váltotta ki, de a természeti környezet szerepet játszott, játszhatott a társadalmi-gazdasági fejlődés által életrehívott tevékenységek lokalizálásában, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb színteret nyújtott bizonyos tevékenységeknek, többszörös áttételekkel – olykor nem is szükségszerűen! – befolyásolhatta a társadalmi-gazdasági-területi fejlődés sajátosságait. Az Alföld árvízjárta, eke

nem háborította térszínei nem vonzották a középkor letelepedni szándékozó népeit. A kelta és római kor öröksége a magyarság megtelepedését is befolyásolta. A téli szállásain már földet is művelő félnomad magyarság a Kárpát-medence nagytájai közül legsűrűbben a Dunántúlt, majd a Délvidéket szállta meg. Védelmi, katonapolitikai tényező mellett ebben vitathatatlanul közrejátszott a Dunántúl „táji alkata” (tagolt, sokarcú térszín, változatos életterekkel) és a korábban itt élt népek tájformáló hatása. A 12. században az ország lakott területeinek népsűrűsége 8–10 fő/km²-re tehető; a Dunántúl kedvezőbb adottságú térszíne elérte a 15–16 fő/km²-t, ugyanakkor az Alföldön 3–6 fő/km² volt. E néhány adat is arra utal, hogy az Alföldön relatív földbőség volt, a területet extenzíven hasznosították, s ha a feudalizmus „makrostruktúrája” ki is épült – feudális földbirtok, megyerendszer, egyházi szervezet –, joggal feltételezhető, hogy a „mikrostruktúra” már csak hézagosan. E különbségeket a tatárjárás pusztításai fokozták, s a betelepített nem feudalizált kunok nemcsak a gazdálkodás mikéntjét vetették vissza, hanem a feudális berendezkedés megszilárdulását is késleltették. (Mondani sem kell, hogy a jövevénynépek Alföldre való telepítését az említett tényezők – szabad földterületek, extenzív hasznosítás – egyértelműen megszabták.) Így érthető, hogy a 15. század végén a Dunántúlon és a Délvidéken a szántók aránya a földterület felét is elérte-meghaladta, ugyanakkor az Alföld egyes tájegységein (Kis- és Nagykunság, Hortobágy stb.) a 10%-ot sem tette ki. Az Alföld – természeti viszonyaitól is „támogatva” – évszázadokon át, már a magyar középkorban „periféria” volt, fokozatosan meghódítandó periféria – ha úgy tetszik, frontier (l. később!). Ez a helyzet váratlanul (?) és sajátos módon nyer jelentőséget a 15–16. században: a magyar export legjelentősebb tételévé épp az „elmaradott” területek produktuma, az élőállat vált. A „földbőséget” a hódoltság évtizedei alatt a „történelem” biztosította, de a 18–19. században ismét közrejátszottak a természeti viszonyok, a csak fokozatosan meghódítható térszínek – vízivilág, árterek, homokpuszták – a „történelem” alakításában.

Summázva: nem a természeti viszonyok terelték az „alföldi útra” e nagytájunk társadalmi-gazdasági fejlődését, de hogy ez az út úgy alakult, ahogy, abban szerepe volt – különféle áttételeken keresztül – a természeti környezetnek is.

3. Az Alföld – PERIFÉRIA; a '70-es '80-as években a gazdaságtörténeti gondolkodás egyik központi kategóriájává vált a centrum–periféria fogalom pár, mára pedig már a társadalomtudományok többsége eszköztárába fogadta. Földrajzi adaptációja is megtörtént; Tóth József szerint az Alföld „...a centrumhoz képest periféria maradt, egyes Alföldön belüli térségek pedig a 'periféria perifériái' lettek”.²⁰ „A periféria – a centrumhoz képest – egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető... A perifériajelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magába foglalja, mint az időbeli megkésettiséget.” A perifériává válás tartósan meghatározhatja egy-egy ország, országrész társadalmi-gazdasági fejlődését, hisz a kétféle terület között oly automatizmusok épülnek ki, melyek a perifériaállapotot tartósan konzerválhatják. „A két pólus közti dialektikus kapcsolat meghatározó momentuma az, hogy a centrum elvonja a periférián képződött többlet jelentős részét s azt saját gazdasági fejlődéséhez használja fel, míg a perifériát az elmaradottság állapotába kényszeríti, s a két pólus között egyoldalú, az alá- és fölérendeltségen alapuló aszimmetrikus függési viszony jön létre.” A két „pólus” közé helyezhető *félperiféria* „...a gazdasági tevékenység komplexitásának foka, az államgépezet erejének nagysága, a kultu-

rális integritás stb. szempontjából egyaránt köztes helyet foglalnak el”.²¹ Elfogadva a fenti meghatározást, közelebb kerülünk az Alföld-jelenséghez; az Alföld elmaradottsága most már nem csupán egyedi és esetleges tényezőkkel magyarázható – természeti adottságok, szerencsétlen történelmi események stb. –, hanem egy adott, térben differenciált, önmagát újratermelő gazdasági (társadalmi) szerkezet folyománya. Azzal, hogy a „lemaradás”, „megkésettég” mikor „szervesült” perifériává, e vázlat írója nem foglalkozott behatóbban. Ha elfogadjuk, hogy a periféria egy egységes gazdasági rendszer részeként alakul ki, akkor a korábban vázolt 9–14. századi állapotok „lemaradsként” értékelhetők, nem lévén országos piac, a naturálgazdálkodáshoz közel eső szinten a „centrum” elvonása eleve nem lehetett jelentős. Nem tudom megítélni, hogy a 15–16. században, amikor az alföldi élőállat az ország fő kiviteli cikke lett, kialakult-é a „centrum-periféria” viszony. Ám tény, hogy a hódoltatás kezdetétől napjainkig meg-megújulóan perifériává vált az Alföld. Időnként – elnézést az olvasótól a szószórnyért – halmozottan perifériakussá. Már a török jöttének hírére, vagy a hódoltság első éveit után a török veszélyeztette területek polgárai kimentették vagyonukat, családjukat az Alföldről. A hódoltság másfél évszázada alatt pedig kettős perifériává vált az Alföld; (az Oszmán birodalom határövezete – ahol nem tudja a hódító a hódoltatás balkáni formáit érvényesíteni – s a feudális magyar állam – Habsburg-birodalom – befolyási övezete, ahol a török hallgatolagos beleegyezésével a magyar hatóságok és földesurak is gyakorolják hatalmukat) miközben hadak, rablóportyák dúlják, kétfelé adózik, adójáért még a szokásos „szolgáltatásokat” sem kapja meg: védelmet, jogszolgáltatást, közbiztonságot s a többi. Ha e kettős perifériának voltak előnyei (egyik fél sem tudta korlátlanul érvényesíteni hatalmát, akarátát), s a „hatalmi vákuumban” kiépítették önkormányzatukat, a szoros földesúri felügyelettől távol gazdálkodhattak, szabad vállalkozást folytattak stb., ezen előnyökért fizetett „ár” kétségbeesetten nagy volt: a lakosság újból és újbóli megítéledése, a konjunkturális körülmények között tekintélyesen növekedett bevételek szinte teljes „elvonása”. S a „perifériajelleg” a török kiűzése után sem szűnt meg; a felszabadító háborúk hadisarcái (Debrecentre Caraffa 2 milliós hadisarcot vetett ki 1686-ban), a megváltkozások költségei, a mezőgazdasági termékek értékesítésének hasznát leföldrőző nem alföldi városok, majd az „agrárrolló”, a 2. világháború után a mezőgazdaságból az iparba tőkét átszivattyúzó gazdaságpolitika mind-mind az Alföldet szegényítette.

Az Alföld tehát periféria volt – ez azonban csak részben magyarázza sajátos fejlődését. Főleg nem a társadalomfejlődés jellegzetességeit, az ebből (is) fakadó településhálózati sajátosságokat.

4. Az Alföld – FRONTIER-terület, állította a Nagy-Frontiert is ismerő den Hollander. Ez az állítás is közelebb vihet az Alföld-jelenség okainak felvázolásához, hisz a *frontier elsősorban társadalmi képlet* s csak azután területfejlődési típus: (a frontier fogalmát ugyanis) „Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle”. „Nem csupán egyfajta helynek a képét... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak)... sőt magát a folyamatot is, ami által csak új és sajátos társadalmi struktúrát fejlesztettek ki.”²² Ez a *határállapot* az Alföldet Észak-Amerika nyugatra nyomuló határövezetével, Ausztrália benépesülésének korai korszakával rokonítja.²³ A hasonlóság az adott társadalmi-gazdasági rendszerbe még csak részlegesen in-

tegrált zónák „szabadságában” mutatkozik, az államhatalomtól „távol” élő közösségek önállóságában, öngazgatási lehetőségében és kényszerében, a társadalom mobilitásában. Oly jellemvonásokban, melyek a Kozákföldön, a Vadnyugaton, Búrföldön és az Alföldön egyaránt fellelhetők. A FRONTIER és a PERIFÉRIA ötvöződését feltételezve – amire Hollander is felfigyelt: „...az összbnyomás egy olyan társadalmat mutat – az Alföldön –, amely megrekedt”²⁴ – már közelebb kerülünk az „Alföld-szindrómához”; ez magyarázatot kínál a társadalom és a gazdaság fejlődésének „meg nem felelésére” (inkonzisztencia).

A frontier jelleg magyarázó okként való felhasználhatósága azonban korlátozott. Az amerikai frontier (a 19. században a Vadnyugat) vagy a Búrföld társadalmi képlete gyökeresen eltért az Alföldétől; a Vadnyugat egy viharos dinamizmussal terjeszkedő tőkés társadalom és gazdaság határzónája, amely gyors ütemben tolódott nyugatra (így egy adott területen a frontier állapot csak néhány évtizedig tartott); az Alföldön a frontier évszázados állapot volt, s a közelmúltig egy feudális társadalom határzónáját képezte. Tehát még nem hagyhatunk fel a válaszok keresésével.

5. Az Alföld – sajátos TÁRSADALOMFEJLŐDÉSI ÚT régiója, netán „kelet-európai sziget” közép-európai? (nyugat-európai?) környezetben? Az Alföld földrajzi sajátosságai (extremitásai) a geográfia egyes művelőit is arra késztették, hogy a Dunántúl és az Alföld eltérő jellegét, fejlődési útját *Európa társadalmi fejlődésének két (három?) alaptípusáig vezessék vissza*, feltételezve, hogy a társadalomföldrajzi képben tükröződő jellegzetességek a társadalomfejlődés sajátos (modellértékű) útjával magyarázhatók.

E sorok írója két ízben tett futólagos megjegyzést a kérdéskörben. 1981-ben egy széljegyzetben az alföldi mezővárosok kapcsán vetette fel: „Helytálló-e rokonításuk Kelet-Európa ’nem ipari-polgári’ városaival, és így keletkezésük visszavezethető-e az európai fejlődés két alaptípusához... Tetszetős a feltételezés – ti. „kelet-európai jellegük” –, csak-hogy a mezővárosok ’mezostruktúrája’ igencsak különbözik a kelet-európai fejlődési vonaltól...”²⁵ Hasonló megállapítással zárta rövid fejtegetését az Alföld településviszonyairól rendezett nagykőrösi tudományos konferencián: „Ezért úgy véljük, nem indokolt az Alföldet a kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés zónájába sorolni...”²⁶ Az alföldi társadalmi fejlődés mibenlétének kifejtésével azonban akkor adós maradt a Szerző: „...az Alföld a nyugat- és kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű periféria volt...”²⁷

A geográfia – e kérdéskörben véleményt nyilvánító – jeles képviselőinek, többek között Enyedi Györgynek és Tóth Józsefnek vélekedése azonban nem egyezik a fenn vázoltakkal; álláspontjuk abban summázható, hogy az *Alföld kelet-európai fejlődési utat járó tájegység nyugat- vagy közép-európai környezetben*.²⁸ *Ebből a különbségből fakad az Alföld más-sága*. Előljáróban meg kell jegyezni, hogy e nézettel a geográfia reprezentásai nem állnak egyedül. Amellett hogy történészeink egy része hazánk egészét a kelet-európai régióba sorolja, mások felhívják a figyelmet az országon belüli területi különbségekre, a Dunántúl és az Alföld eltérő jellegére; Gunst Péter véleménye szerint „...az ország nyugati fele, Pannónia a római birodalom, majd később Nagy Károly birodalmának s vele nyugat-európai típusú fejlődésének is része volt. A honfoglaló nomád magyarság az ország nyugati felén nem elnéptelendett vagy üres területre telepedett, hanem egy olyan földműves társadalomra, amely igen nagy hatással volt gazdasági, társadalmi és állami rendjének továbbfejlődé-

sére. A nyugatias Dunántúl és a keleties Alföld különbsége és egymásra hatása nemcsak azt példázta, hogy egyes államalakulatok kezdettől fogva gyakorlatilag két struktúrát is magukba foglalhattak, hanem azt is bizonyítja, hogy az ország nyugati felén élt szláv és más népcsoportoknak milyen nagy szerepük volt a magyar nép gazdasági és társadalmi rendjének formálásában...²⁹ A már idézett Hamvas Béla szerint is „Kelet géniusza” uralja az Alföldet.

Mielőtt az „alföldi út” mibenlétét, az eddigi vélekedéseket taglalnánk, vázolnunk kell a *történeti régiók* legfontosabb jellemzőit, a róluk kialakított nézeteket.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a magyar történettudomány álláspontja sem egységes a történeti régiók kérdésében. Az mindenesetre általánosan elfogadott, hogy két fejlődési alaptípus alakult ki, a nyugat- és a kelet-európai. Az előbbi az antik és germán örökség ötvöződéseiből fakad; gazdasági alapja a föld vitathatalan magántulajdona, a jobbágság törvényileg rögzített joga a jobbágytelekhez (s ebből fakadóan az egyén érdekeltisége a termelés növelésében, hatékonysága emelésében, a technikai fejlődés eredményeinek alkalmazásában³⁰); a jobbágyok használta föld és a földesúr magánkezelésben tartott földek egyértelmű, jogilag garantált elkülönülése. Kelet-Európában a „dolgozó réteg” túlnyomó többségét a „holop” jogállású rétegek alkották; a holop – Orosz István megfogalmazása szerint – „...kora középkori típusú szolgálóelem, akinek semmilyen joga nincs arra a földre, amelyet megművel”.³¹ „Közép-Európában a XIII–XIV. századra kialakult az egységes jobbágyosztály, s ez a jobbágságnak a szabadok szintjén való egységesülését jelentette. Oroszországban a szabad menetelű jobbágyok vékony rétege nem vált a termelés bázisává, a kiegyenlítődé, az egységesülés a XVI–XVII. században a holopok, tehát a szolgálóelem szintjén ment végbe.”³² Így a földesúr a jobbágyát adhatta, vehette, elűzhette, elszakíthatta a földtől. Kelet-Európában mindvégig (a 20. századig) meghatározó maradt a földközösségek (faluközösségek) szerepe, s fennmaradt „...a faluközösség mint adóegység, valamint a faluközösségek tagjainak közös felelőssége is”.³³ Mindez az „egyéni érdekeltiséget” csekély területre korlátozta.³⁴ A 16. század után Kelet-Európában vált uralkodóvá a roboton alapuló majorsági gazdálkodás.

Nyugat-Európában a földmagántulajdon, az egységesült jobbágyosztály is alkotórésze a tagolt rendi társadalomnak, a hűbériségnek, egy bonyolult jogi viszonyokkal szabályozott társadalmi képletnek.³⁵ Kelet-Európában a rendiség csak hézagosan épült ki, a nemesség közvetlenül függött az államhatalomtól, az uralkodótól. Nyugat-Európában a rendiség jogilag szabályozott rendszere a „szabadságok kis köreinek sokaságát” alakította ki (Bibó István kifejezése, aki e „kis körökben” látta – Szücs Jenő szerint is joggal – a nyugati fejlődés alapvetését), ami „...felvázolta paraszti szinten is a 'szabadság' egyfajta korlátozott és feltételes állapotát; hogy azonban még e hasonlíthatatlan egyenlőtlenebb feltételek is hangsúlyos 'szerződéses' formát kaptak, az már ama 'beidegződések' közé tartozik, mely terminus éppen Bibó István kulcsfogalma a korokon átnyúló, társadalomszerkezetiileg determinált s nem pusztán pszichológiai reflexek megjelölésére.”³⁶ A „szabadságok kis köreihez” sorolhatók a területiális szabadságok (tartományok, megyék), a rendek szabadságjogai, a római egyház tevékenysége, a céhek, egyetemek, városok autonómiái és így tovább. A nyugat-európai rendiség szabadságainak köreihez tartozott a *városfejlődés is*, melynek alapvető jegye a városi autonómia kialakulása volt, a „jogok és hatáskörök olyan együttese,

mely más magaskultúrákban az 'állami' szuverenitás része".³⁷ Kelet-Európában viszont a város nem autonóm képződmény, nem önkormányzat, hanem erős állami kontroll alatt álló heterogén képződmény, Hanák Péter kategorikus megfogalmazása szerint a „...cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt”.³⁸

Míg a nyugat- és kelet-európai fejlődés alapvonalaiiban sok hasonlóság található történelemszövegeink vélekedésében, addig Magyarország hovatartozásában, illetve a két régió közötti határzóna (önálló Közép-Európa?) kérdésében a vélemények rendkívül megoszlanak.³⁹ (Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a fenti régiók mellett külön régióként – alrégióként? – kezelendő a Mediterránium vagy Skandinávia is.) E vélekedések pusztá felsorolása, idézése is hosszadalmas lenne s nem is feladatunk. A „Kelethez” vagy „Nyugathoz” való „egyszerű” besorolás mellett⁴⁰ jó néhány kutató „határzónát”, alrégiót tételez fel s abba sorolja hazánkat; további variánsok forrása, hogy egyesek Kelet-Európa nyugati zónájába, mások Nyugat-Európa keleti pereméhez számítják Magyarországot.⁴¹ Végül a kérdésben véleményt nyilvánítók többsége (?) önálló, „hibrid” régiót tételez fel Kelet- és Nyugat-Európa között.⁴² E vitában – ismétlem – nem kívánok jelen írással részt venni; megjegyzem, olykor csak nevezéktani vitáról van szó, mert az összemérhetetlen jellemvonások együtteséről szubjektivitást nem nélkülözve lehet eldönteni, hogy az alrégióknak, köztes övezetnek, önálló régióknak nevezessék-e. Az azonban bizonyítottnak tűnik a nem szakmabélinek, hogy hazánkra sem a kelet-, sem a nyugat-európai jellemvonások nem alkalmazhatók fenntartások, illetve komoly ellenvetések nélkül; régióknak „köztes jellege” elfogadhatóknak tűnik.

Amihez persze azonnal két megjegyzést kell fűznünk: az egyik, hogy a régióhatárok a történelem során változtak, változhatott egy-egy ország, területegység hovatartozása is; másrészt ha elfogadjuk, hogy egy-egy közjogi egységen, országon belül többféle struktúra is létezhet egymás mellett, akkor az egyes országok „besorolását” méginkább árnyalnunk kell.

Az utóbbi megjegyzéshez néhány kérdést is fel tennünk. Mindenekelőtt: egyetlen országon, közjogi egységen belül beszélhetünk-e többféle társadalomfejlődési modellről? Az e tárgykörbe vágó legtöbb munkában e kérdés nem merül fel, de nem is zárják ki ennek lehetőségét. Eléggé kézenfekvőnek látszik, hogy pl. Lengyelország „törzsterülete” és a fennhatósága alá került Galícia vagy Fehér-Oroszország, a 18–19. századi Poroszország keleti és nyugati területei között a társadalmi-gazdasági fejlődés „modelljében” lényeges különbségek mutatkoznak (az is tény, hogy ezek a területek „utólag” váltak egy államterület részévé). Idéztük viszont korábban Gunst véleményét; szerinte létezhetnek különféle struktúrák egy-egy országon belül is. Szükségét érezzük e helyütt Módrá László véleményét hosszabban idézni: „Úgy tűnik, hogy ma már túl van a hazai társadalomtudományi gondolkodás azon a dilemmán, hogy vajon egy ilyen kis országon belül a struktúrák vizsgálatánál *jogos-e történelmi régiókról, eltérő fejlődési típusokról beszélni.* Az tudományosan bizonyított tény, már-már evidencia, hogy Nyugat és Kelet hatására a hazai társadalom strukturális szerveződése, minőségét tekintve roppant vegyes képletű... A hazai társadalom alapstruktúráinak a vegyességét – éppen az előbbiekre hatására – még tovább kombinálják az ország határain belül található történelmi zónák fejlődései, eltérései, másságai.”⁴³ Az országon belüli, így a hazánkon belüli eltérő fejlődési utak lehetőségét elfogadva is kérdés: mekkora az a területi egység, ameddig „lemelve” még joggal rokoníthatunk a „makromodellek-

hez”. Hisz ha *csak* (?) a tulajdonviszonyokat, a társadalmi függőségeket, a helyi társadalom struktúráját tekintjük, akkor – különösen az Alföldön – szinte mérföldről mérföldre változott a kép: szabad királyi városok, szabadalmas területek, megváltozott és földesúri mezővárosok, szabad menetelű parasztok és jobbágyok falvai váltották egymást. Mindmegannyi eltérő fejlődésű modell? Nem áll módomban állást foglalni. Megjegyezhető viszont, hogy az Alföld „törzsterületén” a szatmári, beregi, borsodi, hevesi, bihari peremterületeket, a Duna mente zugait leszámítva, a mezővárosi és a szabadalmas területek – Jászság, Kunságok, Hajdúság – voltak túlsúlyban – sajátos fejlődésük „alföldi modellként” értelmezhető.

Utoljára maradt a kérdés: miként vázolható fel az alföldi társadalomfejlődés útja, s milyen földrajzi, települési sajátosságok fakadtak ezen útból?

Magyarországot az államalapítás s a kereszténység felvétele után a *korabeli* megítélés is a Nyugathoz sorolja. „A ’Nyugat’ fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította: ’civilizációs’ gyűjtőfogalommá vált” – szögezi le Szűcs Jenő,⁴³ hozzátéve, hogy a „Civilizáció és struktúra azonban jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak”. Vagyis már a 10–11–12. századi Magyarországon egymás mellett éltek „nyugatias” és „keleties” elemek; a nyugati ideológia, egyház, a formális államszervezet, a feudális tulajdon egyes elemei mellett a társadalom rendi tagolódása még csekély mélységű, a feudális osztálytagolódás kialakulatlan, mint ahogy kialakulatlan a feudális birtok és termelőüzem is, legalábbis az ország egyes részein. A korai magyar állam „keleties” és „nyugatias” elemeinek felsorakoztatása hosszasan folytatható lenne; ezt a szemrevételezést azonban nálamnál illetékesebbek – mint pl. Szűcs Jenő – elvégezték; summázatul megállapítható, hogy a felemlített vonások – legalábbis az 1200-as évekig – hazánkat legalább oly mértékben rokonították kelettel, mint nyugattal.

Az *Alföld ekkor periféria*. Azzá tette a korábbi kultiváció hiánya, azzá a települőket kevésbé vonzó természeti környezet. Az Alföld népsűrűsége mintegy harmada a dunántúlinak, délvidékinek. Ez némileg ellentmond azon vélekedéseknek, hogy a 11–12. században az Alföldön hasonló településhálózat alakult ki, mint másutt az országban. Az Alföldön – miközben itt is kiépült a feudalizmus „makrostruktúrája”, a királyi vármegye és birtokrendszer, az egyházszervezet stb. – a feudalizmus szövedéke lazább, a feudális üzemszervezet kiépületlenebb; a már ekkor – még? – feltehetően „vezető ágazatnak” tekinthető ridég állattartás eleve nehezíti a „szabályos” üzemszervezet kialakulását. Úgy tetszik tehát, az *Alföld lassabban tagolódik be a nyugati típusú feudalizmusba*, mint az ország többi része. S ezt az állapotot a tatár betörés pusztításai, a kunok, jászok befogadása prolongálta. Itt a legnagyobb arányú a lakosság, a települések és a javak pusztulása; az Alföld szinte újrakhódítandó lakatlan földdé válik. A jövevények betelepődése több évszázaddal korábbi társadalmi viszonyokat állított vissza – legalábbis az Alföld egy részén; feudalizációjuk az 1400-as évekig tart, ám *közjogilag* kezdettől fogva a feudalizmus kései szakaszára jellemző viszonyokkal (is) rendelkeznek. Az Alföld feudalizációjának megtorpanása épp akkor következik be, amikor az ország többi része – kihevervén a tatár pusztítást – gyors ütemben zárkózik fel Nyugathoz, „fordul át” Nyugat-Európa vagy legalábbis annak keleti pereme felé: „Az átfordulást a geográfiai Kelet-Európa nyugati peremétől a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé mindenekelőtt a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága jellemzi.”⁴⁴ Ez az „összevont”, gyors, „szervetlen” fejlődés torzítja is a „nyugati elemeket”⁴⁵, olyannyira, hogy már ekkor joggal beszélhetünk közép-európai fejlődési útról.⁴⁶

Míg az ország a 13–15. században a közép-európai mezőben „nyugatra” mozdul el, az Alföld továbbra is a feudalizációban „hátramaradt” terület, „feudalizmus előtti terület”, extenzív gazdasági hasznosítással; ám kelet-európai jellegűnek (az ország többi részéhez viszonyítva „keletibbnek”) sem lehet fenntartás nélkül nevezni, hisz pl. nem a kelet-európai holo típúszu szolgarend teszi a népesség zömét (ha a kunok dolgoztattak is rabszolgafélszolgála elemeket), hanem a nemzetiségi társadalom nyomait őrző, részlegesen feudalizálódott szolgáló rend. S a „fejlődés”, a felzárkózás is „nyugatra” történik, mintsem keletre. (Az pontosan aligha rekonstruálható, hogy a fenti sorokban feltételezett „fejlődési modell” az Alföld mely részeire volt jellemző.) Az Alföld ekkor közép-európai környezethe foglalt prefeudális periféria.

S ekkor, a 15. századtól kezdve feltételezhető egy olyan folyamat, amely az alföldi út meghatározó jellegét adja. E folyamat lényege, hogy az Alföld – igen rövid idő alatt – úgy kerül át egy „feudalizmus előtti” állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a feudalizmus kifejezett tipikus formája meg sem szilárdul, nem válik általánossá, nem válik általánosan elterjedté az egységes jobbágyi rend sem. Ennek az átfordulásnak egyes lépései nem dokumentálhatóak megnyugtatóan (magam ilyen jellegű kutatásokat nem is végeztem), ám a 16. század első éveire meglehetősen jól körvonalazódott már ez az „átfordulás”. A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszorodnak, megerősödnek a mezővárosok. Sűrűségük ugyan nem érte el a dunántúlit, de itt alakultak ki a legnépesebb mezővárosok (Debrecen, Gyula, Cegléd, Bátmonostor), s Bácskai Vera kutatásai szerint „...az alföldi mezővárosok népessége emelkedett a legegyszerűsebben és leggyorsabb ütemben, s a XV. század elején ezek átlagnépessége a legmagasabb”.⁴⁷ Lakosságszámuk aránya – Szabó István számításai szerint – az összlakosságon belül országosan kb. 20% volt, egyes területeken azonban azt jóval meghaladta (Bácskai V. adatai szerint pl. a Bodrog megyei jobbágyok 32%-a, a gyulai uradalomban a lakosságnak 49%-a (!) élt mezővárosokban a 15. században). Ezek az arányok, kiegészülve a kunokkal, jászokkal, már jellegmeghatározóvá tehetik a ’szabad paraszti’ fejlődést. A mezőváros ezt a lehetőséget jelentette. („A mezővárosi kiváltságok, s nem utolsósorban az egy összegben fizetett adó és az önkormányzati jog a parasztság jelentős rétege számára a nyugati parasztlérlőkéhez hasonló szabadságot és termelői függetlenséget biztosított.”⁴⁸)

Mezővárosok persze az országban másutt is kialakultak – hálózatuk a Dunántúlon még sűrűbb is volt. Jogi helyzetükben sem látszik szisztematikus különbség. Gazdaságukban igen; az alföldi mezővárosok már a 14–15. században határozottan agrárjellegűek, lakóik elsősorban állattartásból, kereskedelemből éltek. S ha figyelembe vesszük, hogy az állatkivitel hazánk exportjából ezen időszak alatt 60%-ról 91%-ra nőtt,⁴⁹ hogy az agrárkonjunktúra mily erőteljes pezsgést indított el a jobbágyságon belül is, egyszerűen különleges megvilágításba kerülnek az alföldi mezővárosok. Az állatkereskedelem hasznán másokkal is osztoznak, de az állattartás-nevelés legfontosabb színtere az Alföld. A korábbi lazább településállomány, a megindult pusztásodás, a puszták bérlete, a hatalmas városhatárok biztosítják az állattenyésztés színterét – már a török hódoltság előtt. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a legelőterület – csakúgy, mint a sok mezővárosban szintén jelentős árutermelést produkáló szőlőterület – nem tartozott a (jobbágy)telki állományhoz, akár birtokjogon, akár bérletként bírta azt tulajdonosa vagy a (mezővárosi) közösség. Így nem

volt alávetve művelési kényszernek és jobbágyi szolgáltatásoknak. „A szőlőért vagy legelőért fizetett járandóság lényegében természetben fizetett földbérnek tekinthető.”⁵⁰ Ez, párosulva a mezővárosi önkormányzat „szabadságaival”, nagy területeket vont ki az Alföldön a feudális földjog s feudális mezőgazdasági üzemek hatásköréből. „A mezővárosok földhasználati joga, amennyiben szőlőről vagy legelőről volt szó, lényegében a polgári földbérlet csíraformájának tekinthető.”⁵¹ S e feudális kötöttségektől kevésbé béklyózott területen „állították” elő annak a vágómarha-mennyiségnek zömét (?), amely kivitelünk 90%-át tette ki! A 16. század fordulójára tehát kirajzolódtak a mezővárosokra alapozott „szabadparaszti” fejlődés lehetőségei az Alföldön – szilárd feudális előzmények nélkül. Hogy az utóbbi mekkora *közvetlen* hatást gyakorolt az alföldi mezővárosok társadalmára – feltehetően nehéz lenne kimutatni. Tény ugyanakkor, hogy a 15. század végén, a 16. század elején egy sor alföldi mezőváros (Debrecen, Gyula, Kisvárd, Mezőtúr stb.) folytat nemegyszer sikeres küzdelmet földesúrával; Cegléden fegyveres ellenállásra is sor került. S nem lehet véletlen, hogy az alföldi mezővárosok az 1514-es parasztháborúban kitüntetett szerepet játszottak; nemcsak tömegeket adtak, hanem ideológiát s vezetőket egyaránt.

Az áruterelésbe való bekapcsolódás, a pénzbevételek növelésének igénye a nemesség részéről fokozta a mezővárosok feletti rendelkezés újramegerősítésének vágyát; igazi sikerre azonban az Alföldön, ezen a feudális üzemszervezetbe nehezen tagolható területen nem számíthattak. E körülmények biztosították – illetve biztosíthatták volna – a mezővárosi fejlődés sikerét az Alföldön. Hallgassuk meg Szakály Ferenc összegzését a török hódoltság előtti mezővárosi fejlődésről: a szerző szerint hangsúlyozni kell „...azt a rugalmasságot, mellyel – hosszabb vagy rövidebb távon, de csaknem valamennyi lehetőségei végső határáig – alkalmazkodni tudtak a gyorsan változó lehetőségekhez. A XVI. század derekára szinte a semmiből meglepően széles és *tőkeerős vállalkozó és kereskedőreteg* alakult ki bennük, amely a külső és a belső árforgalom szervezésében és lebonyolításában oly nagy szakértelmet tanúsított, mintha e téren már évszázados gyakorlata lett volna. ...Mindmennyi olyan vonást soroltunk fel, amely az eddig feltételezettnél jóval nagyobb városfejlődési *tartalékokat* és *energiákat* sejtet. S ha Szegednek a XV. század végére sikerült felkapaszkodnia a szabad királyi városok sorába, miért ne hihetnők el, hogy ha a fejlődésvonal töretlen marad, ez más mezővárosoknak is sikerülhetett volna... Az a tény..., hogy az alföldi mezővárosok menekültjei nem egy őket befogadó felvidéki szabad királyi városban – így például Kassán és Nagyszombaton – gyorsan vezető gazdasági és igazgatási pozícióba jutottak, arra mutat, hogy az esetleg felemelkedő magyar etnikumú mezővárosok esélyei nem voltak eleve kilátástalanok.”⁵²

Szakály feltételezése nem megalapozatlan, ám bizonyítékot már sosem kapunk rá. A török hódoltság körülményei között ugyan folytatódhatott az a jellegű mezővárosi fejlődés, amely már a 15. századtól jellemző az Alföldre, ám annyira más körülmények között, hogy a változatlan feltételek körülményei közötti városfejlődés eredményeiről csak feltételezéseink lehetnek.

Mielőtt a török hódításnak az „alföldi út” kialakulásában játszott szerepét vázolnánk, szót kell ejtenünk – ismételten – az ország egészének a 16. századtól kezdődően megváltozó helyzetéről, európai helyéről. A 15. század vége, a 16. század Európa nagy regionális átrendeződésének korszaka; ismét dinamizálódik az Atlanti Európa, immár a korai kapitaliz-

mus kifejlesztésében „vállalva” vezető szerepet. Itt felgyorsul a feudális agrárviszonyok felbomlása, a jobbágyság helyét a szabad parasztok, bérlők foglalják el; ide helyeződik át a világ kereskedelmi központja, teret nyer a manufaktúraipar. Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a Nyugat perifériája; a fejlődés – mely Közép-Európában eddig a *Nyugat felé* tartott, *Kelet felé* kanyarodik.⁵³ A közép-európai feudális uralkodó osztályok – az agrárkonjunktúrát kihasználó – a természetbeni járadékok növelésével tudtak bekapcsolódni az európai gazdasági konjunktúrába. Ez refeudalizációs kísérleteket indított el, a „fejlődést” a robotoltató majorsági gazdálkodás, a feudális kötöttségek szigorítása, a szabad paraszti fejlődés korlátozása, felszámolása, a „második jobbágyság” felé terelve (nem térve itt ki a „második jobbágyság” eddigi értelmezése körül kibontakozó történésvitákra). Ez a feudalizációs folyamat hazánkban is megindult a 15. század végén;⁵⁴ célpontjai elsősorban épp a mezővárosok voltak. Ezért nem hagyható figyelmen kívül Szücs Jenő feltételezése sem, aki – Szakály Ferenc idézett feltételezésének ellentmondva – úgy véli, hogy ha nem kerülnek török hódoltság alá az alföldi mezővárosok, „...a földesúri reakció alighanem éppoly szűk gyepőlön tartja őket, mint a királyi Magyarországon – ahol nincs is analógiájuk.”⁵⁵

Az alföldi mezővárosok (és szabadalmas területek) azonban török fennhatóság alá kerültek. Geopolitikai helyzetük gyökeresen megváltozott. A 15. század második felétől formálódó folyamatok kiteljesedtek. E kiteljesedő folyamatok értékelésében sok ellentmondó vélemény fogalmazódott meg. A 16–17. századot egyes szerzők a mezővárosi fejlődés, az „alföldi út” virágkorának tartják (pl. Márkus István, Majlát Jolán). Kétségtelen, a *pusztításokat átvészelő* mezővárosok társadalmi képletében számos pozitív elemet találunk, rokonszenves, vonzó az „alföldi út”, de – a magunk részéről legalábbis – a 16–17. századi mezővárosokat a „romlás virágainak” tartjuk; „szabadságaiként” az Alföld legyilkolt és elhurcolt lakóinak többségével fizetett, nyomtalanul eltűnt fiaival fizetett, „kétfelé” viselte a terheket, felhalmazott értékeit a háború szeszélye prédálta; a „nagy konjunktúra” másfél százada után többnyire pusztá életüket mentették át a 18. századra a mezővárosok lakói – már akik átmentették. S persze felduzzadt városhatárait, „szabadságait”, tradícióit.

De kísérletezzünk némileg rendszerezett áttekintéssel!

Az Alföld tehát az 1540-es évektől két ország (birodalom) határzónájává, pontosabban *kettős perifériájává* vált: az „ázsiai” feudalizmust képviselő Oszmán Birodalom s a refeudalizálódó királyi Magyarország (Habsburg-birodalom) perifériájává. Oly zónává, ahol a két birodalom hatalmi törekvései egymást oltják ki, illetve gyengítik. A hódoltság közjogilag a szultáni birodalom részét képezte, számos ok következtében azonban „balkanizálása” elmaradt, a török még azt is eltúrta, hogy a régi magyar hatalmi szervezet (vármegye, földesúr) fenntartsa befolyását a hódoltsági területeken.⁵⁶ A hódoltság lakói adóztak, szolgálatokat teljesítettek volt uraiknak is, ám a magyar rendiség eltűnt mindennapjaik horizontjáról.⁵⁷ Hatalmi űr keletkezett az Alföldön, a kettős uralom ellenére is. Ebben a sajátos zónában, sajátos geopolitikai viszonyok között folyt az Alföld népének élete.

A kettős perifériában való lét többszörös költségeket jelentett; a javak állandó veszedelmét és pusztulását. Szorgos helytörténeti kutatások számos mezővárosi polgár, tőzsér hatalmas vagyonáról, mesés gyarapodásáról adnak hírt (pl. az 1563/64. évben a váci vámnál tíz ceglédi tőzsér marhakivitelét regisztrálták; e tőzsérek bevétele 9 hónap alatt fejenként

átlag 3146 aranyforintot tett ki). S e hatalmas jövedelmek szinte nyomtalanul enyésznek el a távoli porta, az elmenekült földesurak, török tisztviselők, martalócok kezén. Maradandó érték legfeljebb a földtulajdon bővülése révén halmozódott fel. Azok a jövedelmek, amelyek a mezővárosi polgárok számára az „eredeti felhalmozást” biztosíthatták volna, pusztalétük biztosítására úsztak el, megfosztva ezzel az Alföldet a gazdasági dinamizálódás lehetőségeitől (aminek politikai, közbiztonsági stb. feltételei is hiányoztak).

Ugyanakkor – a feudális társadalmi intézményektől távol – a „szabadságok kis köreit” építheti ki az Alföld lakossága. Az életben maradtak többsége mezővárosban él; *jobbágyi kötelekektől ment* (ha jogilag többnyire jobbágy is), *tényleges állapota a szabad paraszthoz, bérlőhöz hasonló*. (A tény meglehetősen ismert, részletes dokumentálásától eltekintünk; csupán Veres Péter – politikai indítékoktól befolyásoltan túlzó – vélekedését idézzük: „Egy szóval az alföldi parasztság, amennyiben különbözik más paraszt népektől, az azért van, mert a szó tiszta értelmében sohasem volt rabszolgá, és ha jobbágy volt is egy része, de nem *szolgajobbágy*”, „...a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremthetett, amaz pedig – ti. a dunántúli – szolgaságban teljesen alkalmazkodni kényszerült.”⁵⁸) Soraikat gyarapítják a hajdútelepek is (számuk a 16–17. században jóval nagyobb, mint a későbbi Hajdúkerület településeinek). De facto jogállása, vallása–világnézete, települési viszonyai alapján hasonló alföldi lakosság viszonylag egységes csoportot alkot (következményeiről Márkus I. nyomán már szóltunk).

Az Alföld társadalmá a 16–17. században gyakorlatilag *mezővárosi társadalom*. Távol álljon tőlünk a mezővárosok idealizálása; ám szabadságainak sokfélesége – önkormányzat, bíraskodási jog, szabad földhasználat, szabad vallásgyakorlat – a protestánsegyház birtokba vétele, a céhek szabadságai stb. – a nyugatias fejlődésre emlékeztet olyannyira, hogy Szücs Jenő fel is teszi a kérdést: „Nyugatias’ képlet volt az alföldi mezőváros?” Válasza lényegében igenlő: „Eredetében, a maga félpaszti, félpolgári kommunális szabadságai-val és önkormányzatával kétségkívül annak ’közép-kelet-európai’ variánsa volt...”⁵⁹ E „szabadságok” mibenlétére sem térhetünk ki – csak utalunk pl. a protestantizmus felvállalásának következményeire (s felhívjuk az olvasó figyelmét Márkus I. tárgyba vágó kitűnő elemzésére – Valóság, 1986). Az persze mérlegelhető, hogy mennyire alakította az Alföld-jelenséget a protestantizmus, illetve az alföldi sajátosságoknak mennyire volt megfelelő a protestantizmus vállalása. De tény, hogy a reformációhoz való csatlakozás kapcsolatot biztosított a polgárosodó nyugat felé, öngazgatási mintákhoz juttatta a mezővárosok népességét, „intellektuális technikákat” biztosított számukra.⁶⁰

A török kiűzése után hazánkban fokozódó „visszafeudalizálódás” tapasztalható; a hódoltság területen is újrászerveződik a feudális birtokszervezet, a vármegye, az állam. Ennek a törekvésnek az eredményei az Alföldön is mutatkoznak, ám a hódoltság alatt kialakított képlet tovább él. A mezővárosok száma, népessége rohamosan gyarapszik, állandó fenyegetettségük megszűnik. A „visszafeudalizálódástól” való félelem formálta ki végső soron a sajátos alföldi településformát, a mezővárosok és tanyaviláguk szimbiózisát. A tanyarendszer lehetővé tette a mezővárosi keretek fenntartását a távoli határrészek fokozódó birtokbavétele mellett. A mennyiségi gyarapodás mellett a „hanyatlás” tünetei is mutatkoznak, az ország egészének „keletes” irányvételével párhuzamosan. A forradalmias egyház hierarchizálódik, szerepe csökken az alföldi út formálásában; az élőállat-kivitel

konjunktúrája a 18. század folyamán csökken; a feudális intézményrendszer részben rátelepszik a mezővárosokra is. Az Alföld társadalma azonban a nyugatias elemekkel jellemezhető parasztpolgári fejlődést mutatja továbbra is. Nem „Kelet-Európa”. De nem is „Nyugat-Európa”; *e parasztpolgári világból majd' teljesen hiányzik a valódi polgárság*, az autochton polgárosodás feltétele, lehetősége. Miért? Az a tény, hogy ez a parasztpolgári világ sokkal inkább paraszti, mint polgári, paraszti törekvésekkel, mintákkal – igaz. De nem elegendő magyarázat. Az már inkább, hogy a közép-európai fejlődés sajátosságai mellett a feudalizáció meg-megújuló rohamai közepette a *feudális jogrenden belül maradva* „feudális garanciákkal” lehetett a refeudalizáció ellen védekezni. Ez kitüntetett szerepet biztosított a földtulajdonnak; a mezővárosok anyagi erőforrásaik jelentékeny részét a megváltkozásra, a saját tulajdonú föld szerzésére, bérletekre fordították – tőkéjük földmagántulajdonként reinkarnálódott. A 18. században – helyenként a 19. század utolsó harmadáig! – rendelkezésre álló föld bősége egyrészt bizonyos „harciszköz” is a feudalizációval szemben, *másrészt lehetővé teszi a termelés szokott módon való extenzív bővítését*. Ez az adottság lehetővé tette a korábbi előnyös állapot fenntartását – majd' egészen a jobbágyfelszabadításig. Sőt bizonyos szempontból a 19. század az Alföld „legjobb” százada; a gabonakonjunktúra még a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekre is biztosítja az Alföld prosperitását.

Az Alföld mássága azonban még az „alföldi út” elhalványodása után is nyomozható. A sajátos településhálózatban. Az alföldi agrikultúra egyes teljesítményeiben (szőlő-, gyümölcsstermelés, speciális kerti kultúrák stb.). A „másodgazdaság” helyenkénti vitalitásában. A hatalmi centrum által fenntartott periférijelleg ellenére tapasztalható gyarapodásban. A kisvállalkozások meglepően gyors elterjedésében. „Belső tartalékaiból” előretörő településekben (Mezőberény, Soltvadkert, Izsák stb.).

Summázva: az Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált, a feudalizmuson hamar túljutó, parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig perifériakörülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkor lemaradását a társadalmi fejlődés mögött. Közép-európai viszonyaink közepette ez az út nem vezetett autochton polgárosodáshoz, ám a 19. század derekáig-végéig a társadalomfejlődés „nyugatiasabb” elemeket is magában foglalt, mint az ország más, közép-európai fejlődési modellel leírható részein (szabadmenetelű jobbágyok, önkormányzatok, népi egyház, lazább feudális függés).

Ez a paraszti polgárosodás még a skandináv vagy még inkább a tiroli, vorarlbergi, svájci (!) fejlődés korábbi szakaszával is rokonítható; Makkai László írta: „...ennek az uralkodó folyamatnak a függvényében lehet helyesen megítélni az észak-nyugat-európai feudalizmus peremterületein... fennmaradt olyan paraszti szigetek jelentőségét, amelyek nem vagy csak igen kis mértékben kerültek feudális függésbe. Noha sohasem váltak a feudális modell meghatározó elemévé...végeredményben a paraszti függetlenségnek a jobbágyokénál magasabb fokán hamarabb és eredményesebben térhettek át az árutermelésre.”⁶¹ Tiroli és az Alföld? Ne feledjük Szücs Jenő megállapítását: „A korai újkor e térségekben – Közép-Európa – éppen a kettősség miatt nem egységes modellt, hanem többféle modellvariánst produkált – mintha csak a térség végigzongorázta volna a lehetséges variációkat.”⁶²

JEGYZETEK

1. Ottó freisingeni püspök leírása; idézi Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon c. könyvében (Budapest), 1971. 31. o.)
2. Eördégh Béla: Debreceni útkalauz. – Debrecen, 1958.
3. R. Mayer külső hasonlóságok alapján vélt rokonságot felfedezni az alföldi és turkesztáni, valamint a kisázsiai városok között (R. Mayer, 1940.)
4. Mendöl Tibor tanyakutatásai, az alföldi városok morfológiájának vizsgálata, Becsei József településmorfológiai vizsgálatai, Lettrich Edit Kecskeméti, Tóth József doktori disszertációja stb.
5. L. Hofer Tamás, 1987.
6. Márkus I., 1986. Márkus még hozzáteszi: a „falusi” ember az alföldi városban „értette nemcsak az élőbeszédet..., de az öltözeteket, a gesztusokat, a városban szemléltető viszonyokat is. Legalábbis azok nagy részét. A szerepeket tehát, amelyekben a városi gazdák, mesterek, papok, urak és szegényemberek előtte megjelentek. Értette a 'habitusok' egész rendszerét, és abban neki is megvolt a mások szemében megszokott... szerepe.” Ebben a sajátos társadalomban „...van átjárás egyik emeletről a másikra”.
7. Földrajzi Közlemények, 1970. évi 3. sz. pp. 177–196.
8. „Az Alföld elmaradottsága több évszázados történelmi fejlődés eredménye, illetve maradványa, s ezért természetesen az elmaradottság felszámolása sem rövid időre szóló feladat. Az Alföld tulajdonképpen az ország újkori történelmében minden nagyobb gazdasági szakaszban különböző okokból kedvezőtlen helyzetbe került az országon belül. A mezőgazdaság belterjes fejlődésének korszakában az Ausztriával szomszédos Ny-i területek voltak kedvező helyzetben; az alföldi mezőgazdaság gyorsabb fejlődését a felaprózott birtokviszonyok, a nagy mezőgazdasági túlnépesedés és a kedvezőtlen éghajlati viszonyok fékeztek. A magyar iparosítás nagy fázisaiból az Alföld kimaradt vagy csak a peremén mozgott; és természetes, hogy a lassú gazdasági fejlődés hátráltatta a városhálózat megerősödését, az urbanizáció gyorsabb kibontakozását.” Enyedi Gy. im.
9. Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. – Doktori értekezés tézisei, Pécs, 1985. 33 p.
10. Uo.
11. „E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más, gyakran már gátló körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működését kísérték. A periféria fejlődése tehát nem a centrum fejlődésének időbeni késéssel történő megisméltése, hanem jellegében is más.” Uo.
12. „...midőn még ez a tartománya Magyarországnak (ti. a Tiszántúl), ez a természettől oly igen megáldott gabonatermelő föld az oly hosszan tartó háborúság után a keresztény és török vértül hizlaltván pusztán és műveletlenül állott és a paraszt mindenkor friss földet foghatott fel, már akkor egy szántásra is bőven lett gabona, ugyanakkor kapott gyökeret a földművelésnek rossz módja, melyet a sovány termés és a gabona hiányossága még most sem írhatott ki.” Idézi Orosz I. (1986).
13. Márkus I. az „alföldi utat” járó területek minőségi fejlettségének csúcspontját, az alföldi út értékeinek érvényesülését a 16–17. századra teszi: „Fentebb úgy ábrázoltuk a XVII–XVIII. század fordulóján még eleven valóságként létezett 'alföldi utat', a szekezetfejlődés másik potenciális modelljét, mint amelyet a falu–város kapcsolat szervezesebb és demokratikusabb rendszere, az intellektuális funkciók jelentősebb, a falusi életet közelebről és mélyebben érintő, átfogó, fejlesztő szerepe, az alföldi mezőgazda-társadalomnak Nyugat-Európa akkor haladó protestáns polgári centrumaival és művelődési-oktatási intézményeivel fenntartott szervezesebb, sokrétű gazdasági és intellektuális kapcsolata jellemzett.” Majd: „...miért és miképpen sorvadt el az 'alföldi út’... a XVIII. század folyamán, hogy Mária Terézia és II. József korára jóformán semmi se maradjon belőle?”
14. Szakály Ferenc nemrégiben – „Mi voltett Mohács után?” – Valóság, 1988. évi 3. sz. pp. 39–51. – „hevenyészett mérlegelésre” vállalkozott; ebben felveti a kérdést: „...vajon nem beidegződések nyűgözik-e a történetírás, amikor... a törököt okolja a magyar fejlődés vonal megszakadásáért, közelebről azért, hogy hazánk a XVI–XVII. században távolabb került 'Európától', mint bármikor előtte és utána.” Mérlege: „Vizsgálódásaink során olyan pozitív fejleményt, amely kifejezetten a törökök másfél száz esztendő magyarországi bentlakásából fakadt volna, egyáltalán nem tudunk felfedezni. Olyan károsat, amely évszázadokkal vetette vissza az ország és népe fejlődését, annál többet. Véleményünk szerint tehát... a magyarországi török uralom mérlege egyértelműen negatív.”
15. Orosz István, 1986.
17. Idézi Für Lajos, 1986.
18. Hamvas Béla im.
19. Mindez nem jelenti azt, hogy Hamvas „tájlelektani” megállapításai között ne lenne figyelemreméltó vagy találó észrevétel. Hamvas szerint „Az Alföldön a táj és az ember között a viszony nem végleges. Ez a ideiglenesség az, amely mindennemű településen azonnal és mindenkinek feltűnik. Az Alföldön nincs város olyan értelemben, mint Nyugaton. Mert a város... céltudatos szándékkal elgondolt életrend. ...Az alföldi város

- életrendje nem különbözik a faluétól.” „...az Alföldön a függetlenség szenvedélye minden mértéket felrobbant. Saját határait is szétveti. Ez az ösztön teremti a sűrűbb települések mellett a tanyavilágokat.” Hamvas az Alföldet „Kelet géniusának” terrénumaként írja le, melyet a nomádság és az állandó letelepedés közötti állapot, szabadság-sóvárgás, a tanulás és az alkalmazkodás nehézsége, uralmi ösztön, lázongás, letargia és kitörő indulat, ideiglenesség jellemez.
20. Tóth J., 1985.
 21. Az idézet Rostoványi Zs. i. m.-ből való; a szerző kifejti, hogy a centrum-periféria viszonyt pusztán lemaradásként – kvantifikált lemaradásként – felfogó vélemény egyoldalú: „A periféria-félperiféria 'lemaradása' – fogalmazzuk inkább így: elmaradottsága – valójában egy sajátos fejlődés, mégpedig olyan, amely a világgazdaság mint rendszer létezése, aktív befolyásoló szerepe mellett megy végbe.”
 22. den Hollander, 1975.
 23. den Hollander, 1980. „Mindenki, aki ismeri Észak-Amerika, Dél-Afrika vagy Ausztrália benépesülését, kultúrájfejlődésének történetét és azt összehasonlítja a tanyákéval, azonnal felismeri a problémák hasonlóságát.”
 24. den Hollander, 1975.
 25. Beluszky P., 1981.
 26. Beluszky P., 1986.
 27. Uo.
 28. Dr. Tóth József a 2. Alföld-ankéton (Békéscsaba, 1986. december 1–2.) tett erre vonatkozó megjegyzést: a konferencia anyagát közreadó kötetbe (Békéscsaba, 1987) ez a szövegrész nem került be. Dr. Enyedi György Tóth József doktori értekezésének vitáján magyarázta az alföldi urbanizáció sajátosságait a táj kelet-európai jellegű fejlődésével.
 29. Gunst P., 1974.
 30. „A termelők ugyanis a magántulajdon érvényesülésének következtében egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében, hiszen a termelés bővítéséből adódó több termék nagyobbik része a tulajdonukban maradt. A mezőgazdaságban a faluközösség eredeti rendszere már olyan formának adta át a helyet, amelyben a nyomáskényszer folytán ugyan a megművelés még számos közösségi vonást viselt magán, de a föld gyümölcse az egyes családok tulajdonába került... Ami hatalmas vonzerő volt a termelés bővítésében, s lehetővé tette az antik és germán technikai-termelési vívmányok fokozott felhasználását, majd az azokra épülő technikai újításokat”. Gunst P., 1974.
 31. Orosz I., 1986.
 32. Uo.
 33. Gunst P., 1974.
 34. „A faluközösségek keleti rendszere, annak szláv változata is, s a ráépült társadalom egész felépítése... a gazdaság és a társadalom statikusságát eredményezte, nem kedvezett a termelés intenzív irányú fejlesztésének... Ebben a rendszerben végeredményben az járt rosszul, aki többet termelt.” Gunst P., 1975.
 35. Szücs Jenő írja: „De a hűbérúrnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szabályszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a fidelitas is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmas partner betartja-e szerződészerű kötelezettségeit... Egyenlőtlen viszonyok a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbérúrnak ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is.” Szücs J., 1981.
 36. Szücs Jenő, 1981.
 37. Szücs Jenő, 1981. A Szerző még megjegyzi: „A Nyugatot az is hozzásegítette persze, hogy holmi heterogén városi 'népesség' helyett egy egységes szabadság (libertas civium) eszméjét megvalósító polgárság szelektálódjék ki a *laboratores* „funkcionális” ideálsémájából, hogy az antik múlt municipális modellje Észak-Itáliában a sötét századokban sem süllyedt el teljesen, s úgy sugárzott ki észak-nyugat, Flandria felé, majd keletre, ahogy a városi zónák kiterjedtek.”
 38. Hanák Péter, 1986.
 39. Szücs Jenő megfogalmazásában: „A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátosan közties, ha úgy tetszik, 'hibrid' jellegű, de önálló jegyekkel leírható történeti régió része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, 'nyugati' vagy 'keleti' szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely genezisétől napjainkig Kelet-Európa egyik 'alrégioja' gyanánt fogható fel.” Szücs J., 1981.
 40. Niederhauser Emil 1958-ban publikált munkájában a *Kelet-Európa*hoz való tartozást valotta: „...Magyarország története a kelet-európai fejlődés ismertetőjeit viseli magán...” (Niederhauser E., 1958). Hazánk Európán belüli hovatartozásáról folytatott történelemszvitákat összefoglalva írja Gyáni Gábor Szekfű Gyula nézetéről: „...a magyarságot az európai közösség integráns részeként állítja be”. (Gyáni G., 1988).

41. Gunst Péter: „Így aztán létrejött Kelet-Európa peremterületén egy átmeneti jellegű körzet, amelybe a baltikumot, Lengyelországot, a Cseh–Morva-medencét, Magyarországot és Horvátországot sorolhatjuk. Ezek az országok (Csehország kivételével) a fejlődés kelet-európai jellemzőit mutatják, de olyan erőteljes nyugat-európai hatásokkal, hogy azok sokban módosították az eredeti szerkezetet. (Cseh- és Morvaországot viszont alapjában a nyugati úton fejlődött, erős kelet-európai hatások érvényesülésével.” (Gunst P., 1974.) Gyáni interpretálásában: Berend T. Iván és Ránki György, „...Közép-Kelet-Európát a Nyugattól eltávolodott, külön útra tért Kelet-Európa részének tekintik, annak mintegy a nyugati pereméhez számítják.” (Gyáni G. i. m.) Berend T. I. más megfogalmazása szerint Nyugat-, az orosz Kelet-Európa, a lengyel–cseh–magyar Közép-Európa „...úgy három régió, hogy egyidejűleg három is, de mégis csak kettő... az önálló régiót formáló Közép-Kelet-Európa... a nyugatias szerkezetek átvétele ellenére ezért nem integráns része Nyugatnak.” (Berend T. I., 1982.)
42. Hanák Péter: „A gazdaság- és társadalomtörténeti, az államszerkezeti, a politikai és a kulturális jegyek vizsgálata számunkra azt bizonyítja, hogy az egységesnek minősített kelet európai régiómeghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze, a közép- és a kelet-európaiat. E problémát nem oldja meg az az engedmény, amely a Kelet-Közép-Európát a nagy keleti régió egyik alrégiójának rangjára emeli.” (Hanák P., 1986.) Szücs Jenőt már idéztük. Idevágó tömör összegzése: „...létezik egy 'hibrid módon kettős arcolatú' önálló közép-kelet-európai régió, melyhez Magyarország, Csehország és Lengyelország rendelhető hozzá.” (Szücs J., 1981.) Gunst P. itt is idézhető: „Kelet-Európa tehát Nyugat-Európa gazdasági (és a bevándorlás következtében szociális) ráhatása folytán tulajdonképpen kettészakadt. A Baltikum, Lengyelország, Magyarország és Horvátország kivételével... Kelet-Európa érintetlen maradt a nyugat-európai hatásoktól.” (Gunst P., 1974.)
43. Szücs J., 1981.
44. Uo.
45. „Csoda-e, ha a formák hol némileg anorgánikusan csonkák vagy nyersekek, hol viszont tagolatlanul elnagyoltak, hol váltig átütődnek rajtuk archaikus vonások, vagy egymáshoz való nagyságrendi arányaikban ütöttek el a mintától?” „Mert a Nyugat kétségkívül a 'minta' szerepét játszotta, még ha e sorsdöntő alkati átalakulást nem is lehet holmi imitációra leegyszerűsíteni, hiszen a belső feltételek minden téren jelen voltak már 1200 előtt... valami 'imitatív' jelleg mégis tagadhatatlan, hiszen kész sémák és modellek segítették felgyorsulni a belső mozgást.” Szücs Jenő, 1981.
46. „...indokoltnak látszik már a középkorban 'Közép-Kelet-Európa' fogalmának előlegezése arra az egész régióra, mely nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a 'kelet-európai' közegeben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával.” Szücs J., 1981.
47. Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. – Budapest, 1965. 139 p.
48. Uo.
49. Idézi Bácskai V. uo.
50. Uo.
51. Uo.
52. Szakály F., 1988.
53. „Történetírásunk főként a roboton alapuló majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásában, a városi fejlődés hanyatlásában, az abszolútizmus hasonló szerkezetében és funkciójában, a kapitalizmus fejlődésmenetében és típusában... látja a 16. századdal kezdődő kelet-európai regionális elhatárolódás tényezőit és ismérveit.” Hanák P., 1986. (Kie.: B. P.) „A magyar történelem 'közép-kelet-európai' jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arcolatú: egyrészt kora újkori 'kelet-európai' fordulata szélsőségessé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát..., másrészt azonban a fordulat századokon át sem volt képest kiiktatni a szerkezet 'nyugatias' elemeit.” Szücs J., 1981.
54. Az 1492. évi 47. tc. a jobbágyok kilencedkötelezettségéről, melyet a földbérletre is kiterjeszt (l. mezővárosi földhasználat!); az 1498. évi 35. tc. a nemesi kereskedelem vámmentességéről stb.
55. Szücs Jenő, 1981.
56. „Egyvalami azért a törököket is terhelte: mindezekhez hozzá kellett szokniuk, mert egy számukra ismeretlen rendszer részét képezték. ...Még szokatlanabb, nehezebben emészthető volt a törökök számára az, hogy a városok magyar előljárói felügyeletet gyakoroltak a céhek és a piacokon a kereskedelmi élet felett.” Hegyi K., 1986.
57. „Mindenekelőtt döntő jelentősége van az Alföld társadalomfejlődésében annak a ténynek, hogy a vármegye, a magyar rendiség e reprezentatív területe eltűnt az Alföld népe fölül... A hódoltság területe tehát lényegében kiesik a rendi fejlődés menetéből...” Majlát Jolán megállapítását idézi Szakály F. (1986.). „Megvizsgálva tehát, mit pusztított el a társadalom szempontjából a török uralom, megállapíthatjuk, hogy elpusztította e terület népe fölül az állami, megyei és földesúri hatalmat, tehát az egész felső rendi struktúrát, elpusztította a jobbágyfalvakat és az egész jobbágyi társadalomstruktúrát.” Uo.
58. Veres P., 1936.

59. Szücs J., 1981.
60. Márkus I. kifejtette: „A protestantizmus, kivált annak kálvinista alakja, megerősítette és nyilván öntudatosította is különállásukat a feudális erőktől... Másrészt szervezeti keretet kínált a város- vagy faluközösségi élet testületi öngazgatásának is, a mindennapi élet, az emberi együttélés, az erkölcsiség, a családi viszonylatok szabályozásának is.” „A protestantizmus bevitte a maga félig polgári, félig népi intellektualizmusát ezekbe a városokba és falvakba.” Márkus I., 1986.
61. Makkai L., 1976.
62. Szücs J., 1981.

IRODALOM

- Ansel É.**, 1984: Éthosz és történelem. – Kossuth Kiadó, Budapest, 126 p.
- Baranyai B.**, 1985: A Tiszántúl átalakuló társadalmá 1945–1978. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 201 p.
- Bellon T.**, 1986: Szabadalmas alföldi mezővárosok gazdálkodása a XVIII–XIX. században. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykőrös, pp. 505–531.
- Beluszky P.**, 1966: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Földrajzi Értesítő, pp. 329–345.
- Beluszky P.**, 1981: A lektor dilemmái – avagy néhány megjegyzés Zoltán Zoltán cikkéhez. – In: Margó. – Földrajzi Értesítő, pp. 324–326.
- Beluszky P.**, 1986: Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, pp. 763–777.
- Benda K.**, 1986: A mezővárosi önkormányzat és az egyházak a XVI–XVIII. században. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykőrös, pp. 301–306.
- Berend T. I.–Ránki Gy.**, 1976: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. – Budapest, 723 p.
- Berend T. I.**, 1982: Magyarország helye Európában. – Valóság, 12. sz. pp. 1–22.
- Berend T. I.–Ránki Gy.**, 1978: Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében. – Valóság, 3. sz. pp. 3–11.
- Berend T. I.–Ránki Gy.**, (szerk.) 1979: Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. – Budapest, p.
- Bourdieu, P.**, 1985: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. – Szociológiai Figyelő, 1. sz. pp. 7–22.
- Bulla B.–Mendöl T.**, 1947: A Kárpát-medence földrajza. – Budapest, 611 p.
- Enyedi Gy.**, 1970: Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. – Földrajzi Közlemények, 3. sz. pp. 177–196.
- Enyedi Gy.**, 1978: Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. – Budapest, 292 p.
- Erdei F.**, 1974: Magyar város. – Budapest (hasonmás kiadás).
- Erdei F.**, 1977: Futóhomok. – Budapest, 279 p.
- Für L.**, 1986: Az agrárkultúra megújulása és kiterjedése az Alföldön 1848–1914. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykőrös, pp. 429–450.
- Gergely A.**, 1988: Egy civil társadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. – Valóság, 5. sz. pp. 98–107.
- Gunst P.**, 1974: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. – Valóság 3. sz. pp. 16–31.
- Gunst P.**, 1975: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. – In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. – Szolnok, pp. 9–31.
- Gunst P.**, 1982: A közép- és kelet-európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái. – Valóság, pp. 18–29.
- Gyáni G.**, 1988: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. – Valóság, 4. sz. pp. 76–83.
- Gyimesi S.**, 1975: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. – Budapest,
- Györfly I.**, 1942: Az alföldi kertés városok. – Hajdúszoboszló települése. – In: Magyar nép, magyar föld. – Budapest, pp. 153–186.
- Hanák P.**: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. – Előadások a Történettud. Intézetben, 3. pp. 14–25.
- Hegy K.**, 1986: A török adminisztráció és az alföldi mezővárosok. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykőrös, pp. 307–323.
- Hofer T.**, 1987: Korreferátum Enyedi György: Tér és Társadalom c. tanulmányához. – Janus, II. 1., pp. 19–23.
- Hoffman T.**, 1986: A város és az urbanizáció történelmi útjain a hagyományos Európában – üvesztők az Alföldön. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, pp. 649–659.
- Den Hollander, A. N. J.**, 1975: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. – Ethnographia, pp. 313–323.
- Den Hollander, A. N. J.**, 1980: Az Alföld települése és lakói. – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 113 p.
- Lettrich E.**, 1968: Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. – Földrajzi Közlemények, pp. 21–39.
- Majlát J.**, 1943: Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. – Budapest.

- Majlát J.**, 1945: A török hódoltság. – Demokrácia és köznevelés. Budapest.
- Makkai L.**, 1976: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. – Történeti Szemle, 1. sz. pp. 257–277.
- Márkus I.**, 1971: Az elkanyarodás. – In: Kifelé a feudalizmusból. – Budapest, pp. 5–19.
- Márkus I.**, 1986: Az „alföldi út” és elakadása. – Valóság 4. sz. pp. 30–58.
- Mattyasovszky J.**, 1946: Délkelet-Európa gazdasági-földrajzi egysége. – Új Magyarország.
- Mayer, R.**, 1940: Die Alföldstädte. – Abhandlungen der Geogr. Gesellschaft Wien. Wien.
- Módra L.**, 1986: Adalékok Soltvadkert társadalmának struktúrájához. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykovács, pp. 811–827.
- Niederhauser E.**, 1958: A kelet-európai fejlődés kérdéseiről. (Der Frage der osteuropäischen Entwicklung) – Studio Slavica, pp. 359–371.)
- Orosz I.**, 1986: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykovács, pp. 403–425.
- Orosz I.**, 1986: Hozzászólása az „Európa régiói a történelemben” c. vitában. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. Budapest.
- Pach Zs. P.**, 1963: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. – Budapest.
- Ránki Gy.**, 1985: Közép-Európa kérdéséhez – gazdasági szempontból. – Valóság, 11. sz. pp.
- Rostoványi Zs.**, 1988: Centrum és periféria. – Az elmélet kelet-közép-európai alkalmazhatósága. – Világosság, 5. sz. pp. 280–291.
- Szabó L.**, 1986: Falusi közösségek belső tagoltsága. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykovács, pp. 457–504.
- Szakály F.**, 1969: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szakály F.**, 1986: Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykovács, pp. 325–342.
- Szakály F.**, 1988: Mi veszett Mohács után? – Valóság, 3. sz. pp. 39–51.
- Székelgy Gy.**, 1967: A közép-európai város történet kérdései a Magyar–Lengyel Történeti Vegyesbizottság varsói ülésén. – Századok, pp. 1464–1469.
- Székelgy Gy.**, 1973: Földesúri törekvések a jobbágság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. – Agrártörténeti Szemle, pp. 261–276.
- Szentes T.**, 1983: Utószó I. Wallerstein „A modern világgazdasági rendszer kialakulása” c. művéhez. Budapest, pp. 699–755.
- Szücs J.**, 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Történeti Szemle, 3. sz. pp. 313–359.
- Szücs J.**, 1986: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. – Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. Budapest, pp. 3–13.
- Tóth J.**, 1985: Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. – Doktori ért. tézisei, Pécs, 33 p.
- Veres P.**, 1936: A közösségi szellem a mai parasztságban. – Gondolat, pp. 181–188.
- Veres P.**, 1936: Az Alföld parasztsága. – Budapest, 87 p.
- Wallerstein, I.**, 1983: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. – Budapest, 782 p.
- Zoltán Z.**, 1980: Az alföldi mezőváros-probléma – strukturális és rendszerszemléletű megközelítésben. – Alföldi Tanulmányok, IV. Békéscsaba, pp. 123–145.

Semmiképp nem kívánom e régi tanulmányokat évek-évtizedek múlva kommentálni, magyarázni, kiigazítani, esetleg a „mi történt azóta?” kérdésre válaszolni. A MÁSFÉLE Alföld kapcsán azonban nem tudok egy utalást magamba fojtani. A közelmúltban jelent meg Tóth József vizsgálódása a tudományos minősítéssel rendelkezők születési, lakás- és munkahelyeinek területi sajátosságairól (In: Tér – Idő – Társadalom, Pécs, 1990. 225–270). Az az elsőprő fölény, amely az Alföld javára mutatkozik a kvalifikált kutatóállomány „előállításában”, még az elfogult Alföld-pártiak számára is több mint meglepő. E ténymegállapításnak további vizsgálódások tucatjait kellene provokálnia.

A szerzőnek e témakörből publikált további tanulmányai

(csak a fontosabb s hozzáférhető – nyomtatásban megjelent – munkákat említjük):

1. Az alföldi településhálózat jellegzetes vonásai. – In: A változó Alföld. – (Szerk.: Zoltán Zoltán) Budapest, 1980. p. 90–102.
2. Az Alföld jövője: virágzó rét? – Békési Élet, 1984.

TANYÁK, FALVAK

Az e fejezet alá felvett első tanulmány egyik citátumát emelem a fejezet élére, bevezetőként. Erdei Ferenc írta a Magyar tanyák c. könyvében: „Nem arra a kérdésre igyekeztek megfelelni, hogy mi a tanya, hanem ilyen szempontú vizsgálódás nélkül, nyomban úgy tették föl a kérdést, hogy mitévők legyünk a tanyákkal, egyrészt a nemzet egyetemes érdekei, másrészt a mezőgazdasági termelés előrehaladása szempontjából.” Ehhez annyit tettem hozzá: „Az 'ismerd meg s hass rá' elve kézenfekvőnek tűnik, pedig ma is lépten-nyomon figyelmen kívül hagyjuk.” Most, tíz-egynéhány év után megjegyzésünk csak annyi lehet: a helyzet változatlan. Nem a szerző érdeme, hanem a „helyzet”: e tanulmányok számos megállapítása ma is időszerű.

ERDEI FERENC TANYAVIZSGÁLATAINAK NÉHÁNY TANULSÁGA*

A századfordulós Erdei Ferenc fellépése közötti évtizedekben könyvtári irodalom keletkezett a magyar tanyákról. A tanyák „titkát” azonban legfeljebb megsejtették, megfejteni nem tudták. Ezen értetlenségből fakadt, hogy a legtöbb, a tanya településrendszerhez kívülről érkező jobbító szándék, kezdeményezés, „segítségnyújtás” hatástalan maradt, célját tévesztette.

Erdei fellépése nyomán, legalábbis az ismeret, a tudomány szintjén megteremtődött a tanya-árokhoz való értő közelítésnek a lehetősége.

E szemléletformáló munkásság részletes bemutatására nem, csupán néhány alapvető tanulságának összegzésére nyílik lehetőségünk.

1. Erdei a tanyai élet, a tanya társadalmi-gazdasági értékének megítélésekor, jelenük-jövőjük mérlegelésekor munkáját az *alapkutatással* kezdi; Erdeinek – kiben a szaktudóstól mindig is elválaszthatatlan volt a tenni, hatni akaró ember, a politikus – volt türelme ahhoz, hogy a tanya településrendszer kialakulásának folyamatát vizsgálja, megkeresse a tanya helyét az alföldi társadalom és gazdálkodás rendszerében, tisztázza funkcióikat, kapcsolatrendszerüket. Pedig kortársai „...amikor a ténykérdést fölvetették, nem a tanya történeti valóságának a ténykérdéseit fogalmazták meg, hanem mint nemzetpolitikai kérdést tették szóvá a tanya problémáit. Nem arra a kérdésre igyekeztek megfelelni, hogy mi a tanya, hanem ilyen szempontú vizsgálódás nélkül nyomban úgy tették föl a kérdést, hogy mitévők legyünk a tanya-árok, egyrészt a nemzet egyetemes érdekei, másrészt a mezőgazdasági termelés előrehaladása szempontjából.” (Az idézetek Erdei Ferenc „Magyar tanya c. könyvéből valók.)

* Első közlés: Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon. Tudományos ülészek Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján, Makó, 1980. december 16–17. Budapest, 1981. p. 83–92.

Erdei viszont tökéletesen tisztában volt az elvégzendő feladattal, a sikeres munka követelményeivel. Célja „...egy érthető nagyobb összefüggés viszonyaiban vizsgálni a tanyákat”, mert a „...tanya nem más, mint egy társadalmi szerkezetiség...”.

Ha a divat, a divattal élők és visszaélők el is koptatták e fogalmat, mégis használnunk kell ez esetben: Erdei Ferenc „rendszer szemlélettel” közeledik a tanyákhoz – ezen mit sem változtat az a tény, hogy a fogalom s a módszer leírása még nem létezett –, s a történeti, gazdálkodási, szociális, földrajzi, szociológiai, etnikai, néprajzi aspektusok egység-
gé ötvözésével világos kép alakult ki a tanyákról, e sajátosan funkcionáló települési-gazdálkodási (tehát társadalmi) rendszerről. E kép kiegészíthető, pontosítható, hellyel-közzel vitatható – kiegészítették, pontosították, vitatták is! –, de lényegét tekintve helyes szintézis.

Az „ismerd meg s hass rá” elve kézenfekvőnek tűnik, pedig ma is lépten-nyomon figyelmen kívül hagyjuk. Gondoljunk csak – településtudományi példánál maradván – napjaink „aprófalú–kisfalú”-vitáira; se szeri, se száma az e tárgykörben szervezett ankétoknak, vitáknak, írt cikkeknek, vitaanyagoknak. S ezek többsége ma is úgy teszi fel a kérdést, hogy mi a teendő a kisfalvakkal. A közművesítés, intézményellátás, közművelődés, falusi idegenforgalom, az elvándorlás, mindezek gazdaságossága, hagyományörzés és korszerűsödés kérdései kavarnak e vitában, egyesek Gyűrűfűt siratják, mások sok száz kisfalut vesznek fel a felszámolandó települések listájára, miközben az alapkérdésről, arról tudniillik, hogy a társadalom termelési és ellátási szervezetében milyen – szükségszerűen összehangolandó! – szerepet töltenek s tölthetnek be a kisfalvak, mintha elfeledkezniék. Pontosabban: *hol* milyen szerepet, helyről helyre, körzetről körzetre milyen eltérő szerepet töltenek be a kisfalvak.

E *hol*-lal elérkeztünk Erdei Ferenc tanyavizsgálatainak másik alapvető tanulságához.

Erdei Ferenc sohasem a tanyákról írt, nem a tanyákra vonatkoztak megállapításai; tudja, leírja, hogy *különböző funkciójú, különböző kapcsolatrendszerekkel bíró tanyak léteznek, ezek egy történeti folyamat* – a tanyakialakulás, a tanyak funkcióváltozásának folyamata – különböző fázisait képviselik, s a folyamat fázisait képviselő tanyak egy időben fellelhetők az Alföld különböző területein, nemritkán egyetlen mezőváros határain belül.

Erdei rendkívül differenciáltan szemlélte a tanyákat. A tanyakialakulás folyamatában megkülönböztette:

- a tanyaszerű magános gazdasági épületeket – a „még nem tanyákat”,
- a tanyázóhelyeket (mezei kertek),
- a lakott tanyákat, melyek a *tanyarendszer első korszakában* (általában a 18. században, a 19. század derekáig) még nem állandóan lakottak, a települések belterületéről kitelepült mezei gazdaságok, üzemműközpontok,
- a *tanyarendszer második korszakában* a belterjesülő gazdálkodás, a feudális kötöttségek megszűnte, a nagycsalád felbomlása, a vízszabályozások, a belső legelők felosztása nyomán általánosan elterjedtek s állandóan lakottakká váltak, anyavárosukkal azonban továbbra is speciális, sokrétű, szoros kapcsolatot tartva fenn,
- csak a *tanyarendszer harmadik szakaszában* lazulnak – egyes tanyak esetében – e kapcsolatok oly mértékben, hogy a tanyak a valódi szórványokhoz válnak hasonlónak.

Az egyes fejlődési szakaszokra jellemző tanyak kapcsolatrendszerét a tulajdonviszo-

nyok s az ebből fakadó társadalmi-területi kapcsolatok, az eltérő gazdálkodási rend tovább differenciálja; így meg kellett különböztetni a

- nagygazda- és
- kiscgazdatanyákat,
- haszonbéres-tanyákat,
- farmtanyákat, valamint a
- szórványtanyákat.

Megkülönböztetésre kerültek az állattartó-, a szántóföldi, a kertészkedőtanyák is, megint csak a teljes kapcsolatrendszer koordinátaiban (az állattartó tanya a tanyafejlődés első szakaszára jellemző, gazdáik életmódja, életritmusa más, mint a többi tanyaé és így tovább).

Mindezek s további szempontok (mint a tanyák topográfiai elhelyezkedése, közigazgatási helyzete és így tovább) kombinációja alapján egyidejűleg is eltérő tanyás vidékek alakultak ki az Alföldön. Maga Erdei hangsúlyozta, hogy „Az Alföld mint tanyavidék, nem egységes”, „tájanként különböző tanyatípusok jelzik a tanyai külterületeket”.

Megkülönböztette a

- *szabályszerű tanyák területét* (Hódmezővásárhely, Maros–Tisza–Körös-köz),
- *az elmaradt tanyák területét* (ahol még fellelhetők voltak a tanyafejlődés első korszakára jellemző tanyatípusok, sőt a tanyázóhelyek s a „még nem tanyák” is, mint pl. a Nagykunságban, Jászságban, a hajdúvárosokban, Debrecen akkori hatalmas határában),
- *a túlfelzárkózott tanyák területét* (ahol a farmtanyák, az állandó kitelepedés vált uralkodóvá, mint a Háromvárosban vagy Szeged határában),
- *az átalakult tanyák területét* (kalocsai szállások),
- *a megszakadt fejlődésű tanyák területét* (Sárrét, Felső-Tisza-vidék),
- *a különleges tanyákat* (mint pl. a nyírségi bokortanyák, a békési sortanyák) és a
- *pusztai szórványokat*.

Az Alföld tanyavilágáról rajzolt kép tehát igen differenciált; ezt figyelembe kell vennünk akkor is, amikor Erdei F. tanyákról vallott felfogását ismertetjük, azokat vitatjuk.

A tanyákkal foglalkozók gyakorta vetítik vissza a tanyafejlődés korábbi szakaszaira az elmúlt évtizedek során kialakult – nem mindig megalapozott! – negatív értékítéletet, a tanyákban *mindig* s mindenhol nyomorúságos életkörülményeket nyújtó, maradi gazdálkodást folytató településeket látva. S e téves megítélésből táplálkozva vetik el Erdei differenciált szemléletét, amelyben pedig megfért a pusztai szórványok lakóinak nyomorúságával való szenvedélyes azonosulás s az érettük való kiállás éppúgy, mint a „tanyaelv” általánossá tételének javaslata.

Erdei „tanyapolitikája” is akkor válik vitathatóvá, egyes vonatkozásaiban eredménytelenné, amikor a tudósi búvárkodás eredményeit félreértve sablonos megoldások erőltetésével, ilyen megoldások támogatásával kívánja a tanya kérdést megoldani. A sors iróniája, hogy Erdei „tanyapolitikája” épp ekkor lép ki a könyvek, folyóiratok lapjairól a gyakorlati megvalósulás terére. Erdei mint az 1949-ben létrehívott Tanyai Tanács elnöke, a kormány tagja, maga is a tanyák faluszerű tömörítésében, az anyatelepülésektől való elkülönítésükben látta a tanya kérdés megoldását, s szorgalmazta az ún. „tanyaközségek” kialakítását.

Ezen elképzelésnek néhol volt létjogosultsága, másutt – pl. a Duna–Tisza közén – három évtized sem volt elegendő a remélt gyors átforgalmódásra, a faluszerű településszerkezet kialakulására. Ez az elképzelés merőben ellentétes volt Erdei korábbi felfogásával – a Magyar tanyákban írta, hogy a tanyák falvasítását célzó tanyapolitika „...nagyon rossz számvetésen alapul” – elfogadását azonban részben magyarázza, hogy a tanyavilág a negyvenes évek végén merőben új körülmények közé került (radikális földreform, a mezőgazdaság kollektivizálásának kezdetei, az életkörülmények javításának társadalmi-politikai igényei stb.). Az új körülmények tudományos felmérésére a gyors cselekvés igénye miatt nem jutott idő; a „kor” egyébként is kedvezett a „központilag kialakított” elképzeléseknek. (Mint a referátum rámutat, Erdei igen hamar észleli az 50-es évek tanyapolitikájának tévedéseit s lett előharcosa a differenciált, történeti előzményeket figyelembe vevő, realista tanyapolitikának.)

A *különbségtétel*, a táji szemlélet hiánya, területi különbségek figyelmen kívül hagyása a terület- és településhálózat, -fejlesztés számos területén még ma is kísért; nem jutottak el az eltérő jellegű településhálózzal rendelkező területek eltérő elvek szerint való fejlesztésének gyakorlathoz (l. a kistalvák körül kialakult vita, az országos településhálózat-fejlesztési koncepció).

A ma tanyavilága sem egységes. A különbségtevő tényezők egyike-másika veszített jelentőségéből vagy megszűnt hatni. Egyneműbbé váltak a belterületekkel fennálló kapcsolatok, a tulajdonviszonyok. Jelentkeztek, elterjedtek azonban újabb különbségek is.

1949 és 1960 között a tanyavilág „környezete” (mezőgazdasági tulajdonviszonyok, agrárpolitika, termelési technika stb.) s a tanyapolitika gyakorlata módosult.

Az 1948-ban létrehívott Tanyai Tanács munkája nyomán – a dunántúli településszerkezet példáját szem előtt tartva – a nagy határú mezővárosok, óriásfalvak tanyavilágának jelentékeny részét közigazgatásilag leválasztják az anyatelepülésről, s mintegy 100 tanya-község közigazgatási keretébe szervezik; házhelyosztással, közintézmények szervezésével, a külterületen életbe léptetett építési tilalommal szorgalmazzák a falumagok kialakulását, a tanyák felszámolódását. Hozzávetőleg 280 ezer külterületi lakosra terjed ki e változás. (Jó néhány további tanyaközpont helyét jelölték ki, építési területet alakítottak ki, néhány középület meg is épült, de ezek közigazgatási önállósítása később elmaradt.)

Tovább lazultak a tanyák–anyatelepülések közti hagyományos kapcsolatok (belterületi lakóházak államosítása).

Kihatásaiban a fentieknél is fontosabb volt a szocialista mezőgazdasági üzemek kialakulása. A gazdálkodás legfontosabb üzemi központjává a nagyüzemek majorjai, központjai váltak; a tanyák gazdasági funkciói csökkentek.

Ezen tényezőket figyelembe véve a tanyarendszer gyors megszűnésével számoltak a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején. Noha 1949 és 1960 között mintegy 190 ezer fővel csökkent a statisztikailag kimutatott külterületi lakosság, a csökkenés csupán kb. 20%-os volt, vagyis a tanyavilág csak az első lépéseket tette meg a felszámolódás – a vártnál hosszabb s több kitérővel tarkított – útján. A tanyavilág rendellenes viselkedését ismert tényezők váltották ki:

– a mezőgazdasági tulajdonviszonyok és üzemi keretek csak az ötvenes évek végén szilárdultak meg, közben az egyéni gazdálkodás több ízben ismét teret nyert;

– a vártnál lényegesen nagyobb szerepet töltött s tölt be a háztáji gazdálkodás. A termelőszövetkezetek is hosszú időn keresztül – egészen napjainkig – támaszkodtak a családi munkaszervezési formákra, ill. a tagok saját termelőeszközeire, így a tanyák gazdasági szerepköre – ha összeszűkülte bázison is – fennmaradt;

– a szélesre nyitott „agrárrolló”, a mezőgazdasági jövedelmek alacsony szintje miatt az áttelepedés gyakran anyagi természetű gátakba ütközik, amihez építőanyag-hiány, telekhiány társult;

– az újonnan létesített tanyaközpontok kiépítése a kezdeti lendület után vontatottá vált; az új falvak kevés vonzerőt gyakoroltak a tanyai lakosságra.

A 60-as évek elején ismét új viszonyok közé került a tanyavilág. A mezőgazdaságban véglegesen uralomra jutott a nagyüzemi gazdálkodás, az üzemi keretek megszilárdultak. A termelőszövetkezetek anyagi megerősödésével, a nagyüzemi üzemszervezés elterjedésével párhuzamosan a gazdaságok is szorgalmazták a tanyák megszüntetését.

Az Alföld iparosítása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a közlekedési lehetőségek kialakítása meggyorsította a foglalkozási átrétegződést.

1960 és 1970 között 188 ezer fővel, 24,4%-kal csökkent az Alföld tanyás településrendszerű területein a külterületi lakosság. 1970-ben a külterületi népességszám az 1949. évi- nek 61%-át tette ki. A külterületi népességszám-csökkenésben éles különbségek mutathatók ki a Tiszántúl és a Duna–Tisza közti Homokhátság tanyás vidékei között. A Tiszántúlon 1960 és 1970 között 32,3%-kal, a Homokhátságon csupán 24,0%-kal csökkent a külterületi népesség. (A kézirat leadásakor az 1980. évi népszámlálás eredményei még csak részben ismertek. Eszerint Bács-Kiskun megyében hozzávetőleg annyian hagyták el a tanyáikat, mint az előző dekádban. Ez az alacsonyabb kiindulási szint mellett a külterületi népességszám gyorsabb, 36%-os csökkenését eredményezte; 1980-ban Bács-Kiskun megyében hozzávetőleg 100 ezren éltek még a tanyákon.) A Tiszántúlon a nagyobb arányú csökkenés szóródása is nagyobb volt 1960–1970 között; egyes jellegzetesen tanyás településrendszerű városokban, községekben a külterületi népesség csökkenése az 50%-ot is meghaladta (Újkígyós 67,7, Pusztaföldvár 57,6, Karcag 55,5, Csorvás 51,7%-os külterületi népességszám-csökkenés).

Mindez a Duna–Tisza közti külterületi népsűrűségnél átlagosan alacsonyabb és területenként erősen eltérő tanyai népsűrűséggel párosulva a tanyafelszámolódás előrehaladásában nagyfokú területi eltéréseket eredményezett. Míg egyes szigetek tanyái viszonylag kevés veszteséggel vészelték át a tanyafelszámolódás viharait – Békéscsaba, Debrecen, Szarvas, Mezőtúr, Orosháza, Mezőhegyes, Nyíregyháza tanyái –, addig más területeken a tanyavilág megszűnt, legfeljebb hírmondói maradtak a határban (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Jászapáti, Gyoma, Dévaványa, a hajdúvárosok, Kunhegyes, Kenderes, Tótkomlós, a mezőkovácsházi járás legtöbb községe).

Hosszabb időtávot véve figyelembe megállapítható, hogy a külterületi népességcsökkenés ütemében eltérő változások történtek a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl közt. Míg a Homokhátságon 1949 és 1960 közt a tanyarendszer érintetlen maradt – a 9,6%-os külterületi népességcsökkenés is részben a közigazgatási változások statisztikai kihatásaiból adódott –, addig a Tiszántúlon, mindenekelőtt a Nagykunságban, a Hajdúságban és a Körös-vidéken a tanyafelszámolódás viharos lendületet vett, 32,5%-kal csökkent a külterületi

népesség száma. A következő dekádban viszont a csökkenés az 1949-es állapothoz viszonyítva a Homokhátságon felgyorsult, 26,4%-os volt, a Tiszántúlon viszont csak 21,0%.

A külterületi népességnek a községek, városok, össznépességéből való részeseződése viszont egyenletesen csökkent az Alföld egész területén. Miután a Duna–Tisza közén lényegesen magasabb külterületi népességarányt ért a csökkenés, a különbség a két nagy tanyás településrendszerű régió között a külterületi népesség arányában is fokozódott. 1960-ban a Homokhátság lakosságának 42,7%-a élt külterületen, a Tiszántúlon viszont 18,7%-a. 1970-re az arányok 38,2, illetve 9,2%-ra csökkentek. A Homokhátságon tehát a lakosságnak több mint egyharmada tanyasi lakos volt 1970-ben; a tanyás településrendszer szerteágazó problémái messzemenően befolyásolják a körzet gazdasági-társadalmi életét. Ugyanekkor a Tiszántúlon a tanyai népesség viszonylagos súlya olyannyira csökkent, hogy ha esetenként komoly gazdasági erőfeszítéseket s fokozott társadalmi, politikai, szociális gondoskodást is igényel a tanyák megléte vagy felszámolódása, de a körzet megoldásra váró gondjai sorában lassan elveszti vezető helyét.

A vázolt csökkenés nyomán az '70-es évek elején már csak mintegy félmillióan éltek tanyán.

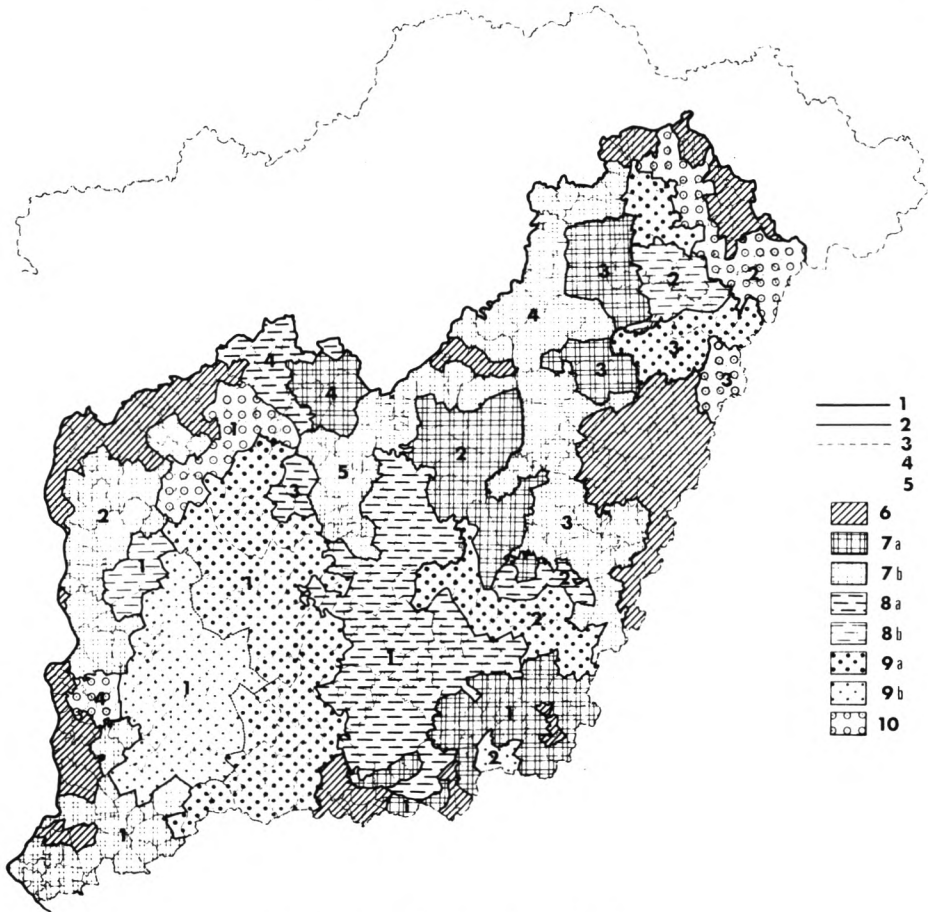
Sokféle tanyán:

a) Az egyénileg gazdálkodók és a szakszövetkezetek, termelőség-szövetkezeti csoportok tagjainak tanyái szinte mit sem változtak az elmúlt évtizedek során. A tanya most is a mezőgazdasági termelés központja, sőt az intenzívebbé, sokoldalúbbá váló termelés révén e szerepkörük is bővült (fóliás zöldségtermelés, gyümölcs- és zöldségtárolás, nagyüzemi baromfitartás, bővülő szerszám-park stb.). E tanyák háztartásaiban fennmaradt a család termelési funkciója. A fiatalabb családtagokkal is rendelkező családok kiemelkedő jövedelemhez juthatnak (elsősorban a zöldség-, szőlő-, gyümölcs-termelésből).

b) A „háztáji tanyákon” folyó termelés szoros kapcsolatban áll a nagyüzemi gazdaságokkal, az ott folyó termeléssel. Innen származik az állattartáshoz szükséges takarmány java része, a szövetkezet osztja ki földjét részművelésre. Különösen a régi telepítésű szőlők és gyümölcsösök esetében gyakori ez az üzemszervezési forma; ezek a szőlők ugyanis nagyüzemi módszerekkel nem művelhetők. A „közösből” származó jövedelem nagysága szintén befolyásolja a tanyán folytatott termelést és az elköltözés ütemét. Az alacsony részeseződést nyújtó, gyenge termelőség-szövetkezetek tagjai a háztáji gazdálkodásban keresik anyagi boldogulásukat. A nagyüzemi munkaszervezési formákat alkalmazó – többnyire szántógazdálkodást folytató – szövetkezetekhez tartozó tanyák mezőgazdasági szerepköre viszont ma már csekély. Sok helyütt 200 négyszögölben szabták meg a tanyatelek nagyságát; a háztáji földeket nem a tanyák körül jelölték ki; a tanya alig több lakóhelynél.

c) A „lakótanyákat” nem mezőgazdasági foglalkozásúak lakják. Számuk nem csekély, a tanyákon élő keresők negyedének nem a mezőgazdaság nyújt megélhetést. E tanyák „termelési szerepköre” különböző. Az egyik tanya lakói második műszakban nem kevés leleménnyel, szorgalommal használják ki a tanyájuk nyújtotta lehetőségeket. Ha a tanyáról a városi munkahely elfogadható módon megközelíthető, akkor a tanyán elérhető mellékjövedelem konzerválja a tanyát.

A városok közelében szaporodnak azok a tanyák, amelyekbe a város felé igyekvők költöznek be más, jobb megoldás híján. Olykor e tanyák lassanként a város családi házas, kertés övezetébe olvadnak, olykor csak átmeneti lakásul szolgálnak.

1. ábra. A tanyafelszámolódás területi típusai

1 = a vizsgálati körzet határai; 2 = a területi típusok határai; 3 = országhatár; 4 = megyehatárok; 5 = községhatárok; 6 = területek, ahol nem alakult ki a tanyás településszerkezet; 7a = 1960–1970 között gyors ütemű tanyafelszámolódás; a tanyás településszerkezet megszűnt; 7b = 1960–1970 közt mérsékelt ütemű tanyafelszámolódás; a tanyás szerkezet megszűnt; 8a = alacsony és közepes tanyasűrűség, gyors ütemű tanyafelszámolódás; 8b = alacsony és közepes tanyasűrűség, mérsékelt ütemű tanyafelszámolódás; 9a = magas tanyasűrűség, jelentős mérvű, de mérsékelt ütemű tanyafelszámolódás; 9b = magas tanyasűrűség, kisebb mérvű tanyafelszámolódás; 10 = a külterületi népesség száma magas, de nem jellegzetesen tanyás településszerkezetű körzetek; a külterületi népesség számának mérsékelt csökkenése

d) Szaporodtak a hétfégi házként, pihenőhelyül szolgáló „hobbytanyák” is (amíg rendelkezésük nem tiltotta a nem mezőgazdaságból élők tanyavásárlását).

Eltérő a tanyavilág helyzete térbeli elrendeződése szerint is. Az egymáshoz és a dűlőutakhoz viszonyítva minden szabályosságot nélkülöző „szórt” tanyák helyzete a legnehezebb, ezek akadályozzák leginkább a nagyüzemi gazdálkodást (az összefüggő táblák kialakításának korlátozott lehetősége), ezek érzik az utak hiányát, ezeket a tanyákat nem lehet villamosítani.

Az „út menti tanyák” az országutak, dűlőutak mellé húzódnak, s helyenként zárt sort, tanya utcákat alkotnak (Szarvas, Békés, Békéscsaba környéke). Nyíregyháza és néhány szabolcsi község határában 10–25, sőt 50 faluszerűen egymás mellé épített tanyaépület alkot egy-egy „bokrot”. E tanyák közlekedése, közművesítése már könnyen megoldható. E tényezők – számos egyéb adottsággal együtt, mint a városok, megyék, mezőgazdasági nagyüzemek tanyapolitikája, a belterületek távolsága, az úthálózat minősége, a természeti környezet milyensége, a tradíciók stb. – kombinációja alakítja ki a különböző jellegű tanyás körzeteket, ill. a tanyafelszámolás területi különbségeit.

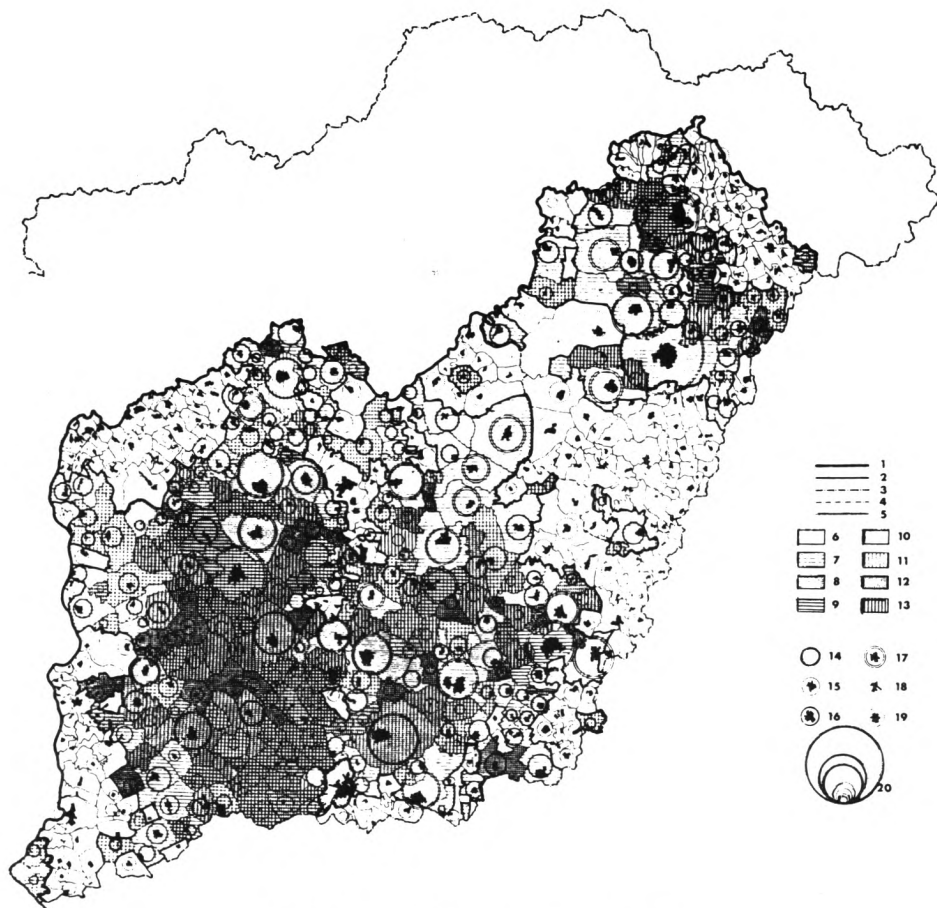
Nagyobb, viszonylag stabil tanyakörzetet Békés megyében, valamint a Duna–Tisza közén találunk.

Ez az övezet Békés megyében Szarvastól Gyuláig húzódik; „szabályos” tanyás mezővárosokat – Szarvas, Békéscsaba, Békés, Gyula – és egykori határúrból kihalított tanya-községeket foglal magában. A határt sűrűn ülték meg a szántóföldi tanyák, helyenként tanya utcákat alkotva. (Békéscsaba, Szarvas, Kondoros, Kétsoprony külterületi népsűrűsége még 1960-ban is meghaladta, s Endrőd, Hunya, Örménykút, Kardos pedig megközelítette a 40 fő/km² értéket.) A tanyafelszámolás aránya és mértéke nem különbözik a Tiszántúl magterületén tapasztalható értékektől, a nagyobb „induló” tanyasűrűség következtében azonban ma is közepes vagy magas a tanyasűrűség, s a tanyarendszer viszonylag hosszú idő múlva szűnik meg.

A Duna–Tisza közti Homokhátságon Cegléd-től a déli országhatárig, a Duna-völgyben számos tényező kombinációja sajátos tanyakörzetet hozott létre.

E körzetben – mindenekelőtt Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd határában – tekint vissza a tanyás településrendszer a leghosszabb történeti múltra. A homoki területek szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelése elaprózott birtokviszonyokat, a kis, néhány holdas parcellákon igen sűrű tanyahálózatot hozott létre (a külterületi népsűrűség 1960-ban Kecskeméten 79,3, Hetényházaán 67,0, Ballószögön 62,3, Helvécian 61,8, Csemőn 60,1 fő/km² volt). A tanyák jelentékeny részébe már a századforduló után végérvényesen kiköltöztek gazdáik, feladva a városokkal való szoros kapcsolatot (Erdei elnevezésével „farmtanyák” jöttek létre nagy számmal). E sűrűn települt, az anyatelepülésekkel laza kapcsolatot tartó, kertműveléssel foglalkozó tanyavilág sorsa, helyzete a felszabadulás után is sajátosan alakult. A szőlő- és gyümölcsstermelés s nem utolsósorban épp a tanyai lakosság nagy száma kedvezett az alacsonyabb fokú társulások, szakszövetkezetek kialakulásának. A Homokhátság területének negyedét szakszövetkezetek művelik. A termelőszövetkezetek jelentékeny része is földje egy részét családi művelés, részes művelés keretében dolgoztatja vagy dolgoztatta a közelmúltig. Így a tanyák gazdasági szerepe, üzemi központjellege továbbra is fennmaradt. A szőlő- és gyümölcsstermelés egyébként is állandó készenlétet, munkát, felügyeletet kíván, így a termelőterületekhez közel fekvő tanyán való lakás a termelés szempontjából előnyös. A szőlő- és gyümölcstáblákkal tarkított Homokhátság egyébként is kellemesebb életkörülményeket biztosít tanyai lakosainak, mint a Tiszántúl (pl. az év nagy részén járható földutak).

E magas külterületi népsűrűségű, a tanyai lakosságot sok szállal a lakóhelyéhez kötő körzetben a tanyai lakosság csökkenése 1960 és 1970 között meglehetősen egyenletes eloszlásban 15–30% volt, de sok településben még a 15%-ot sem érte el (Cegléd 5,8%,

2. ábra. A vizsgálati körzet településszerkezete

1 = a vizsgálati körzet határa; 2 = a tanyás településszerkezetű körzetek határa; 3 = országhatár;
 4 = megyehatárok; 5 = községhatárok; 6 = a külterületi népsűrűség $10 \text{ fő}/\text{km}^2$ alatt; 7 = a külterületi népsűrűség $10,0\text{--}24,9 \text{ fő}/\text{km}^2$ közt; 8 = a külterületi népsűrűség $25,0\text{--}39,9 \text{ fő}/\text{km}^2$ közt; 9 = a külterületi népsűrűség $40,0 \text{ fő}/\text{km}^2$ felett; 10 = a külterületi népesség aránya 25% alatt; 11 = $25,0\text{--}49,9\%$ közt; 12 = $50,0\text{--}74,9\%$ közt; 13 = $75,0\%$ felett; 14 = tanyás településszerkezetű körzetek zárt, falumag nélküli, illetve fejletlen falumaggal rendelkező települései; 15 = tanyás településszerkezetű körzetek közepesen fejlett falumaggal rendelkező települései; 16 = a tanyás településszerkezetű körzetek fejlett falumaggal rendelkező települései; 17 = a tanyás településszerkezetű körzetek városias jellegű települései; 18 = községek, városok számottevő külterületi népesség nélkül; 19 = községek és városok számottevő külterületi népességgel; 20 = a települések lakosságának száma rendre 1000, 1500, 2000, 3000, 5000, 10 000, 30 000, 60 000, 150 000

Nagykörös 11,8%, Kiskunhalas 6,1%). A csekély arányú elköltözés mögött azonban jelentős mérvű népességmozgás húzódik meg; a területegységre jutó elvándorlás mértéke a tiszántúli körzeteket is felülmúlja. A tanyafelszámolódás a hatvanas években felgyorsult. Ennek ellenére a jelenlegi elköltözés ütemével számolva még több évtizedes fennállásra számíthat a tanyarendszer. (1980-ban a Homokhátság Bács-Kiskun megyei községeinek

egyharmadában a lakosságnak még mindig több mint a fele külterületen élt. Még mindig jónéhány jellegzetes tanyaközség található e körzetben: Helvécian a lakosság 82,1, Petőfi-szálláson 79,9, Zsanán 75,7, Bácsszőlősen 75,0, Fülöpházán 72,7%-a élt 1980-ban külterületen.)

A Tiszántúl magjában (a Törökszentmiklós–Szentés–Hódmezővásárhely–Makó-vonal környékén), a Jászságban tipikus szántóföldi tanyák alakultak ki.

A mezővárosi keretekbe tagolt tanyás települési-gazdálkodási rendszer e területen ma radt leghívebb a klasszikus tanyaelvhez. A körzet többségét mezővárosok és jogilag, gazdálkodási-települési formáikat tekintve hozzájuk hasonló óriásfalvak (Makó, Hódmezővásárhely, Orosháza, Szentés, Kunszentmárton, Öcsöd, Mezőtúr, Törökszentmiklós), valamint e mezővárosok határából leválasztott új tanyaközségek foglalják el. Intenzív szántóföldi művelés folyik a körzetben. A tanyasűrűség a tanyás településrendszer virágkorában is csak közepes volt.

A tanyafelszámolódás üteme számos helyi eltérés ellenére eléggé egyenletesnek mondható, s megharmadolta-negyedelte e körzet tanyavilágát, ám pillanatnyilag még összefüggő tanyás a táj. A külterületi népsűrűség alacsony – 10–20 fő/km² –, s ez a közepes vagy azt meghaladó tanyafelszámolódással párosulva a tanyavilág közeli megszűnésére enged következtetni. Az Alföld peremein – Dunavölgy, Bácska, a mezőkovácsházi járás, a Hajdúság egyes települései –, ha maradt is hírmondóként néhány tanya a határban, a tanyás településrendszer megszűntnek tekinthető.

A NYÍREGYHÁZI TANYABOKROK FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA*

Az ötvenes években a tanyai települések vizsgálata igen szerény keretek közt folyt; ezzel szemben néhány év óta a legkülönbözőbb tudományágak képviselői¹ fordultak érdeklődéssel a tanyakérdés egyes aspektusai felé. A kutatómunka megélnkülésében közrejátszik *a*) a mezőgazdaság üzemi viszonyainak stabilizálódása (a tanyát mint települést a mezőgazdaság szükséglete hívta életre; a tanyarendszer nemcsak településrendszert, hanem gazdálkodási-üzemi rendszert is jelentett; létét végső soron e gazdasági alap határozza meg; a mezőgazdaság szocialista átszervezése az üzemi viszonyok gyökeres átalakulását is jelentette, s csak az új üzemi keretek stabilizálódása után lehet megalapozottan értékelni a tanyai településrendszert, beilleszkedését a nagyüzemi gazdálkodásba, vizsgálni e településrendszer jövő alakulásának tendenciáit), *b*) a tanyai települések fejlődésének, ill. visszafejlődésének a feltételezettől eltérő formái, iránya, üteme (a szövetkezeti gazdálkodás elterjedésével – a negyvenes évek végén – általánossá vált az az elképzelés, hogy a tanyák létének gazdasági alapja megszűnt, s ennek következtében a tanyavilág *gyors ütemben* felszámolódik). Számos probléma – a tanyafelszámolódás viszonylag lassú üteme, egyes tanyaközpontok, ill. a közigazgatásilag önállósult tanyai települések stagnálása, faluvá való fejlődésük elmaradása – hívja fel figyelmünket a tanyai települések kutatásának szükségességére. A tanyai településrendszer átalakítása hatalmas anyagi áldozatokat kíván, s a ráfordítások lehető optimális felhasználása csak ezen átalakulás tendenciáinak, ütemének, sajátos kitérőinek alapos ismeretében közelíthető meg.

Az eddigi kutatások alapján nyilvánvaló, hogy a tanyák eltűnése – ha egyáltalán általánossá válik e folyamat – hosszú időt vesz igénybe, másrészt az eltérő jellegű körzetekben (az eltérések mind a mezőgazdasági termelés irányában, specializációjában, mind a tulajdonviszonyokban – állami gazdaság, termelősövetkezet, termelősövetkezeti csoport –, mind pedig a településviszonyokban, sőt egészen speciális adottságokban – pl. az útviszonyokra kiható talajadottságokban – jelentkezhetnek) a tanyai települések sorsa gyökeresen különbözhet egymástól. Nyíregyháza tanyáinak – mindenekelőtt bokortanyáinak – vizsgálata igen speciális vonásokkal rendelkező tanyai településrendszer sajátosságainak feltárására nyújt lehetőséget.

Nyíregyháza szerény városi múlttal rendelkezik. A XVII–XVIII. század fordulójának történelmi viharai szinte teljesen elpusztították. A XVIII. század közepén történt újratelepítése (mintegy 300 szlovák eredetű család Békés megyéből) után az alföldi mezővárosok sajátos útját járta; a XIX. század első ne-

¹ Mezőgazdasági üzemtan [8, 16], településtervezés [9, 16], szociológia, szociográfia [14, 15, 7], településstatistika [11, 18], demográfia, településtudomány [12], településföldrajz [1, 17, 5, 26], közigazgatástudomány stb.

* Első közlés: Földrajzi Közlemények, 1968. évi 2. sz. p. 180–201.

gyedében, az örökválságot követően a föld szabad magántulajdonba kerülése után a felszabadult jobbágyok tömegesen költöztek ki szállásföldjeikre. Kiépült a tanyahálózat. A település szerény méretű városiasodását a nagy határt művelő mezőgazdasági népesség tömörülésének köszönheti. (A lakosság száma 1768-ban 3800, 1789-ben 6920, az örökválság évében –1824 – már 17 000.) A betelepült szlovák lakosság által életre hívott tanyarendszer alapjaiban nem különbözött az alföldi agrárvárosok tanyáitól, de szembetűnő sajátosságként nem szórványszerűen épültek a tanyák, hanem zárt, falurendszerű településmagokat képezve (l. alább). Az agrárvárosi funkciókhoz a múlt század utolsó harmadában társult a forgalmi-igazgatási szerepkör (1881-től megyeszékhely). A századfordulón már a második helyre szorult a mezőgazdasági funkció (a népesség 46%-a élt a mezőgazdaságból). Az utóbbi évtized fokozottabb ipari fejlesztése nyomán (1960-ban 4300, 1962-ben 5700, 1967-ben közel 10 000 ipari munkavállaló) gyors ütemben fejlődő város életében *viszonylag* egyre csökken a mezőgazdaság szerepe. Ma a lakosságnak kb. 20%-a mezőgazdasági foglalkozású. Nyíregyháza ma elsősorban *városi alapfunkciókat* betöltő település (forgalmi, igazgatási-ellátási központ), gyorsan növekvő s ma már jelentékeny szerepet betöltő iparral és számottevő mezőgazdasággal (az ipari-építőipari keresők aránya 1960-ban 25,4, az egyéb foglalkozásúaké 52,8%). A város mezőgazdasági lakosságának háromnegyede külterületi lakos. A mezőgazdasági termelés magas szintű; a mezőgazdaságilag művelt terület 1. kat. holdra eső halmozott bruttó termelési értéke 7000 Ft felett van (az országos átlag 4750 Ft volt ugyanekkor). A magas értéket az intenzív szántóföldi kultúrák és a gyümölcsstermelés adja. A gyümölcsösök 8,6%-kal, a kert és a szőlő további 7,4%-kal részesedik a városi igazgatási területéből. E három intenzív földhasznosítási forma csak a hagyományos bortermező városokban – Eger, Pécs, Gyöngyös – részesedik nagyobb arányban a városhatárból. A gyümölcsfák alig 30%-a van az áru- gyümölcsösökben. Az állattenyésztés városellátó jellegű; a 100 kat. hold mezőgazdaságilag művelt területekre jutó számosállat – 26,5 db – az alföldi mezővárosok átlagának felel meg. Az egy lakosra jutó mezőgazdaságilag hasznosított terület viszont kevés – 0,39 kat. hold –, mutatja, hogy a városi fejlődés mozgatórugói közt a mezőgazdaság jelenleg csak másodlagos szerepet játszik.

A város területe az ötvenes évek elején, Nagycserkesz, Nyíretelek és Kálmánháza önálló községgé váló alakulásakor, 21 ezer kat. holddal csökkent, s a közigazgatási határmódosítások következtében mintegy 4 ezer főnyi veszteség érte külterületi népességét is. Ennek ellenére a város lakosságának még mindig 28,3%-a a külterületen él (1930-ban 39,1%-a). A külterületi népesség *aránya* 1960 óta (akkor 30,3%) is csökkent, de közben abszolút száma 16 860-ról 17 890 főre emelkedett 1966 végére. A növekedés 6,1%. Jelenleg *Kecskemét után Nyíregyházának van a legtöbb külterületi lakosa.*

1. táblázat

Nyíregyháza lakosságának alakulása

	1869	1900	1930	1941	1949	1960	1963	1967
A lakosság száma a jelenlegi városhatárok közt	18 539	28 073	46 522	53 917	48 382	56 834	59 803	65 000
A lakosság száma az adatfelvétel időpontjában fennálló közigazgatási határok között	21 869	33 088	51 308	59 156	55 751	56 834	59 803	65 000

A közel 18 ezer főnyi külterületi lakos funkcionális és településmorfológia szempontból változatos jellegű településegységekben (mikrokörzetekben) él. E településegységek kijelölését megnehezíti alkotóelemeinek sokfélesége (tanyák, átalakult funkciójú tanyák, családi házak, nyaralók, hétvégi házak, állami gazdaságok, termelőszövetkezetek majorjai, szolgálati lakásai, lakótelepei stb.), s az a tény, hogy ezen alkotóelemek térben erősen keverednek. A szükség generalizálása után Nyíregyháza külterületén a morfológiai és a funkcionális szempontok együttes figyelembevétele alapján a következő település- (rész-) típusok (morfológiai-funkcionális egységek) különböztethetők meg:

– *Peremvárosi-kertvárosi (nyaraló-) egységek.* Nyíregyháza belterületének igazgatási-statisztikai határa az elmúlt két évtizedben is több ízben változott, de a gyors ütemben terjeszkedő várostest a belterület újra és újra módosított határait is szétfeszíti, átlépi, s az új belterületi határmegvonás már az előrehaladott agglomerálódási folyamat igazgatási-statisztikai szentesítése. Másrészt a városagglomeráció morfológiai határa elmosódott, s így a határmegvonás elkerülhetetlenül azonos jellegű területeket sorolt váltakozva a bel- vagy külterületekhez.

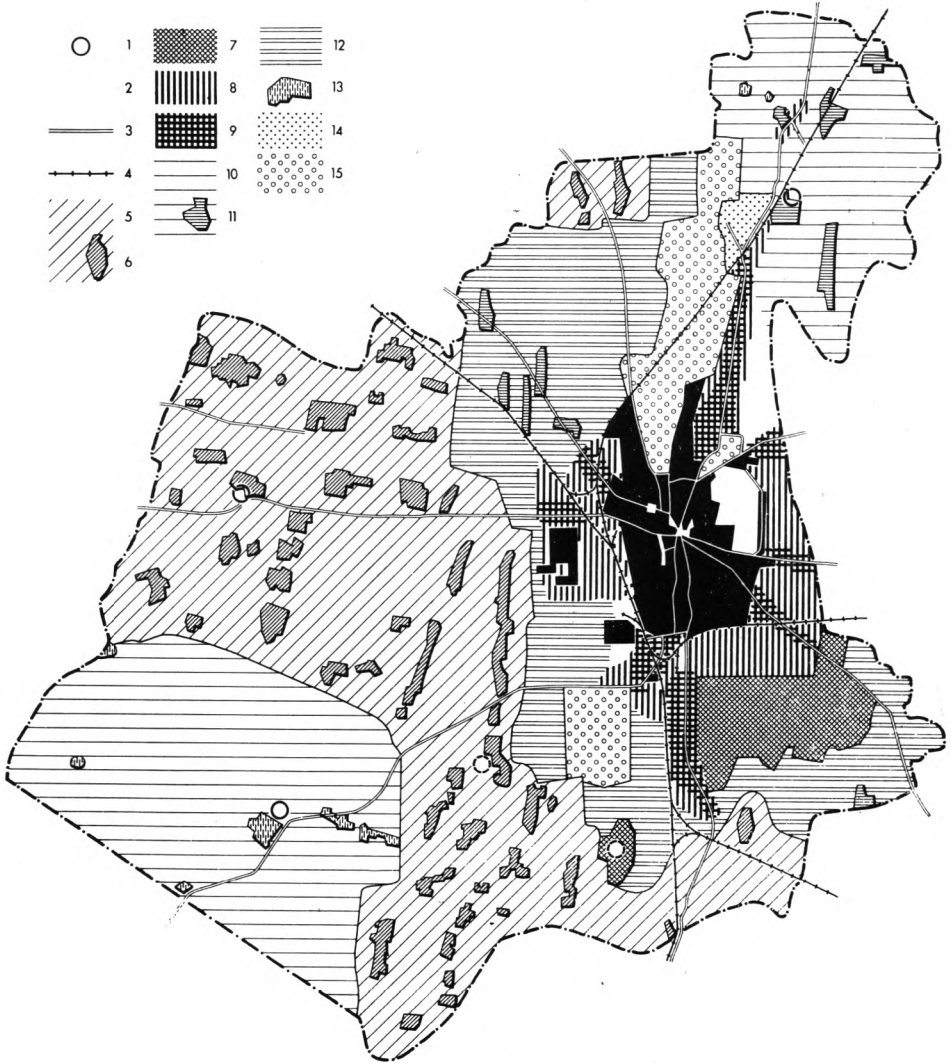
A város lakosságának gyors növekedése az agglomeráció térbeli kiterjedését is maga után vonja. A belterület népesültsége ritka, a beépített terület aránya viszont magas (földszintes építkezés az uralkodó, a várostestbe falusias jellegű településrészek nagy portái ékelődnek). A betelepülők viszonylag magas hányada igényli a kertes, családi házias településformát, s így a város zárt magja körül újabb és újabb területek települnek be, s válnak a városagglomeráció morfológiai értelemben vett részévé. Nyíregyháza esetében a városból kivezető közutak mentén nyulakodik messze előre a várostest. É felé a kemecsei út mentén, D felé a debreceni utat követve a zárt településtől mintegy 4 km-re nyúlik a kertvárosi jellegű település. E területhez É-on szervesen kapcsolódik Sóstófürdő, így ebben az irányban ez az övezet 6–7 km-re tágul.

A morfológiai kép nem egységes, mivel eltérő jellegű településrészekre nyomultak be (a tokaji, kálmánházi és debreceni út mentén az Alsó- és Felső-Pázsit szórványtanyás területére, a debreceni és kállói út mentén a szőlőskertekbe, északias irányokban településmentes területekre). A beépítettség laza, részben mert a telkeknek csak egy részén épült lakóház (a kemecsei út mentén a telkeknek mintegy 40%-án), részben mert eredetileg nem házhelynek kimért területekre, hanem viszonylag nagy kiterjedésű gyümölcsösökbe, szőlőkbe, esetleg volt tanyabelsőségek helyére telepedtek a lakóházak. Az átlagos teleknagyság a kemecsei út menti településrészben 1400 □-öl. E területek gyors benépesülését, az újonnan épült lakóházaknak a zárt várostesttől való jelentős eltávolodását (Sóstóhegyen funkciójukban hasonló településrészek – a belterületen dolgozók állandó lakóhelyül szolgáló családi házak – a belterület határától 8–12 km-re is épülnek) épp a jelentős mellékkeresetet nyújtó szőlő- és gyümölcskertek vásárlása magyarázza. A gyümölcsösökben rendszerint állandó lakóhelyül szolgáló házak épülnek, de egyre növekszik a hétvégi házak, nyaralók száma is.

2. táblázat

Morfológiai-funkcionális település- (rész-) típus	Lakosság-szám		A népesség növekedése (+) vagy csökkenése (-), 1960–1967		A lakosság foglalkozás szerinti összetétele					
	1960	1967	szám szerint	%	szám szerint			százalékban		
					mezőgazdasági	ipari-építőipari	egyéb	mezőgazdasági	ipari-építőipari	egyéb
1. Peremvárosi-kertvárosi településrészek	2267	2613	+356	+13,3	198	426	730	14,6	31,4	54,0
2. Szőlőskertek	3226	3824	+598	+18,5	215	708	869	12,0	39,6	48,4
3. Sóstóhegy	2087	2202	+115	+5,5	350	231	393	39,5	23,7	40,4
4. Felső-Síma	1295	1214	-81	-6,3	366	75	76	70,8	14,5	14,7
5. Magányos tanyák	2949	3171	+222	+7,5	391	509	683	24,7	32,2	43,1
6. Tanyabokrok	5037	4869	-168	-3,3	1316	346	506	60,6	15,9	23,5

A permvárosi-kertvárosi jellegű területek lakossága növekszik (1960 és 1966 között 13%-os növekedés a kizárólag ebbe a településtípusba sorolható területeken). Sóstófürdő lakossága 1960 óta 62%-kal gyarapodott. A lakosság foglalkozási összetételében a mezőgazdasági keresők aránya háttérbe szorul (2. táblázat). A keresők túlnyomó többsége a

1. ábra. Nyíregyháza külterületi településrészeinek típusai

1 = tervezett tanyaközpontok; 2 = a város belterülete; 3 = főbb utak; 4 = vasút; 5 = bokortanyás települési terület; 6 = tanyabokrok belsősege; 7 = zártkert jellegű településrészek; 8 = permvárosi-kertvárosi övezet; 9 = permvárosi-kertvárosi övezet sűrűsödési göcai; 10 = ritka (mezőgazdasági jellegű) szórvány; 11 = zártabb településrészek a mezőgazdasági szórványtelepülés területén; 12 = magányos tanyák övezete; 13 = volt uradalmak (nagybirtokok majorjai); 14 = üdülőövezet; 15 = nagyobb összefüggő településmentes területek

város belterületén talál munkaalkalmat. E településöv lakóhelyfunkciót tölt be, noha a lakóházakhoz csatlakozó nagy és intenzíven művelt telkek jelentős gazdasági funkcióhoz juttatják e településrészeket is. (Az övezet egyes alapegységei – lakóház, melléképületek, telkek – hasonló funkciót töltenek be, mint pl. az állami gazdaságokban dolgozók tanyái.)

A laza beépítettség, valamint a városagglomeráció e külső övének hosszú, keskeny nyúlványok alakjában való fejlődése (1. ábra) a lakosság ellátásában gyakran nehezebb problémákat jelent, mint a tanyai lakosságé. Noha e településrészek fejlesztési problémáinak vizsgálata e helyütt nem feladatunk, meg kell említenünk, hogy tervszerűbbé kellene tenni ezen övezet fejlődését; a város központjához viszonylag közel eső, jó közlekedési lehetőségekkel rendelkező területeket házhelyparcellázás révén bevonni a várostest terjesztésébe, növelni az épületsűrűséget. A városból kivezető utak mentén való terjeszkedéshez – a belterülettel való kedvező összeköttetésen kívül – az is hozzájárul, hogy az utak közti területek tulajdonviszonyai – állami, tan- és erdőgazdaságok – nem teszik lehetővé lakóterületek kialakulását.

– A várost nagy kiterjedésű és ma már jelentős számú (mintegy 4000 fő) állandó lakóval rendelkező *szőlőskertek*, zártkert jellegű településrészek veszik körül. Elhelyezkedésüket természeti tényezők szabták meg; a várost É-on övező szőlők (Ó-Szőlő, Új-Szőlő) jelenleg már a város belterületéhez tartozó kertvárosi és villanegyedek. A város magjának határától 2–4 km-re fekvő D-i szőlőskertek a külterülethez tartoznak. Lakosságuk – az ókistelki szőlő kivételével – gyors ütemben növekszik (1960 óta 18,5%-kal). E népesség foglalkozási összetétele utal a belterülettel fenntartott szoros kapcsolatra: a keresők 48,4%-a egyéb, 39,6%-a ipari-építőipari foglalkozású. A szőlőskertek a város lakótelepeinek szerepét töltik be. A szőlőskertek – ahová állandó lakóként először agrárproletárok, napszámosok, „talyigások” költöztek – hóstátjellegű, jobbára kicsiny és szegényes lakóépületekből kialakult, meglehetősen zsúfolt településrészeket is magukba foglalnak (a telkek leggyakoribb nagysága 250–300 m²-öl, de 100–120 m²-öles telkek sem ritkák). A lakosság szám alakulását s a foglalkozási összetételt a város belterületének megközelítési lehetősége indokolja (Borbánya lakosságának 8,4, Rozsrétszőlő lakosságának 39,0%-a mezőgazdasági foglalkozású).

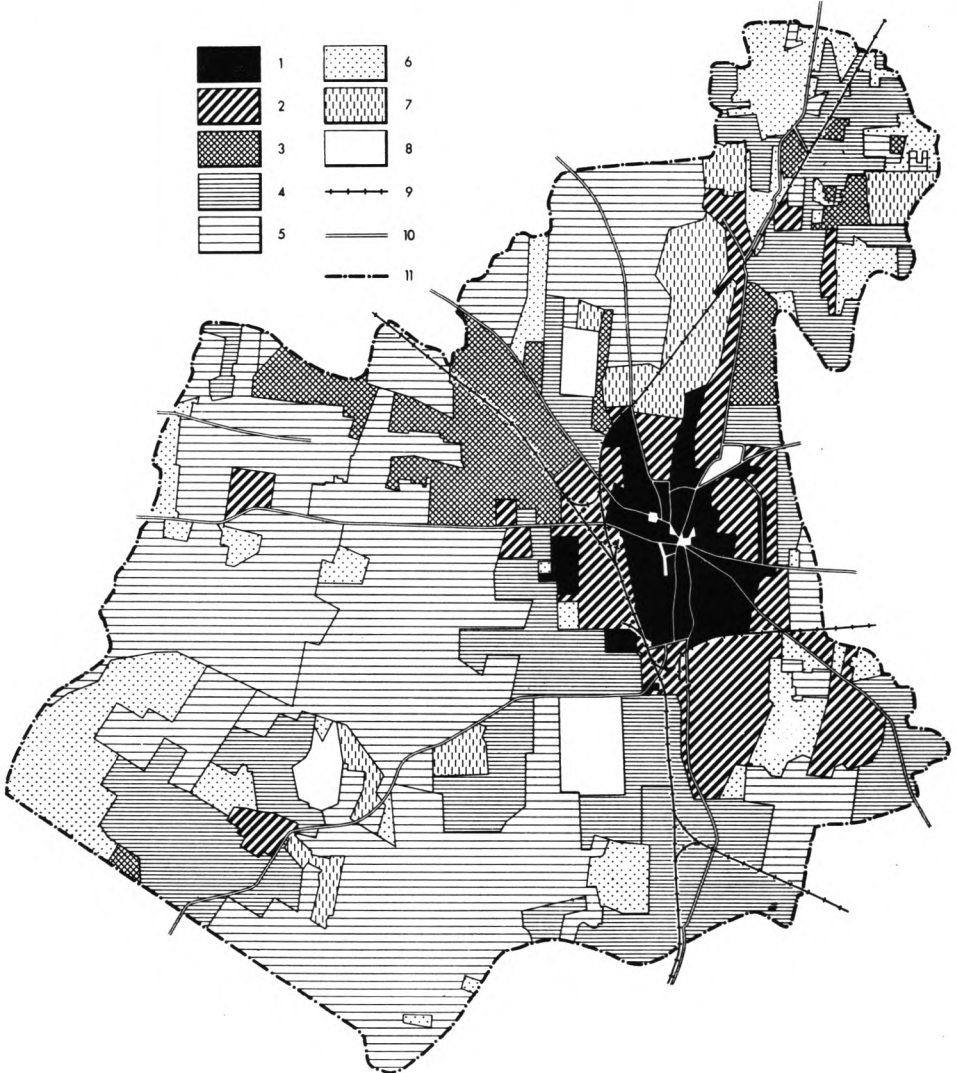
– Sóstóhegy körzete morfológiailag több csoportos településrészből, s ezeket közrefogó ritka szórványból áll. E körzet településelemei eltérő eredetűek s funkciójúak. Tanyák, volt uradalmi majorok, a belterülettel szoros kapcsolatban álló családi házas településrészek, újonnan épült mezőgazdasági lakótelepek, nagyüzemek majorjai váltogatják egymást. A szocialista mezőgazdasági nagyüzemekhez kapcsolódva itt is, s a város külterületének más pontjain is eltérő jellegű, lakófunkciókat betöltő településrészek alakultak:

a) a nagyüzemek majorjaiban, központjaiban épült szolgálati, készenléti lakások,

b) a nagyüzemek majorjaihoz, állattenyésztő telepeihez térbelileg kapcsolódó nagyüzemek által vagy anyagi támogatásával kizárólag saját munkásai vagy tagjai számára épített lakótelepek, többnyire azonos típusú szerinti épült lakóházakkal (pl. a Nyíregyházi Á. G. tokaji út mentén kialakuló lakótelepei),

c) a mezőgazdasági nagyüzemek által rendelkezésre bocsátott házhelyeken, de a majoroktól térben függetlenül, egyéni tervek alapján épült lakótelepek, ahol adásvétel, öröklés, munkahely-változtatás stb. következtében más mezőgazdasági üzemben vagy mezőgazdaságon kívül dolgozók is lakhatnak (pl. Aranykalász-sor, a Debreceni út egy része),

d) a mezőgazdasági üzemektől függetlenül létrejött külterületi lakótelepek, amelyekben – a mezőgazdasági üzem közelsége következtében – a mezőgazdasági lakosság kerül túlsúlyra. Ilyen lakótelep alakult ki Sóstóhegyen, szabályos sakktablás alaprajzzal, közepes nagyságú telkekkel, közintézményekkel (tanácsi kirendeltség, iskola, kultúrház, bolt, posta stb.).

2. ábra. Nyíregyháza határának üzemi viszonyai

- 1 = belterület; 2 = házhelyek, tanyaközpontok belterülete; 3 = állami gazdaságok, tan- és kísérleti gazdaságok;
 4 = termelőszövetkezetek területe; 5 = termelőszövetkezeti csoportok területe;
 6 = egyéni és kiegészítő gazdaságok; 7 = erdőgazdaságok, legeltetési társulatok területei;
 8 = egyéb (tó, repülőtér); 9 = vasút; 10 = főbb utak; 11 = városhatár

Sóstóhegyen – ahol a statisztikai adatgyűjtés különböző jellegű településrészeket vont egybe – a lakosság száma 1960 óta 5,5%-kal növekedett, mezőgazdaságból csak a keresők 35,9%-a él.

– Felső-Sima a felszabadulás előtt a nagybirtok területe volt, uradalmi lakótelepekkel, szórványosan magányos tanyákkal. Ma a volt uradalmak termelészövetkezeti lakótelepek-ké épülnek át, a tanyák száma gyorsan csökken.

– A szórványtanyák területe éles határral válik el a bokortanyás településű területtől. A múlt században felosztott városi legelőkön, a várost szorosan körülölelő gyűrűben alakultak ki e tanyák (Alsó- és Felső-Pázsit, Örökösföldek, Cúgos-rész). A terjeszkedő város már elérte ezt a területet; a várostest több irányból behatol a tanyák közé (ezért növekszik e területnek – mint statisztikai egységnek – a lakossága), tekintélyes területet foglalnak el a nagy helyigényű intézmények. A tanyai lakosság jelentékeny része pedig a foglalkozási át-retegződés nyomán ma már nem a mezőgazdaságban dolgozik (a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csupán 24,7%).

– A tanyabokrok a városhatár Ny-i és D-i felében összefüggő, élesen elhatárolható területet alkotnak. A bokortanyák öve átnyúlik Nagycserkesz területére, ahol 17 bokor alkotja a községet, s Nyírtelek Nyíregyházával határos részére.

A tanyabokrok kialakulása

Nyíregyháza határán belül jelenleg 34 tanyabokorban 4870-en élnek, tehát átlagosan 150-en laknak egy-egy bokrot; szélsőértékek: Bedő-bokor 48, ill. Szélső-bokor 346 lakossal (háromszáznál több lakosa van még Újtelek- és Manda I-bokornak). Néhány magányos tanya beékelődött ugyan a tanyabokrok közé, ezek száma azonban elenyésző; a bokortanyás terület rendkívül egységes, más települesem nem zavarja az egyöntetűséget.

A tanyabokrok zártak, falusi jellegű utcákat alkotnak. A tanyáknak külön kerített belső-ségük – udvaruk – van; egy-egy bokor tanyái ugyancsak zárt belsőséget alkotnak. A népe-sebb bokrok arculata határozottan falusias, legfeljebb a közintézmények – templom, iskola, bolt, tanácsház, posta stb. – hiánya feltűnő, és a viszonylag sok beépítetlen telek. Az utca- és telekhálózat igen szilárd, egy évszázada – a telekkönyvi térképek tanúsága szerint – alig változott. A városhatáron kívül eső bokortanyák területe 1950–1952 előtt szintén Nyíregyházához tartozott; viszont a városhatárhoz tartozó, de nem bokortanyás területek vagy újabban kerültek a város közigazgatási területéhez (Sóstóhegy), vagy a város bérelt pusztái voltak (Sima, Királytelek-pusztá), ill. viszonylag későn, a belvízrendezés, a közlegetők felosztása után települtek be. Nyíregyháza eredeti határára tehát a bokortanyás település a jellemző, viszont hasonló tanyás rendszer az ország más területén nem alakult ki.

A sajátos tanyarendszer kialakulásának részletei *Simkó Gy.* [19], *Márkus M.* [13] és *Erdei F.* [4] munkássága nyomán ismertek, noha ezen egyedülálló formájú tanyasodás mozgatórugói vitatottak. Véleményünk szerint a bokorszerű letelepedés *lehetőségét és szükségszerűségét* a határhasználat speciális formái szabták meg. A városhatár nagy kiterjedése szükségessé tette a tanyarendszer kialakítását, de a betelepült, szerződéses, földhöz nem kötött jobbágygá váló lakosság *földközösségben* művelte a határt, így eleve lehetetlen

volt a birtokközépen magányosan álló tanyák építése. A zárt csoporttá tömörült tanyabelsőségek körüli földek földközösségi alapon – és hosszú időn át nyomásos rendszerben való – művelése azonban nem ütközött akadályba. A bokortanyás településforma tehát összeegyeztette a tanyaelv és a földközösségi művelési forma – ill. nyomásos gazdálkodás – követelményeit. Etnikai hatások (a betelepülő szlovák származású lakosság előtt az alföldi gazdálkodási rend és a tanya települési forma ismeretlen s idegenkedik tőle) csak támogathatták a sajátos letelepedési formát, de önmagukban nem hívhatták életre.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a bokortanyák esetében a lakóhely–munkahely szoros térbeli egysége már a kialakulásuk idején sem valósult meg maradéktalanul; a nyomásos gazdálkodás következtében egy-egy gazda földje 2–3 dűlőben, a tanyabelsőségtől elkülönülten helyezkedett el. Felmerül a kérdés, hogy a bokortanyák problémái egyáltalán összevethetők-e az ország többi tanya területén felmerülő kérdésekkel. Világosabban: tanyáknak tekinthetjük-e bokortanyákat. A tanya fogalmának meghatározása körül kialakult viták továbbfolytatásának szándéka nélkül hangsúlyozni kell, hogy a tanyai települések lényegi jegyei közé nemcsak az őstermelői termelési központ és állandó letelepedési hely funkcióját betöltő magányos települési forma tartozik, hanem a tanya kialakulási folyamatában gyökeres sajátos kapcsolat a tanyák és az anyatelepülés közt. A bokortanyák a tanyák lényeges jegyeinek egy részével rendelkeznek, problémáik sok szempontból azonosak a „szokványos” tanyai településekkel, noha speciális vonásaik figyelemre méltóak. (Találó *Erdei F.* fogalmazása: „...egy-egy bokor, összes falusi keretei ellenére... egy faluszerűen összetömörült tanyai egység” [4].)

A bokortanyák funkciói

A tanyák funkcióiban – kialakulásuk kezdeti óta – már több gyökeres változás történt:

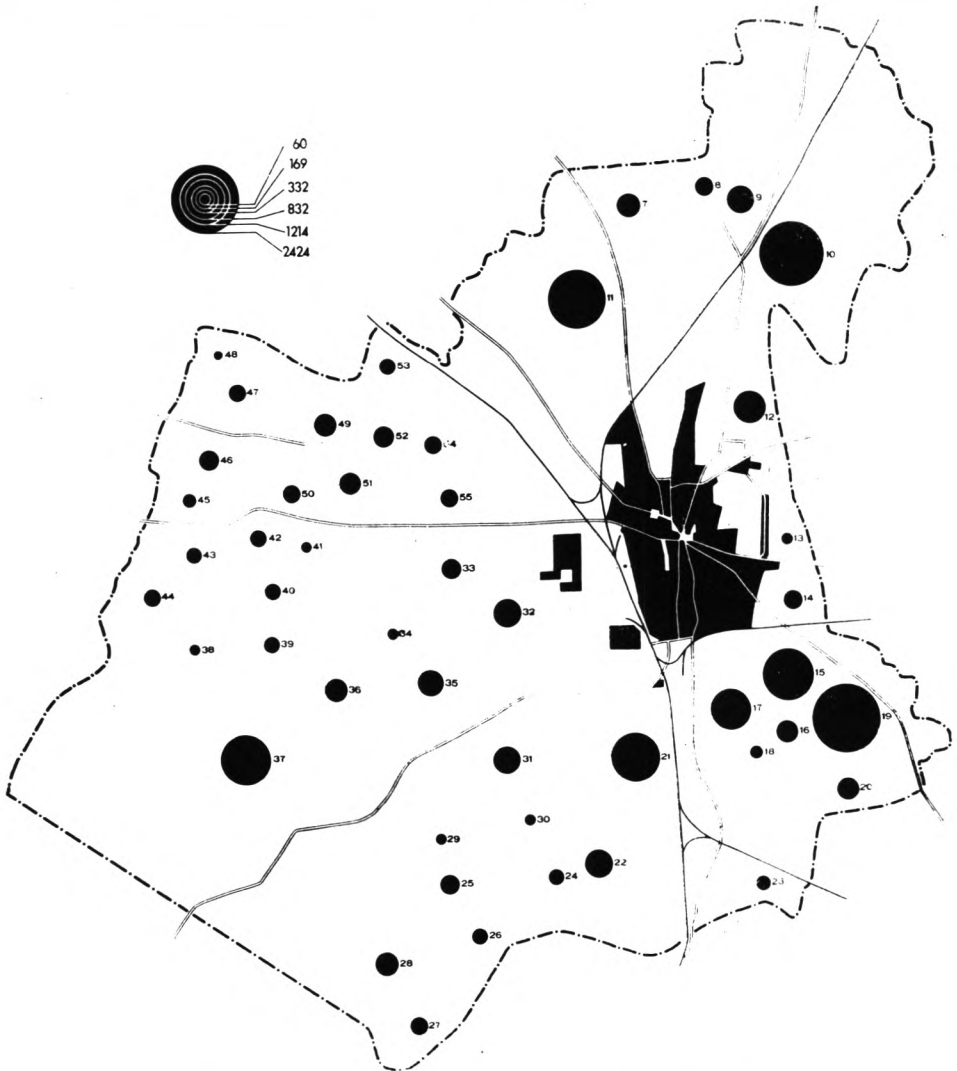
- kezdetben a tanyák – szállások – elsősorban a gazdálkodás központjai, s legfeljebb ideiglenesen lakottak;

- gyökeres változás következik be akkor, amikor a tanyák lakófunkciója egyenlő értékű lesz a gazdálkodási funkcióval, ám a tanya továbbra is szoros kapcsolatot tart fenn az anyatelepülés belterületével (a tanya nem önálló település);

- hosszan tartó folyamatként zajlott le a tanyák kapcsolatának lazulása a belterülettel, lényegében az önálló településsé válás;

- napjaink s a közelmúlt ismét gyökeres változást idézett elő a tanyák funkciójában. Miután a szocialista nagyüzemek döntő szerepet kaptak a föld megművelésében, a gazdálkodási központ szerepkörét a nagyüzemek központjai, majorjai veszik át, a tanyák két – egymással eddig szoros egységet alkotó – funkciójának egyike megszűnt, vagy legalább is szűnőben van. (*Becsei J.*: „...megszűnt a tanyák létének társadalmi-gazdasági alapja ... s így megindult a tanyavilág pusztulási folyamata” [1].) *A tanyák funkciójában bekövetkező változások helyileg is eltérő iránya, mértéke a tanyákkal kapcsolatban felmerülő szerteágazó problémakomplexum kulcskérdése.* A tanyai települések átfogó vizsgálata esetén a legtöbb kutató figyelmét épp a gazdasági alap reális megítélése köti le.

1. A bokortanyák funkciót – első közelítésként – feltáró statisztikai adatok egy eddig figyelmen kívül hagyott folyamat előrehaladt voltára mutatnak. A foglalkozási átrétegződés

4. ábra. Nyíregyháza külterületi lakothelyeinek lakosságszáma 1967-ben

- Külterületi lakott helyek: 7 = Felső-Badur-bokor; 8 = Cúgos-rész; 9 = Sóstófürdő; 10 = Sóstóhegy;
 11 = Felső-Pázsit; 12 = Örökösföldek I.; 13 = Örökösföldek II.; 14 = Örökösföldek III.; 15 = Örökösföldek IV.;
 16 = Ókistelki-szőlő; 17 = Újkistelki-szőlő; 18 = Kisteleki-bokor; 19 = Borbánya; 20 = Örökösföldek V.;
 21 = Alsó-Pázsit; 22 = Rozsrét-szőlő; 23 = Rozsrét II.-bokor; 24 = Rozsrét I.-bokor; 25 = Manda III.-bokor
 26 = Kordován-bokor; 27 = Alsó-Badur-bokor; 28 = Bálint-bokor; 29 = Lóczy-bokor; 30 = Manda II.-bokor;
 31 = Manda I.-bokor; 32 = Szélső-bokor; 33 = Salamon-bokor; 34 = István-bokor; 35 = Újteleki-bokor;
 36 = Polyák-bokor; 37 = Felső-Sima; 38 = Mohos-bokor; 39 = Róka-bokor; 40 = Gerhát-bokor;
 41 = Nádas-bokor; 42 Kovács-bokor; 43 = Benkő-bokor; 44 = Sulyán-bokor; 46 = Kazár-bokor;
 47 = Debrő-bokor; 48 = Bedő-bokor; 49 = Varga-bokor; 50 = Vajda-bokor; 51 = János-bokor;
 52 = Antal-bokor; 53 = Füzes-bokor; 54 = Zombori-bokor; 55 = Szabadság-bokor

– legalábbis Nyíregyháza esetében – elérte a tanyavilágot is, ám az átrétegződés csak az esetek egy részében járt lakóhelyváltással együtt. E folyamat eredményeként a *bokrotanyák keresőinek csupán 60,6%-a dolgozott a mezőgazdaságban 1966-ban*. A foglalkozási átrétegződés kibontakozása az elmúlt évekre esett. 1960-ban még a keresők 79,5%-a mezőgazdasági foglalkozású volt. Az átrétegződés különböző mértékben érintette az egyes tanyabokrokat (1. a 3. táblázatot, ill. a 8. ábrát).

3. táblázat

A tanyabokrok típusai foglalkozási szerkezetük alapján

A mezőgazdasági népesség aránya	1960	1966	
	bokrok száma	száma	lakossága
80% felett	20	4	305
60–80%	13	14	1832
40–60%	1	13	2335
40% alatt	–	3	397

A tanyabokrok mezőgazdasági keresőinek közel 20%-os csökkenésénél is feltűnőbb, hogy míg 1960-ban még a bokrok többsége tisztán mezőgazdasági jellegű volt (a mezőgazdasági keresők aránya 80% felett), addig ma az uralkodóan mezőgazdasági jellegű – 60%-nál több mezőgazdasági kereső – tanyabokrok száma is csak 18, s közel ennyiben az egyéb foglalkozásúak hasonló vagy nagyobb súlyt képviselnek, mint a mezőgazdaságiak. A lakosság nagyobb hányada már nem a mezőgazdasági jellegű bokrokban él. A lakóhely-változtatás nélküli foglalkozási átrétegződést – a városi munkaalkalmak gyors növekedésén kívül – a tanyabokrok közlekedési adottságai tették lehetővé. Mindössze 7 tanyabokor esik 10 km-nél messzebb a város központjától, s a homokos talajok földútjai az *időjárástól függetlenül az év legnagyobb részében járhatók*. Az ingázók zöme kerékpáron vagy motorkerékpáron jár munkahelyére (a háztartások 77%-a rendelkezik kerékpárral, 22%-a motorkerékpárral). Az autóbussz közlekedés figyelembevételével készült izokrón térkép szerint 9 bokor lakossága 1/2, további 17 lakossága 1 óra alatt érhet a város központjába. Az ingázás mértéke – s így a tanyabokrok foglalkozási átrétegződése – természetesen szoros kapcsolatban van a bokrok közlekedés-földrajzi adottságaival. Az egyszerű távolságadatok és a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya közti korreláció közepes ($r_{\text{rang}} = 0,52$), a földutak súlyozott figyelembevételére esetén a korrelációs együttható szorosabb összefüggésre utal ($r_{\text{rang}} = 0,59$). Az izokrónadatok és a foglalkozási szerkezet közti összefüggést a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

Időtávolság a város központjától*	A mezőgazdaságiak aránya**
1/2 óráig	55,1%
1/2–1 óra	63,6%
1–1 1/2 óra	70,5%
1 1/2 óra felett	84,9%

* = a tömegközlekedési eszközök figyelembevételével, a megállóhelyek gyalogos felkeresésével számolva,

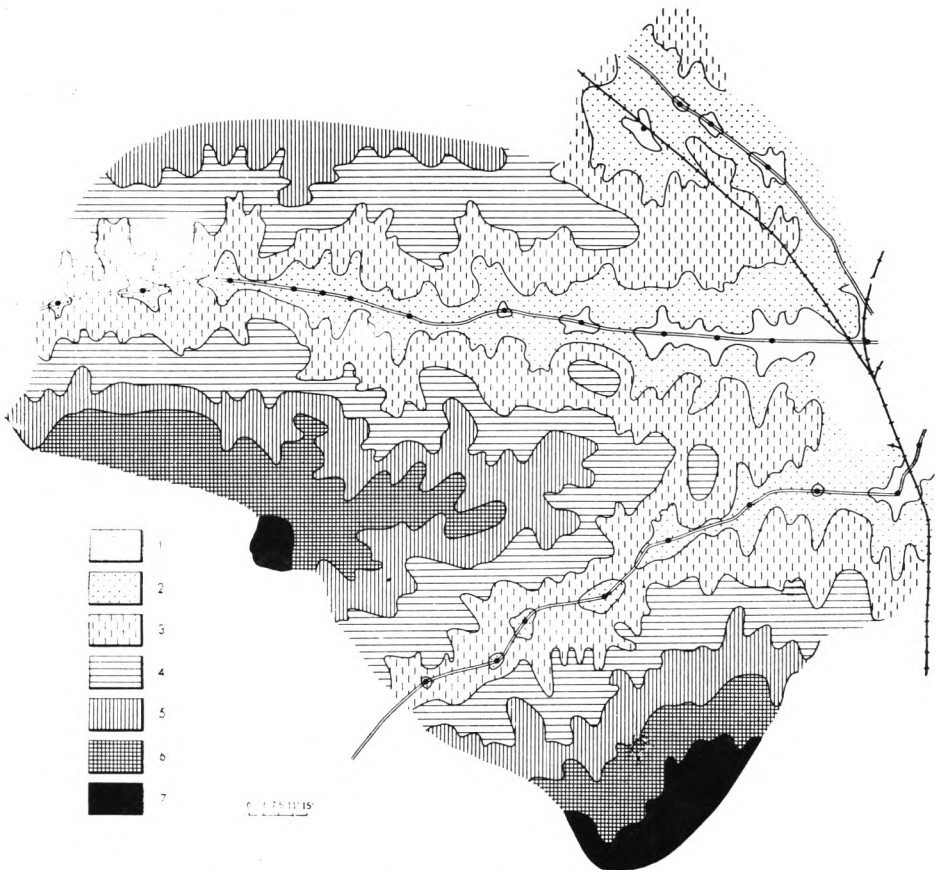
** = súlyozatlan átlag.

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a lakóhely-változtatás nélküli foglalkozási átrétegződés nyomán fellépő funkcióváltozás nem átmeneti jelenség; pontosabban: a tanyai lakosság nemcsak időlegesen vállalkozik az ingázásra (amíg a belterületen lakáshoz jut), hanem ezt az állapotot tartósan fenn kívánja tartani. Erre utal többek közt a tanyabokrok népességszám-alakulása és a foglalkozási szerkezetük közti összefüggés (5. táblázat, a 4. és a 8. ábra összevetése).

5. táblázat

A tanyabokrok foglalkozási szerkezete és lakosságuk alakulása közti összefüggés

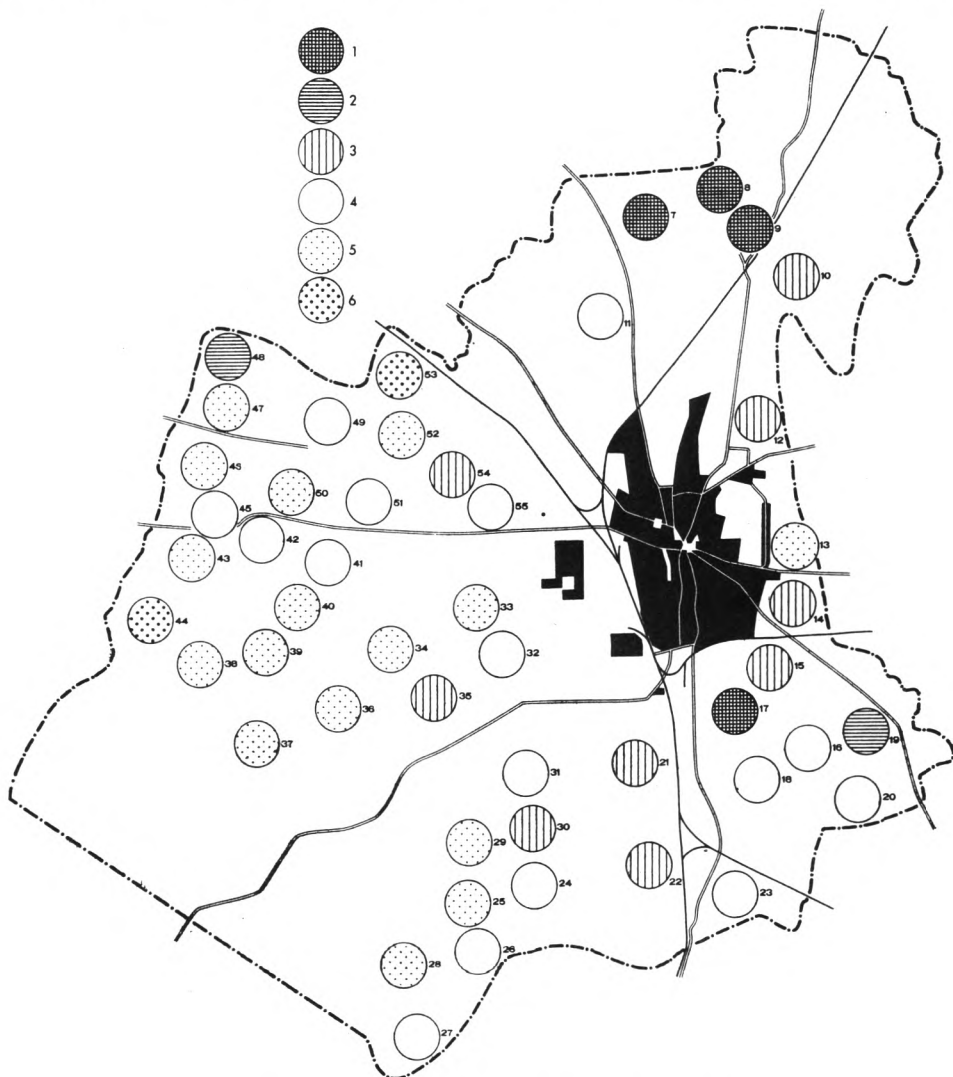
Mezőgazdasági népesség aránya	A népességszám növekedése (+) ill. csökkenése (-), 1960–1967	Átlagos alakulás %-ban, 1960–1967	
		súlyozatlan	súlyozott
		átlag	
40% alatt	+ 36	+3,8	+9,1
40–60%	- 51	-2,4	-2,2
60–80%	-135	-5,4	-7,4
80 felett	- 20	-3,0	-6,6

5. ábra. A bokortanyák időtávolsága a város központjától, a tömegközlekedési eszközök figyelembevételével, a megállóhelyek gyalogos felkeresésével számolva

1 = a város központjától 15'-re fekvő terület; 2 = 15'–30' közt; 3 = 30'–45' közt; 4 = 45'–1 óra közt;
5 = 1 óra–1 óra 15' közt; 6 = 1 óra 15'–1 óra közt; 7 = 1 óra 30'-nél távolabb fekvő területek

Tehát a foglalkozási átrétegződés – ill. ennek közlekedés szabta lehetősége – nem gyorsítja a tanyáról való elköltözést, hanem épp ellenkezőleg: az ingázásba való bekapcsolódás csökkenti az elvándorlást (sőt a nem mezőgazdasági jellegű bokrokban népességnövekedés tapasztalható). Az 1966 decemberében végrehajtott próbanépszámlálás 900 háztartásra vonatkozó adataiból feldolgoztuk a költözési szándékról adott válaszokat. A költözési

6. ábra. A külterületi lakott helyek lakosságának alakulása 1960–1967 közt

1 = a lakosságszám növekedése 25,0% felett; 2 = 15,0–24,9% közt; 3 = 5,0–14,9% közt;
 4 = stagnáló lakosságszámú külterületi lakott helyek; a lakosságszám alakulása 4,9%-os növekedés és 4,9%-os csökkenés közt; 5 = a lakosságszám csökkenése 5,0–14,9% közt; 6 = 15,0–24,5% közt

szándék a bokortanyás területen gyenge, a háztartások 6,5%-a kíván a belátható jövőben részben vagy egészben lakóhelyet változtatni – l. alább –; a bokrok foglalkozási összetétele és a költözési szándék közt összefüggés mutatható ki (6. táblázat), de pl. a 40–60% és a 60–80% mezőgazdasági keresővel rendelkező bokrok közt (e csoportokba sorolható a bokrok többsége) már alig van különbség.

A költözni szándékozók aránya messze elmarad a nem mezőgazdasági foglalkozásúak mögött.

6. táblázat

Mezőgazdasági lakosság aránya	Költözni szándékozó háztartások aránya
40% alatt	11,3%
40–60%	6,5%
60–80%	6,1%
80% felett	4,0%

7. táblázat

Családtípus	Százalékos részesedés a mintából
Homogén mezőgazdasági	53,2
Homogén ipari, egyéb	27,8
Heterogén (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági)	17,4
Nyugdíjas, egyéb	1,6

A nem mezőgazdaságiak által is lakott tanyák funkcióinak megítélése attól függ, hogy a foglalkozási átrétegződés milyen formában érintette az egyes tanyai háztartásokat. A háztartástípusokról készített, a próbanépszámlálás adatain alapuló reprezentatív felméréseink szerint a foglalkozási átrétegződés a háztartások jelentékeny részét homogén nem mezőgazdasági családokká alakította (7. táblázat).

Gyakori jelenség, hogy a családfő ipari foglalkozású, felesége termelészövetkezi csoport tagja. A család egyes tagjainak kiszakadása a mezőgazdaságból nem jár a tanya funkciójának jelentős változásával. A nem mezőgazdaságiaktól lakott tanya funkciója viszont megváltozik, egyre hasonlatosabbá válik a város funkcionális értelemben vett agglomerációjának külterületen fekvő családi házaihoz. Néhány bokorban – Szélső-, Szabadság-, János-, Antal-, Felső-Badur-, István-, Rozsrét I.-bokor – ez a folyamat oly előrehaladott, hogy a tanyabokrot – összeségében – egyre inkább a város lakótelepülésének kell tartanunk. Ugyanakkor az átlagosan 1 kat. holdat megközelítő nagyságú tanyabelsőség igen jelentős mellékjövedelemhez juttatja lakóját. A tanya mezőgazdasági termelési központ szerepét részben megtartja (és így végeredményben *lényeges különbség nincs* az iparban dolgozó, de 1 kat. holdnyi tanyabelsőséget művelő család s a termelészövetkezeti családok tanyája közt). Úgy tűnik, hogy *Kovács K.* tanyatípusait bővíteni kell egy átmeneti típussal, a nem mezőgazdaságiak számottevő gazdasági tevékenységet is ellátó lakótanyájának típusával [10]. (A tanya elnevezés használata az eltérő funkciójú települések esetében természetesen vitatható, és félreértésekre ad lehetőséget. Ha azonban körülírjuk a „tanya” mai funkcióját, akkor megengedhetőnek tartjuk a „tanya” elnevezés használatát abban az esetben is, ha azzal nem a klasszikus értelemben vett tanyafunkciókat betöltő településeket jelöljük. A „tanya” elnevezés utal a település eredeti funkciójára, s arra, hogy a megváltozott funkció esetében is részben megőrizte a mezőgazdasági üzemi központ szerepét. Ilyen értelemben beszélhetünk a városagglomeráció részévé vált tanyákról.) Kevés adattal rendelkezünk arról, hogy a fent vázolt folyamat milyen mértékben tapasztalható más tanyai

települések esetében (az 1960-as adatok e vonatkozásban már alig használhatók). A közel-múltban néhány tanyai településen végrehajtott próbanépszámlálás adatai szerint a nagyobb városok közelében másutt is előrehaladt e folyamat (pl. Szatymaz külterületén a keresőknek csak 56,0%-a mezőgazdasági foglalkozású).

2. A foglalkozási átrétegződés előrehaladt volna ellenére a keresők többsége mezőgazdasági foglalkozású. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének a tanyák funkciójára gyakorolt hatása Nyíregyháza esetében *elenyésző*. A város határának jelentékeny részét ugyanis termelőszövetkezeti csoportok művelik (8. táblázat).

8. táblázat

A város külterületének szektorális megoszlása, 1965.

Szektor	Részesedés %-ban
ÁG, tangazdaság	6,65
Erdőgazdaság	2,60
Termelőszövetkezet	25,03
Termelőszövetkezeti csoport	36,36
Egyéni és kisegítő gazdaság	9,60
Háztáji*	9,35
Egyéb	10,41

A bokortanyás településű terület és a termelőszövetkezeti csoportok által művelt földterület közel azonos kiterjedésű; az állami gazdaság által közrezárt tanyabokrok mezőgazdasági keresői is zömmel tszcs-tagok. A mezőgazdasági keresővel rendelkező háztartások megoszlása a munkahely szektora szerint a következő:

Tszcs-tag	80,9%
Tsz-tag	11,2%
ÁG-dolgozó	4,6%
Egyéni	3,3%

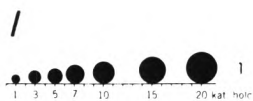
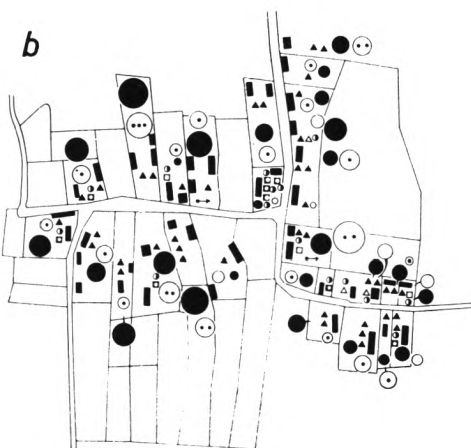
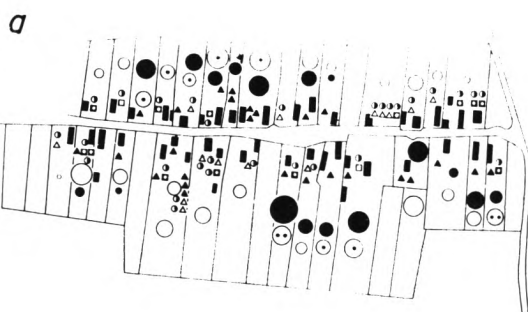
* = zömmel tszcs-tagok „visszamaradt” – a „közös” művelés alól kivont gyümölcsös, szőlő, rét – területe

A termelőszövetkezeti csoportokban a termelőeszközök egyéni tulajdonban maradtak; az egyénileg gazdálkodók és a termelőszövetkezeti tag üzemszervezése közt alig mutatkozik különbség. A termelőszövetkezeti csoportok tevékenysége bizonyos bér munkák nyújtására, termelés-szervezésre, értékesítésre korlátozódik. A tagok a bevitt földterülettel azonos nagyságú területet művelnek, így a háztáji földterület nem válik el a „közös” földtulajdontól. A tszcs-tagok háztartásaiban továbbra is fennmaradt a *család* termelési funkciója. A munkaerő-gazdálkodás rugalmas; a más foglalkozásúak is részt vesznek a mezőgazdasági munkákban, viszont a tszcs-tagok egy része időlegesen munkát vállal gazdaságán kívül is. (A tagoknak kb. 15–18%-a él ezzel a lehetőséggel.) Mindez azt eredményezi, hogy a tanyabokrok tanyái megtartották gazdasági központ funkciójukat is, sőt az egyre intenzívebbé váló gazdálkodás révén e szerepkörük bővül is (gyümölcs-zöldségfélék tárolása, az állattenyésztés fejlesztése stb.).

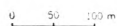
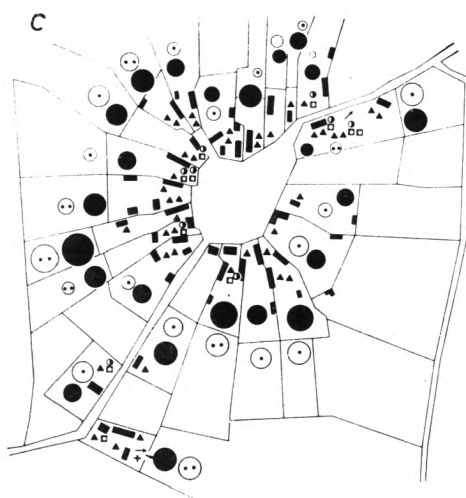
A tanyai gazdaságok által művelt földterület nagyságát, a tanya gazdasági bázisát a földhasználat jogcímének bonyolultsága – a termelőszövetkezeti csoportba bevitt „közös”

7. ábra. A Kazár-, Gerhát- és Róka-bokor tanyáinak funkciói (1967-es adatok)

- I. 1 = A tanyához tartozó földterület nagysága (csak az egyéni és a tszcs-tagok esetében feltüntetve); 2 = a tanyai gazdaság állatállománya számosállatban (a szarvasmarha-, ló- és sertésállomány figyelembevételével); 3 = a tanyai gazdaságokhoz tartozó lovak száma; II. A tanya kereső lakóinak foglalkozása; 1 = tszcs-tag vagy egyénileg gazdálkodó (segítő családtagokkal együtt); 2 = termelőszövetkezeti tag, állami gazdasági dolgozó; 3 = ipari-építőipari kereső; 4 = egyéb kereső; 5 = napi ingázó (a termelőszövetkezeti tagokat és állami gazdasági dolgozókat is ingázóknak tekintettük). III. 1 = költözni szándékozó háztartás; 2 = költözni szándékozó családtag; 3 = Nyíregyháza belterületén tulajdonosi joggal lakással rendelkező háztartás

- ▲ 1
 - △ 2
 - 3
 - ◻ 4
 - ◉ 5
- ↔ 1
 - 2
 - + 3

földterület, „visszamaradt” terület, tanyabelsőség, esetleg bérlet, formális tagsági viszony-nyal rendelkezők földjének művelése stb. – következtében nehéz pontosan megállapítani. Az átlagok tanyabokronként is erősen eltérők. Pl. a közös szántó átlagos területe a Szeles-bokorban 4,7, a Kazár-bokorban 5,0, a Bedő-bokorban 8,3 kat. hold.

A tanyabokrok területén működő termelészövetkezeti csoportok tagjaira átlag 5–6 kat. hold „közös” terület jut, ehhez gazdaságként 1,3 kat. hold „visszamaradó” terület járul, valamint kb. 1 kat. hold tanyabelsőség. Hozzávetőleg tehát egy-egy tanyai háztartás átlagosan 8 kat. hold földterületen gazdálkodik.

A fentiekből kitűnik, hogy a tanyabokrok társadalmi képlete ma igen bonyolult – bizonyos szempontból bonyolultabb, mint a város belterületén –, s a tanyák funkciói igen változatosak (7. ábra). Az alábbi tanyatípusok megkülönböztetése látszik indokoltnak:

- egyéni gazdaságok tanyái,
- tszcs-tagok tanyái (hasznoló funkciókat töltenek be, mint az egyénieké),
- egyéb mezőgazdasági foglalkozásúak tanyái,
- kétlaki háztartások tanyái,
- nem mezőgazdaságiak lakótanyái (számottevő gazdasági funkciókkal),
- lakatlan tanyák, gazdasági szerepkörrel (számuk növekszik; a városba költözők nem adják el tanyájukat, a tanyabelsőséget művelik, a tanyaház jobbára a gazdasági épület szerepét tölti be, esetleg ideiglenesen lakott).

A tanyabokrok és a város belterülete közti kapcsolatok

A bokrok tanyáit zömmel az ún. „kisgazda”-tanyák közé sorolhattuk; tulajdonosaik állandó lakóhelye a tanya volt, s csak öreg korukban költöztek a városba. Már az első világháború után tömegesen adják fel belterületi lakóházukat. Máig ez a folyamat előrehaladt; *a tanyai háztartások 3%-a rendelkezik a város belterületén lakóházzal* (tulajdonosi jogon). Sokkal nagyobb azok aránya, akik nem tulajdonosi joggal, de rendelkeznek lakással, lakrésszel a városban (többnyire rokoni kapcsolatok révén).

A tanyák és a belterület közt jelenleg a napi ingázók teremtik a legintenzívebb kapcsolatot. A családoknak kb. 40–42%-ában van napi ingázó (a diákok iskolába járása tovább növeli ezt az arányt).

A gazdasági és a szolgáltató-ellátó funkciók igénybevétele során kialakuló kapcsolatok szintén szoros szálakkal fűzik össze a tanyákat a belterülettel. Reprezentatív megfigyeléseink szerint piacnapokon a tanyai háztartások 50–65%-ából felkeresik a várost.

A város vasárnapi felkeresése sokkal ritkábbá vált, elsősorban az egyébként is naponta bejárókra korlátozódik.

Új kapcsolatfajtaként jelentkezik a tanyával rendelkező belterületi lakosok város–tanya közti forgalma.

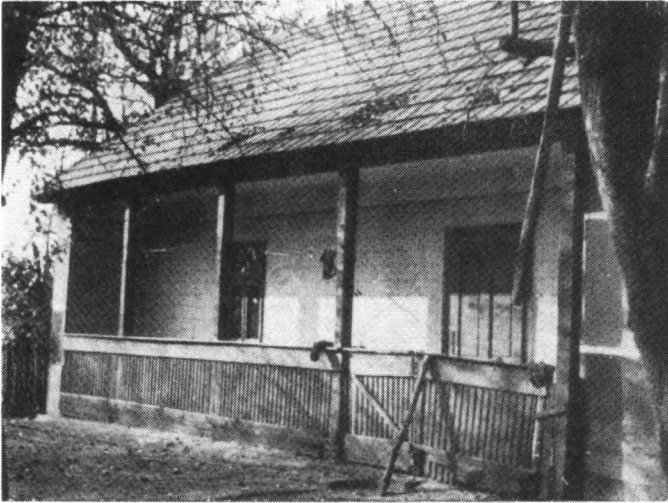
Összegezve: a kapcsolat a belterület és a tanyák közt rendkívül szoros; becslések szerint egy-egy háztartásra eső heti kapcsolatteremtések száma 4 (nem számítva, hogy egy háztartásból többen is ingáznak).

1. kép. Régi tanyaépület a Vajda-bokorban

2. kép. A tanyaának kerített belső telkük van

3. kép. A régi tanyaépületek is jó állapotban vannak

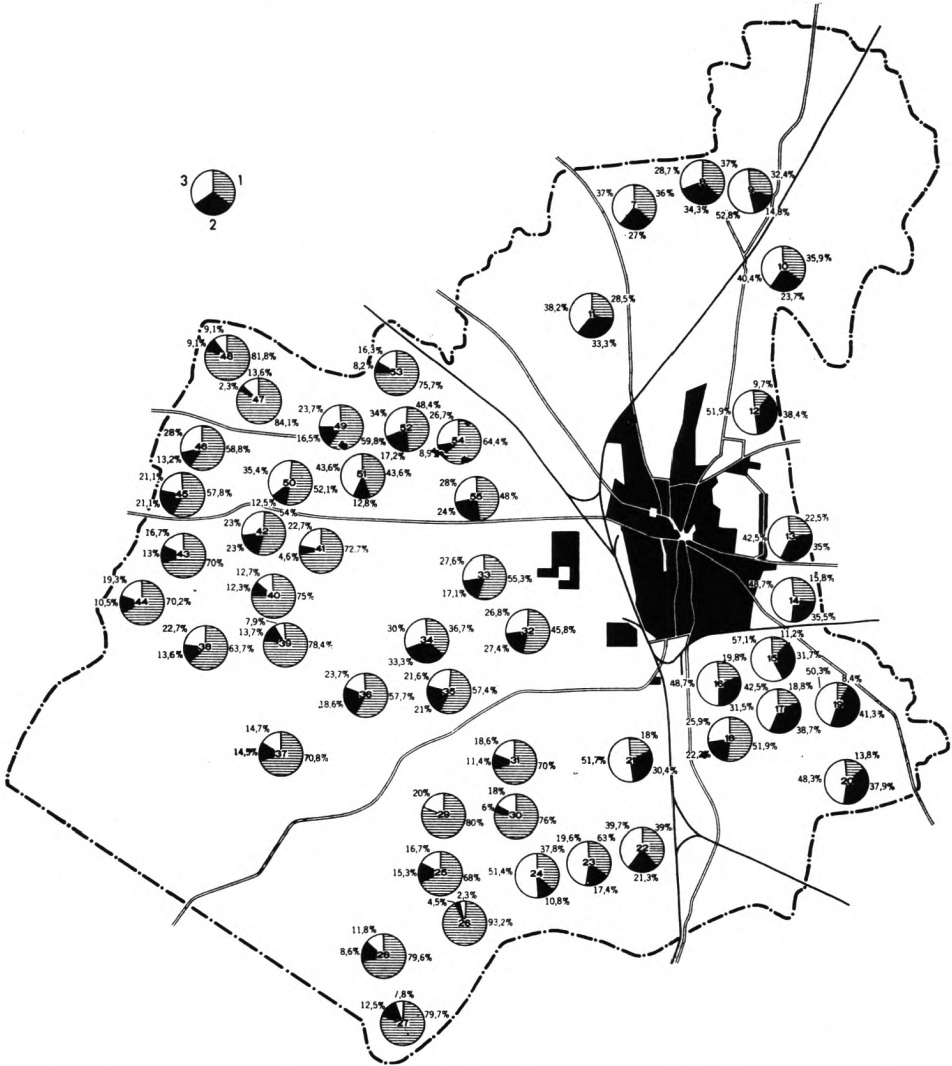

4. kép. A tanyák jelentékeny hányada az elmúlt években épült

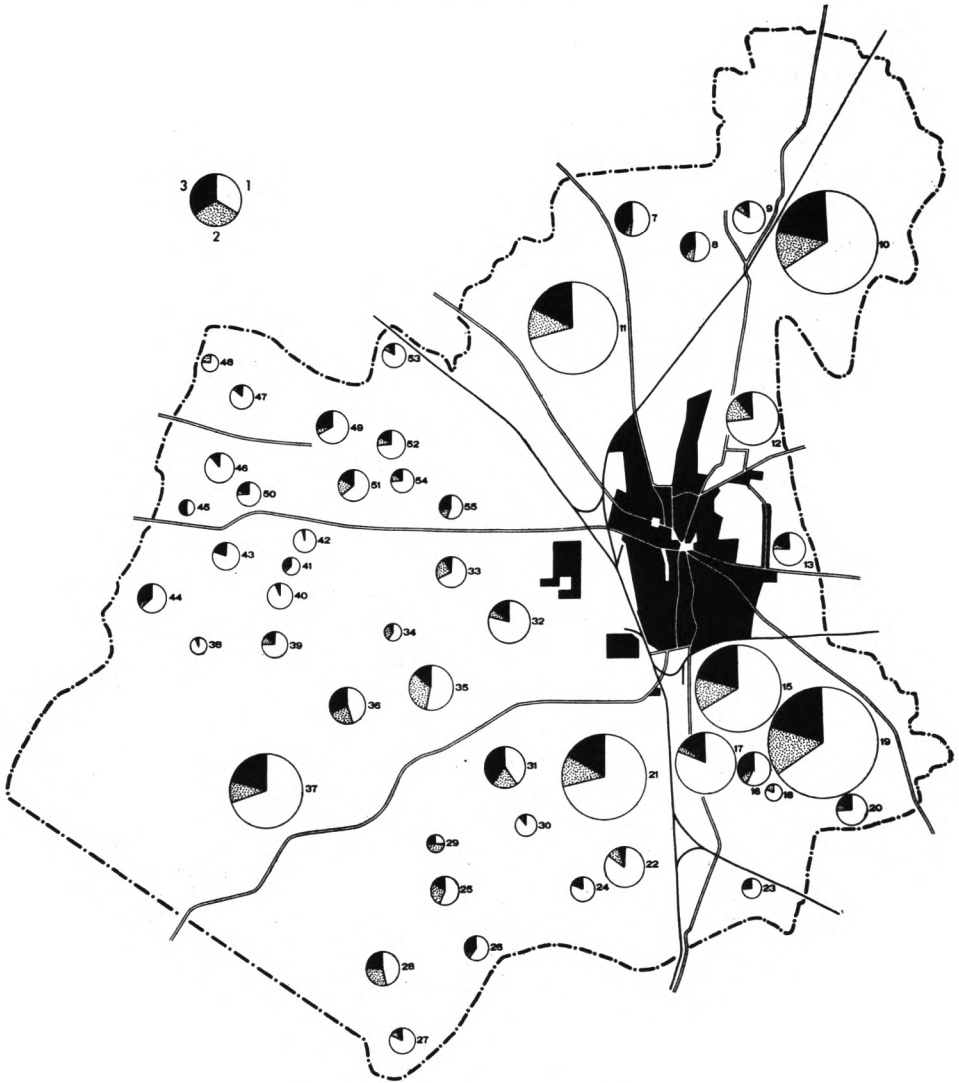
A tanyabokrok sajátos helyzetének következményei

A tanyabokrok esetében a tanyafelszámolódás legfőbb mozgatórugói, mint a

- foglalkozási átrétegződést követő áttelepülés,
- a tanyák gazdasági szerepkörének csökkenése,
- a nagyüzemi gazdálkodás szervezési követelményei (a csoportos tanyák a táblás művelésnek nem állnak útjában),

8. ábra. A nyíregyházi külterületi lakott helyek keresőinek foglalkozás szerinti megoszlása 1967-ben
1 = mezőgazdasági keresők; 2 = ipari-építőipari keresők; 3 = egyéb

9. ábra. A tanyaépületek állapota 1967-ben

A körök területe arányos a háztartások számával. 1 = tatarozásra szoruló lakóépületek aránya; 2 = kisebb tatarozásra szoruló lakóépületek aránya; 3 = teljes tatarozásra szoruló és életveszélyes állapotban lévő lakóépületek aránya

– a növekvő igények tanyán való kielégítésének megoldhatatlansága – hiányoznak. (A csoportos tanyák esetében a lakosság ellátása könnyebben megoldható, mint a szórt tanyák esetében. Ezt az előnyt eddig mindenekelőtt a tanyák villamosítása hasznosította – a 34 borból 1967 végén 18 villamosított –; a tanyai lakosság fele helyben talált iskolát stb.)

Ezért – a tanyai lakosság száma lassú ütemben csökken. 1960–1967 közt, 7 év alatt a csökkenés 3,3%. (Ugyanezen idő alatt pl. Mélykúton 39,4, Nagyszénáson 30,8, Harkakötönyben 29,4%-kal csökkent a tanyai lakosság.) A jó közlekedési helyzet és a nem mezőgazdaságiak nagyobb aránya lassítja az elvándorlást.

– Az elköltözési szándék aránya viszonylag gyenge; mintegy 6–7%. Közülük azonban csak 48–49% kívánja eladni a tanyáját.

– A nyíregyházi tanyavilág megszilárdulása a tanyabokrok külsejében is megnyilvánul. A tanyaházak állapota jobb a falvak átlagánál (9. táblázat).

1967–1968-ban a háztartások 12%-a kíván építkezni. Az 1960 előtt épült tanyaházak 49%-át 1960 óta tatarozták.

– A tanyabokrok lakosságának kormegoszlása kedvező; előregedés nem tapasztalható. (A bokortanyák lakosságának 42%-a 20 éven aluli, 12%-a 60 éven felüli.)

A fenti adatokból kitűnik: a nyíregyházi tanyabokrok bomlása nem indult meg.

9. táblázat

A tanyaházak állapota, 1967	A megfigyelt épületek százaléklában
Tatarozásra nem szorul	57,5
Homlokzatjavításra szorul	5,4
Tetőszerkezet-javításra szorul	12,1
Teljes tatarozásra szorul	22,9
Életveszélyes	2,1

A fejlesztés problémái

Noha – a fent vázoltak alapján is – nyilvánvaló, hogy a tanyabokrok számos, az ország más tanyai településétől eltérő sajátossággal rendelkeznek, e területen is az országos elvek alapján kívánták megoldani a tanyakérdést. Az 1949-ben készült tervek szerint 5 tanyaközpont (Nagycserkesz, Vajda-bokor, Manda I.-bokor, Sóstóhegy és Felső-Sima) kialakítását látták szükségesnek. A tanyai lakosság teljes áttelepedésével számoltak (a tervek szerint az áttelepülők 60%-a költözött volna az új központokba). 1800–2300 lakosú, zárt, közigazgatásilag önállósítandó falvak kiépítését tűzték ki célul. Nagycserkesz 1954-ben önállósult. Megindult a közintézményhálózat kiépítése; 1955-ben ezeket a terveket újították meg. A tanyabokrok felszámolódása, az új központokba való betelepülés azonban a mai napig várat magára. Tulajdonképpen a fenti tervek ma is érvényben vannak, de az áttelepülést ma már kevésbé szorgalmazzák, s jelenleg a külterületi településrészek formálódása jórészt spontán folyamat (hivatalosan építési tilalmakkal kívánják „szabályozni” a külterületek formálódását, sikertelenül), s ez a spontán folyamat a tanyabokrok stabilizálódására vezet. Miután a termelőszövetkezeti csoportok is megszilárdultak – ma már nem kívánják őket „átszervezni” –, s a lakosság ellátása a jelenlegi települési keretek közt is megoldható, nincs szükség – és lehetőség – a tanyabokrokot felszámolva új települési kereteket létrehozni, ragaszkodni az új tanyaközpontok kiépítésének terveihez. A tanyaközpontok elemi szolgáltató központokká alakulhatnak, újonnan települt lakóburok nélkül. A közművesítés a jelenlegi települési keretek közt is közel községi szintre emelhető. Az úthálózat kiépítése (Alsó-Badur-, Bálint-, Kordován-, Manda III.-bokrok a kiépített utaktól 6–10 km-re, vízenyős területeken fekszenek) a szolgáltatásoknak a tanyára, a tanyai lakosságnak a városba

való áramlását tenné lehetővé, ill. megkönnyítené. Az úthálózat sűrítését, hajszalereinek kiépítését a településhálózat jelenlegi és várható sajátosságaitól függetlenül meg kell valószínűsíteni, ezt megköveteli a mezőgazdaság növekvő anyagforgalma, a mezőgazdasági üzemek belüli a szállítás fennakadásmentes lebonyolítása. Az úthálózat sűrítése, a villamosítás a tanyabokrokat oly szintre emelheti, hogy azok a város „bolygótelepüléseivé” válhatnak.

Belátható időn belül tehát a tanyabokrok elnéptelenedésére nem számíthatunk, s a fejlesztési terveket ennek alapján kell kidolgozni.

A távolabbi jövőben – évtizedes távlatok – a közlekedés hazánkat is elérő forradalma a településeket tovább lazíthatja, gyakorlatilag megszünteti a munkahelytől és a szolgáltató intézményektől való eltávolodás hátrányait; ha számítanunk is lehet a tanyák lassú térbeli átrendeződésére – sűrűsödési göcök a város és a mezőgazdasági üzemek termelő központjai lehetnek –, egyes tanyabokrok minden bizonnyal beilleszkednek Nyíregyháza agglomerációjába.

IRODALOM

1. *Becsei J.*: A tanyai település néhány kérdéséről. Földrajzi Ért., 1966.
2. *Beluszky P.*: Mezőgazdasági településhálózatunk jövőjéről. Valóság, 1966.
3. *Czakó I.*: A tanyai lakosság helyzete (Szabolcs-Szatmár megyei tapasztalatok). Pártélet, 1964.
4. *Erdei F.*: Magyar tanyák. Budapest, 1942.
5. *Erdei F.*: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái. Földrajzi Közlemények, 1961.
6. *Erdei F.*: Történelmi lecke a tanyákról. Kortárs, 1965.
8. *Kovács K.*: A termelőeszközök fejlődésének hatása a mezőgazdaság településrendszerére. Gazdálkodás, 1964.
9. *Kovács K.*: Falufejlesztés – Majortelepítés. Term. Tud. Közl., 1966.
10. *Kovács K.*: Hozzászólás *Becsei J.* „A tanyai település néhány kérdéséről” c. cikkéhez. Földrajzi Ért., 1966.
11. *Lukács P.*: Jászberény és Törökszentmiklós város külterületi lakosainak helyzete és életkörülményei. Megyei és Városi Stat. Ért., 1966.
12. *Major J.*: A külterületi lakott helyek vizsgálatának településhálózati vonatkozásai. Településtudományi Közl., 1962.
13. *Márkus M.*: A bokortanyák népe. Budapest, 1943.
14. *Mocsár G.*: Megint a tanyák közt. Tiszatáj, 1966.
15. *Mocsár G.–Taár F.*: Tanyavilág – bomló világ. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
16. *Perczel K.* és *Gönczi I.* előadása a TIT Közgazdasági és Agrártudományi Választmányának 1965. dec. 7-i vitaülésén. (Kéziratosszerű tézisek.)
17. *Petri E.*: Szarvas és környéke tanyás településrendszerének mai településproblémáiról. Földrajzi Ért., 1966.
18. *Ráskó J.–Béltéki A.–Borbély J.*: Szabolcs-Szatmár megye külterületi lakott helyeiről. Megyei és Városi Stat. Ért., 1965.
19. *Simkó Gy.*: Nyíregyháza és tanyáinak települése. Földrajzi Közl., 1910.

A TANYARENDSZER IDŐSZERŰ PROBLÉMÁI – A TANYAFELSZÁMOLÓDÁS FOLYAMATA*

A fél évszázada meg-megújuló tanyakérdés változó, de napjainkig mindig újratermelő problémakörének vizsgálata jelenleg is időszerű és indokolt. A tanyás településrendszer számos égető kérdést tart napirenden ma is.

– Napjainkban hozzávetőleg 450 ezer ember él tanyán. Eldöntendő, hogy minimális ellátásuk biztosítása érdekében mennyit és hol, milyen formákban érdemes, ill. kell áldozni. Ennek érdekében pontosan fel kell mérni a tanyafelszámolódás jelen s várható ütemét.

– A tanyafelszámolódás folyamata, az elköltözés is, a jelenleginél több figyelmet érdemel. A tanyákról való elköltözés – indítékai, üteme, iránya, az elköltözők igényei új lakóhelyükkel szemben – minden részletében ma sem tisztázott. Túlságosan is egyszerűnek tartottuk e folyamatot, nem irányítottuk kellően (a tanyaközpontok életre hívásán, néhány mezőgazdasági lakótelep-építkezésén kívül kezdeményezés történt e téren), nem használtuk ki maradéktalanul a benne rejlő lehetőségeket.

– Felül kell vizsgálni a felszabadulás után létesített községek – „tanyaközpontok” – helyzetét, életképességét, s egyes esetekben le kell vonni a megfelelő következtetéseket.

– A tanyai települések helyzetére, gazdasági bázisukra ható tényezők gyorsan változnak (pl. a mezőgazdasági árak alakulása, egyes termelési ágak gazdaságosságának változása, a mezőgazdasági jövedelemviszonyok alakulása stb.), évről évre bizonyos fokig eltérő hátteret teremtve a tanyai lakosság gazdálkodásának, a tanyai gazdálkodási-települési viszonyokkal kapcsolatos „döntéseknek”.

– A tanyás településrendszerű körzetekben a településhálózat egészének tervezése igényli a tanyai településrendszerben végbemenő változások ismeretét. Tanulmányunkban a tanyafelszámolódás ütemét, az ebben mutatkozó területi különbségeket kívánjuk feltárni a két utolsó népszámlálás – az 1960-as és az 1970-es – adatainak tükrében. Vizsgálatainkat az Alföld tanyás településrendszerű területének egészére kiterjesztettük, ami a vizsgálatok mélységét korlátozta. Miután a tanulmány írásakor több alföldi megye részletes népszámlálási adatai még nem álltak rendelkezésünkre, bizonyos összefüggések vizsgálatától – így pl. a külterületi lakosság foglalkozási ártétegződésének, korviszonyainak, a tanyai lakások felszereltségének kihatásai a népességszám alakulására – el kellett tekintenünk.

A tanyás településrendszer kialakulásának folyamata, szerepkörének változásai ismertek, többek közt Lettrich E.-nek e folyóirat hasábjain publikált tanulmányából (Lettrich

* Első közlés: Földrajzi Közlemények, 1973. évi 1. sz. p. 19–36. A tanulmányhoz eredetileg tartozó 3. és 9. ábrát az „Erdei Ferenc tanyavizsgálatainak néhány tanulságai” c. itt is közölt cikk tartalmazza (fordított sorrendben). Ezért közlésüket mellőztük, csakúgy mint az 1. és 2. ábráét.

E., 1968.b.). Ezért a történelmi vonatkozásokra csupán utalunk, s a felszabadulás után bekövetkező változásokat is csak vázoljuk.

A tanyás településrendszer helyzetének alakulása a felszabadulás után

A tanyák szerepköre fennállásuk óta nemegyszer változott.

A XVI–XVII. sz. teremti meg az előfeltételeket a tanyás településrendszer kialakulásához – a falvak nagymérvű megritkulása, a nagy határu mezővárosok kialakulása, melyeknek polgárai bizonyos fokig kivonták magukat a feudális kötöttségek alól –, s létrehozza a tanyák közvetlen elődeit, a pusztai téli szállásokat.

A tanyák fejlődésük első szakaszában, a XVIII. sz.-ban, a XIX. sz. első felében a határban létesített gazdasági udvar szerepét töltötték be – ennek kialakítását a mezőgazdasági termelés szükségsszerűségei, a szántóművelés terjedése, az állattenyésztés és a növénytermelés közti kooperáció szükségessége követeli meg –, csak ideiglenesen lakottak, mind társadalmi, gazdasági, mind földrajzi szempontból a mezővárosok szerves részei, nem önálló települések.

A XIX. sz. második felében – a feudális kötöttségek megszűnte, az árvízmentesítés, a gabonakonjunktúra hatására terjeszkedő szántóművelés nyomán – a tanyarendszer általánossá válik az Alföldön. A tanyákat már állandóan lakják, de a kapcsolat az anyatelepülés és a tanya közt változatlanul igen szoros, formái sajátosak (pl. nemzedékváltás a tanyai és a városi lakás közt; a tanyán lakók még az anyatelepülés polgárai stb.).

A századfordulón népesednek be a távoli puszták, külső legelők a városok vagy egyes nagybirtokosok parcellázásai nyomán. A letelepülők – többnyire agrárproletárok – kapcsolata megszakad az anyavárossal, tanyájuk tipikus szórványtelepülés. A valódi szórványválas megindul a régebbi tanyaföldeken is.

A tanyafejlődés vázolt funkcióváltásai területenként meglehetősen nagy fáziskülönbséggel következtek be. A nyíregyházi tanyák már a XIX. sz. második negyedében kezdik elveszíteni sajátos kapcsolataikat az anyavárossal, míg a Hajdúságban vagy a Nagykunságban még a felszabadulást megelőző időkben is léteztek időszakosan lakott tanyák; ezek szerepköre a tanyafejlődés első szakaszát idézte. *E területi és fáziskülönbségek a tanyafejlődés mai ütemében, formáiban is kumulálhatnak.*

A felszabadulás után, a földosztást követően új „tanyásodási hullám” indult meg, 75 ezer új tanyát építettek! Néhány év múlva azonban alapvetően megváltozik a tanyavilág helyzete:

– Az 1948-ban létrehívott Tanyai Tanács munkája nyomán – a dunántúli települészerkezet példáját szem előtt tartva – a nagy határu mezővárosok, óriásfalvak tanyavilágának jelentékeny részét közigazgatásilag leválasztják az anyatelepülésről, s mintegy 100 tanya-község közigazgatási keretébe szervezik; házhelyosztással, közintézmények szervezésével, a külterületen életbe léptetett építési tilalommal szorgalmazták a falumagok kialakulását, a tanyák felszámolódását. Hozzávetőleg 280 ezer külterületi lakosra terjedt ki e változás. (Jó néhány további tanya-központ helyét jelölték ki, építési területet alakítottak ki, néhány középület meg is épült, de ezek közigazgatási önállósítása később elmaradt.)

– Tovább lazultak a tanyák–tanyatelepülések közti hagyományos kapcsolatok (belterületi lakóházak államosítása).

– Kihatásaiban a fentieknél is fontosabb volt a szocialista mezőgazdasági üzemek kialakulása. A gazdálkodás legfontosabb üzemi központjává a nagyüzemek majorjai, központjai váltak; a tanyák gazdasági funkciói csökkentek.

Ezen tényezőket figyelembe véve a tanyarendszer gyors megszűnésével számoltak a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején. Noha 1949 és 1960 közt mintegy 190 ezer fővel csökkent a statisztikailag kimutatott külterületi lakosság, a csökkenés csupán kb. 20%-os volt, vagyis a tanyavilág csak az első lépéseket tette meg a felszámolódás – a vártnál hosszabb s több kitérével tarkított – útján. A tanyavilág „rendellenes viselkedését” ismert tényezők váltották ki:

– a mezőgazdasági tulajdonviszonyok és üzemi keretek csak az ötvenes évek végén szilárdultak meg, közben az egyéni gazdálkodás több ízben ismét teret nyert;

– a vártnál lényegesen nagyobb szerepet töltött s tölt be a háztáji gazdálkodás. A termelőszövetkezetek is hosszú időn keresztül – egészen napjainkig – támaszkodtak a családi munkaszervezési formákra, ill. a tagok saját termelőeszközeire, így a tanyák gazdasági szerepköre – ha összeszűkült bázison is – fennmaradt,

– a szélesre nyitott „agrárrolló”, a mezőgazdasági jövedelmek alacsony szintje miatt az áttepedés gyakran anyagi természetű gátakba ütközött, amihez építőanyag-hiány, telekhiány társult,

– az újonnan létesített tanyaközpontok kiépítése a kezdeti lendület után vontatottá vált; az új falvak kevés vonzerőt gyakoroltak a tanyai lakosságra.

Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján ismét új viszonyok közé került a tanyás településrendszer. A mezőgazdaságban véglegesen uralomra jutott a szocialista nagyüzemi gazdálkodás; az üzemi keretek megszilárdulnak; a termelőszövetkezetek anyagi megerősödésével, a nagyüzemi üzemszervezés elterjedésével párhuzamosan a szövetkezetek is szorgalmazzák a tanyák felszámolását. A mezőgazdaság szocialista átszervezése meggyorsította a foglalkozási-területi átrétegződést, mely a tanyai lakosságot is elérte. Mindennek – legalábbis elméleti megfontolások alapján – a tanyafelszámolódás ütemének felgyorsulását kellett eredményeznie.

A külterületi népesség számának alakulása

1960 és 1970 közt a községek lakosság száma 2,4%-kal csökkent; ugyanakkor az Alföld tanyás településszerkezetű területén a lélekszámcsökkenés 5,8%-os, a vándorlási veszteség 10 százalékos volt. Az országos mértéket meghaladó népességszám-csökkenés természetesen nem írható csupán a tanyás településszerkezet rovására; az összefüggés azonban szembetűnő (1. táblázat).

A bel- és külterület népességszám-változása azonban többnyire ellentétes irányú.

A nagyarányú elvándorlás következtében 1960 és 1970 közt 188 ezer fővel csökkent az Alföld tanyás településrendszerű területein a külterületi lakosság. A csökkenés mérete megegyezik az előző dekád csökkenésével, a csökkenés aránya azonban a külterület népességcsökkenésének felgyorsulására utal: az 1949–1960 közötti 19,5%-os csökkenéssel szemben 1960 és 1970 közt ez az érték 24,4%-ra emelkedett. 1970-ben a külterületi népességszám az 1949. évinek 61%-át érte el.

1. táblázat

A népességszám-változás és a külterületi lakosság aránya közti összefüggés

A külterületi lakosság aránya	Lakosságszám-csökkenés, 1960–1970		Vándorlási veszteség, 1960–1970	
	fő	%	fő	%
80% felett	12 537	14,1	16 629	18,6
60–80%	12 104	10,9	15 738	14,1
40–60%	12 062	6,9	24 612	14,0
20–40%	8 109	2,1	28 406	7,5
20% alatt	18 002	1,3	124 275	9,0

A külterületi népességszám-csökkenésben éles különbségek mutathatók ki a Tiszántúl és a Duna–Tisza közti Homokhátság tanyás vidéke közt. A Tiszántúlon 1960 és 1970 közt 32,3%-kal, a Homokhátságon csupán 24,0%-kal csökkent a külterületi népesség.

2. táblázat

Tájegység	Külterületi lakosságszám			A külterületi lakosságszám csökkenése, %		
	1949	1960	1970	1960 1949	1970 1949	1970 1960
Tiszántúl	450 200	310 850	210 840	67,5	45,5	67,7
Duna–Tisza köze	339 570	307 400	233 650	90,4	64,0	76,0
Duna-völgy	28 390	21 580	20 000	76,0	70,4	92,6

A Duna–Tisza között a külterületi népesség csökkenése meglehetősen egyenletes; járási–városi szinten a szóródási együttható 18,4%, községi szinten is csupán 42,5%.

3. táblázat

Téregység*	A külterületi népességszám-csökkenés, 1960–1970	
	fő	%
Szegedi járás	1 019	17,5
Kecskeméti járás	10 877	19,1
Kiskőrösi járás	6 032	23,5
Kiskunhalasi járás	4 312	19,1
Kiskunfélegyházi járás	5 577	20,6
Ceglédi járás	4 802	21,4
Kecskemét	5 215	24,9
Cegléd	484	6,3
Nagykőrös	671	11,2

* Az 1960. évi közigazgatási határok figyelembevételével.

A Tiszántúlon a nagyobb arányú csökkenés mellett a szóródás is nagyobb, járási–városi szinten 37,9%, községi szinten 54,1%. Egyes jellegzetesen tanyás településrendszerű városokban, községekben a külterületi népesség csökkenése az 50%-ot is meghaladta 1960–1970 közt (Karcag 55,5, Gyoma 61,8, Újkígyós 69,7, Csorvás 51,7, Pusztaföldvár 57,6, Nagykopács 52,6, Csanádapáca 67,6 Békésszentandrás 50,4, Jászboldogháza 58,9%-os külterületi népességszám-csökkenés).

Mindez a Duna–Tisza közti külterületi népsűrűségnél átlagosan alacsonyabb és területenként erősen eltérő tanyai népsűrűséggel párosulva a tanyafelszámolódás előrehaladottságában nagyfokú területi eltéréseket eredményezett. Míg egyes szigetek tanyái viszonylag kevés veszteséggel vészelték át a tanyafelszámolódás viharait – Békéscsaba, Debrecen, Szarvas, Mezőtúr, Orosháza, Mezöhegyes, Nyíregyháza tanyái –, addig más területeken a tanyavilág megszűnt, legfeljebb hírmondói maradtak a határban (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Jászapáti, Gyoma, Dévaványa, a hajdúvárosok, Kunhegyes, Kenderes, Tótkomlós, a mezőkovácsházi járás legtöbb községe).

Az 1960-ban 5,0 fő/km² vagy ennél magasabb külterületi népsűrűségű települések megoszlását a külterületi népességszám-változás arányai szerint a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

Tájegység	A külterületi népesség csökkenésének aránya									
	15% alatt		15–30%		30–45%		30–45%		60% felett	
	községek száma	%	községek száma	%	községek száma	%	községek száma	%	községek száma	%
Duna–Tisza köze	20	17,8	63	58,9	20	17,8	3	2,8	1	0,9
Tiszántúl	17	8,3	32	15,6	60	29,3	62	30,2	34	16,6
Duna-völgy	5	11,1	12	26,7	13	28,9	7	15,5	8	17,8
Szabolcs-Szatmár megye	9	28,1	14	43,8	5	15,6	3	9,4	1	3,1
Összesen:	51	13,1	121	31,1	98	25,2	75	19,3	44	11,3

Hosszabb időtávot véve figyelembe megállapítható, hogy a külterületi népességcsökkenés ütemében eltérő változások történtek a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl közt. Míg a Homokhátságon 1949 és 1960 közt a tanyarendszer érintetlen maradt – a 9,6%-os külterületi népességcsökkenés is részben a közigazgatási változások statisztikai kihatásából adódott –, addig a Tiszántúlon, mindenekelőtt a Nagykunságban, a Hajdúságban és a Körösvidéken a tanyafelszámolódás viharos lendületet vett, 32,5%-kal csökkent a külterületi népesség száma. A következő dekádban viszont a csökkenés az 1949-es állapothoz viszonyítva a Homokhátságon felgyorsult, 26,4%-os volt, a Tiszántúlon viszont csak 21,0%.

A külterületi népességnek a községek, a városok össznépsűrűségéből való részesezése viszont egyenletesen csökkent az Alföld egész területén (6. ábra). Miután a Duna–Tisza közén lényegesen magasabb külterületi népességarányt ért a csökkenés, a különbség a két

nagy tanyás településrendszerű régió között a külterületi népesség arányában is fokozódott. 1960-ban a Homokhátság lakosságának 42,7%-a élt külterületen, a Tiszántúlon viszont 18,7%-a. 1970-re ezek az arányok 38,2, ill. 9,2%-ra csökkentek. A Homokhátságon tehát ma is a lakosságnak több mint egyharmada tanyai lakos; a tanyás településrendszer szerteágazó problémái messzemenően befolyásolják e körzet gazdasági-társadalmi életét. Ugyanakkor a Tiszántúlon a tanyai népesség viszonylagos súlya olyannyira csökkent, hogy ha esetenként komoly gazdasági erőfeszítéseket s fokozott társadalmi, politikai, szociális gondoskodást is igényel a tanyák megléte vagy felszámolódása, de a körzet megoldásra váró gondjai sorában lassan elveszti vezető helyét.

A külterületi népsűrűség változása

A külterületi népsűrűség csökkenésének mértéke is közel azonos a két tanyás nagykörzetben (5. táblázat). Ha azonban a jelenlegi népsűrűséget az 1960–1970 közti csökkenés mértékével vetjük egybe, ismét nyilvánvalóvá válik a tanyafelszámolódás legpregnansabb vonása: a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közti Homokhátságon eltérő ütemű a tanyafelszámolódás; a két tanyás nagykörzet fokozatosan eltávolodik egymástól a tanyasűrűség, a tanyai népesség aránya szempontjából olyannyira, hogy a két körzet tanyaproblémái már minőségileg különböznek egymástól.

A századfordulóig közel azonos volt a két körzet tanyai népsűrűsége, majd a Homokhátságon a szőlő- és gyümölcsstermelés térhódítása nyomán a tanyásodás gyors ütemben folytatódott, s a tanyai népsűrűségben számottevő különbségek adódtak. 1949-ben a Homokhátságon 43,3 fő/km² volt a külterületi népsűrűség, a Tiszántúlon ennek 52,6%-a, vagyis 22,8 fő/km². 1970-re a külterületi népsűrűség a Homokhátságon 27,7 fő/km²-re, a Tiszántúlon 10,6 fő/km²-re csökkent. Tehát az utóbbi körzet értéke már csak 38,2%-a a Homokhátság tanyai népsűrűségének. Miután a 10 fő/km²-es külterületi népsűrűség fogadható el a jellegzetes tanyás településrendszerű területek határértékének, a Tiszántúlon egésze azon a ponton van, hogy megszűnik tanyás terület lenni.

Az 5. ábrán az 1970-es külterületi népsűrűséget és az 1960–1970 közti népsűrűség-csökkenés mértékét ábrázoltuk. A népsűrűség-csökkenés mértékének három fokozata a jelenlegi külterületi népsűrűség három értékével, ill. a határértéket el nem ért területekkel 12 kombinációt alkottak. A térkép önmagáért beszél. A Tiszántúlon jó néhány település az elmúlt tíz év közepes vagy gyors tanyafelszámolódása következtében már kikerült a tanyás települések sorából, s a körzet tanyás területein is alacsony külterületi népsűrűség párosul nagy vagy közepes méretű tanyafelszámolódással, közepes tanyasűrűség nagymérvű csökkenéssel. E típuskombinációk területén a tanyás településrendszer állapota labilis.

A Homokhátságon a tanyai népesség viszonylag kis arányú csökkenése mögött – abszolút mértékben – jelentős mérvű elköltözés húzódik meg. (Pontosan fogalmazva nincs szó arról, hogy a Homokhátságon az eltérő természeti viszonyok, földhasznosítási formák, tulajdonviszonyok stb. következtében a tanyafelszámolódás csekély mérvű, a Tiszántúlon viszont ennek többszöröse. Az elmúlt évtizedben – a területi arányokat figyelembe véve – a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon hasonló mértékű elköltözés figyelhető meg. A kiin-

5 táblázat

Körzet	Külterületi népsűrűség, fő/km ²			A csökkenés,						A Tiszántúl külterületi népsűrűsége a Duna- Tisza közti %-ában		
				fő/km ²			%					
	1949	1960	1970	1949-1960	1960-1970	1949-1970	1949-1960	1960-1970	1949-1970	1949	1960	1970
Tiszántúl	22,8	16,1	10,6	6,7	5,5	12,2	29,4	34,2	53,9	52,6	44,0	38,3
Duna-Tisza köze	43,3	36,6	27,7	6,7	58,9	15,6	15,4	24,3	36,0	100,0	100,0	100,0
Duna-völgy	12,2	7,4	6,8	4,8	0,6	5,4	39,5	8,1	44,3	28,2	20,2	20,9

6. táblázat

Tájegység	5 fő/km ² külterületi nép- sűrűséget elérő települések száma, 1970	A tanyafelzárólaghoz szükséges idő, év											
		kevesebb mint 10		10-20		20-30		30-50		50-70		több mint 70	
		település- szám	%	település- szám	%	település- szám	%	település- szám	%	település- szám	%	település- szám	%
Duna-Tisza közti													
Homokhát	103	11	10,7	19	18,4	22	21,4	33	32,0	4	3,9	14	13,6
Tiszántúl	138	73	52,9	38	27,5	15	10,9	4	2,9	3	2,2	5	3,6
Duna-völgy	18	8	44,4	6	33,3	1	5,6	3	16,1	–	–	–	–
Összesen:	259	92	35,5	63	24,3	38	14,6	40	15,4	7	2,7	19	7,5

duló állapot különbözősége folytán a csökkenés *arányai* s kihatásai természetesen eltérőek.) Ez arra figyelmeztet, hogy e körzetben a feltehetően hosszabb időre tanyán maradó jelentős számú népesség ellátása mellett az elköltözéssel kapcsolatos problémák megoldására éppoly gondot kell fordítani, mint a Tiszántúlon (a belterületek „fogadóképességének” biztosítása, a tanyaközpontok helyzetének, életképességének felülvizsgálata, az áttelepedés lehető irányítása, az áttelepedésben rejlő településhálózat-fejlesztési lehetőségek mind teljesebb kiaknázása).

A jelenlegi külterületi népsűrűség és a tanyafelszámolódás mértékének szemléletesebb összevetését teszi lehetővé a 7. ábra. Térképünkön a teljes tanyafelszámolódáshoz (a külterületi népsűrűségnek 5 fő/km² érték alá való csökkenéséhez) szükséges időszakot tüntettük fel, az 1960–1970 közti elvándorlás ütemét és az 1970. évi külterületi népsűrűséget véve figyelembe.

Megjegyezzük, hogy térképünk nem a tanyafelszámolódás várható időpontját kívánja községi szinten előrebecsülni, hanem a jelen állapot egyik aspektusát mutatja be. Az előbbi feladatra részletes helyszíni vizsgálatok nélkül aligha vállalkozhatunk; az elmúlt tíz év csökkenési üteme sem volt egyenletes, s minden bizonytalanság a jövőben is változni fog.

A Tiszántúl 138 települése közül, melyeknek külterületi népsűrűsége 1970-ben elérte, meghaladta az 5,0 fő/km² értéket, 73-ban (52,9%-ában) tíz éven belül szűnne meg a tanya-rendszer a jelenlegi tendenciákat vetítve előre. Csupán néhány Szabolcs-Szatmár megyei településben (ahol nem tipikus tiszántúli tanyás településrendszer alakult ki) és Békés megyének Gyulától Szarvasig húzódó keskeny sávjában bizonyul várhatóan hosszabb életűnek a tanyavilág.

Végül a tanyai lakosság csökkenésének különböző mérőszámait összegezve szerkesztettük meg 8. ábránkat, melyen az 1960–1970 közti évtized tanyafelszámolódásának üteme (a külterületi népességszám csökkenésének százalékos aránya és a külterületi népsűrűség változásának abszolút értékszámai) alapján 7 fokozatba soroltuk a településeket.

Feltűnő a nyert kép mozaikszerűsége. Stabil tanyavilággal rendelkező községek, városok szomszédságában a tanyafelszámolódás gyors vagy viharos mértékű lehet (Hetényegyháza–Ballószög, Árpádhalom–Székkutas, Újkígyós–Szabadkígyós, Cegléd–Abony, Kuncsorba–Örményes, Battonya–Mezőhegyes stb. közti nagyfokú eltérések). Ma már közhelynek számít, hogy a tanyás településrendszer helyzetét, sorsának várható alakulását nem lehet sommásan megítélni, a helyi különbségek számottevőek. A tanyafelszámolódás folyamatát bemutató térképeink nyilvánvalóvá teszik, hogy *a különbségek mikrokörzeteken belül* (nem ritkán a települések egyes határrészei közt) *is rendkívül nagyok, a tanyavilág problémái szinte kilométerről kilométerre változnak*. Ez a tény tanyákkal kapcsolatos kutatások fontosságát, egyben nehézségeit (ti. gyakorlati célú, „döntésselőkészítő” vizsgálatok esetében községi szintű, helyszíni helyzetfeltárásra van szükség) teszi nyilvánvalóvá, ugyanakkor a tanyákkal kapcsolatos gazdasági, társadalompolitikai, településhálózat-fejlesztési kérdések igen árnyalt, a helyi adottságokhoz messzemenően alkalmazkodó megközelítést igényli.

A mikrokörzetek szintjén is mutatkozó eltérések ugyanakkor arra is utalnak, hogy a tanyafelszámolódás ütemére ható számos tényezőnek (így a földhasznosítási formák, a mezőgazdasági nagyüzemek tanyapolitikája, a határ szektorális megoszlása, a történelmi

múlt, a környező települések belterületéhez viszonyított földrajzi fekvés stb.) községről községre, határrészről határrészre más-más kombinációja alakulhat ki, s egy-egy nagyobb körzetben a tanyafelszámolódásra ható tényezők számbavétele, jelentőségük rangsorolása meglehetősen nagyfokú általánosítást tesz szükségessé.

Az egyes körzetek tanyafelszámolódási ütemének összehasonlításakor figyelembe kell vennünk, hogy a Duna-völgyben, a Tiszántúlon több helyütt (Körös-mente, tiszafüredi járás, Nagykunság) már 1960-ban alacsony volt a tanyai népsűrűség, így a csökkenés nem lehetett nagyfokú. Ennek ellenére a Duna–Tisza közti Homokhátság és a Tiszántúl, ill. a Duna-völgy közti különbségek szembeötlőek (7. táblázat).

7. táblázat

A tanyafelszámolódás mértéke

Tájegység	1		2		3		4	
	községek száma	%	községek száma	%	községek száma	%	községek száma	%
Tiszántúl	16	6,8	14	7,7	29	16,0	28	15,5
Duna–Tisza köze	15	14,4	19	18,3	27	26,0	25	24,0
Duna-völgy	2	6,2	6	18,7	7	22,0	10	31,3

Tájegység	5		6		7	
	községek száma	%	községek száma	%	községek száma	%
Tiszántúl	37	20,3	31	17,0	27	14,8
Duna–Tisza köze	10	9,6	7	6,7	1	1,0
Duna-völgy	6	18,7	1	3,1	–	–

1 = stabil tanyarendszer, 2 = csekély, 3 = lassú, 4 = közepes mérvű, 5 = középezt meghaladó, 6 = gyors, 7 = rohamos csökkenés

A tanyafelszámolódás területi típusai

A tanyafelszámolódás különböző aspektusait (a külterületi népsűrűség változása, a külterületi lakosság csökkenésének mértéke, a kül- és belterületi lakosság arányának változása), a jelenlegi külterületi népsűrűséget és a tanyai lakosság arányát összevetve határoztuk meg a tanyafelszámolódás területi típusait (9. ábra).

I. A vizsgálati körzet (melyet a járhatóak figyelembevételével jelöltünk ki) peremén több helyütt nem alakult ki a tanyás településrendszer (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár megye középső sávja, makói járás, Pest környék), vagy már évtizedekkel ezelőtt falusi keretekbe szerveződött (egyes Kalocsa környéki volt szállások; Uszód, Bátya, Duskok, Nemesnádudvar, Drágszél).

II. A vizsgálati körzet jelentékeny részén az elmúlt két évtized alatt a tanyavilág annyira megrikult, hogy e területek ma már nem sorolhatók a tanyás településrendszerű körzetek

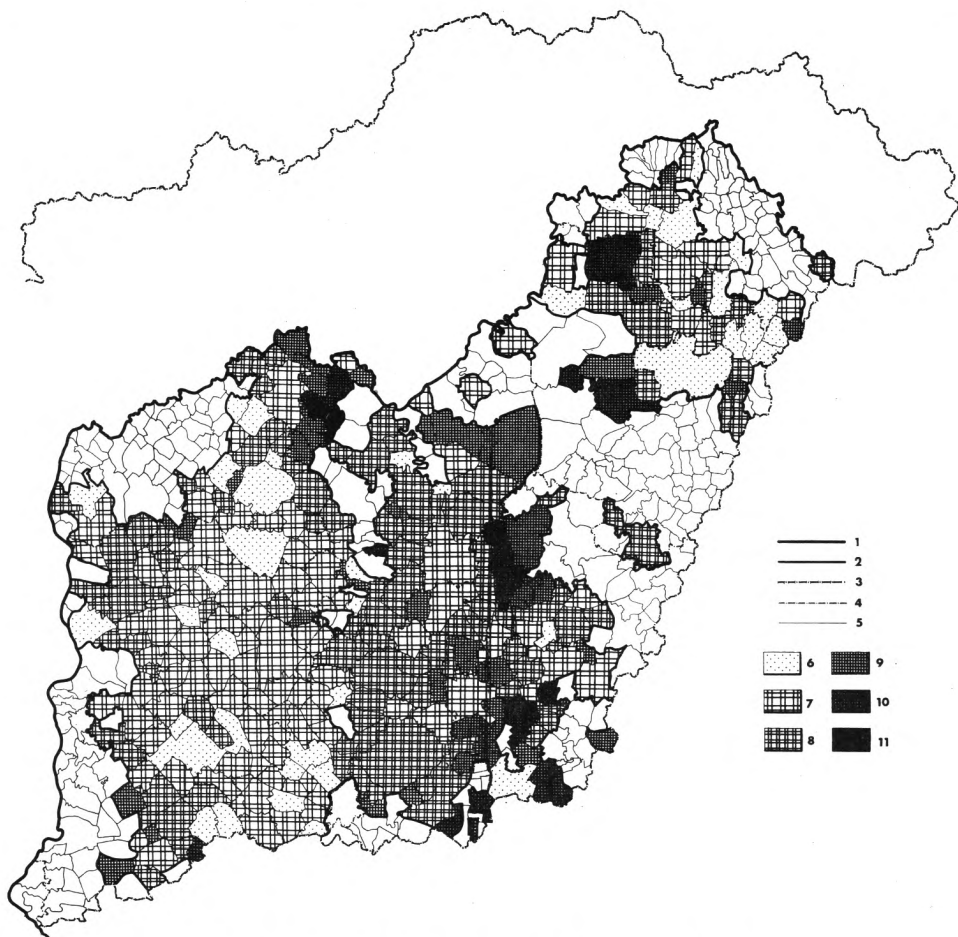
közé! Az 1960–1970 közti időszak tanyafelszámolódásának mértéke alapján két altípus kialakítása látszott célszerűnek.

II. B. Egyes körzetekben a tanyák eredetileg is ritkán ülték meg a határt, ill. már az ötvenes években erőteljes volt a tanyafelszámolódás olyannyira, hogy az elmúlt évtizedekben más csak kismérvű csökkenésre volt lehetőség. A külterületi népesség csökkenésének aránya azonban igen magas is lehetett.

II. B.-1. A körzet tanyáinak zöme csak a századforduló után keletkezett. A szabályos falusi belsőségekkel rendelkező körzetben a külterületi népsűrűség a tanyásodás csúcspontján alacsony volt (1949-ben 17–18 fő/km²; Bácsalmáson azonban 40 fő/km²). Egyes községek – Gara, Bácsszentgyörgy, Dávod, Csátalja, Nagybaracska – határában alig néhány tanya épült. A tanyafelszámolódás már az ötvenes években erőteljes; Rém, Csávoly, Felsőszentiván, Tataháza, Kunbaja kikerült a jellegzetesen tanyás települések sorából (küszöbérték: 25,1% külterületi lakos vagy 10 fő/km² külterületi népsűrűség). *A tanyafelszámolódás üteme 1960 után is gyors (a külterületi népesség csökkenése több községben az 50%-ot is felülmúlta), de a területegységre jutó külterületi népességcsökkenés csak közepes vagy kisméretű volt.*

II. B.-2. A körzet a Duna-völgy egykori tanyás településeit foglalja magában Dunapataj és Kiskunlacháza közt; területileg a körzethez kapcsolódik a dabasi és monori járás néhány községe. A körzetet a tanyafelszámolódás hasonló jellemzői foglalják egységbe, valamint az a tény, hogy jelenleg már nem tartoznak a tanyás települészerkezetű területekhez. Tanyáik kialakulásának körülményei, jellegük, földrajzi eloszlásuk, funkcióik azonban eltérőek voltak. Kunszentmiklós, a Duna menti Dömsöd, Solt és Dunapataj szabályos tanya-rendszert alakított ki, noha a tanyasűrűség alacsony maradt; a többi Duna menti falu területén szabályos tanya települési-gazdálkodási rendszer nem jött létre, noha határukban épült néhány tanya. A körzet néhány Pest vidéki községében esetenként magas külterületi népsűrűség s a külterületi lakosság magas aránya fordult elő, ám e hajdani nagybirtokos falvakban a külterületi lakosság zöme nem tanyákon, hanem a nagybirtokok majorjaiban élt (Bugyi, Dabas, Tatárszentgyörgy, Nyáregyháza). A tanyafelszámolódás (ez esetben helyesebb a külterületi népesség csökkenéséről beszélni) az ötvenes évektől kezdve egyenletes mérvű, 1960 óta igen lassú, Dunapatajon és Újsolton közepes mérvű, de az 1960-as alacsony külterületi népsűrűség következtében a tanya-rendszer e körzetben is megszűnt. (Solton és Kunszentmiklóson a tanyasűrűség még eléri-megközelíti a tanya területek küszöbértékét, Újsolton a külterületi lakosság aránya magas, 50,8%. Ez utóbbi községben 10 év alatt 45%-kal csökkent a külterületi lakosság.)

II. B.-3. Tiszalóktól Polgáron, Püspökladányon, Szeghalmon át Sarkadig összefüggő övezetet alkotnak a II. B. típusba sorol községek. Nemcsak a tanyafelszámolódás mértéke és eredménye, hanem a tanya-sodás jellege is hasonló, mint a II. B.-2.-es körzetben. Náduvartól délre, a Sárrétek területén s peremein csak a vízszabályozások után, a szántóművelés térhódítását követően indult meg a tanya-sodás (tehát egy fázissal később, mint az Alföld más körzetében), s e folyamat hamarosan meg is rekedt, tipikus szántóföldi tanya csak helyel-közzel alakultak ki. A határ jelentékeny részét falurendszer keretei közt művelték. E gyéren tanya-sodott, a tipikus tanya települési-gazdálkodási rendszert ki sem fejlesztő területen is igen gyorsan megrendültek a tanya-világ hadállásai; 1960-ra azon községek is ki-

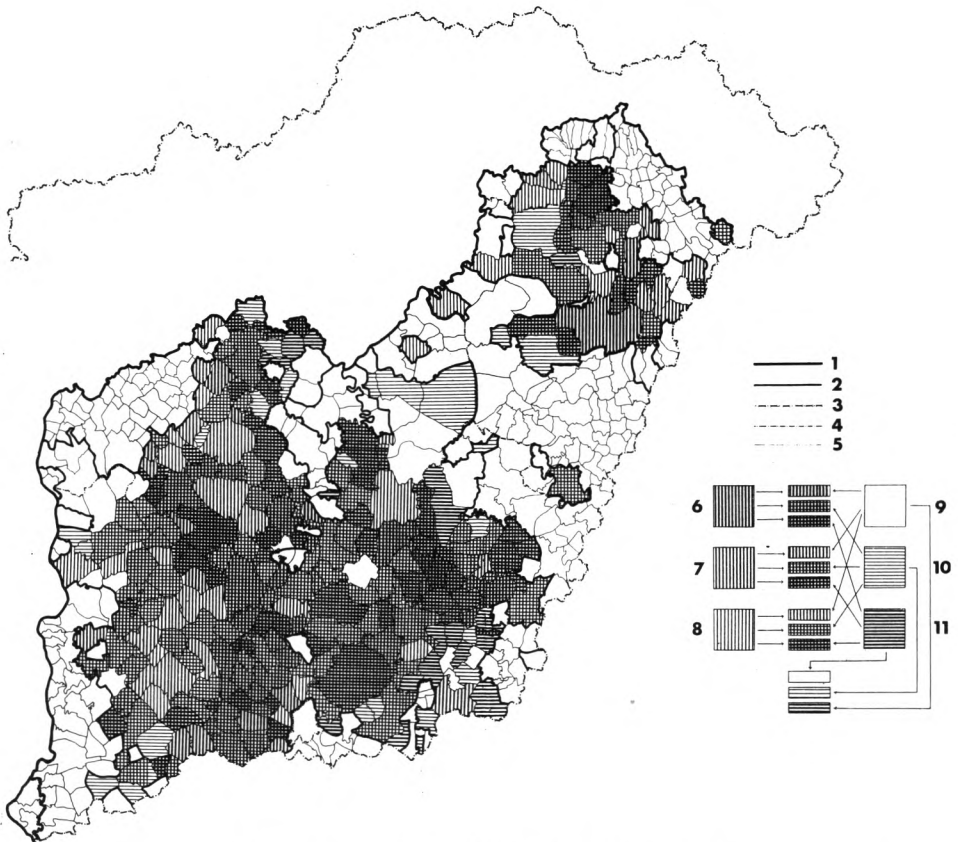
4. ábra. A külterületi népesség csökkenésének aránya, 1960–1970

1 = a vizsgálati körzet határa; 2 = a tanyás településszerkezetű területek határa 1960-ban; 3 = országhatár; 4 = megyehatárok; 5 = községhatárok; 6 = a csökkenés 15% alatt; 7 = 15–30% közt; 8 = 30–45% közt; 9 = 45–60% közt; 10 = 60–75% közt; 11 = 75% felett

kerültek a tanyás településrendszerű területek köréből, amelyek 1949-ben még joggal voltak odasorolhatók (Füzesgyarmat, Szeghalom, Körösladány, Vésztő, Sarkad, Doboz).

II. B.-4. Az övezet északi harmadában már csak néhány szabályos tanyarendszerű települést találunk (Tiszavasvári, Polgár, Kunmadaras). A külterületi népesség csökkenésének aránya gyors, mértéke már nem számottevő.

II. B.-5. A Közép-Tisza mentén szabályos falurendszer alakult ki. A tanyásodás viszonylag későn indult meg, s tipikus tanyás települési-gazdálkodási rendszer nem is alakult ki. Már az ötvenes években igen megritkultak a tanyák (Tiszaföldvár, Szolnok), a csökkenés azóta mérsékelt (arányaiban jelentős). Néhány Tisza menti község parti dűnéin szőlős

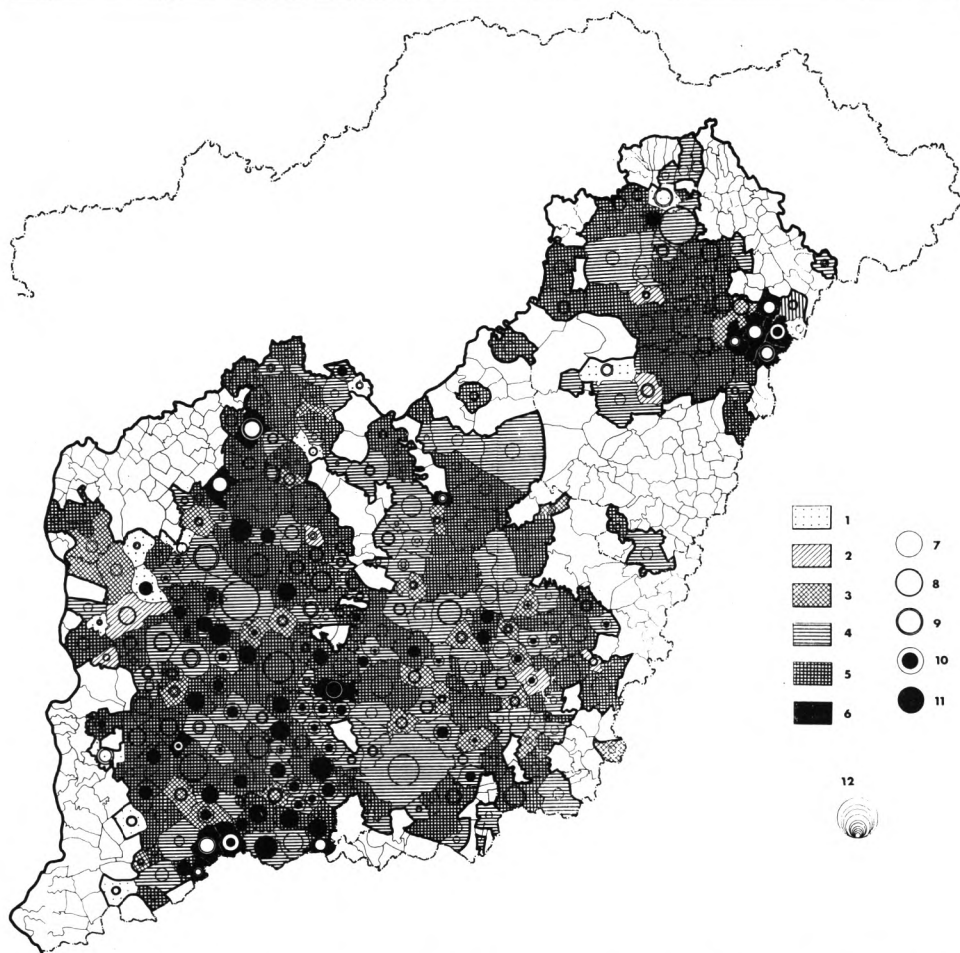

5. ábra. A külterületi népsűrűség változása 1960 és 1970 közt

- 1 = a vizsgálati körzet határa; 2 = a tanyás településszerkezetű terület határa 1960-ban, 3 = országhatár;
 4 = megyehatárok; 5 = község határok; 6 = az 1970. évi külterületi népsűrűség 30 fő/km² felett;
 7 = 20–30 fő/km² közt; 8 = 10–20 fő/km² közt; 9 = a csökkenés mértéke 5 fő/km² alatt;
 10 = 5–10 fő/km² közt; 11 = 10 fő/km² felett.

tanyák, zártkertek létesültek, itt még számottevő a külterületi népesség aránya, a csökkenés lassú (Tiszavárkony, Tiszajenő, Tiszasüly).

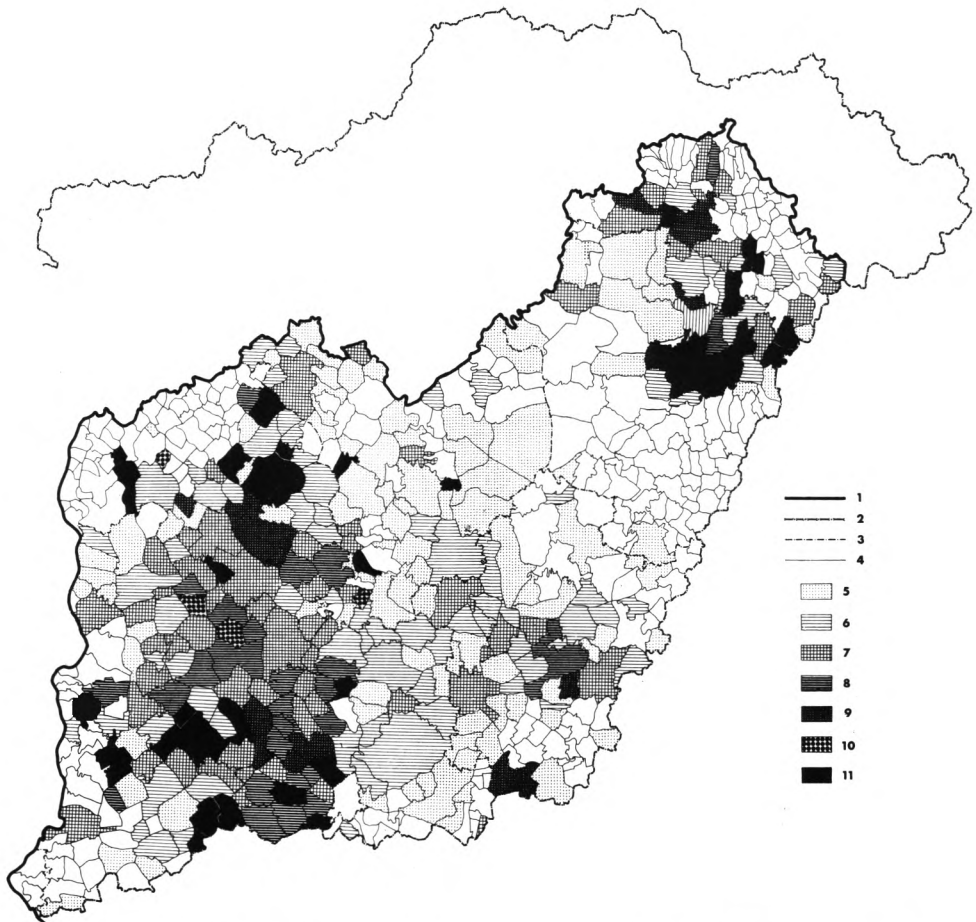
II. A. Míg az előbbi körzetekben a tanyafejlődés többnyire erős késéssel indult meg, s kezdetleges fejlődési szakaszban megrekedt, addig a II. A. típusba sorolt területeken szabályos tanyás települési-gazdálkodási rendszer alakult ki, noha tanyáik jelentékeny része a tanyafejlődés kezdeti fázisaira jellemző funkciókat törlött be (csak ideiglenesen lakottak, elsősorban az állattenyésztés s nem a szántógazdálkodás üzemi központjai). E tanyatípusnak a tanyafelszámolódást kiváltó tényezőkkel szembeni ellenállása csekély volt. A tanyafelszámolódás már az ötvenes években nagyarányú; ez a folyamat a hatvanas években is foly-

6. ábra. A külterületi népességnek a település összlakosságából való részesedésváltozása 1960–1970 közt
 1 = 1960–1970 közt a külterületi népesség aránya több mint 32%-kal csökkent; 2 = 24,1–32,0%-kal csökkent;
 3 = 16,1–24,0%-kal csökkent; 4 = 8–16,0%-kal csökkent; 5 = kevesebb mint 8%-kal csökkent;
 6 = 1960–1970 közt a külterületi népesség aránya növekedett; 7 = a külterületi népesség aránya 20,0% alatt;
 8 = 20–40% közt; 9 = 40–60% közt; 10 = 60–80% közt; 11 = 80% felett; 12 = a külterületi lakosság száma 1970-ben
 rendre 100, 400, 1000, 1500, 2500, 3500, 5000, 7000, 10 000, 15 000

tatódott, s máig annyira megritkult a tanyavilág, hogy e körzetek sem tartoznak a tanyás településrendszerű területek közé, noha esetenként még számottevő a tanyán élő lakosság száma (Karcag 2345, Kisújszállás 1589, Túrkeve 1312, Hajdúnánás 1724 külterületi lakos). A jelenlegi tanyafelszámolódási ütemet véve néhány éven belül 5 fő/km² alá csökken a külterületi népsűrűség, ami a tanyarendszer teljes felszámolódását jelenti.

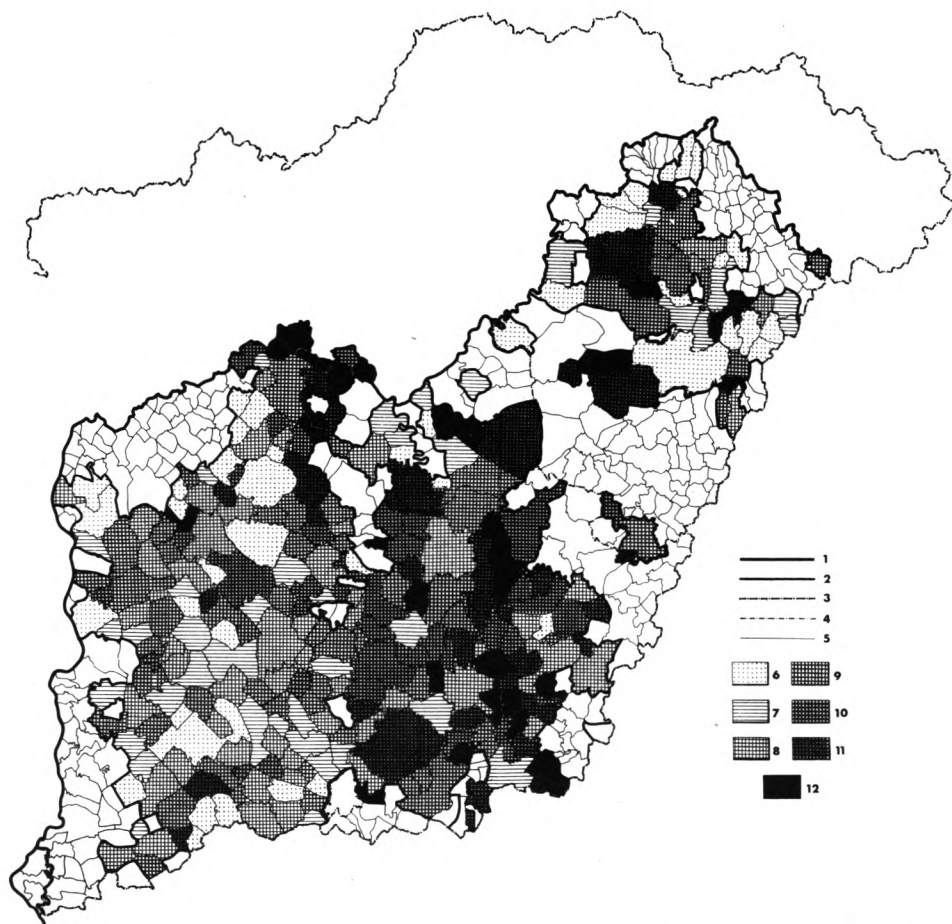
II. A.-1. A körzet tanyafejlődése heterogén. Egyes községek tipikus tanyás mezővárosok közigazgatásilag önállósult határrészei (Kardoskút, Óföldséák, Szabadkígyós, Kaszaper). Mások maguk is szabályos tanyarendszert kifejlesztő falvak (Tótkomlós, Apátfalva).

7. ábra. A külterületi népességszökkenés üteme s a jelenlegi külterületi népsűrűség közti összefüggés
(A tanyafelszámolódás várható időpontja.)

1 = a vizsgálati körzet határa; 2 = országhatár; 3 = megyehatárok; 4 = községhatárok;
5 = a tanyafelszámolódás 10 éven belül várható; 6 = 10–20 év közt; 7 = 20–35 év közt; 8 = 35–50 év közt;
9 = 50–65 év közt; 10 = 65–80 év közt; 11 = 80 év felett várható a tanyafelszámolódás

Az egykori Csanád megyében kincstári úrbéres községek sorakoztak, s kis kiterjedésű határak ellenére tanyásítják a határt; a külterületi népsűrűség egyenlőtlen volt, de a közepes értéket nem haladta meg. A csanádi területeken már az ötvenes években rendkívül gyors ütemben történt a tanyafelszámolódás, s ez a folyamat napjainkig tartott. Az Orosháza környéki falvakban a hatvanas években gyorsult fel a tanyafelszámolódás, s a körzet egészében szélsőséges méreteket öltött. (Az 1960-ban még tanyás településű Nagykararason 86,4%-os külterületi népesség- és 14,8 fő/km² külterületi népsűrűség-csökkenés; Nagybánhegyesen 72,6% és 10,6 fő/km², Battonyán 64,2% és 11,1 fő/km², Medgyesegyházán 43,8% és 11,2 fő/km² ez az érték.)

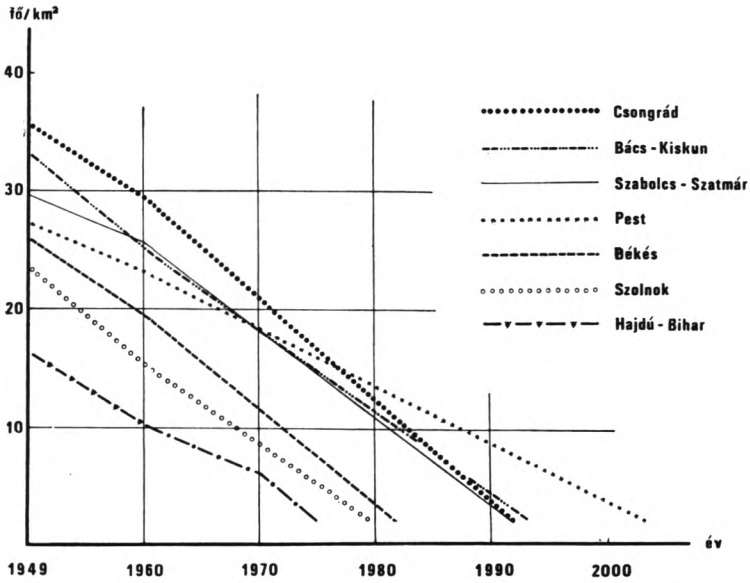

8. ábra. A tanyafelszámolás méretei (figyelembe véve a külterületi népsűrűség változását és a külterületi népességszám alakulását)

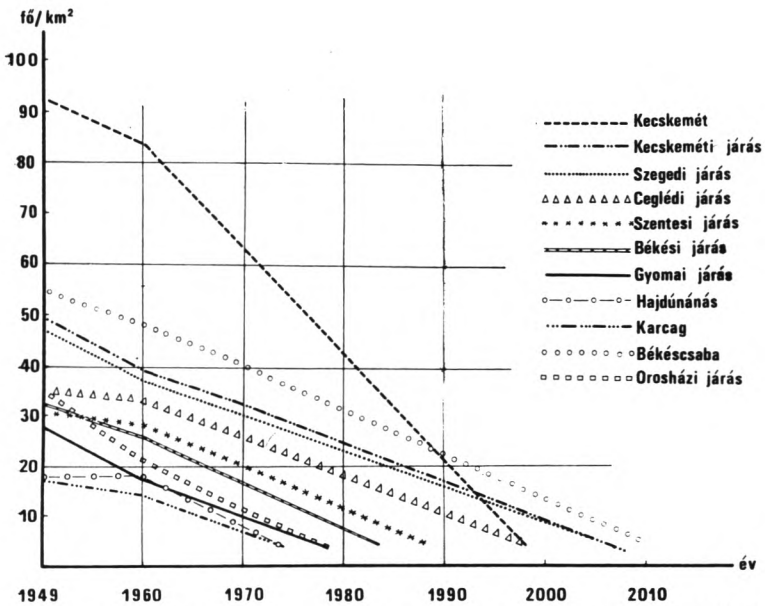
1 = a vizsgálti körzet határa; 2 = a tanyás településrendszerü területek határa 1960-ban; 3 = országhatár; 4 = megyehatárok; 5 = község határok; 6 = stabil tanyarendszer; 7 = csekély mérvű tanyafelszámolás; 8 = lassú tanyafelszámolás; 9 = közepes mérvű tanyafelszámolás; 10 = közepest meghaladó mérvű tanyafelszámolás; 11 = gyors tanyafelszámolás; 12 = rohamos tanyafelszámolás

Egyes tisztántúli tanyaközségek problémáját kiélezetten veti fel a körzethez tartozó Nagykopáncs helyzete. A község falumaggal nem rendelkezik; 1960-ban 944-en lakták a községet alkotó tanyavilágot. Egy évtized alatt több mint 500 fős vándorlási veszteség érte a községet; a tanyai népesség 52,6%-kal csökkent. Ma a község lakossága az 500-at sem éri el, alig 10%-a (46 lakos) él a belterületen. Aligha tévedünk, ha a község megszűntét tétellezzük fel már a közeli években.

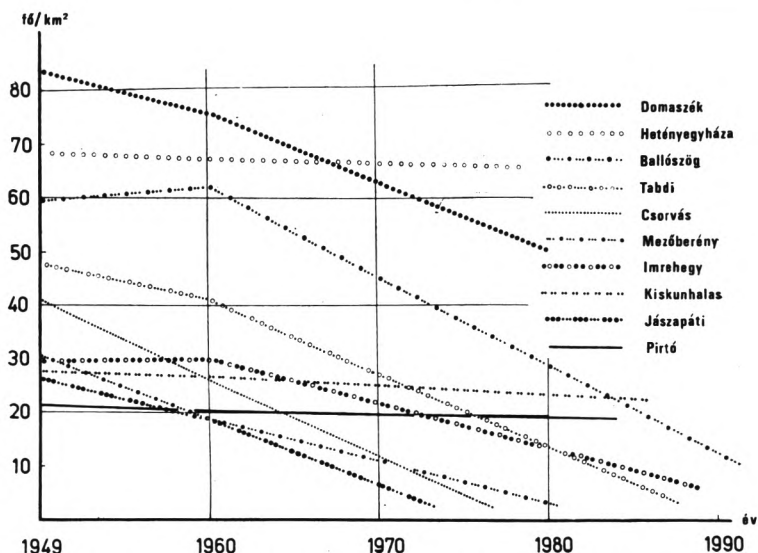
II. A.-2. A körzet a Nagykunság városait s néhány Körös menti települést foglal magában. A tanyafejlődés a klasszikus utat járta, a Nagykunságban azonban a tanyafejlődés ko-

11. ábra. Az alföldi megyék külterületi népsűrűségének változása 1949 és 1970 között

12. ábra. Néhány alföldi járás és város külterületi népsűrűségének változása 1949 és 1970 között

13. ábra. Néhány alföldi település külterületi népsűrűségének változása 1949 és 1970 között

rai stádiumának számos jellemvonását megőrizte a tanyavilág. Még a felszabadulás idején is számos tanyás gazdának megvolt a belterületi lakóháza, a tanyák mindenekelőtt a gazdasági központ szerepét töltötték be, s építészetileg, felszereltségüket tekintve igen szegényesek voltak. A körülmények szorítása közt a lakosság külterületi lakásától – tanyájától – vált meg elsősorban. A nagykun városokban a szocialista nagyüzemi gazdálkodás keretei is korán kialakultak. A tanyafelszámolódás már az ötvenes években erőteljes (25–45%-os a külterületi népességsökkenés); arányaiban a hatvanas években is gyors (Gyoma 61,8, Karcag 55,6, Kunhegyes 47,5, Dévaványa 51,2%-os külterületi népességsökkenés), méreteiben közepes (4–8 fő/km² külterületi népsűrűség-csökkenés, de Gyomán 11 fő/km²).

II. A.-3. A Hajdúság tanyafejlődése sok vonásában hasonlított a nagykunságihoz. Szabályos tanyás települési rendszer alakult ki, de kezdetlegesebb formában konzerválódott. A tanyasűrűség alacsony volt (15–22 fő/km²). A tanyafelszámolódás lassan indult. (1950 és 1960 közt 20–25%-os csökkenés) s a hatvanas években gyorsult fel. Különösen a újonnan létesített községekben (Hajdúvid, Nagyhegyes, Ebes) öltött a tanyafelszámolódás nagy méreteket, de a külterületi népesség csökkenésének aránya a hajdúvárosokban is magas volt.

II. A.-4. A fejlődésükben, funkcióikban, jelenlegi termelési környezetükben a nagykunsági tanyákhoz hasonlatos jászági tanyavilág ritkulása is nagyfokú. Ez a folyamat a Jászság keleti felében (Jászapáti, Jászkisér, Jászládány s még néhány község) a tanyás településrendszer megszűnéséhez vezetett.

III. A.-1. A Tiszántúl magját foglalja el a III. A.-1. körzet. Törökszentmiklóstól Makóig a szántófeldi tanyák legtipikusabb övezete alakult ki. A mezővárosi keretekbe tagolt tanyás települési-gazdálkodási rendszer e területen maradt leghívebb a klasszikus tanyaelvhez. A körzet túlnyomó többségét mezővárosok és jogilag, gazdálkodási-települési formáikat tekintve hozzájuk hasonló óriásfalvak (Makó, Hódmezővásárhely, Orosháza, Szentes, Kun-

szentmárton, Öcsöd, Mezőtúr, Törökszentmiklós), valamint e mezővárosok határából leválasztott új tanyaközségek foglalják el. Intenzív szántóföldi művelés folyik a körzetben. A tanyasűrűség a tanyás településrendszer virágkorában is csak közepes volt.

A tanyafelszámolódás üteme számos helyi eltérés ellenére eléggé egyenletesnek mondható. Arányaiban csak egy-két település esetében szélsőségesen gyors a tanyai népesség csökkenése (Árpádhalom, Tiszatenyő, Nagyszénás, Csorvás), egyébként zömmel 30–40%-os, néhány esetben ennél alacsonyabb (Mezőtúr, Orosháza, Székkutas, Örményes, Derekegyház). A külterületi népsűrűség csökkenése közepes vagy nagymérvű, meghaladja a II. típusba sorolt területek hasonló értékeit. A tanyafelszámolódás megharmadolta-negyedelte e körzet tanyavilágát, ám pillanatnyilag még összefüggő tanyás tájat alkot a körzet. A külterületi népsűrűség alacsony – 10–20 fő/km² –, s ez a közepes vagy azt meghaladó tanyafelszámolódással párosulva a tanyavilág közeli megszűnésére enged következtetni. A körzet jelentékeny részén a jelenlegi tanyafelszámolódás ütemével számolva 10 éven belül 5 fő/km² érték alá csökken a külterületi népsűrűség (Makó, Törökszentmiklós, Kunszentmárton, Öcsöd, Békésszentandrás, Nagyszénás, Csorvás stb.).

Néhány kisebb területen, a III. A.-2, III. A.-3. és III. A.-4. körzetben a Tiszántúl magterületéhez hasonló vonásokat, tendenciákat figyelhetünk meg (a Jászság nyugati fele, Abony, Mezőberény és környéke).

Szabadszállás, valamint Újfehértó–Hajdúhadház környékén kis tanyasűrűség mellett mérsékelt a tanyafelszámolódás üteme (III. B.-1. és III. B.-2. körzet).

A tanyai lakosság nagyobb hányada jelenleg a IV. típusba sorolt területeken él. A tanyafelszámolódás e körzetekben sommásan a csökkenés csekély *arányaival*, ugyanakkor számottevő *mértékével* jellemezhető. E körzetekben a tanyás településforma még majdnem érintetlen, a tanyák gazdasági szerepe számottevő. A jelenlegi tanyafelszámolódás ütemét feltételezve e körzetek tanyái csak több évtized múlva szűnnének meg. E típus területének zöme a Duna–Tisza közti Homokhátságra esik, de néhány kisebb körzet a Tiszántúlon is hasonló jellemvonásokat mutat.

A IV. A.-2. körzet Békés megyében, Szarvastól Gyuláig húzódik; „szabályos” tanyás mezővárosokat – Szarvas, Békéscsaba, Békés, Gyula – és egykori határukából kihásított tanyaközségeket foglal magában. A határt sűrűn ülték meg a szántóföldi tanyák, helyenként tanyautcákat alkotva. (Békéscsaba, Szarvas, Kondoros, Kétsoprony külterületi népsűrűsége még 1960-ban is meghaladta, s Endrőd, Hunya, Örménykút, Kardos megközelítette a 40 fő/km² értéket.) A tanyafelszámolódás aránya és mértéke nem különbözik a Tiszántúl magterületén (III. A.-1.) tapasztalható értékektől, a nagyobb „induló” tanyasűrűség következtében azonban ma is közepes vagy magas a tanyasűrűség, s a tanyarendszer viszonylag hosszú idő múlva szűnik meg.

A Duna–Tisza közti Homokhátságon Cegléd-től a déli országhatárig, a Duna-völgy és a Tisza közt számos tényező kombinációja sajátos tanyakörzetet hozott létre. E körzetben – mindenekelőtt Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd határában – tekint vissza a tanyás településrendszer a leghosszabb történeti múltra. A homoki területek szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelése elaprózott birtokviszonyokat, a kis, néhány holdas parcellákon igen sűrű tanyahálózatot hozott létre (a külterületi népsűrűség 1960-ban Kecskeméten 79,3, Hetényegyházán 67,0, Ballószögön 62,3, Helvécian 61,8, Csemőn 60,1 fő/km² volt). A tanyák

jelentékeny részére már a századforduló után végérvényesen kiköltöztek gazdáik, feladva a városokkal való szoros kapcsolatot (*Erdei F.* elnevezésével „farmtanyák” jöttek létre nagy számmal). E sűrűn települt, az anyatelepülésekkel laza kapcsolatot tartó, kertműveléssel foglalkozó tanyavilág sorsa, helyzete a felszabadulás után is sajátosan alakult. A szőlő- és gyümölcsstermelés s nem utolsósorban épp a tanyai lakosság nagy száma kedvezett az alacsonyabb fokú társulások, szakszövetkezetek kialakulásának. A Homokhátság területének *negyedét* szakszövetkezetek művelik. A termelőszövetkezetek jelentékeny része is földje egy részét családi művelés, részes művelés keretében dolgoztatja. Így a tanyák gazdasági szerepe, üzemi központjellege továbbra is fennmaradt. A szőlő- és gyümölcsstermelés egyébként is állandó készenléetet, munkát, felügyeletet kíván, így a termelőterületekhez közel felvő tanyán való lakás a termelés szempontjából is előnyös. A szőlő- és gyümölcstáblákkal tarkított Homokhátság egyébként is kellemesebb életkörülményeket biztosít tanyai lakosainak, mint a Tiszántúl (pl. az év nagy részén járható földutak).

E magas külterületi népsűrűségű, a tanyai lakosságot sok szállal a lakóhelyéhez kötő körzetben a tanyai lakosság csökkenése 1960 és 1970 közt meglehetősen egyenletes eloszlásban 15–30% volt, de sok településben még a 15%-ot sem érte el (Cegléd 5,8%, Nagykovácsos 11,8%, Kiskunhalas 6,1%). A csekély arányú elköltözés mögött azonban jelentős *mérvű* népességmozgás húzódik meg; területegységre jutó elvándorlás mértéke a tiszántúli körzetekét is felülmúlja. A tanyafelszámolódás a hatvanas években felgyorsult. Ennek ellenére a jelenlegi elköltözés ütemével számolva még több évtizedes fennállásra számíthat a tanyarendszer (l. a 7. ábrát).

A Homokhátságot két alkörzetre bontottuk. A keleti sávban (IV. A.-1.) a tanyasűrűség magasabb, de nagyobb mérvű a tanyafelszámolódás is.

Debrecen (IV. A.-3.) és Nyíregyháza környékén (IV. A.-4.) a külterületi népsűrűség magas, ennek jelentékeny részét azonban nem a tanyai lakosság adja (városok körüli kertészek, szőlők, lakótelepek). Nyíregyháza s néhány környező község – Nagycserkesz, Nyírtetek – területén a tanyák csoportosan ülik meg a határt (bokortanyák). A tanyafelszámolódás mérsékelt.

Az Alföld néhány körzetében a külterületi népsűrűség magas ugyan, de a valódi tanya kevés. Nagykáta–Albertirsa–Örkény környékén volt uradalmi majorok, külterületi lakótelepek, zártkertek népessége adja a külterületi lakosság zömét. Mind a jelenlegi külterületi népsűrűség, mind annak változása egyenlőtlen. Az egyes területi típusok főbb adatait a 8. táblázat foglalja össze.

*

Tanulmányunkban – az adott terjedelmi keretek közt – a tanyás településrendszer időszerű problémái közül egyetlen kérdéssel, a tanyafelszámolódás ütemével, területi különbségeivel és típusaival foglalkoztunk. A szerteágazó problémakomplexum vizsgálatát folytatjuk, s néhány kérdésre – mint a tanyafelszámolódás ütemét befolyásoló tényezők, az elköltözés irányai, a tanyák jelenlegi gazdasági szerepe, a tanyai lakosság demográfiai helyzete, ellátása, a tanyás településrendszerrel kapcsolatos teendők – e folyóirat hasábjain visszatérünk.

IRODALOM

- Becsei J.**, 1966: A tanyai település néhány kérdéséről. – Földr. Ért. 15. p. 385–406.
- Becsei J.**, 1968: A békési tanyarendszer. – Békési Élet, 2. p. 149–158.
- Belényesi M.**, 1948: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A magyar táj és a népismeret könyvtára, 10. – Budapest, 78 p.
- Beluszky P.**, 1968: A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. – Földr. Közl. 17. p. 180–201.
- Beluszky P.**, 1969: Néhány adat a tanyás településrendszer mai helyzetéről. – Földr. Ért. 18. p. 116–124.
- Erdei F.**, 1942: Magyar tanyák. – 260 p.
- Erdei F.**, 1957: Futóhomok. – Budapest, 242 p.
- Erdei F.**, 1961: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái. – Földr. Közl. 9. p. 201–221.
- Erdei F.**, 1965: Történelmi lecke a tanyákról. – Kortárs, 9. p. 1966–1972.
- Hoffman T.**, 1967: A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. – Ethnographia, 78. p. 129–137.
- Kerék M.**, 1964: Szükség van-e a tanyák felszámolásából származó átmeneti településformákra? – Településtervezési Tájékoztató, 2. p. 26–50.
- Kóczyán Z.**, 1969: Kecskemét és a kecskeméti járás tanyai településeinek egyes kérdései. – „A területi statisztika néhány elméleti és gyakorlati kérdése” c. kötetben, Budapest, Statisztikai Kiadó, p. 137–157.
- Kovacsics J.**, 1960: A felszabadulás után alakult új községek fejlődése. – Állam és Igazgatás, p. 1–11.
- Kovacsics J.**, 1969: Bács-Kiskun megye településszerkezete. – „A területi statisztika néhány elméleti és gyakorlati kérdése” c. kötetben, Budapest, Statisztikai Kiadó, p. 119–136.
- Közszegfalvi Gy.**, 1968: Alföldi mezővárosok fejlesztési lehetőségei és problémái. – Városépítés, 1. p. 7–9.
- Közszegfalvi Gy.**, 1972: A mezőgazdasági településhálózat fejlődésének néhány kérdése. – Városépítés, 4. p. 28–30.
- Lettrich E.**, 1968a: Kecskemét és tanyavilága. – Földrajzi Tanulmányok, 9. 125 p.
- Lettrich E.**, 1968b: Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. – Földr. Közl. 17. p. 21–39.
- Lettrich E.**, 1969: The Hungarian tanya system: history and present-day problems. – Studies in Geography in Hungary 5. p. 151–168.
- Major J.**, 1962: A külterületi lakott helyek vizsgálatának településhálózati vonatkozásai. – Településtud. Közl. 14. p. 3–19.
- Mészáros J.**, 1971: Szolnok megye tanyarendszerének változásai. – Jászkunság, p. 45–57.
- Mocsár G.**, 1966: Megint a tanyák közt. – Tiszatáj, 20. p. 198–208.
- Perczel K.**, 1960: Településhálózatunk fejlesztéséről. – Valóság, 3. p. 53–436.
- Perczel K.**, 1964: Gondolatok a szocialista faluhálózat kifejlesztéséről. – Állam és Igazgatás, 14. p. 903–918.
- Perényi J.–Faragó K.–Major J.**, 1962: Szempontok a mezőgazdasági jellegű települések és tájak tervezéséhez. – Műszaki Kiadó, Budapest, 212 p.
- Petri E.**, 1966: Szarvas és környéke tanyás településrendszerének problémáiról. – Földr. Ért. 15. p. 347–370.
- Petri E.**, 1969: The collectivization of agriculture and the tanya system. – Studies in Geography in Hungary 5. p. 169–182.
- Szabó K.**, 1935: Kecskeméti tanyák. – Kecskemét, 50 p.
- Szabó L.**, 1966: A tanyakérdés alakulása a felszabadulás óta. – Acta Acad. Paedagogical Szegediensis, p. 115–125.
- Varga J.**, 1964: Bács-Kiskun megye települési viszonyai és fejlesztési problémái. – Kiskunság, p. 44–48.
- Vágvölgyi A.**, 1968: Tanyák a Tiszatájon. – Tiszatáj, 22. 646–649.
- V. Tajti E.**, 1956: A szóránytelepülések fejlődésében és a külterületi lakosság lélekszámában bekövetkezett változások a Duna–Tisza közén. – Földr. Ért. 5. p. 71–78.

A TANYÁS TELEPÜLÉSRENDSZER MAI PROBLÉMÁI*

A „tanyakérdés” több mint félszáz éves. 1912–13-ban a Magyar Gazdaszövetség kezdeményezésére indult meg a szervezett helyzetfeltáró vizsgálódás. 1921-ben a kecskeméti tanyai kongresszus felvonultatta a „tanyakérdés” szaktekintélyeit; különböző szempontokból behatóan tanulmányozta a tanyás településrendszer problémáit. E témának a két világháború között hatalmas irodalma keletkezett. Etnográfusok¹ és statisztikusok,² geográfusok³ és szociológusok,⁴ közigazgatási szakemberek,⁵ történészek,⁶ agrárközgazdák, politikusok figyelme fordult a tanyák felé. A külterületi iskolahálózat sűrítésétől s néhány közigazgatási intézkedéstől (ekkor vált önálló községgé Bucsa, Pusztaszer, Jakabszállás, Kelebia, Tompa, Eperjes, jegyzői kirendeltségeket szerveztek) eltekintve, vajmi kevés történt s történhetett a felmerült gondok orvoslására.

A felszabadulás után az 1949-ben életre hívott Tanyai Tanács munkája, a tanyavilág életére messzemenő befolyást gyakorló gyökeres változások – földosztás, a mezőgazdasági cselédek, bérlők megváltozott helyzete, majd a termelőszövetkezetek szervezése – s a radikális közigazgatási beavatkozás nyomán a tanyavilág gyors s problémamentes megszűnésére számítottak. Érthető, hogy átmenetileg csökkent az érdeklődés a tanyák iránt. Majd a hatvanas években nyilvánvalóvá vált, hogy a tanyafelszámolódás folyamata több évtizedre terjedhet, meglepő s váratlan kitérők bukkantak fel, s az eltérő adottságok következtében körzetről körzetre, nem ritkán kilométerről kilométerre gyökeresen különbözhet a tanyavilág helyzete, sorsa. E felismerés óta mind a tudományos körök, a tudományos irodalom, mind a tervezés, a falu- és várospolitikai gyakorlata s nem utolsósorban a sajtó napirenden tartja a tanyakérdést.

Az elmúlt évtized vizsgálódásai, intézkedései, elismerést érdemlő kezdeményezései és erőfeszítései ellenére a tanyás településrendszer számos égető s olykor kellően meg nem válaszolt kérdést vet fel napjainkban is. Ma hozzávetőleg félmillió ember él tanyákon. Elöntendő, hogy minimális ellátásuk, elfogadható életkörülményeik biztosítása érdekében mennyit és hol, milyen formában érdemes, illetve *kell* áldozni. Ennek érdekében pontosan fel kell mérni a tanyás területek helyzetét s a tanyafelszámolódás várható ütemét.

A tanyafelszámolódás folyamata, a tanyai lakosság elköltözése is sokkal több figyelmet érdemelne. A tanyákról való elköltözés indítékai, üteme, irányai, az elköltözők igényei új lakóhelyükkel szemben ma sem tisztázottak részleteikben. Túlságosan egyszerűnek, kitérőtől, átmeneti formáktól mentesnek tartottuk a tanyák elhagyását, nem is irányítottuk kellően azt. (A tanyaközpontok életre hívásán, néhány mezőgazdasági nagyüzem lakótelep-építke-

*Első közlés: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1974.

zésén, s egy-két tanyás város és község többnyire kampányszerű akcióin kívül alig történt kezdeményezés e téren.) Így nem is használhattuk ki maradéktalanul a tanyai lakosság áttelepedésében rejlő lehetőségeket. Az áttelepülés nem igazodott a befogadó települések igényeihez, a településhálózati tervek célkitűzéseihöz. Jó néhány „félbemaradt falu”, életképtelen tanyaközpont, tanyaközség alakult ki. A beköltözés tovább súlyosbította a befogadó település – többnyire a mezővárosok – városrendezési, településfejlesztési gondjait. A városok szélein, szőlőiben, zártkertjeiben az áttelepedők szűkös anyagi lehetőségei, a rusztikus életformához való ragaszkodás, a befogadó település gondoskodásának hiánya oly – Romány Pál megfogalmazásával élve⁷ – városszéli slummokat hozott létre, melyek közel annyi problémát okoznak a városvezetésnek, mint a tanyák. A betelepedés ma is tart; feltétlenül szükséges több „tudatos” elemet beépíteni e folyamatba, biztosítani a szükséges szervezettséget.

Az elmúlt negyedszázadban életre hívott tanyaközségek, tanyaközpontok egyike-másika nem váltotta be a hozzájuk fűzött reményeket. Meg kell vizsgálni e községek helyzetét, életképességét s egyes esetekben a szükséges következtetéseket – az életképtelennek bizonyuló községek kiépítésének feladása, esetleg a községi önállóság megszüntetése stb. – is le kell vonni. Állandó „készenlétet”, vizsgálódást igényel az a tény is, hogy a tanyai települések helyzetére, „gazdasági bázisukra”, az áttelepülés lehetőségeire ható tényezők gyorsan változnak, évről évre bizonyos fokig eltérő háttérrel teremtve a tanyai lakosság gazdálkodásának, a gazdálkodási-települési döntéseknek. (Pl. a mezőgazdasági termékek árának alakulása, egyes termelési ágak gazdaságosságának változása, a háztáji termeléssel kapcsolatos állásfoglalások, intézkedések, a mezőgazdasági nagyüzemek „tanyapolitikájának” változásai, a családiház-építést befolyásoló hitelpolitika stb.)

A tanyás településrendszerű körzetekben a településhálózat egészének tervezése igényli a tanyavilágban végbemenő változások ismeretét. A megoldandó problémák súlya és a megoldás módjaitól való bizonytalanság indokolja a tanyás településrendszerű körzetek további vizsgálatát, s azt is, hogy a tanyavilág főbb problémáit e folyóirat hasábjain áttekintsük. Ösztönzött ezen áttekintésre az is, hogy a tanyakérdés növekvő publicitása ellenére közvéleményünk tájékozottsága meglehetősen hiányos e téren, a köztudatban téveszmék is rögződnek, a napi sajtó információi nemegyszer tévesek, a publicisztika előítéletekkel közelít e kérdéshez. (Erre csak egy példát: a Magyar Hírlap 1972. május 28-i számában Benedek István Gábor a következő mondattal kezdi cikkét: „Egymillióan, még mindig egymillióan élnek tanyán.” Hatásos bevezetés, csak éppen érthetetlen, hogy az 1970. évi népszámlálás eredményeinek közzététele után miként írhatja le ezt a vaskos tévedést oly valaki, aki a tanyai lakosság helyzetéről kívánja tájékoztatni olvasóit. A népszámlálás előzetes adatait tartalmazó kötetből minden fáradság nélkül megállapítható, hogy az egész ország külterületi lakossága 1970-ben csupán 858 ezer fő volt. Ám ebben a számban bennfoglaltatnak a budai szanatóriumok lakói éppúgy, mint az újpesti vízművek, az óbudai téglagyárak, a vasúti őrházak, bányászlakótelepek, nyaralótelepek lakói. Azon a területen, ahol tanyák egyáltalán előfordulnak, nem egészen 600 ezer a külterületi lakosok száma, azonban egy részük itt sem tanyán él. Kertségek, a kellő időben nem módosított belterületi határon túlterjeszkedő városszéli utcák, gátórházak, a mezőgazdasági nagyüzemek lakótelepei kerülnek a külterület kategóriájába. Jelenleg óvatos becslés szerint is félmillió alá csökkent a tanyai lakosság száma.)

A tanyás településrendszer múltja

A tanyák mai helyzetének alakulását messzemenően befolyásolják kialakulásuk, fejlődésük körülményei, helyi különbségei. A tanyák szerepköre ugyanis fennállásuk óta több ízben változott.

A tanyás településrendszer kialakulásának előfeltételeit a XVI–XVII. század teremtette meg. A török hódoltság másfél évszázada alatt az Alföld faluhálózata alaposan megritkult. A hadjáratokat, a török–tatar rajtaütéseket átvészelő, a rabszíjat elkerülő lakosság a nagyobb védeltséget élvező mezővárosokba menekült, melyek mint khászvárosok – bizonyos jogi önállósággal is rendelkeztek. Noha többnyire adóztak a magyar földesuraknak is, polgáraiknak sikerült a feudális kötöttségek alól is kivonni magukat. Az 5–10 ezer lakosú mezővárosok bekebelezték vagy bérbe vették az elpusztult falvakat, pusztákat, így hatalmas határra tettek szert. (Nagykörös határa Vasadtól Cibakházáig terjedt. A kecskeméti határ északi és déli pontja között pedig mintegy 110 km volt a távolság.) A nagy kiterjedésű határban rideg állattartás folyt, csak a városok belsőségének közelében műveltek szőlős- és veteményeskerteket, csekély kiterjedésű szántót. Az egész évben legelőkön tartott állatok télen pásztoraikkal együtt téli szállásokra, a marhának-pásztoroknak némi védelmet nyújtó karámok, földbe vájt vermek vagy nádkunyhók mellé húzódtak. E téli szállások, illetve a körülöttük kialakult mezei kertek – a téli szállások körüli, a telető állatok által trágyázott, szántóművelésbe fogott földdarabok – lettek a tanyák közvetlen elődei.

A tanyák ugyanis *fejlődésük első szakaszában*, a XVIII. században, a XIX. század első felében a határba telepített gazdasági udvar szerepét töltötték be. Ezek kialakulását a mezőgazdasági termelés szükségletei követelték meg. A török kiűzése után a gyorsan növekvő népesség s a gabonakonjunktúra a szántóművelés kiterjesztését, a növénytermelés és az állattenyésztés közötti kooperáció megteremtését követelte. A városok-falvak belterületétől esetenként több tíz kilométerre fekvő szántók a belterületről már nem voltak művelhetők. Viszont a korábbi falurendszer újjáélesztését a mezővárosok mint közösségek is ellenezték, de az egyes polgárok sem akartak a mezővárosokból kiköltözni, mert azok – ha önállóságukat az újra berendezkedő feudalizmus meg is nyírálta – személyi szabadságot, lazább földesúri függést biztosítottak polgáraiknak. Ez az ellentétes irányba ható kényszer hívta életre a sajátos településrendszert: a család állandó otthona a városban volt – a mezővárosi polgár a belterületen bírt ingatlana révén vált a civitas tagjává – munkaképes tagjai a dologidőben költöztek ki a határba, ahol gazdasági épületeket, s szegényes, ideiglenes tartózkodásra szolgáló hajlékot emeltek. Ezek a tanyázóhelyek, tanyák mind társadalmi, gazdasági, mind földrajzi szempontból a mezővárosok részei, nem önálló települések.

A XIX. század közepén, második felében a feudális kötöttségek megszűntek, az ármentesítések nyomán művelésbe vehető földterületek bővülése, a szántógazdálkodás további terjeszkedése nyomán a tanyarendszer általánossá vált az Alföldön. *A tanyákat már állandóan lakták* – ezt a belterjesedő gazdálkodás, az istállózó állattenyésztés elterjedése tette szükségessé – de a kapcsolat az anyatelepülés és a tanyák között változatlanul szoros, formái sajátosak: a tanyák lakói megtartják városi lakásukat, életük egy részét – a hétvégeket, öregségük éveit, vagy éppen az iskoláskort – a városban élik le, a nagycsaládi, rokoni kapcsolatok is ide fűzik őket, továbbra is az anyatelepülés polgárai.

A tanyafejlődés *harmadik fázisában*, a XIX. század végén, századunk elején benépesedtek a távoli puszták, külső legelők, többnyire a városok vagy egyes nagybirtokosok parcellázásai nyomán. A letelepülők – többnyire agrárproletárok – kapcsolata megszakadt az anyatelepüléssel. A szőlő- és gyümölcsstermelés terjeszkedése is a városoktól elszakadt tanyák számát – Erdei Ferenc farmtanyáknak nevezte ezt a tanyatípust – növelte. Ugyanakkor a földbirtok aprózódása, a nagycsalád felbomlása a régi tanyaföldeken is megindította a farmtanyák kialakulását.

A tanyarendszer vázolt funkcióváltozásai területenként meglehetősen nagy fáziskülönbséggel következtek be, s egy-egy falu vagy mezőváros határában is egymás mellett találhattuk a különböző típusú tanyákat. A nyíregyházi tanyák már a XIX. század második negyedében kezdik elveszíteni sajátos kapcsolataikat az anyavárossal, míg a Nagykunságban, a Hajdúságban, a Körös-vidéken még a negyvenes években is léteztek időszakosan lakott tanyák. *E területi különbségek, fáziseltolódások a tanyafelszámolódás mai ütemében, formáiban is kimutathatók.*

A vázoltakból kitűnik, hogy a tanyás gazdálkodási-települési rendszerben mindvégig korszerűtlen termelési és települési viszonyokat látó, a tanyákat „gyarmatoknak” tekintő szemlélet történetiellen.

A tanyás gazdálkodási rendszert tekintve vitathatatlan, hogy:

- a tanyás településrendszer tette lehetővé a XVII–XIX. században a szántóművelés gyors kiterjesztését, a korszerűbb állattenyésztési formák elterjedését;
- a Duna–Tisza közének sívó homokjait a tanyás gazdálkodás keretei között lehetett az állandó készenlétet, felügyeletet igénylő szőlővel-gyümölcsrel megkötni;
- a piacot biztosító mezővárosokkal való szoros kapcsolat a mezőgazdasági ártermelés ösztönzője volt.

Ugyanakkor addig, amíg a tanyák szoros egységet képeztek a mezővárosokkal, falvakkal, s a műszaki-intézményi infrastruktúra a falvakban is igen kezdetleges volt, a tanyák lakói nem kerültek hátrányos helyzetbe a kis falvak lakóival szemben. Sőt! Szoros kapcsolatot tartottak fenn a városokkal, beletartoztak egy feudális kötöttségektől kevésbé terhes közösségbe, mely szerényen ugyan, de polgárosodott, belekapcsolódott az ország vérkeringésébe, támaszul szolgált a függetlenségi-társadalmi mozgalmaknak. A „tanyasi” a városban is „otthon” volt, sőt a várost tartotta igazi otthonának akkor is, ha életének java részét a tanyán élte le.

Még az alföldi mezőváros sem a tespedés, az álmoság, a sötétség oly fészke volt – különösen a XVII–XIX. században –, mint azt elsősorban századunk szépirodalmi alkotásai nyomán gyakran feltételezzük. Igaz, a dunántúli városok építészeti megformálása ma is, a múltban is összehasonlíthatatlanul igényesebb volt, mint az alföldi városoké. Ott barokk utcaképek, emeletes házak, szűk, városias utcák, helyel-közzel várfalak, műemlékek, patina. Itt a terjengős piacteret övező néhány középület mögött falusias házak tengere, istállókkal, ólakkal, a közelmúltig reggel-este a legelőre tartó, onnan hazatérő állatokkal. Igaz, néhány dunántúli város vezető rétegének életmódja külsőségekben-tartalmában is polgárosultabb volt, mint az Alföldön. De Debrecen vagy Szeged irodalmi életéhez hasonló a dunántúli városokban nem alakult ki. Az Alföld kollégiumai, iskolái voltak a nemzeti szellemű oktatás fellegrárai. Az alföldi mezővárosokból rajzottak ki a reformáció prédikátorai, itt működtek nyomdák. A mezővárosok felé nyúltak ki először a vasútvonalak csápjai.

A tanyai lakosság helyzete a századforduló táján vált hátrányossá, amikor a városokhoz fűződő kapcsolatai lazulni kezdtek, s a műszaki-intézményi infrastruktúra a falvakban is kezdett kiépülni. (Amíg a világítás általánosan elterjedt módja a mécses vagy a petróleumlámpa volt, addig a tanyaiak is hasonló „ellátást” élvezhettek, mint a falvakban lakók.) A „tanyakérdés” is ekkor, a századforduló utáni években jelentkezett.

A felszabadulás után, a földosztást követően tovább szaporodott a tanyák száma: rövid néhány év alatt 75 ezer új tanya épült. Néhány év múlva azonban alapvetően megváltozott a tanyavilág helyzete.

– A Tanyai Tanács munkája nyomán, a dunántúli településszerkezet példáját tartva szem előtt, a nagy határú mezővárosok, falvak tanyavilágának jelentékeny részét közigazgatásilag leválasztották az anyatepülésekről, s mintegy 100 új tanyaközség keretébe szervezték. Többségük minden tömörülést, falumagot nélkülözött megszervezésekor. Közintézmények szervezésével, építésével, házhelyosztással, a külterületen életbe léptetett építési tilalommal szorgalmazták a falumagok kialakulását, a tanyák felszámolódását. Hozzávetőleg 280 ezer külterületi lakosra terjedt ki e változás. Jó néhány további tanyaközpont helyét jelölték ki, elkészültek a fejlesztési tervek, építési területet, házhelyeket alakítottak ki, néhány középület meg is épült, de e központok közigazgatási önállósítása később elmaradt.

Tovább lazultak a tanyák–anyatepülések közti hagyományos kapcsolatok (ehhez többek között a belterületi lakóházak államosítása is hozzájárult). Kihatásaiban a fentieknél sokkal fontosabb volt a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek kialakulása. A gazdálkodás központjaivá a nagyüzemek majorjai váltak, s ezzel párhuzamosan a tanyák gazdasági funkciói csökkentek. E változásokat figyelembe véve a tanyarendszer gyors megszűnésével számoltak a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején. Noha 1949 és 1960 között mintegy 190 ezer fővel csökkent a statisztikailag kimutatott külterületi népesség az alföldi megyékben, ez csupán 20%-os fogyást jelentett, vagyis a tanyavilág csak az első lépéseket tette meg a felszámolódás – a vártnál hosszabb s több kiterővel tarkított – útján. A tanyarendszer „rendellenes” viselkedését több tényező váltotta ki:

- a mezőgazdasági tulajdonviszonyok és üzemi keretek csak a hatvanas évek elején szilárdultak meg, közben az egyéni gazdálkodás több ízben ismét teret nyert;
- a vártnál lényegesen nagyobb szerepet töltött s tölt be a háztáji gazdálkodás; a termelősövetkezetek is hosszú időn keresztül – napjainkban is – támaszkodtak a családi munkaszervezési formákra, illetve a tagok saját termelőeszközeire, ami a tanyák gazdasági szerepkörének – összeszűkülött bázison ugyan – fennmaradását biztosította;
- az újonnan létesített tanyaközpontok kiépítése a kezdeti lendület után vontatottá vált: az új falvak kevés vonzerőt gyakoroltak a tanyai lakosságra;
- az ötvenes években szélesre nyitott „agrárrolló”, a mezőgazdasági jövedelmek alacsony szintje miatt az áttelepedés gyakran anyagi akadályokba ütközött.

A hatvanas évek elején ismét új viszonyok közé került a tanyavilág. A mezőgazdaságban véglegesen uralomra jutott a szocialista nagyüzemi gazdálkodás: az üzemi keretek megszilárdultak. A termelősövetkezetek anyagi megerősödésével, a nagyüzemi üzemszervezés elterjedésével párhuzamosan a gazdaságok is szorgalmazták a tanyák felszámol-

lását. A mezőgazdaság szocialista átszervezése a tanyavilágban is megindította a foglalkozási átrétegződést. Mindennek – legalábbis elméleti megfontolások alapján – a tanyafelszámolódás felgyorsulását kellett eredményeznie.

A tanyafelszámolódás méretei 1960–1970 között

a) 1960 és 1970 között 188 ezer fővel csökkent az Alföld tanyás településrendszerű területein a külterületi lakosság. A csökkenés mérete megegyezik az előző dekádéval, a csökkenés *üteme* azonban a külterület elnéptelenedésének felgyorsulását mutatja. Az 1949–1960 között 19,5%-os csökkenéssel szemben 1960 és 1970 között ez az érték 24,4%-ra emelkedett. 1970-ben a külterületi népességszám az 1949. évinek 61%-át tette ki.

A külterületi népességszám csökkenésében számottevő különbségek mutatkoznak a Tiszántúl és a Duna–Tisza közti Homokhátság tanyás vidékei között. A Tiszántúlon 1960 és 1970 között 32,3%-kal, a Homokhátságon csupán 24,0%-kal csökkent a külterületi népesség.

A Tiszántúlon a gyorsabb ütemű tanyafelszámolódás mellett az átlagos ütemtől való eltérések is nagyok. Egyes jellegzetesen tanyás településszerkezetű városokban, községekben a külterületi népesség felére-harmadára csökkent tíz év alatt. (Karcagon 55,5%-os, Gyomán 61,8%-os, Csanádapácán 67,6%-os, Újkígyóson 69,7%-os volt a csökkenés 1960 és 1970 között.) *Mindez a Duna–Tisza közínél alacsonyabb és területileg erősen differenciált tanyai népsűrűséggel párosulva a tanyafelszámolódás előrehaladottságában nagyfokú területi eltéréseket eredményezett a Tiszántúlon.* Míg egyes községek, városok tanyái viszonylag kevés veszteséggel vészték át a tanyafelszámolódás viharait – Békéscsaba, Szarvas, Mezőtúr, Orosháza, Mezőhegyes, Nyíregyháza tanyái –, addig más területeken a tanyavilág megszűnt, legfeljebb hírmondói maradtak a határban (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Jászapáti, Gyoma, Dévaványa, a hajdúvárosok, Kunhegyes, Kenderes, Tótkomlós, a mezőkovácsházi járás községei).

A külterületi népességnek a települések össznépességéből való részesedése viszont egyenletesen csökkent az Alföld egész területén. Miután a Duna–Tisza közén lényegesen magasabb külterületi népességarányt ért a csökkenés, *a különbség a két nagy tanyás településrendszerű országrész között a külterületi népesség arányában is fokozódott.* 1960-ban a Homokhátság lakosságának 42,7%-a élt külterületen, a Tiszántúlon viszont csak 18,7%-a. 1970-re ezek az arányok 38,2, illetve 9,2%-ra csökkentek. A Homokhátságon tehát a lakosság több mint egyharmada ma is tanyai lakos: *a tanyás településrendszer szerteágazó problémái messzemenően befolyásolták a körzet gazdasági-társadalmi életét.* Ugyanakkor a Tiszántúlon a tanyai népesség viszonylagos súlya olyannyira csökkent, hogy ha esetenként komoly gazdasági erőfeszítéseket s fokozott társadalmi, szociális és politikai gondoskodást igényel is a tanyák megléte vagy megszűnésük folyamata, de a terület megoldásra váró gondjai sorában maholnap elveszti vezető helyét.

A tanyafelszámolódás folyamatának más aspektusát tárja fel a külterületi népsűrűség változásának vizsgálata.

A külterületi népsűrűség csökkenésének mértéke is közel azonos a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén. Ha azonban a jelenlegi népsűrűséget az 1960–1970 közötti csökkenés

mértékével vetjük egybe, ismét nyilvánvalóvá válik a tanyafelszámolódás legjellemzőbb vonása: *a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közti Homokhátságon eltérő ütemű a tanyafelszámolódás; a két tanyás nagykörzet fokozatosan eltávolodik egymástól a tanyasűrűség, a tanyai népesség aránya szempontjából olyannyira, hogy a két körzet „tanyaproblémái” már minőségileg különböznek egymástól.*

A századfordulóig közel azonos volt a körzet tanyai népsűrűsége, majd a Homokhátságon a szőlő- és gyümölcsstermelés térhódítása nyomán a tanyásodás gyors ütemben folytatódott, a tanyai népsűrűségben számottevő különbségek adódtak.

A Duna–Tisza közén a tanyai népesség viszonylag kis arányú csökkenése mögött – abszolút mértékben – *jelenős mérvű* elköltözés húzódik meg. Pontosabban fogalmazva nem is beszélhetünk arról, hogy a Duna–Tisza közén a tanyafelszámolódás csekély mérvű, a Tiszántúlon viszont ennek a többszöröse. A területi arányokat figyelembe véve a Duna–Tisza közén *nagyobb mérvű elköltözés* figyelhető meg, mint a Tiszántúlon. A kiinduló állapot különbözősége folytán a csökkenés *arányai és kihatásai* természetesen eltérőek. Nyilvánvaló viszont, hogy a Duna–Tisza közén a tanyán élő népesség ellátása mellett az elköltözéssel kapcsolatos problémák megoldására épp oly gondot kell fordítani, mint a Tiszántúlon.

Ha a tanyán élő lakosság csökkenésének különböző mérőszámait összegezzük, s térképen ábrázoljuk a tanyafelszámolódás ütemét, feltűnő a nyert kép mozaikszerűsége. Stabil tanyavilággal rendelkező községek, városok szomszédságában a tanyafelszámolódás gyors vagy viharos mértékű lehet. Ma már közhelynek számít, hogy a tanyás településrendszer helyzetét, sorsának várható alakulását nem lehet sommásan megítélni; a helyi különbségek számottevőek. Az eltérések kis területeken belül (nem ritkán a települések határrészei között) is rendkívül nagyok, a tanyavilág problémái szinte kilométerről kilométerre változnak. Ez a tény nyilvánvalóvá teszi a tanyákkal kapcsolatos kutatások fontosságát, egyben nehézségeit (gyakorlati célú, „döntéshozókészítő” vizsgálatok esetében községi szintű helyszíni helyztfelmérésre van szükségünk), ugyanakkor a tanyákkal kapcsolatos gazdasági, társadalompolitikai, településhálózat-fejlesztési kérdések igen árnyalt, a helyi adottságokhoz messzemenően alkalmazkógó megközelítést igényli.

A tanyavilág mai állapota

A tanyafelszámolódás ütemében, méreteiben községről községre mutató eltérések utalnak arra, hogy a tanyavilág helyzetében, állapotában is igen számottevő területi különbségek alakultak ki, s a tanyai népesség elvándorlására ható tényezők nagyszámú – esetenként határrészről határrészre változó – kombinációja jön létre.

a) A tanyák mai helyzetét, jövő sorsuknak alakulását mindenekelőtt az ott folyó mezőgazdasági termelés méretei, formái szabják meg. A tanyák gazdasági szerepköre igen különböző; a kisüzemi termelést folytató, az egykori tanyák életét szinte változatlanul konzerváló tanyáktól a nem mezőgazdaságban dolgozók által szükségéből lakott, s *csak* lakás céljait szolgáló külterületi épületekig széles a skála. A közelmúltban látott napvilágot Romány Pál könyve, melyben lényeglátó tömörséggel foglalta össze a tanyák mai gazdasági-

települési funkcióit, a különböző tanyatípusok jellemzőit.⁸ Így felmentve érezzük magunkat e kérdés részletesebb taglalása alól.

Az egyénileg gazdálkodók és a szakszövetkezetek, termelészövetkezeti csoportok tagjainak tanyái – többségük a Romány Pál által kisüzemi tanyaoknak nevezett típusba sorolható – szinte mitsem változtak az elmúlt évtizedek során. A tanya most is a mezőgazdasági termelés fontos központja, sőt az intenzívebbé, sokoldalúbbá váló termelés révén e szerep körük bővült is (fóliás zöldségtermelés, gyümölcs- és zöldségtárolás, bővülő szerszámpark stb.). E tanyák háztartásaiban fennmaradt a család termelési funkciója. De a tanyákat többnyire idős emberek lakják, a fiatalok legfeljebb besegítenek az otthoni mezőgazdasági munkába, fő foglalkozásukat másutt találják meg. A kisüzemi tanyák családjainak jövedelmi viszonyai, a tanyák termelési színvonala igen különböző.

Az idős tulajdonosok „szaktudása” a termelés fejlődésével nem tart lépést, nehézkesen, lassan tájékozódnak a piaci viszonyokról, a gyakran változó „gazdasági szabályozókról”. Egyre nehezebben, egyre kisebb eredménnyel birkóznak a földdel. De maradnak; megszokták a tanyai életet, s többnyire lehetőségük sincs az elköltözésre. De maradnak a szerencsésebb összetételű – fiatalabb családtagokkal is rendelkező – családok is, ha szövetkezeti tagok, esetleg egyénileg gazdálkodnak. Ők ugyanis keményen dolgozva, hajlékonyan alkalmazkodva a változó körülményekhez, lehetőségekhez, kiemelkedő jövedelemhez juthatnak. Egy-egy tanyán élő család jövedelme elérheti az évi százezer forintot is. A magas jövedelem elsősorban a szőlő-, gyümölcs-, esetleg zöldségtermelésből származik. Másutt, de jóval ritkábban az állattartásból, tenyésztésből. Az anyagi jólét többnyire a tanyaépületen is meglátszik; a tilalmakkal, bírságokkal is dacolva bővítik, modernizálják, de legalábbis jó karban tartják azt. Nem ritka az új tanya építése sem. A nyíregyházi tanyabokrokban megszokott látvány a hagyományos formájú régi tanya mellé épített modern, többszobás családi ház. Az elektromos vezetékeket akkor is beépítik, ha a tanya villamosítása csak a távolabbi jövőben remélhető. A kisüzemi tanyák kapcsolatai – ártermelésük, értékesítésük következtében – többnyire szorosak a környező falvak, városok belterületével.

E tanyatípus legelterjedtebb a Duna–Tisza közén, Cegléd, Kecskemét, Kiskőrös, Kiskunhalas, Szeged környékén, Nyíregyháza határában; itt találjuk a termelészövetkezeti csoportok, szakszövetkezetek zömét is. A Duna–Tisza közí Homokhátság mezőgazdaságilag művelt területének negyedét művelik e csoportok. Így e tanyák zöme a szőlő- és gyümölcstermelő területeken található. A termelészövetkezeti csoportok, szakszövetkezetek a tanyafelszámolódást sürgető „tanyapolitikát” sem folytatnak. Mindez azt eredményezi, hogy a „kisüzemi” tanyák megszűnése igen lassú folyamat.

A termelészövetkezeti tagok tanyáinak helyzete igen különböző. Többségük mezőgazdasági szerepköre továbbra is jelentős, piacra is termelnek. Ahol a termelészövetkezetben a tényleges nagyüzemi termelés feltételei korlátozottak, ott a családi művelés jelentősége növekszik, s ezzel együtt nő a tanya szerepe is. A „háztáji” tanyákon folyó termelés azonban már szoros kapcsolatban áll a nagyüzemi gazdaságokkal, az ott folyó termeléssel. Innen származik az állattartáshoz szükséges takarmány java része, a szövetkezet osztja ki földjét részes művelésre. Különösen a régi telepítésű szőlők és gyümölcsösök esetében gyakori ez az üzemszervezési forma; ezek a szőlők ugyanis nagyüzemi módszerekkel nem művelhetők meg. A „közösből” származó jövedelem nagysága szintén befolyásolja a ta-

nyán folytatott termelést és az elköltözés ütemét. Az alacsony részesedést nyújtó, gyenge termelőszövetkezetek tagjai a háztáji gazdálkodásban keresik anyagi boldogulásukat. Ugyanakkor a nagyüzemi munkaszervezési formákat alkalmazó – többnyire szántógazdálkodást folytató – szövetkezetekhez tartozó tanyák mezőgazdasági szerepköre ma már csekély. Sok helyütt 200 négyszögölben szabták meg a tanyatelek nagyságát; a háztáji földet nem a tanyák körül jelölik ki. S ha az ilyen tanyák valamilyen okból nem tartanak nagyállatot, akkor a tanya alig több lakóhelynél.

A fejlett nagyüzemi módszereket alkalmazó üzemek területén a korszerű termelésnek a tényleges gátjává váltak a tanyák (a gépi művelés, vegyszerezés, öntözés stb. akadályozása). A gazdaságok többnyire tudatos „tanyapolitikával” kívánják a tanyafelszámolódást gyorsítani. (Noha újabban egyes munkaerőgondokkal bajlódó gazdaságok fékezni igyekeznek a tanyai lakosság elvándorlását – ha azok saját dolgozók –, mert az áttelepedés többnyire munkahely-változtatással is jár.)

Vannak aztán olyan tanyák is, melyeket már nem mezőgazdaságilag laknak. Számuk nem is csekély; a tanyákon élő keresők negyedének már nem a mezőgazdaság nyújt megélhetést. A külterületen élő, nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya az alföldi mezővárosok esetében elérheti az ötven százalékot is (e statisztikailag kimutatott arányhoz azonban külterületnek minősülő, igen eltérő jellegű településrészek – beépült zártkertek, szőlők, üdülőterületek, nemegyszer a lassan változó belterületi határokon túlnövő várostest utcai – adatai is hozzájárulnak). A foglalkozási átrétegződés következménye, hogy számos tanya nem áll közvetlen kapcsolatban a mezőgazdasággal. E tanyák „termelési szerepköre” azonban különböző. Az egyik tanya lakói „második műszakban” nem kevés leleménnyel, szorgalommal használják ki a tanyájuk nyújtotta lehetőségeket. Ha a tanyáról a városi munkahely elfogadható módon megközelíthető, akkor a tanyán elérhető mellékjövedelem konzerválhatja a tanyát. Egy Nyíregyháza tanyás külterületén végrehajtott vizsgálat szerint van ugyan összefüggés a foglalkozási szerkezet s az elköltözni szándékozók aránya közt, ám a költözni óhajtok száma messze elmarad a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya mögött:

A nem mezőgazdasági lakosság aránya	A költözni szándékozó háztartások aránya
60% felett	11,3%
46–60%	6,5%
20–40%	6,1%
20% alatt	4,0%

Ahol a városi munkahely megközelítése nehézkes, ott a foglalkozási átrétegződés természetesen sietteti az elköltözést.

A városok közelében szaporodnak azok a tanyák, melyekbe – egykor gazdájuk elköltözvén, elhalálozván – a város felé igyekvők költöztek be más, jobb megoldás híján. Olykor e tanyák lassanként a város családi házas, kertés övezetébe olvadnak, olykor csak átmeneti lakásul szolgálnak.

b) A tanyai lakosság demográfiai viszonyait – mindenekelőtt a kedvezőtlen kormegosztást s a foglalkozási átrétegződést – gyakran a tanyafelszámolódás *meghatározó*

tényezőjének tartják. Az 1970. évi népszámlálás adatai nem igazolták egyértelműen a tanyai lakosság – általánosan feltételezett – elöregedését.

Megye	Korcsoportok							
	0-14		15-39		40-59		60-x	
	Bel- terület	Kül- terület	Bel- terület	Kül- terület	Bel- terület	Kül- terület	Bel- terület	Kül- terület
Csongrád m.	19,7	21,2	34,7	33,6	24,8	26,6	20,8	18,9
Békés m.	20,8	23,2	34,3	34,7	25,2	25,5	19,7	16,6
Hajdú-Bihar m.	24,2	30,0	36,5	37,0	22,8	21,0	16,5	12,0

A tanyai (külterületi) népesség minden tanyás megyében fiatalosabb korösszetételű, mint a belterületi népesség. Ez a kormegoszlás a tanyarendszer virágkorában természetes volt; a tanyán a munkaképes korú népesség élt, a munkából kiöregedő gazdák „hazaköltöztek” a városba. Feltehetően ez a gyakorlat ma is él. A tanyán lakó produktív korú népességhez viszonyítva a természetes szaporodás magasabb, mint a belterületen, ami szintén javítja a korösszetételt. Mivel a 60 éven felüliek aránya feltűnően alacsony a külterületen, az a feltevés, hogy a tanyák felszámolódása a „kihalás” függvénye lenne, nem látszik megvalósultnak.

c) Eltérő a tanyavilág helyzete térbeli elrendeződése szerint is; az egymáshoz és a dűlőutakhoz viszonyítva minden szabályosságot nélkülöző „szórt” tanyák helyzete a legnehezebb; ezek akadályozzák leginkább a nagyüzemi gazdálkodást (az összefüggő táblák kialakításának korlátozott lehetősége), ezek érzik leginkább az utak hiányát, ezeket a tanyákat nem lehet, vagy csak igen nagy költséggel villamosítani. Az „út menti tanyák” az országutak, dűlőutak mellé húzódnak, s helyenként zárt sort, tanyautcákat alkotnak (Szarvas, Békés, Békéscsaba környéke). Nyíregyháza s néhány szabolcsi község határában 10–25, sőt ötven faluszerűen egymás mellé épített tanyaépület alkot egy-egy „bokrot”. E tanyák közlekedése, közművesítése már könnyebben megoldható. Egyes mezővárosok, nagyobb falvak szőlőiben, kertségeiben a tanyák úgy megsűrűsödtek, hogy – a jelenleg is folyó építkezések nyomán – laza kertes, családi házas övezetté változtak.

d) A tanyák és anyatelepüléseik közti hagyományos és sajátos kapcsolatok meglazultak. A tanyai lakosságnak mindössze 5–6%-a rendelkezik valamely település belsőségén lakóházzal, lakással. (Egy reprezentatív felvétel talált oly községet, ahol még a tanyai háztartások 20%-a megőrizte az egykori osztott település sajátosságát, a bel- és külterületi lakóházat.) Ugyanakkor a mezővárosokhoz, az anyatelepülésekhez fűződő „nem materiális” kapcsolatok ma is élnek, hatnak (rokoni, ismerősi kapcsolatok, s különösen az idősebbek körében a városhoz tartozás tudata). Azokban a körzetekben, ahol a tanyák csak a közelmúltban alakultak át állandó letelepedésű szóróványá – mindenekelőtt a Tiszántúlon –, az egykori kapcsolatok nagymértékben befolyásolják az elköltözés irányát. A megfigyelések szerint az elmúlt évtizedekben létrehozott tanyaközségek területéről az elvándorlók 70–85%-a az egykori anyatelepülés belterületére költözött át, s a még tanyán élők a jövőben is oda szándékoznak költözni. Ez a jelenség egyik-másik fiatal alföldi községünket hozta nehéz hely-

zetbe: tanyái elnéptelenednek, de a belterületük népessége alig növekszik; az áttelepülők a mezővárosokba igyekeznek.

e) Az anyatelepüléshez fűződő kapcsolatok lazulása, a tanyáknak állandó lakóhellyé válása s a lakófunkció növekvő szerepe hátrányossá tette a tanyai lakosság helyzetét. Ma még mintegy 160 ezer lakást nyújtanak a tanyák. Négyötödük a felszabadulás előtt épült. Műszaki állapotuk, felszereltségük a falusi lakóházakkal sem hasonlítható össze. Ennek oka csak részben magyarázható a korszerűsítés akadályaiával (a közművesítettség gátjai), a tanyai lakosság igénytelenségével (?), s a várható elköltözés miatt a tanyák felújításának, korszerűsítésének szükségtelenségével. Jelentős szerepe volt a tanyai lakásállomány leromlásában, elavulásában a külterületen érvényes építési tilalomnak, a támogatás (hitelek, kölcsönök) megtagadásának. A tanyai lakások korszerűtlenségét bizonyító adatok felsorolása felesleges. De meg kell jegyeznünk, hogy ahol a tanyák fennmaradásával kell számolni, ott a tanyai lakások minősége, felszereltsége jelentősen javítható. Ugyanakkor azok a feltevések, melyek a tanyákról való elköltözés legfőbb okát a tanyák leromlott állapotában látták, véleményünk szerint felületes megítélésen alapultak. A tanyák állapota leromlott, mert lakói költözni szándékoztak, bizonytalanok sorsuk alakulásában. Ahol a tanyán maradás mellett döntöttek, s ennek a lehetőségéről is megbizonyosodtak, ott – vállalva az esetleges bírságokat is – megindult a tanyák korszerűsítése, sőt újak építése.

f) A tanyafelszámolódás ütemének helyi különbségei feltűnően szoros kapcsolatban állnak a tanyakialakulás területi sajátosságaival, a tanyás települési rendszer kialakulásának idejével, a tanyafejlődés fázisainak területi különbségeivel.

Azokon a területeken, ahol az elmúlt két évtized alatt a tanyavilág megszűnt, ahol csak hírmondóik, szétzilált utóvédük lelhető fel, ott a tanyarendszer rövid történelmi múltra tekintett vissza, többnyire csak ritkán ülték meg a határt a tanyák (Bácska, a Duna-völgy, a Körösök vidéke). A Nagykunságban, a hajdúvárosok határában, a Jászságban szabályos tanyás települési-gazdálkodási rendszer alakult ki, ám tanyáik jelentékeny része a tanyafejlődés kezdeti fázisaira jellemző funkciókat töltött be (csak ideiglenesen lakottak, elsősorban az állattenyésztés s nem a szántógazdálkodás üzemi központjai, tulajdonosaik a városok belterületén is rendelkeznek lakóházzal). E tanyatípusnak a tanyafelszámolódást kiváltó tényezőkkel szemben csekély volt az ellenállása; a tanyavilág szétzilálódása már az ötvenes években megindult.

A legellenállóbbnak azokban a körzetekben mutatkozik a tanyavilág, ahol az anyatelepülés és a tanyák kapcsolata már évtizedekkel ezelőtt meglazult, a tanya gazdáinak állandó lakóhelyévé vált (Duna–Tisza köze, Nyíregyháza környéke).

A tanyák életét még számos tényező befolyásolja. Eltérő a mezőgazdasági nagyüzemek, a városok, községek tanyapolitikája. Igen szoros a kapcsolat a földhasznosítási formák – szántó, rét, legelő, gyümölcs, szőlő – s a tanyák helyzete, illetve az elköltözés mértéke közt. A szőlő- és gyümölcsstermelés konzerválja a tanyát. Számításaink szerint a szőlő és gyümölcsös területi részesedése és a tanyai lakosság csökkenése közti korreláció együtthatója $-0,81$, tehát a kapcsolat igen szoros. A szőlő- és gyümölcsstermelés területén, a Duna–Tisza közén egy több ezer főre terjedő adatgyűjtés szerint a tanyai lakosság 53–54%-a érzelmileg nem fordult szembe a tanyával; a Tiszántúlon ez az arány csupán 33,3%.

A tanyavilág jövője

A tanyás gazdálkodási-települési rendszer a mezőgazdaság szocialista viszonyai között *elvilleg* elvesztette létalapját. Területenként eltérő mértékben ugyan, de csökkent a tanyák gazdasági bázisa. A tanyák jelenlegi állapotának, a tanyai lakosság elköltözésében mutatkozó különbségek ismeretében nyilvánvaló az is, hogy a tanyarendszer jelenleg nem egységes képződmény. A területi különbségek élesen kirajzolódnak, s az eltérések természetesen messzemenően befolyásolják a tanyák jövőjének alakulását az egyes körzetekben.

A tanyafelszámolódásra ható tényezők sokfélesége, kombinációik számtalan lehetősége miatt csak az egyes községek, sőt az egyes határrészek viszonyait figyelembe véve adható megnyugtató kép a tanyák sorsának alakulásáról. Amikor a jelenlegi külterületi népsűrűséget s az 1960–1970 között tapasztalt elvándorlást egybevetve kiszámítjuk a tanyavilág megszűnéséhez szükséges időt (a külterületi népsűrűség 5 fő/km² érték alá való csökkenéséhez szükséges időt), *tisztában kell lennünk azzal, hogy csak a területileg differenciált tendenciákat ismerjük meg, e számítások a tervezés követelményeit nem elégítik ki.* A Tiszántúl 138 tanyás települése közül (ezek külterületi népsűrűsége 1970-ben elérte, meghaladta az 5 fő/km² értéket) hetvenháromban a jelenlegi csökkenés ütemét előre vetítve 10 éven belül megszűnik a tanyarendszer, további 38-ban két évtized szükséges ehhez. Csupán néhány Szabolcs megyei községben (ahol viszont a tanyarendszer a Duna–Tisza közéhez hasonlít) és Békés megye Gyulától Szarvasig húzódó keskeny sávjában bizonyul várhatóan hosszabb életűnek a tanyavilág.

Tájegység	A tanyás települések száma	A tanyafelszámolódáshoz szükséges idő, év							
		-10		10,1–20,0		20,1–30,0		30,1–	
		db	%	db	%	db	%	db	%
Duna–Tisza köze	103	11	10,7	19	18,4	22	21,4	51	49,5
Tiszántúl	138	73	53,9	38	27,5	15	10,9	12	8,7
Duna-völgy	18	8	44,4	6	33,3	1	5,6	3	16,1
Alföld	259	92	35,5	63	24,3	38	14,6	66	25,6

Tanyapolitikánk kialakításánál, a feladatok meghatározásánál tehát *a tanyavilág további bomlásának tényéből kell kiindulnunk, figyelembe véve, hogy ez a folyamat területileg rendkívül differenciált, helyenként igen lassú.* Az Alföld egész területén nem lehet egységes módszerekkel, elképzelésekkel közelíteni a tanyákhoz.

A tanyavilág bomlásának adminisztratív gyorsítása nem lehet célunk. Egyes körzetekben és termelési ágakban a tanyákhoz kapcsolódó háztáji termeléshez, a családi művelési formákhoz az egyéni érdekeltség mellett jelentős társadalmi érdekek is fűződnek. *Azokon a területeken, ahol a tanyavilág tartós fennmaradásával kell számolnunk, gondoskodni kell a tanyákon maradó lakosság életkörülményeinek javításáról.*

Ugyanakkor a községekbe, városokba való áttelepedést támogatni, irányítani kell, tervszerűen kihasználva a korszerűbb településhálózat kialakításának így nyíló lehetőségeit.

Ezen alapelvek megvalósítása érdekében:

– *Részleteiben kell ismernünk a tanyavilág mai helyzetét.* A tanyás terület egészére kiterjedő, községi részletességű vizsgálatok nélkül megalapozott tanyapolitikát folytatni

nem lehet. (Tudomásunk szerint most folynak egy több megyére kiterjedő vizsgálat előkészületei az Építési és Városfejlesztési Minisztériumban.)

– A *betelepedés irányítása érdekében* felül kell vizsgálnunk eddigi elképzeléseinket; *egyenként vizsgálatot érdemelnek a felszabadulás után életre hívott tanyaközségek*. Ezek egyike-másika életképes településsé fejlődött, ám nem egy közülük kialakulása kezdeten megrekedt, néhány középület, egy-két belterületre minősült tanya alkotja a községet. Közben – különösen a Tiszántúlon – az új községek tanyáiról a lakosság jelentékeny hányada elköltözött, így többé nincs is meg a reális lehetősége életképes települések kialakulásának. Példaként említhetjük Nagykopáncs esetét. Az Orosháza közelében fekvő községet 1960-ban 944 fő lakta, közülük alig néhány élt a belterületen. Egy évtized alatt több mint ötszáz fő hagyta el a tanyákat; a tanyai népesség 52,6%-kal csökkent. A tanyákat elhagyók többsége azonban nem a község belterületére költözött, így Nagykopáncs lakossága ma már az 500 főt sem éri el, s ennek alig 10%-a (46 fő!) él a belterületen. Aligha tévedünk, ha a község majdnem teljes elnéptelenedését s közigazgatási önállóságának megszűnését tételezzük fel. A hasonló helyzetű tanyaközségek elnéptelenedése, vagy közigazgatási önállóság nélküli kis lakóteleppé való alakulása az egykori mezővárosi településszerkezet bizonyos fokú feléledését jelentené, azzal a különbséggel, hogy a mezőgazdasági termelés központjai nem a tanyák, hanem a nagyüzemek majorjai lennének.

– A külterületeken folyó építési tevékenység irányítását eddig szinte kizárólag építési tilalmakkal kívánták megoldani. Mindenekelőtt a „külterület” megítélését kellene differenciálni. A külterületeken a hagyományos tanyák mellett egyre több a mezőgazdasági nagyüzemek mellett felnőtt lakótelep. Kialakulásukat az építési hatóságok többnyire gátolni igyekeztek, a gazdaságok viszont szorgalmazták. E lakótelepek kialakulását nem kellene fékezni. Közművesítettségük megoldható – a gazdaságok majorjaival kooperálva többnyire magasabb szinten, mint a tanyaközségek belterületén –, modern mezőgazdasági lakótelepekké válhatnak, a nagyüzemek szilárd törzsgárdát alakíthatnak ki lakóikból.

– Ugyancsak felül kellene vizsgálni azoknak a külterületi szőlőknek, gyümölcsösöknek, kertségeknek az elbírálását, amelyeket a jelenleg is folyó építkezések laza kertes, családi házas negyedekké változtatnak. A jelenlegi tilalmak ellenére folyó szabálytalan építkezés, az elemi közművesítés hiánya gyakran igen szegényes külvárosi telepekké változtatja e kertségeket. Az alföldi városokat övező „kertségek” építési tilalom alá helyezésével a tömör, zárt belterületek felé kívánták a beköltöző tanyaiakat terelni. Viszont a laza beépítésű, *de rendezett, minimális közművesítettséggel ellátott* kertségek a modernizálódó városszerkezetbe, településhálózatba is beilleszthetőek, kellemes környezetet biztosítanak lakóiknak, s a tanyaiak rusztikusabb igényeinek is megfelelnek. Hasonló elbírálás alá eshetnének a tanyabokrok, tanyautcákká zárt útmenti tanyák is. Tudomásunk szerint Kecskemét kezdeményezte kertvárosi település kijelölését Hetényegyházán, a város egykori határából alakult községben. (A községnek Kecskeméthez való közigazgatási visszacsatolását is tervezzük.)

– Sokrétű, körültekintő munkát igényel a belterületre költözők fogadásának előkészítése is (a differenciált telekigények kielégítése, szociálpolitikai kedvezmények nyújtása, hitelpreferenciák, a mezőgazdasági nagyüzemek bevonása a szervezett áttelepedés segítésébe, az áttelepedés lehetőségeinek propagálása stb.).

– Ahol a tanyavilág huzamosabb fennmaradásával kell számolni, ott a tanyán maradó la-

kosság életkörülményeinek javítása elengedhetetlen feladat. A szerteágazó, gyakran speciális feladatok jelentékeny hányadát a helyi szervezeteknek kell megoldani.

– A külterületi lakóházak, a hosszabb ideig fennmaradó tanyák esetében a felújítást, korszerűsítést tiltó rendszabályokat hatályon kívül kell helyezni. Lehetővé kell tenni, s támogatni a tanyák átépítését, s ahol erre mód nyílik, villamosítását. Eddig még azoknak a tanyáknak a villamosítására sem volt lehetőség, amelyek a már kiépített hálózat közelében épültek. Bács megyében pl. mintegy 10 000 tanya villamosítására lenne lehetőség a jelenlegi „normák” mellett is. „Hiánycikkek” esetében – mint pl. a palackos gáz – előnyben kellene részesíteni a tanyai területeket. Az iparnak, kereskedelemnek fokozott figyelmet kellene fordítani a speciális tanyai igények – pl. telepes tv-készülékek, egyedi áramforrások – kielégítésére. Az ipar és a kereskedelem ilyen irányú törekvéseit központilag is „dotálni” kellene.

– Az útviszonyok javítását, kis teljesítményű, de egész évben járható úthálózat kiépítését a mezőgazdaság igényei is megkívánják. A „mozgó szolgáltatások” bevezetése, működésük rendszeressé tétele elősegítheti az alapfokú ellátás biztosítását. A közlekedési lehetőségek fejlődése, a motorizáció további terjedése egyébként is lényegesen csökkentheti a szolgáltató intézményektől való eltávolodás hátrányait.

– Biztosítani kell a tanyai gazdálkodás (általában a háztáji termelés) eszközökkel, speciális kisgépekkel, szolgáltatásokkal való támogatását. A tanyai gazdaságok jelentékeny része – mindenekelőtt a Duna–Tisza köze homokterületein – kedvezőtlen természeti adottságok mellett gazdálkodik. Érdekeltségük s lehetőségeik fokozása a termelés növekedését, a szőlő- és gyümölcskultúrák felújítását, korszerűsítését eredményezheti.

Meg kell ismertetnünk a tanyai lakosságot a tanyavilág általános és helyi problémáival, az e problémák megoldására tett és tervezett lépésekkel. Biztosítani kell, hogy maga a tanyai lakosság is aktív részese legyen a tanyapolitikának.

A „tanyakérdés” még mindig – sőt ma fokozott mértékben – helyet kér az ország megoldandó problémái között. Az intenzív gazdaságfejlesztés és társadalmi fejlődés időszakában nem hagyhatók figyelmen kívül a tanyavilág kérdései sem, ha „csak” félmillióan élnek is ott. Előítéletek, indulatok, türelmetlenség nélkül kell türelmetlenül keresnünk azokat a megoldásokat, melyek mind a társadalom, mind pedig a tanyai lakosság számára elfogadhatók, megvalósíthatók.

JEGYZETEK

1. **Györfly István:** A magyar tanya. – Földrajzi Közlemények, 1937.
Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyák. – Kecskemét, 1926.
Márkus Mihály: A bokortanyák népe. – Budapest, 1935.
2. Kecskemét mint tanyaváros. – Magyar Statisztikai Szemle, 1935.
3. **Mendöl Tibor:** Szarvas földrajza. – Debrecen, 1928.
Mendöl Tibor: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. – Földrajzi Közlemények, 1939.
4. **Erdei Ferenc:** Magyar tanyák. – Budapest, 1942.
5. **Kiss István:** A magyar tanyai közigazgatás és a tanyapolitikai vázlata. – Budapest, 1932.
Alsó L.–Benisch A.–Mártonffy K.: A tanyai közigazgatás rendezése. – Budapest, 1937.
6. **Szabó István:** A debreceni tanyarendszer kialakulása. – Föld és Ember, 1929.
Papp László: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. – Szeged, 1936.
Márkus István: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. – Kecskemét, 1943.
7. **Romány Pál:** Mai tanyák. – Valóság, 1972. évi 12. sz.
8. **Romány Pál:** A tanyarendszer ma. – Kossuth Könyvkiadó, 1973.

KRASZNOKVAJDA – EGY ALSÓFOKÚ KÖZPONT (?) GONDJAI A CSEREHÁTON*

A magyarországi faluállományt az elmúlt negyedszázadban mélyreható változások érték (a tulajdon- és üzemi viszonyok gyökeres átalakulása, a foglalkozási átrétegződés, az intézményhálózat koncentrálódása, a művi környezet átalakulása, mindezek következtében a falusi lakosság életformájának átalakulása). E folyamatok egyidejűleg, településtörténeti mértékkel mérve viharos gyorsasággal, s területileg igen differenciáltan zajlanak, lehetőséget nyújtva igen nagy számú területi típus, variáns létrejöttére. Ennek ellenére a falusi települések átalakulását földrajzi szempontból csak nagy vonásokban ismerjük (*Sárfalvi B.*, 1965; *Lettrich E.*, 1965; *Beluszky P.*, 1965; *Enyedi Gy.*, 1975). Az analitikus vizsgálatok, egyes települések „esettanulmányai” pedig majdnem teljesen hiányoznak az újabb magyar településföldrajzi irodalomból. Ez a feltűnő hiány is ösztönzött Krasznokvajda földrajzi vizsgálata néhány eredményének közreadására. Vizsgálatainkra a hátrányos helyzetű területek kutatásának keretében került sor; ezért *nem törekedtünk hiánytalan, monografikus település- és gazdaságföldrajzi elemzésére*, hanem figyelmünket elsősorban a falukörzet hátrányos helyzetének okaira, megnyilvánulási formáira és következményeire fordítottuk. (Az is tény viszont, hogy a falvak életének majd minden összetevője kapcsolatban áll a hátrányos helyzettel.)

Krasznokvajdának és falukörzetének¹ helyzetét

- a munkahely-koncentrációktól és a városi központoktól való elzártság,
- ebből következően az egyoldalú mezőgazdasági tevékenység (amelyet kedvezőtlen természeti adottságok mellett folytatnak),
- az alacsony lélekszám, ebből következően az intézményellátottság alacsony színvonalra, s végül mindennek következményeként
- a nagyfokú demográfiai erózió jellemzi.

A falukörzet helyzetéből adódott vizsgálatunk *célkitűzése*: fel kívántuk mérni a falvak helyzetének alakulását kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági jellegű vidékeken, aprófalvas településszerkezet mellett, *s számba kívántuk venni a településfejlesztés lehetőségeit a lakosság életkörülményeinek kedvezőbbé tétele terén.*

¹ Krasznokvajda falukörzetén a továbbiakban a közös tanács irányítása alá tartozó községeket, Krasznokvajdát, Büttöst, Kányt, Keresztétét, Pamlényt, Perecsét és Szászfát értjük.

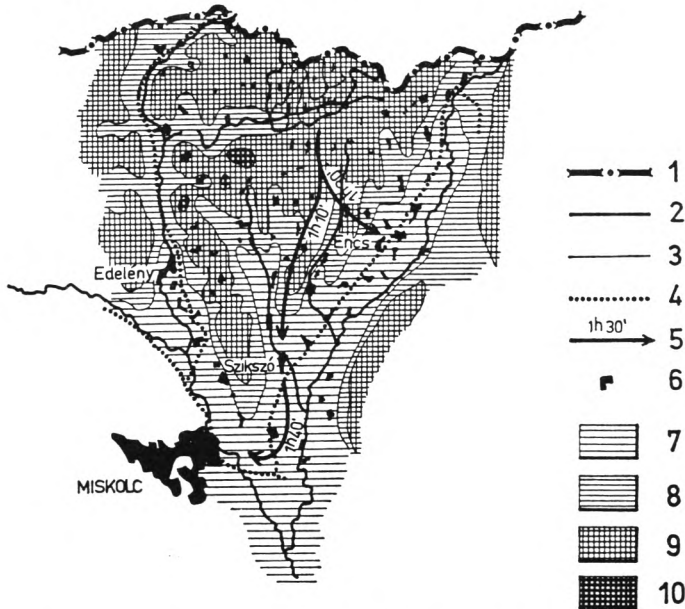
* Első közlés: Földrajzi Értesítő, 26. évf. 1977. 3–4. szám, p. 349–386.

A falukörzet általános jellemzése

A falukörzet az encsi járás ÉNy-i szögletében, a magyar–csehszlovák határ mentén fekszik; a falvak belsőségei 200–210 m tszf.-i magasságban, a Cserehát vizeit összegyűjtő Rakaca-patak és mellékvizeinek völgytalpára települtek. A dombság tetősíntje 270–290 m magasan húzódik. A természeti adottságok a mezőgazdasági termelésnek, mindenekelőtt a szántógazdálkodásnak nem kedveznek; a termőtalaj kifejezetten gyenge, a termőterület mozgalmas térszínen fekszik (1. ábra).

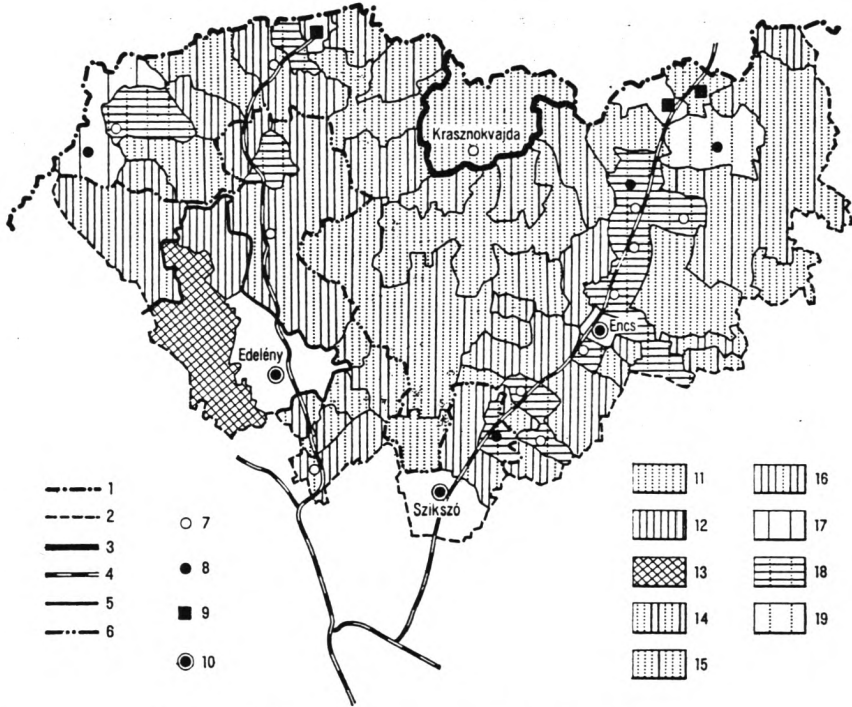
A terület természetes kijárata a Rakaca és a Bódva völgyén keresztül Edelény, ill. a Sajó völgye felé nyílik; a közigazgatási és forgalmi kapcsolatok azonban a Hernád-völgy forgalmi tengelye felé orientálják. Az iparilag fejlett Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az ipari tevékenység erősen koncentrált, az ipar térszerkezete merev. A gazdaság térszerkezetéhez igazodva a megye települései négy zónába sorolhatók:

- az agglomeráció magterületéhez (az Ózd–Kazincbarcika–Miskolc–Leninváros-tengely ipari göcai, az azoktól csak közigazgatási határokkal elkülönített, de a munkahely-településekkel messzemenően integrálódott községek);
 - a belső lakóhelyövhöz;
 - a külső lakóhelyövhöz (amely a forgalmi folyosók mentén az ipari göcöktől messze eltávolodik; a Bódva völgyében az országhatárig, a Hernád völgyében Encsig,
 - s végül az ingázási övezeten túli, egyoldalúan mezőgazdasági jellegű övezetbe.
- Krasznokvajda egyértelműen ez utóbbi zónába sorolható (2. ábra).

1. ábra. A krasznokvajdai falukörzet fekvése

- 1 = országhatár; 2 = a falukörzet határa; 3 = községhatár; 4 = vasútvonal; 5 = a központok időtávolsága;
 6 = települések; 7 = tszf.-i magasság < 150 m; 8 = 151–250 m tszf.-i magasság;
 9 = 251–350 m tszf.-i magasság; 10 = tszf.-i magasság > 351 m

2. ábra. Településhálózati sajátosságok Krasznokvajda környékén

- 1 = országhatár; 2 = járáshatár; 3 = falukörzethatár; 4 = vasútvonallal; 5 = az ipari agglomeráció magterületének határa; 6 = a belső lakóöv határa; 7 = számottevő tercier funkció; 8 = jellegmeghatározó tercier funkció; 9 = közlekedési funkció; 10 = városok, városi jellegű települések; 11 = agrárfalvak; 12 = lakófalvak; 13 = ipari települések; 14 = vegyes funkciójú falvak (a jelmagyarázatban agrár-lakófal); 15 = agrárfalu másodlagos lakófunkcióval; 16 = lakófalva másodlagos agrárfunkcióval; 17 = vegyes funkciójú falvak (jellegmeghatározó lakófunkció); 18 = vegyes funkciójú falvak, jellegmeghatározó funkció nélkül; 19 = vegyes funkciójú falvak (jellegmeghatározó az agrárfunkció)

A falukörzetben a községek átlagos lélekszáma nem éri el a 300 főt; legnépesebb a közös tanács székhelye, Krasznokvajda 600 lakossal, míg Keresztétén 1970-ben mindössze 120-an éltek. A településszerkezet a távolabbi környéken is hasonló; a Csereháton a falvak átlagos lélekszáma 510 fő. Hiányoznak azok a népesebb települések, amelyekben – spontán folyamat eredményeként – megtelepedtek volna az alapfokú intézmények. 2000 főnél népesebb település nincs a körzetben, az 1–2 ezer lakosú települések is a folyóvölgyekbe húzódtak. Így a Cserehát 70 egynéhány községe egyveretű tömböt alkot, amelyben az elaprózódott településszerkezet minden következménye fellelhető (a lokális funkciójú intézményhálózat kiépítetlensége, rossz forgalmi feltártság, szűk munkaerőpiac, részben ezek következtében a lakosság elvándorlása, a depressziós folyamatok eredményeként a művi környezet vontatott fejlődése stb.). A homogén településszerkezetű és -hálózati területen nem alakultak ki az alapfokú hálózati egységek – a falukörzetek –, a községek a társadalmi-gazdasági autarchia fokán álltak. E zárt egységeken a munkaerő-felesleg – ingázás formájában való – kirajzása ütött először rést az ötvenes években (ez a hatás, mint látni fogjuk, Krasznokvajdán nem volt jelentős); azonban ez sem segítette elő a települések integrálódását a Csereháton, ill. távoli centrumok felé orientálta azokat. Csak a közös tanácsok szervezése, majd a több községet egyesítő termelőszövetkezetek kialakulása indította meg erősebben a „kristályosodási folyamatot”, az autarch egységek integrálódását, a falukörzetek kialakulását. E folyamat a Csereháton nemcsak fiatal, hanem számos problé-

ma nehezíti, teszi vontatottá, s az eredményt kérdésessé (a falukörzetek alacsony lélekszáma, a „köz-pontok” kiépíthetlensége, a forgalmi kapcsolatok hiányosságai stb.).

Nehezíti a falukörzet helyzetét kedvezőtlen forgalmi fekvése, rossz közlekedési adottságai.

A falukörzet közlekedési helyzete

A Cserehát magja a vasútépítések nyomán igen kedvezőtlen helyzetbe került; a trianoni határmegvonás után Krasznokvajda és a környező falvak 6–7 óránnyira kerültek a legközelebbi vasútvonaltól. Nemcsak a lakosság életkörülményeit, a társadalom mobilizálását, hanem a gazdasági élet alakulását – piactávolságok, a mezőgazdaság szerkezete, munkabérek stb. – is messzemenően befolyásolta a forgalmi helyzet. Az autóbusz-közlekedés kiépültével (megteremtésének első lépéseit a 30-as évek végén tették meg; a járat Kassa felé teremtett kapcsolatot) a forgalmi zártság oldódott, de a falukörzet közlekedésföldrajzi helyzete *relatív*e romlott, s ma az országban a legrosszabbak közé tartozik. Bekötő úttal valamennyi község rendelkezik, ezek állapota azonban annyira elhanyagolt, hogy személygépkocsiközlekedésre alig alkalmasak. A falukörzet mintegy 600 háztartása közül 44 rendelkezik személygépkocsival, 80 motorkerékpárral, tehát a forgalom zöme a tömegközlekedési eszközökön bonyolódik le.

Valamennyi községet bekapcsolták az autóbusz-hálózatba. Az *autóbuszjáratok vonalvezetése és menetrendje elsősorban a városok, a vasútállomások felkeresését szolgálja.*

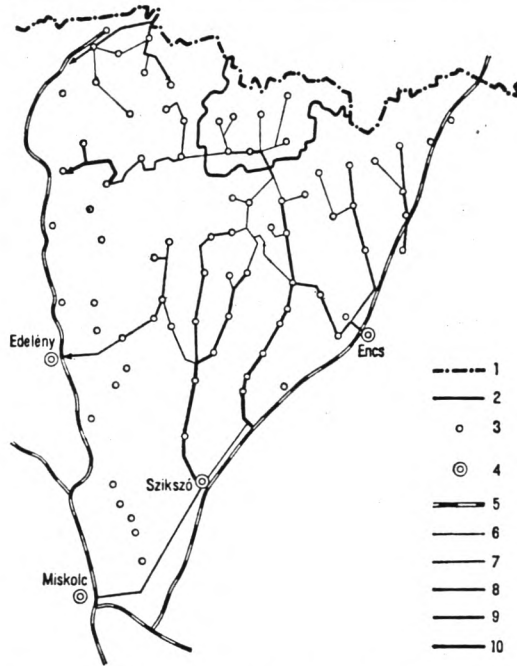
E városi központok távolsága nem szélsőségesen nagy. A járási székhely, Encs távolsága 29–35 km, a járási székhely szintű funkciókkal rendelkező Szikszóé 37–43 km, s Miskolc is csak mintegy 60 km-re fekszik. *E távolságadatok ismeretében meglepőek – megdöbbentőek! – a központok időtávolságai (1. táblázat).*

A költségtávolság szintén nem lebecsülendő, s megszűri a központok felé irányuló forgalmat (Miskolc 48–54 Ft-ért kereshető fel, a legközelebbi elemi központ költségtávolsága 26–32 Ft). *A falukörzet rendkívül hátrányos forgalmi helyzete azonban mindenekelőtt az alacsony járatsűrűségben és a járatok időbeli megoszlásában rejlik (3. ábra).*

1. táblázat

A központok időtávolsága tömegközlekedési eszközökkel
(perc)

Községek	Központok		
	Encs	Szikszó	Miskolc
Krasznokvajda	90	70	99
Bütös	81	98	127
Kány	93	101	130
Keresztéte	110	85	114
Pamlény	130	96	125
Percse	138	76	105
Szászfa	95	74	103

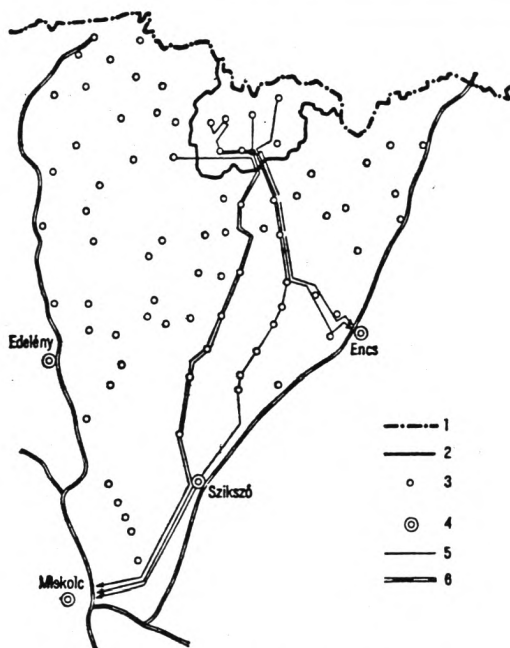
3. ábra. A krasznokvajdai falukörzetből a központba irányuló heti autóbuszforgalom
 1 = országhatár; 2 = falukörzethatár; 3 = falvak; 4 = központok; 5 = vasútvonalak; 6 = heti 0–20 járat;
 7 = 21–35 járat; 8 = 36–56 járat; 9 = 57–77 járat; 10 = 78–139 járat

Négy község (Pamlény, Keresztéte, Perecse, Kány) zsákutcában fekszik: e kis falvak a megkívánt járatkihasználtsági fok mellett hetente 12–19 járatpárt tudnak életben tartani; tehát napi 2–3 járat érinti e községeket. Krasznokvajdáról heti 37 járat indul. A járatszám – kb. napi 5 járat – nem lenne szélsőségesen kevés, a részletesebb menetrendi adatok azonban további problémákat vetnek fel. A járatszámot az ún. „iskolabuszok” emelik meg; a központokba induló járatok száma kisebb (4., 5. ábra). Pamlényből, Perecséről, Keresztétéről, Kányból átlagos munkanapokon egyetlen (!) járat indul a központok valamelyikébe, kizárólag a hajnali órákban.

A külvilág számára a falukörzet szinte elérhetetlen. Legkorábban Encsről indul autóbuszjárat Krasznokvajdára 13 órakor; egy és háromnegyed órai utazás után érhető el a falukörzet, de természetesen aznap már nem lehet onnan visszautazni.

Ilyen közlekedési viszonyok mellett a város–falu közötti kapcsolatok a feltétlenül szükséges, kényszer jellegű utazásokra korlátozódnak; ugyanakkor irreális kíváncságnak lenne pl. a városok kulturális vagy szórakozási célú felkeresése. E közlekedési helyzet miatt a központok és a falvak szerves, egységes egészként való fejlesztése elképzelhetetlen. A környező központok bármilyen irányú városi fejlődésének remélt kisugárzása megtörik a közlekedés elégtelensége miatt.

Tovább rontja a falukörzet helyzetét, hogy az elérhető központok – Szikszó és Encs – csak a városi szerepkörök alsó fokán álló intézmények egynémelyikével rendelkeznek, azok is megoszlanak a két központ között. E központok városi múltja jelentéktelen, lélekszámuk csekély – Encsé alig 3000 fő –

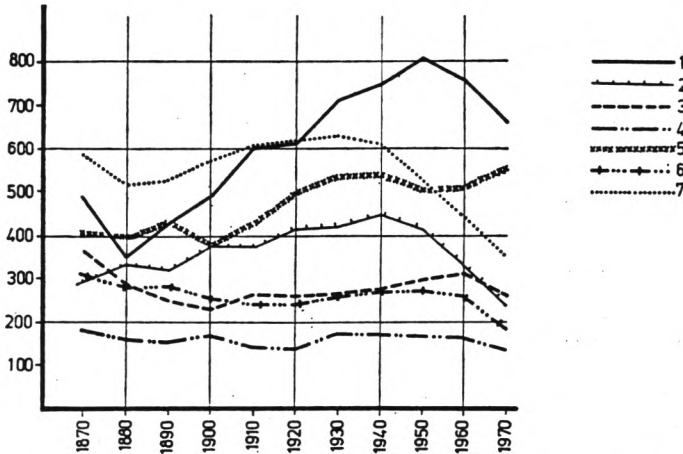
4. ábra. A krasznokvajdai falukörzetből a központba irányuló autóbuszforgalom hétköznap, tanítási szünetben
 1 = országhatár; 2 = falukörzethatár; 3 = falvak; 4 = központok; 5 = autóbuszjáratok; 6 = vasútvonalak

, járulékos városi jegyeik szinte teljesen hiányoznak. Iparuk ma még nem számottevő, noha Encs továbbbi iparosítása folyamatban van, s a Cserehátra gyakorolt hatása leggyorsabban épp a munkaerővonzása révén erősödhet. „Munkába járásra orientált” közlekedésszervezés esetén még Krasznokvajda is Encs napi ingázási körzetébe kerülhet. A városi központok hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy az encsi járás az ország egyik leghátrányosabb helyzetű térsége legyen.

A falukörzet demográfiai helyzete

A falukörzet vázolt kedvezőtlen helyzetének legszembetűnőbb következménye a demográfiai erózió, amely a községek életét meghatározó tényezővé lépett elő.

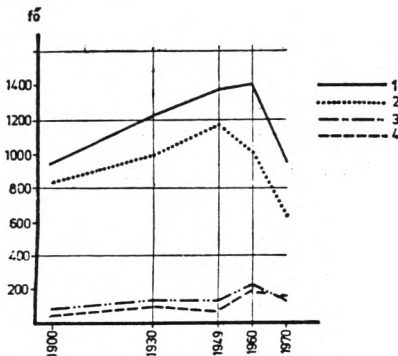
A XVIII. sz. gyors benépesülése nyomán már a XIX. sz. első felében elérte a lakosság a terület el-tartóképesége által szabott felső határt. A XIX. sz. során a népességszám stagnált (1828-ban 2543, 1900-ban 2475 főt írtak össze), miközben 1870 és 1880 között az utolsó tömeges halálózással járó kolerajárvány következtében mintegy 12%-kal csökkent, majd ismét lassan növekedett egészen 1941-ig (6. ábra). A XIX. sz.-ban évtizedenként 7–10%-os vándorlási veszteség érte a körzet falvait, de ezt a magas természetes szaporodás (15,0–17,5%) ellensúlyozni tudta. A kormegoszlás fiatalo-sabb volt az országos átlagnál, a munkaképes korúak aránya ezért nem érte el az országos átlagot. Ez a fejlődési tendencia fennmaradt a II. világháborúig. A körzeten belüli különbségeket részben a köz-igazgatási szerepkör különbségei (Krasznokvajda körjegyzőség székhelye lett), de mindenképp az agrártársadalom eltérő rétegződése okozta; a kisparaszti (birtokos) rétegek túlsúlyával jellemezhető községek már a két világháború között túljutottak népesedési csúcson.

6. ábra. A lakosságszám változása a falukörzet községeiben 1870–1970 között
1 = Krasznokvajda; 2 = Büttös; 3 = Kány; 4 = Keresztéte; 5 = Pamlény; 6 = Perecse; 7 = Szászfia

A mai állapothoz vezető folyamatok az ötvenes évek elején gyorsultak fel, következményeik viszont a hatvanas években mutatkoztak egyértelműen.

Az ötvenes években mindenekelőtt a munkaerőpiac alakulása befolyásolta a népesedési helyzetet. A mezőgazdaság kollektivizálási kísérletei egyrészt felszínre hozták a rejtett agrártúlnépesedést, másrészt a parasztság egyes rétegeiben létbizonytalanságot idéztek elő. Ezzel egyidejűleg nőtt meg ugrásszerűen a Sajó menti iparvidék munkaerő-szükséglete. A foglalkozási átrétegződés viszont a falukörzet esetében a lakóhely-változtatást is szükségessé tette a napi munkába járás nehézségei miatt. Ugyanakkor a beköltözés lehetőségei még korlátozottak voltak. Az „átrétegződők” zöme előzőleg a mezőgazdaságban dolgozott, s a paraszti életformához, a „kétlakiság” előnyeikhez való ragaszkodás is mérsékelte az elvándorlást.

7. ábra. A keresők számának változása a falukörzetben 1900–1970 között
1 = összes kereső; 2 = mezőgazdasági keresők;
3 = egyéb keresők; 4 = ipari-építőipari keresők

Az említett ellentétes hatások eredője végül is 628 fős vándorlási veszteség volt (1949. évi népesség 21%-a vándorolt el), s ezt a vándorlási veszteséget a természetes szaporodás már nem tudta pótolni; a falukörzet lakossága 220 fővel, 7,4%-kal csökkent. Az ingázási nehézségek és az elvándorlás ellenére az ipari keresők száma megduplázódott, nőtt a terciér szektor keresőinek és az összes keresőknek a száma (7. ábra). A foglalkozási átrétegződést az ingázási nehézségei és a helyi nem mezőgazdasági munkaalkalmak szűkössége visszafogta; a mezőgazdasági keresők részesedése 84%-ról csupán 71%-ra csökkent.

A falvak között differenciálódás indult meg;

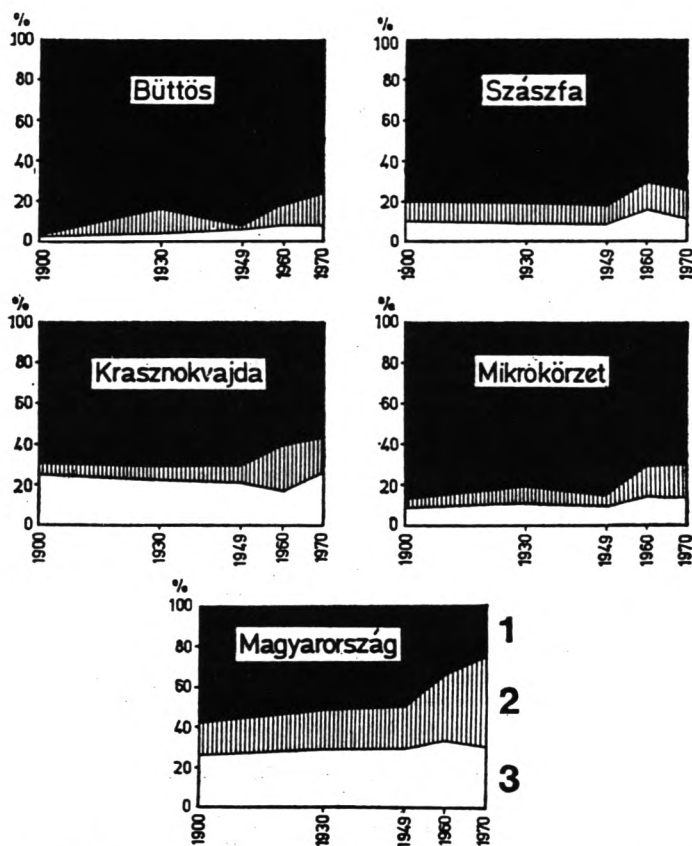
Pamlényban és Szászfán – e két kisparaszti-kisnemesi falut rázta meg leginkább a mezőgazdaság átszervezése – már az elvándorlás következményei is tapasztalhatók: a 22–25%-os veszteség mellett a természetes szaporodás 5–6%-ra esett vissza, a népesség 16–20%-kal csökkent. A többi faluban a magas természetes szaporodás némiképp ellensúlyozta a hasonló arányú elvándorlás következményeit.

Az ötvenes években tehát:

– szemben az előző évtizedekkel, a magas természetes szaporodás ellenére megindult, s egyre gyorsuló ütemben folytatódott a népesség fogyása;

– egyre inkább felszínre kerültek a fokozódó elvándorlás kedvezőtlen következményei; a demográfiai struktúra torzulni kezdett;

– az elvándorlást fékező tényezők következtében a falukörzet eltartóképessége és a lakosságszám közti egyensúly nem állt helyre; továbbra is fennmaradt az adott gazdasági struktúrához viszonyított túlnépesedés.

8. ábra. A falukörzet és néhány községének foglalkozási átrétegződése 1900–1970 között
1 = mezőgazdasági keresők; 2 = ipari-építőipari keresők; 3 = egyéb keresők

A hatvanas-hetvenes években a munkahely-koncentrációk fogadóképessége növekedett, a családok többségében megteremtődtek a saját erőből való áttelepedés anyagi feltételei. A nagyüzemi gazdálkodás fokozatosan csökkentette a mezőgazdaság munkaerőigényét. 1949-ben közel 1200 keresőt tartott el a mezőgazdaság, 1970-ben 650-et, de a termelőszövetkezetben rendszeresen dolgozók száma 350 körül alakult; a *mezőgazdaságban dolgozók* száma tehát felére-kétötödére csökkent. S noha a nem mezőgazdasági keresők aránya még némiképp növekedett a két népszámlálás között – 28,7%-ról 30,3%-ra –, *számuk csökkent*, a foglalkozási átrétegződés látszólagos (8., 9. ábra). A napi munkabajárás lehetősége gyakorlatilag megszűnt. A munkásjáratokat megszüntették, egyébként is embertelenül nehéz terheket rótt a munkabajárás a falukörzet lakóira (13–14 óras távollét).

A falukörzetben nyilvántartott mintegy 200 ipari kereső hetente-kéthetente jár csak haza lakóhelyére; jelenlétük jobbra csak „statisztikai” jelenlét.

A munkaerőpiac alakulása mellett egyre inkább az életkörülmények színvonala befolyásolja a vándormozgalmat; ez a szempont döntővé válik a munkaképes korba lépőknél, az először munkát vállalóknál. *Az áttelepülés a jövedelmi viszonyokat alapvetően nem befolyásolja*, esetenként rontja (a háztáji gazdálkodásból, a kisegítő gazdaságokból származó jövedelem elmaradása, az áttelepedés költségei stb.). A munkahelyek kínálata természetesen a városokban, az iparvidékeken nagyobb; ám elvándorolnak azok a munkaképes korba lépők is, akik szakmával, középiskolai képzettséggel nem rendelkeznek, s a társadalmi megítélés szerint sem végeznek magasabb szintű munkát új munkahelyükön, mint végezhetnének szülőfalujukban. Az elvándorlás indítékai tehát első renden a falvak nyújtotta kedvezőtlen életkörülményekben keresendők. *Az elvándorlás újkeletű motivációi a lakosságban is tudatosodtak.* (Kérdőíves felméréseink és személyes „interjúink” szerint a költözési szándék okai között ma már mintegy 60%-ban az életkörülményekkel kapcsolatos tényezők szerepelnek; a gyermekek jobb iskoláztatási lehetőségei, a városok közelsége, a lakóhely sorsának, jövőjének bizonytalansága, ennek következtében az itteni „beruházások” bizonytalan jövője, kisebb értéke, az aktív zónákban történő beruházások konvertibilis volta stb.)

A fent vázolt okok következtében 1960-tól az elvándorlás folyamata felgyorsult (11. ábra). 1960 és 1970 között a lakónépességet 1001 fős – az 1960-as lakónépesség egyharmadát kitevő! – vándorlási veszteség érte (2. táblázat).

2. táblázat

A krasznokvajdai falukörzet népmozgalma 1960–1970 között

Község	Lakónépesség		Természetes szaporodás		Vándorlási veszteség		Tényleges fogyás	
	1960	1970	fő	%	fő	%	fő	%
Krasznokvajda	749	619	48	6,4	178	22,1	130	15,7
Büttös	638	511	105	16,5	232	36,4	127	19,9
Kány	363	236	39	10,6	166	45,5	127	34,9
Keresztéte	186	120	7	3,8	73	39,2	66	35,4
Pamlény	333	234	4	1,1	103	31,0	99	29,8
Percse	303	174	15	5,0	144	47,6	129	42,6
Szászfa	400	302	7	1,7	105	26,2	98	24,5
<i>Körzet</i>	<i>2972</i>	<i>2196</i>	<i>225</i>	<i>7,6</i>	<i>1001</i>	<i>33,7</i>	<i>776</i>	<i>26,1</i>

A 7,6%-os természetes szaporodás messze elmaradt ettől az értéktől; a falukörzet lakossága több mint egynegyedével csökkent tíz év alatt.

Míg Pamlányban és Szászfán a nagymérvű elvándorlásnak a demográfiai struktúrára gyakorolt hatása már az ötvenes években érződött, addig a többi község a hatvanas-hetvenes években lépett erre az útra (11. ábra). A vándorlási veszteség is ez utóbbi községekben volt a legmagasabb; Perecsén 47,6, Kányban 45,5 Keresztétén 39,2%. A lakosság közel felének, kétötödének elvándorlása már mélyrehatóan megszabja a községek demográfiai struktúrájának alakulását; az elvándorlás szelektív, elsősorban a munkaképes korosztály vándorol el. Ezért torzul a lakónépesség struktúrája. A szülőképes korosztály arányának csökkenése következtében visszaesett a természetes szaporodás; amíg az ötvenes évekig az évi 20–25%-os természetes szaporodás országosan is kiemelkedő volt, addig a 60-as években már a demográfiai eróziótól legjobban sújtott községekben ez az arány 1–5%-ra esett vissza, a hetvenes években pedig négy községben (Pamlány, Szászfán, Keresztéte, Percse) már természetes fogyása mutatkozott; Pamlányban 13,0, Szászfán 13,5, Perecsén 15,0, Keresztétén 16,5%-os (!) a lakosság évi fogyása.

A népesség korstruktúrája az ötvenes évekig fiatalosabb volt, mint az országos átlag; az 1960-as népszámlálás idején megfelelt annak, az 1970-es adatok szerint viszont már előrehaladt a kedvezőtlen korstruktúra kialakulása (10. ábra). Ez nem is elsősorban az idősök magas arányában jut kifejezésre, noha a 60 éven felüliek részesedése 18,8%, az országos 17,0 és a megyei 14,5%-os aránnyal szemben. Ezeket az értékeket is Bűtös fiatalos korstruktúrája alakítja viszonylag kedvezően; Szászfán 27,3, Pamlányban 24,1, Perecsén 22,7% a 60 éves felüliek aránya. A fiatal munkaképes korúak (ez egyben a szülőképes korosztály) aránya viszont már csak 31,0% a falukörzetben, Pamlányban csupán 24,5, Perecsén 27,0, Szászfán 27,9%. (Az országos és megyei átlag 37,0%, a miskolci járás községeiben 38,8%.) E korösszetétel és a munkaalkalmak szűkössége miatt a kereső-eltartott arány ugyancsak kedvezőtlenül alakul; 100 aktív keresőre 153 eltartott jutott 1970-ben.

A demográfiai potenciálra hatást gyakorló tényezők kedvezőtlen alakulása – az iskolahálózat színvonala, a továbbképzési lehetőségek szűkössége, az igénytelenebb miliő hatásai stb. – következtében is csökken a népességnek mint munkaerőnek az értéke. Nem éri el az átlagot a lakosság iskolázottsági színvonala sem. Krasznokvajdán a 15 évesnél idősebb lakosság 36,3%-a végezte el az általános iskola 8 osztályát; a megyei átlag 45,6%. A falukörzet átlaga – 40,3% – kedvezőbb, mint a tanácssi székhelyé. A 18 évesnél idősebbek közül 4,7% rendelkezett 1970-ben érettségi bizonyítvánnyal, szemben a megyei 9,7%-os és a megyei községeinek 7,7%-os átlagával.

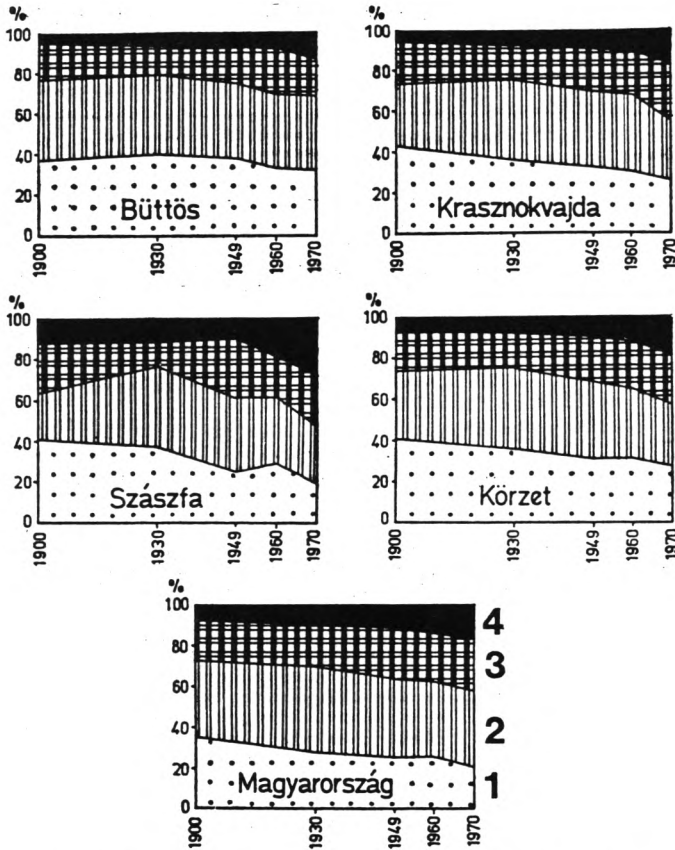
A népesség általános „leromlása” az adatokban nem tükröződik teljes egészében. Az elvándorlás szelektív volta szemmel látható, adatszerűen nem mindig megfogható következményekkel jár, hiszen az elköltözők általában a tanultabbak, a szakmával rendelkezők, a vállalkozó szelleműek, a jó anyagi körülmények között élők, az igényesebbek, az életkörülmények tisztító hatására érzékenyebbek közül kerülnek ki.

A vázolt folyamatok az 1970-es népszámlálás óta – a részleges adatokból kivilágloán – még inkább felgyorsultak (3. táblázat).

A falukörzet demográfiai helyzetét tehát napjainkban a következők jellemzik:

a) Az évtizedek óta ható folyamatok felgyorsulása a hatvanas-hetvenes évekre minőségi változást idézett elő a falukörzet népesedésében; a fokozódó elvándorlás eltorzította a demográfiai struktúráját.

b) A falukörzet népességének – mindenekelőtt Pamlány, Keresztéte, Percse, Szászfán népességének – reprodukáló képessége megszűnt.

10. ábra. A falukörzet és néhány községe korstruktúrájának változása 1900–1970 között
 1 = 0–14 évesek; 2 = 15–39 évesek; 3 = 40–59 évesek; 4 = 60–x évesek

c) Mivel a jelen demográfiai struktúra hatásai évtizedeken keresztül érződnek, az *elneptelenedés folyamata* – hacsak betelepülést, vándorlási nyereséget nem tételezünk fel – *viszafordíthatatlannak* tűnik.

d) A falukörzet lakossága még mindig felülmúlja a terület mezőgazdaságának „eltartó-képességét”, ám – részben a kedvezőtlen kor-, szakmai stb. összetétel miatt – már ma is hiány mutatkozik kvalifikált munkaerőben.

Ezért, valamint szórtsága miatt a látszólagos „szabad munkaerő” nem jelent számottevő telepítési tényezőt.

e) A lakosság alacsonyabb iskolázottsági és szakmai színvonala, az idős korosztály kisebb munkavégző képessége és alacsonyabb keresete, a nyugdíjasok viszonylag kisebb aránya a jövedelmi színvonalat is kedvezőtlenül befolyásolja.

f) Az *elvándorlás következtében állandó és nagyarányú, pénzben is kifejezhető veszteség éri a falukörzetet*, amely az elvándorlók felnevelési költségeit viselte, ám az általuk termelt értékek már másutt jelentkeznek (l. alább).

3. táblázat

A krasznokvajdai falukörzet népességszámának alakulása 1970–1976 között

Községek	Lakónépesség száma					A lakónépesség az 1970. évi januári lakónépesség %-ában			
	1970	1971	1972	1973	1976	1971	1972	1973	1976
Krasznokvajda	619	604	588	568	539	97,6	94,9	91,7	87,0
Büttös	511	508	465	396	338	97,4	90,9	77,5	66,1
Kány	236	225	233	226	193	95,3	98,7	95,7	81,7
Keresztéte	120	109	102	99	92	91,6	85,0	82,5	76,6
Pamlény	234	218	179	151	130	93,2	76,5	64,5	55,5
Perecse	174	163	150	138	115	93,7	86,2	79,3	66,1
Szászfá	302	290	270	248	202	96,0	89,9	82,6	66,8
<i>Körzet</i>	<i>2196</i>	<i>2117</i>	<i>1987</i>	<i>1826</i>	<i>1609</i>	<i>96,4</i>	<i>90,4</i>	<i>83,1</i>	<i>73,3</i>

g) Mindezek következtében a demográfiai erózió a hátrányos helyzet következményéből annak okává lépett elő.

A falukörzet népesedési helyzete végső soron a helyi munkaerőigények ismeretében ítéltető meg; ezt a falukörzetben a mezőgazdaság szabja meg.

A falukörzet mezőgazdasága

Ökológiai adottságok

A mezőgazdasági termelés dombsági jellegű területen folyik. A Rakaca-patak völgytalpa 190–200 m tszf.-i magasságban húzódik; a tetőszint relatív magassága 90–100 m. A laza felszíni képződményeken sűrű völgyhálózat alakult ki, a geomorfológiai kép mozgalmas, azonban a völgyek szélesebbek, oldalai lankásabbak, mint a Cserhát magjában vagy Ny-i peremén. A terület túlnyomó többségét 4–5 m vastag vörösayag, ill. az ebből keletkezett, savanyú kémhatású nyirok borítja.

A terület felszabdaltsága a távolabbi környékhez viszonyítva közepes mérvű. A Rakaca völgytalpa Büttös felett még csak 250–300 m széles, Krasznokvajda alatt mintegy 1–1,2 km-re tágul. Az É-ről beömlő mellékpatakok – Janka-, Perecsei-, Kányi-, Keresztétei-patak – völgysíkjainak szélessége már csak néhány tucat m. A mezőgazdaságilag művelt területnek egytizede esik a gyakorlatilag sík (5%-os lejtőszög alatt) területre. A Rakaca völgy síkja azonban rendezetlen. A völgytalpakon jelenleg rétgazdálkodást folytatnak; a rétek állapota nem kielégítő, savanyú fűvet adnak. A mezőgazdasági területek zöme – mintegy 63%-a – az 5–12%-os lejtőkategóriába tartozó völgyoldalakra esik, de a meredekebb domboldalak jó részét is művelésbe fogták; a szántó 27%-a jut a 12%-nál nagyobb lejtőkategóriába. E területek szántóként való hasznosítása kifejezetten ráfizetéses. A holdankénti termésátlag kenyérgabonából 5,6, kukoricából 6,8, zabból 3,9, pillangósból 7,3 q. A termelőségvetkezett 17%-osnál meredekebb lejtőin az egy kh-ra jutó hozamok 1100 Ft körül alakultak, a ráfordítások viszont elérték a 3000 Ft-ot. E területeken a termelőségvetkezettek évente kb. 2,6 millió Ft veszteséget szenvedtek.

A lejtők hossza a Rakaca bal partján 300–500 m, vízmosásoktól zavartak, az esés vonalak nyugtalan futásúak. A terület nagyobb részét kitevő jobb parti részen a fővölgyre tekintő lejtők hossza eléri a 1,2–1,3 km hosszúságot; a mellékvölgyek felé 350–500 m hosszú lejtők futnak. Esés vonaluk nyugodt, a talajvédő gazdálkodásnak jó lehetőségét biztosítanak.

A völgytalpak kis, öntéstalajokkal fedett foltjaitól eltekintve agyagbemosódásos barna erdőtalajok borítják a falukörzet mezőgazdasági területét. A talajminőséget a talajerózió szabja meg. A mezőgaz-

dasági területnek kerekén felét veszélyezteti az erózió, egyharmada erősen erodált. A talajok – erdő-takaró alatt kialakult – *A* szintje már sehol sem található meg. A terület kb. kétharmadán egy keveredett *A* szinten folyik a termelés; ennek felső 30–40 cm-es szelvényében a humusztartalom 2,2%, 20 cm mélyen viszont már csak 0,4%. Anyaguk tömött agyagos vályog (a terület 50%-a nehéz vályog, 50%-a agyagos kötöttségű), amelynek megművelése nehéz, vízáteresztő képessége kedvezőtlen, viszont az erózióval szembeni ellenállása jó. Így is mintegy 50 t/ha-ra becsülik az évente lepusztuló talaj mennyiségét. A talajok mészből szegények, Ph-értékük 5,4–6,8. Az erősen erodált területeken már a sárgás színű *B* szinten folyik a termelés. A humusztartalom mindössze 1,1–1,4%, a termőréteg sekély: 20–25 cm. A talaj erősen tömött, savanyú. Aranykorona-értéke 4–8. A talajerőpótlás, az ok-szerű talajművelés évtizedek óta nem kielégítő; a talajok leromlottak. Mindezek következtében az ún. talajértékszám 20–30 közötti, vagyis a falukörzet talajainak természetes termőképessége csak 20–30%-a a legtermékenyebb magyarországi talajváltozatokénak.

Az éghajlati adottságok közül a mezőgazdaság szempontjából kedvező az alföldinél bővebb és egyenletesebb megoszlású csapadék (évi átlag 670 mm, a tenyészidőszaké 425 mm; a 75%-os valószínűséggel várható csapadékösszeg 55–60 mm). Az évi középhőmérséklet 8,5°. A mezőgazdasági termelést befolyásoló vízhiány nem lép fel. Viszont a borús, hűvös éghajlat (110 borult nap; évi 1900 óra napsütés, 2800–2850° évi hőösszeg, késői kitavasodás, a tenyészidőszak 14–15°-os középhőmérséklete) jó néhány hőigényes haszonnövény termesztését teszi bizonytalanná, termésátlagaikat ingadozóvá és alacsonyvá.

A vázolt természeti környezet végső soron nem teszi lehetővé a színvonalas, nyereséges mezőgazdasági termelést, noha annak lehetséges – ésszerű! – irányait meglehetősen szűk térre korlátozza. Am jelenleg a mezőgazdaság szerkezete nem felel meg az ökológiai adottságoknak.

A mezőgazdasági termelés színvonala, szerkezete

Az ökológiai adottságok és a mezőgazdaság szerkezete közötti összhang a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben bomlott meg. A század közepéig a rét- és legelőgazdálkodáson alapuló állattartás adta meg a gazdálkodás jellegét. Ezután a gabonakonjunktúra, a magas gabonaárak, a kedvező piac-lehetőségek – a vasúthálózat kiépülése előtt e községek a Felvidék piacain előnyben voltak az Alfölddel szemben –, s nem utolsósorban a növekvő lakosság szükségleteinek kielégítése a legelők, rétek feltörését, a szántónak az ökológiai adottságokhoz képest túlzott terjeszkedését eredményezte, ám ez nem párosult a mezőgazdaság általános korszerűsödésével. A két világháború között a falukörzet mezőgazdaságának helyzete, színvonala romlott. A vasúthálózat kiépülése után forgalmi helyzete – relatíve – kedvezőtlenebbé vált, a trianoni határ felvevőpiacától zárta el e községeket. Értékesítési nehézségek léptek fel; a külterjes gabonatermesztés kevés munkaalkalmat biztosított, a tőkészegény kisgazdaságok nem voltak képesek a termelés modernizálására; a falukörzet községeinek mezőgazdasága visszasüllyedt a naturálgazdálkodás szintjére. Az 1960 után megszilárdult termelőszövetkezeti gazdálkodás nemcsak a kedvezőtlen természeti adottságokkal, hanem e szegényes örökséggel is szemben találta magát. 1970-ben a falukörzet községeinek termelőszövetkezetei egyesültek, s ha a termelési technika fejlődött is, a mezőgazdaság szerkezete alapvetően nem változott napjainkig. 1974-ben azonban Borsod-Abaúj-Zemplén megye ama három szövetkezete közé került, amelyekben a kedvezőtlen természeti adottságok közepette folytatható jövedelmező termelés lehetőségeit kívánják feltárni.

A gazdaság termelése ugyanis jelenleg csak jövedelemkiegészítő, ill. üzemviteli állami támogatással jövedelmező. Jelentősebb felhalmozás híján a kedvezőtlen természeti adottságok technikai ellensúlyozására, szerkezeti változásokra a modellüzemi kísérletek előtt nem kerülhetett sor. 1935-ben a 7 község területének 58,4%-a volt szántó; ma a kb. 5600 ha-os gazdaság művelésági megoszlása hasonló (4. táblázat).

A növénytermesztés szerkezetileg elaprózott; sokféle növényt termesztettek, külön-külön kis területen, ami a fejlettebb termelési technológiák alkalmazását is gátolta; ez is hozzájárult az alacsony termésátlaghoz.

4. táblázat

A krasznokvajdai „Bástya” MgTsz földterületének művelésági szerkezete

Művelési ág	ha	Az összes terület %-ában
Szántó	2970	53,2
Rét	412	7,4
Legelő	1259	22,6
Szőlő, gyümölcsös	185	3,3
Erdő	712	12,5
Művelés alól kivett terület	55	1,0
<i>Összesen</i>	<i>5593</i>	<i>100,0</i>

A szántónak és a gyümölcsösnek mindössze 11%-a részesült szerves trágyázásban. Az 1 ha szántóra jutó összes vegyes műtrágya-hatóanyag 124 kg, az 1 ha mezőgazdaságilag megművelt területre számítva 76 kg.

A fűterület a völgytalpakon és a meredekebb lejtőkön helyezkedik el; a rétek és legelők elhanyagoltak (a lejtőkön kopárosok, a völgytalpakon elvizenyősödés); a fűhozamok alacsonyak (50 q/ha).

Az erdőterület növekszik, a kedvezőtlen összetétel ellenére (a kitermelt fa fele akác, 25%-a tölgy, 15%-a cser, 10%-a fenyő) a 2500 m³-es évi kitermelés mellett az erdőgazdálkodás a szövetkezet számára nyereséges. Mintegy 1500 m³ faanyag helyben kerül feldolgozásra (parketta, csomagolóanyagok). A fakitermelésből az 1 ha erdőre jutó tiszta jövedelem 720 Ft; ezt az értéket a helyi feldolgozás 1400 Ft-ra emeli.

A takarmánytermő terület nagyságához mérten az állatállomány – mindenekelőtt a közös állatállomány – csekély; a mezőgazdaságilag művelt terület 100 hektárjára 16,2, a szántó 100 hektárjára 26,3 számossal jut. Az 1 számossal jutó takarmánytermő terület 4 hektár. Az állatállomány nagyobb hányada (1972-ben az 1967 számossal 1187) a közös gazdálkodással szervezetileg is szabályozott kooperációban levő háztáji gazdaságokban van. A közös állatállomány 60%-a (számossal) szarvasmarha, 32%-a juh. Az állatállomány szétszórtan, korszerűtlen épületekben van elhelyezve; a tartástechnológia színvonalja alacsony, alacsonyak a hozamok is (pl. az évi tejhozam 1510 l). A hizómarha-tartás nyereséges, a többi ágazat ráfizetéssel termelt; a ráfordítások és a bevételek kb. azonosak voltak az elmúlt években.

A mezőgazdaság munkaerőhelyzete

A szövetkezet munkaerőhelyzete ellentmondásos. A tagok száma lassan csökken; rohamosan csökken viszont a dolgozó tagok száma. Ezt mindenekelőtt a tagok kormegoszlása magyarázza. 1970-ben a 659 tag közül 338 volt 60 éven felüli, tehát a tagok 51%-a, közülük is 178 (25%) 70 éven felüli (5. táblázat).

5. táblázat

A szövetkezeti tagok kormegoszlása a „Bástya” MgTsz-ben, 1970

Életkor, év	Tagok száma	Az összes tag %-ban
>70	178	27,0
60-70	160	24,2
45-60	230	34,9
27-45	59	9,0
20-27	27	4,1
<20	5	0,8
<i>Összesen</i>	<i>659</i>	<i>100,0</i>

Részben a kormegoszlás, részben a munkaalkalmak szűkössége, idényjellege következtében a tagság gazdasági aktivitása igen alacsony volt a hetvenes évek első felében.

Viszonylag magas volt az állandó alkalmazottak száma (104 fő). Fél évtized alatt a tagság száma és kormegoszlása kevésbé változott (a 40 éven aluliak aránya 14%!); viszont a nyugdíjasok és a járadékosok számának növekedésével a dolgozó tagok száma 400 fő alá csökkent, közülük is mintegy 100 nyugdíjas. Csökkent (65–70 főre) az állandó alkalmazottak száma is. Jelenleg az 1 dolgozó tagra jutó szántóterület 7,5 ha, mezőgazdaságilag művelt terület 11,9 ha, alacsonyabb, mint a Cserehát átlaga, s messze elmarad a lehetséges értékektől (feltételezve a természeti adottságoknak megfelelő művelésági és vetésszerkezetet, a megfelelő szintű gépesítést).

Így a tagság gazdasági aktivitása napjainkban is alacsony, viszont a korösszetétel, a gépállomány hiányosságai stb. következtében időnként munkaerőhiány mutatkozik, s hiány van szakmunkásokban, középszintű szakemberekben is.

A munkaerőhelyzetnek ez az ellentmondásossága mind a szövetkezetet, mind pedig a falvak lakosságát sújtja. A nyugdíjasok és járulékosok nagy száma, az időskorúak magas aránya, a kellő színvonalú gépesítéssel ki nem védett munkaerőigény-hullámmás alacsony gazdasági aktivitást, s ebből következően alacsony jövedelmeket eredményez. Az 1 tagra jutó, közösből származó jövedelmek a 70-es évek első felében 20 ezer Ft alatt maradtak. Míg egyfelől a munkaerő-kínálat lekötése okoz gondot a szövetkezetnek (ez a munkaerő jórészt szakképzetlen, nagyobb fizikai igénybevételre nem alkalmas, rendszeres munkavégzésre nem lehet számítani), másfelől bizonyos területeken munkaerőhiány jelentkezik. A korszerűtlen körülmények között tartott állatállomány nagy élőmunka-igényű gondozása éppúgy munkaerőhiánnyal küzd, mint a géppark karbantartása, a szállítás, a szakismereket igénylő munkák végzése stb. Mindez a munkaerőigény csökkentésére ösztönzi a szövetkezet vezetőségét (kevésbé munkaigényes vetésszerkezet kialakítása, gépesítés). Ez a törekvés egyfelől csökkenti a terület eltartóképességét, másfelől a tagság kedvezőtlen összetétele miatt nem valósítható meg teljes mértékben. Vagyis a szövetkezet mögött álló „demográfiai háttér” nem kielégítő, egyre növekvő gondot okoz, s kedvezőtlenül befolyásolhatja – különösen a közeljövőben – a termelés korszerűsítését, ugyanakkor a falukörzet lakossága számára sem jelent kellő bázist a szövetkezet, csökkenő munkaerőigényével, jelenleg még alacsony jövedelmeivel. Mindez arra figyelmeztet, hogy a termelőszövetkezet és a falvak (falvak lakossága) között szoros kölcsönhatás áll fenn, s bármilyen fejlesztési elképzelésnél ezt a kölcsönhatást figyelembe kell venni. A falukörzet „demográfiai potenciáljának” alakulása felveti azt a veszélyt, hogy a mégoly jelentős beruházásokkal folytatott mezőgazdasági fejlesztés eredménye is kérdésessé válhat a kedvezőtlen háttér – lakosság, munkaerő, ellátás-szolgáltatás, infrastruktúra – miatt.

A gazdálkodás eredményei

A szövetkezet működése a hetvenes évek első felében veszteséges volt (6. táblázat).

– A gazdálkodás ilyen eredménye mellett a szövetkezet saját erejéből nem volt képes a termelés szerkezetét megváltoztatni, színvonalát tartósan és jelentősen emelni; a „ráfizeteses” állapot újratermelődött.

6. táblázat

A „Bástya” MgTsz gazdálkodási eredményei 1972-ben

Megnevezés	Összeg, 1000 Ft
1. A közös gazdaság termelési értéke üzemviteli állami támogatással	36 262
2. A közös gazdaság közvetlen termelési költsége	25 043
3. A közös gazdaság főágazati és gazdasági általános költsége	9 061
4. A közös gazdaság tiszta jövedelme	2 158
5. A közös gazdaság munkabére	7 685
6. A közös gazdaság bruttó jövedelme	9 843
7. Üzemviteli támogatás	7 124
Ebből jövedelernkiegészítő támogatás	3 882
8. A közös gazdaság tiszta jövedelme állami támogatás nélkül	-4 966

– A szövetkezet a tagság lakóhelyeül szolgáló falvak helyzetének javításában csak mérsékelt szerepet vállalhatott, jövedelemadója csekély volt – a tanács költségvetési bevételeinek 10–15%-a –, nem tudta ellensúlyozni a községek termelésén kívüli kedvezőtlen helyzetét.

A termelőszövetkezeti tagok jövedelme elmaradt az átlagostól (7. táblázat), ami az életkörülmények kedvezőtlen alakulásához ugyancsak hozzájárult.

7. táblázat

A termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak közül származó jövedelme a „Bástya” MgTsz-ben

Jövedelemkategóriák	Tagok		Nyugdíjasok		Állandó alkalmazottak		Családtagok		Összesen
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
6 000 Ft-ig	11	68	66	16	7	2	47	80	298
6 001–10 000 Ft	12	45	11	2	10	1	9	19	109
10 001–15 000 Ft	25	21	3	–	4	2	1	–	56
15 001–20 000 Ft	31	8	–	1	10	2	–	–	47
20 001–25 000 Ft	35	2	1	–	12	–	1	–	51
25 001–30 000 Ft	20	–	–	–	10	–	–	–	30
30 001–35 000 Ft	13	–	–	–	3	–	–	–	16
35 001–40 000 Ft	3	–	–	–	5	–	–	–	8
40 001–45 000 Ft	1	1	–	–	2	–	–	–	4
45 001 Ft felett	3	–	–	–	–	–	–	–	3

A gazdaság középtávú fejlesztési terve

A szövetkezet modellüzemmé nyilvánítása alapvetően megváltoztatta az üzem közgazdasági helyzetét. 1974 és 1978 között (az eredeti tervek szerint) 85 millió Ft-os beruházással kívánják a jövedelmező termelés feltételeit megteremteni (ebből 36,4 millió Ft az állami támogatás, 21,2 millió Ft megyei fejlesztési keret, 10 millió Ft a hitel).

A középtávú fejlesztési terv készítésekor választ kerestek az optimális termelésszerkezetre, az alkalmazandó technológiákra, a szükséges beruházások méretére, e beruházási források optimális felhasználásának lehetőségeire.

A fejlesztés konkrét célkitűzései:

- az állatállomány (szarvasmarha, juh) számszerű növelése;
- a húshasznosítási irány kialakítása;
- az állattartó telepek koncentrálása és korszerűsítése;
- a takarmányszükségletnek saját termelésből való biztosítása;
- egyszerűsített és jól gépesíthető termelési szerkezet kialakítása, korszerű technológiák, géprendszerek bevezetése;
- a művelési ágak helyes arányának kialakítása;
- a talajok tápanyag- és vízgazdálkodási képességének javítása, a talajerózió csökkentése;
- a csökkenő létszámú tagság foglalkoztatása.

A szövetkezet területének műveléségi megoszlása alig változik e terv szerint. A szántó területe 185 ha-ra, 6–7%-kal csökkenne, de csökkenteni kívánják a gyepterület is mintegy 8%-kal, a nagyüzemi gyümölcsös területét 20–22%-kal. A felszabaduló területek erdősítésre kerülnek, az erdőterület 12,5%-ról 19,2%-ra növekszik. Az arányeltolódások csekélyek – egy korábbi, helyi szakemberek által készített fejlesztési terv a szántó 27–28%-os csökkenését tartotta indokoltnak –, a majdnem változatlan arányok mögött viszont nagymérvű területi átrendeződés rejlik. A tervezők célja a szétszórt szántók összefüggő zónába való egyesítése, a meredek lejtőkön a szántóművelés felhagyása, a gépi művelésre alkalmas táblák kialakítása volt. A szántóövezet gerince a tervek szerint a Rakaca völgy-síkjára kerülne; ez a terület majdnem sík; eddig rétek, legelők, vízállásos foltok foglalták el a völgytalpat. E táblákhoz csatlakoznának a mellékpatakok mentén É-felé nyúló táblák. A völgyek közti gerinceket legelők és erdők foglalják el, míg a terület É-i harmadán összefüggő erdő–legelő–rét zóna alakulna ki. Az elképzelés vitatható pontja a völgytalpak szántóművelésbe fogása. A nyers öntéstalajok, a magas talajvízszint, a belvízveszély miatt csak igen hathatós és költséges melioráció után fogható e terület művelésbe (a terv pl. a Rakaca-völgy egyes pontjain alagsövezést javasol, amelynek költsége meghaladja az 1 millió Ft-ot hektáronként), s az itt kialakítható „hideg” szántókon a termelés, mindenekelőtt a hőigényes kultúrák termesztése bizonytalan.

A lényegében változatlan műveléségi megoszlás mellett a vetésszerkezetet lényegesen egyszerűsíti a terv. A cél a takarmányigények helyi kielégítése és a jövedelmezőséget kedvezően befolyásoló búzatermelés növelése. A tervezett vetésszerkezet:

őszi búza a szántó	55,9%-án,	1470 ha,
kukorica a szántó	24,0%-án,	632 ha,
silókukorica a szántó	7,0%-án,	184 ha,
lucerna a szántó	6,0%-án,	157 ha,
gyep a szántó	7,1%-án,	183 ha.

A jelenlegi vetésszerkezethez képest két és félszeresére növekszik az őszi búza, megtízszereződik a kukorica vetésterülete, az évelő pillangósok vetésterülete viszont alig egyharmadára csökken. A tervezett termésátlagok (őszi búzából a talajjavított területen 30 q/ha, kukoricából 40 q/ha, lucernából 160 q/ha) elérése céljából a szántó kétharmadán, 1700 ha-on végeznek kémiai talajjavítást, amelynek – többek között – évi műtrágyaigénye 331 vagon.

A közös gazdaság számosállat-állományát 780-ról 1336-ra kívánják emelni. A szarvasmarha részesedése a számosállat-állományból 60,7%-ról 68%-ra emelkedik. A vegyes tartás helyébe húshasznosítású termelési irány lép. 5000 db-ra (6%-kal) növekszik a juhállomány is. A 100 ha mezőgazdasági területre jutó közös számosállat 29,3%-ra emelkedik (a háztájival együtt 55,6 számosállatra).

A vázolt fejlesztés beruházásigénye (az eredeti terv szerint) 85 millió Ft, ebből 38,8 millió az építési beruházás, 15 millió jutna gépekre, felszerelésre, 25,7 millió meliorációra. Az 1 ha-ra jutó összes beruházás 5 év alatt 15206 Ft (melioráció 4595 Ft, építési beruházás 6935 Ft, gépi beruházás 2689 Ft, forgóeszköz-beruházás 986 Ft/ha).

A jövedelem tervezett alakulása a következő:

1. A közös gazdaság termelési értéke üzemviteli állami támogatással	50,17 millió Ft
2. Közvetlen termelési költség	28,33 millió Ft
3. Főgazdai és gazdálkodási általános költség	9,06 millió Ft
4. Tiszta jövedelem	12,78 millió Ft
5. Munkabér	9,00 millió Ft
6. Bruttó jövedelem	21,78 millió Ft
7. Üzemviteli állami támogatás	4,33 millió Ft
8. Tiszta jövedelem támogatás nélkül	8,44 millió Ft

A vázoltak után úgy tűnhet, hogy e terv végrehajtása alapvetően megváltoztathatja a falukörzet helyzetét (az egy lakosra jutó beruházás 42 500 Ft!). A terv részleteit vizsgálva, valamint a falukörzet általános problémáinak megoldásához való hozzájárulását mérlegelve azonban számos kétely merül fel afelől, hogy a felhasználandó erőforrások optimális eredményt adnak-e? E kérdések egy része a mezőgazdaság körén belül marad, mások a termelőszövetkezeti fejlesztés és a falukörzet helyzete közötti feszültségekre vonatkoznak.

a) A terv célkitűzései között szerepel az üzem természeti és közgazdasági adottságaihoz való alkalmazkodás. A terv javaslatai mégis azt tükrözik, hogy készítésekor a pillanatnyilag érvényben levő gazdasági szabályozó rendszer – többek között az árrendszer – mellett „általában”, az országban bárhol jövedelmező struktúrát kívánnak a gazdaságban kialakítani, ehhez teremtvén meg a feltételeket, olykor a természeti adottságok ellenére (pl. alagszövezés!), s nem a természeti adottságokban rejlő lehetőségek kibontása a cél. Elegendő a közgazdasági szabályozó rendszer néhány változása, s a helyi adottságoktól idegen struktúra problémái felszínre kerülnek. A talajjavító eszközök, a műtrágya, a növényvédő szerek, gépek árának emelkedése máris jelentősen megemelte a beruházás összegét (jelenleg kb. 120–125 millió Ft-ot igényelne az eredeti program megvalósítása), de növeli a későbbiekben is a termelési költségeket, kérdésessé téve a tervezett jövedelmi viszonyok elérését.

b) Ha a termelés fő iránya a hústermelés, akkor a szántó–rét–legelő aránya vitatható; vitatható a völgytalpak szántóművelésbe vonása. Vitatható az a követelmény, hogy az üzemnek önellátónak kell lennie takarmányból; e célt szolgálná a megtízszerezett kukoricatermelés. Ez viszont oly vetésszerkezet vállalását jelenti, amelynek termésátlagai a melioráció után is mélyen az országos átlag alatt maradnak, jövedelmezőségük csak a pillanatnyi árviszonyok mellett biztosított (az üzem talaj- és éghajlati adottságai mellett a kukoricatermesztés oly bizonytalan, hogy jövedelmezősége több év átlagában nem valószínű).

c) Az üzem szempontjából közömbös, de a „modell” adaptálását kérdésessé teszi, hogy a terv a beruházási eszközök volumenét nem korlátozta. Hasonló beruházási eszközök a megye többi, hasonló feltételek között gazdálkodó szövetkezetének aligha állnak rendelkezésére a belátható jövőben.

d) Ugyancsak súlyos probléma marad a szövetkezet és a falukörzet kölcsönhatásának kérdése. Ez a kölcsönhatás, egymásrautaltság a falukörzet esetében rendkívül erős: a szövetkezet az egyetlen termelőüzem a községekben. A helyben foglalkoztatott keresők nyolctizede itt dolgozik, a többiek is jobbára a termelőszövetkezetek dolgozóinak „kiszolgáltatását” végzik. A szövetkezet munkaerőhelyzetének ellentmondásos alakulásáról már szóltunk. A munkaerőhelyzetet nemcsak a gazdaság belső helyzete, annak következményei alakítják – a munkaerő-szükséglet mennyisége és szerkezete, jövedelmi viszonyok,

gépesítettség foka stb. –, hanem a falukörzet általános helyzete, a falvak nyújtotta életkörülmények, a lakosság közérzete stb. A korszerű gazdálkodás fejlett hátteret kíván: a két tényező közötti tartós feszültség a termelésre is visszahat. Ez a feszültség ma is fennáll, de a termelőszövetkezet tervezett fejlesztése után fokozódik. (Nem a jelenség lényege, de jellemző tünet: a falukörzet egyetlen colifertőzés-mentes kútja a szövetkezet szarvasmarhatelepen van, míg a falvak lakói egészségügyileg kifogásolható vízhez jutnak.) Az a feltételezés, hogy falukörzet „vezető ágazatának”, a mezőgazdaságnak a fejlesztése maga után vonja a terület általános fejlődését, aligha reális, ill. oly hosszú idő elteltével jelentkezik e hatás, amely alatt a falukörzet problémái tovább halmozódnak. Így a szövetkezet középtávú fejlesztési tervének a falvak életére gyakorolt hatása meglepően csekély, a községek általános problémáinak megoldása során alig kerül szóba. Hatása a jövőben három vonatkozásban várható:

– Növekszik a falukörzet lakosságának a mezőgazdaságból származó jövedelme; az a hatás azonban – a középtávú terv számadatai szerint – nem lesz jelentős; az 1972. évi 7,68 millió Ft munkabérorösszeg 1978-ra 9,0 millió Ft-ra emelkedne, tehát a növekedés az évi 4%-ot sem érné el. Ezzel párhuzamosan azonban a háztájiból származó jövedelem 1,7–1,8 millió Ft-tal csökkenne, vagyis a lakosság mezőgazdaságból származó jövedelme is valamelyest csökkenne. A tagok, az alkalmazottak számának várható csökkenése következtében az 1 dolgozó tagra jutó jövedelmek azonban emelkednek; ennek tervezett mértéke pontosan nem ismert, mert a terv nem határozta meg a munkaerő-szükségletet. A jövedelmek növekedése nem lesz oly mérvű, hogy az gyökeres változást idézne elő a lakosság életkörülményeiben.

– Csökken a gazdaság munkaerő-szükséglete. A rendszeresen dolgozó tagok és alkalmazottak számát nem tervezték – ezt a tagság foglalkoztatási igénye is befolyásolja –, mindenestre a *rendszeresen dolgozók száma már a közeljövőben 200 fő körül alakulhat, feltételezve a családtagok, a nyugdíjasok és járadékosok esetenkénti munkába állását, ill. a háztáji gazdaságban való ténykedésüket.*

– A szövetkezet gazdasági megerősödése közvetve hozzájárulhat a lakosság életkörülményeinek javulásához (növekvő hozzájárulás a tanácsi költségvetéshez, beruházásokhoz, a szövetkezet szociális, kulturális stb. alapjainak növekedése stb.).

Mindez azonban a mezőgazdaság fejlesztésére fordított eszközökhöz képest szerény eredmény a falukörzet számára, s csak hosszú idő múltán realizálódik. Nagy veszteség a falukörzet lakói, a tervezési szakemberek és a tudomány számára, hogy a mezőgazdaság fejlesztésével párhuzamosan nem kísérelték meg a termelés „háttérének” korszerűsítését, a településhálózat, a közlekedés, az infrastruktúra, az ellátás-szolgáltatás fejlesztését. *Meggyőződésünk, hogy a nagy volumenű beruházás hatékonyabb lett volna, ha a beruházási eszközök egy részét – vagy a szövetkezet fejlesztéséhez csatlakozva pótlólagos eszközöket – a falukörzet általános fejlesztésére fordítják.* (Hogy ennek elmulasztása milyen feszültségeket eredményezhet, elégséges egyetlen adatot említeni: a mezőgazdaság fejlesztési terve szerint a Rakaca-völgy néhány hektárának alagcsövezésére 5 millió Ft fordítható; ez az összeg a 7 falu 25 évi tanácsi beruházási keretével egyenlő!) A falukörzet problémái ma már elsősorban a termelési szférán kívül jelentkeznek.

A települési keretek

E problémák többsége a településszerkezeti adottságokra vezethető vissza. A községkörzet falvainak átlagos lélekszáma már a 300 főt sem éri el. A Cserhát egy tömböt alkotó 75 községe hasonló településszerkezetű; így nem indult meg a falvak közti differenciálódás, nem jöttek létre azok az alsófokú hálózati egységek, amelyek vázát az alapfokú intézmények által kialakított kapcsolatok képezték volna. A színvonalasabb ellátásra való törekvés az elmúlt évtizedben koncentrálódásra készítette az alapfokú intézményeket, ami viszont a kisfalvak funkcionális elszegényedését vonta maga után. A néhány száz lakosú kisfalvak a legalapvetőbb intézmények fenntartására sem képesek, s intézményeiket (iskola, tanács stb.) épp az igények növekedésével egy időben vesztették el.

A településtudomány legtöbb képviselője e jelenségből (s következményeiből, mint a lakosságszám gyors csökkenése, a művi környezet leromlása stb.) azt a következtetést vonta le, hogy falusi településhálózatunk jelenlegi struktúrájával, szétszórtságával nem képes kielégíteni az életkörülményekkel szemben támasztott fokozott igényeket, s nem tud élni a szocialista társadalom nyújtotta lehetőségekkel. A probléma megoldását az aprófalvas településszerkezet felszámolásában, a lakosságnak az alsó fokú központokba való tömörítésében látták. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvas területeinek helyzetével foglalkozó tervtanulmány is a falukörzet hét községe közül ötnek – Kány, Perecse, Keresztéte, Pamlény, Szászfa – a megszűntével számolt az 1980–2000 közötti időszakban (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács VB, 1972).

Véleményünk szerint – legalábbis elvileg – a fenti folyamat nem szükségszerű. A vázolt koncepció nem számol azzal, hogy a közlekedés mai technikai lehetőségeinek birtokában a településhálózat sokkal rugalmasabban alkalmazkodhat a változó igényekhez. Ha a kisfalvak és kiépített alsó fokú központjuk között megfelelő közlekedés teremtene szoros kapcsolatot, akkor a kisközségek hiányzó intézményhálózata nem jelentene ellensúlyozhatatlan hátrányt e falvak lakóinak; az alapfokú ellátás problémája és legtöbb következménye megszűnne vagy mérséklődne. A „művi környezet” korszerűsítésére, a falusi szintű műszaki infrastruktúra kiépítésére néhány száz lakosú falvakban is van lehetőség. Tehát fejlett közlekedést feltételezve, nem látunk olyan tényezőket, amely parancsolóan, mereven megszabná a településhálózat „optimális egységeinek” lélekszámát, nincs olyan tényező, amely egyértelműen tagadná a kisfalvak létét, életképességét.

Csakhogy az aprófalvak életképességének alapfeltétele a megfelelő színvonalú alsófokú központok kiépítése és a forgalmi kapcsolatok biztosítása (és természetesen a megfelelő munkaalkalmak megléte).

A falukörzetben vitathatatlanul Krasznokvajda volt a legalkalmasabb a tanácsi székhely és az alsófokú centrum feladatainak ellátására (központi fekvés, népességszám). Eltekintve attól, hogy a két világháború között a község körjegyzőség székhelye volt, a „centrumszerep” hagyományaival nem rendelkezett a község. Ennek ellenére az intézményhálózat koncentrálódása viszonylag gyorsan zajlott le a hatvanas években. Ma az intézményhálózat kiépítettségét tekintve Krasznokvajda jelentős eredményeket mondhat magáénak. Az alapfokú intézményhálózat kiépítettségét felmérő mutatórendszerünk szerint Krasznokvajda jelenleg részleges alapfokú ellátást biztosító település (8. táblázat). A listánkon

szereplő 29 „intézmény” közül az intézményeknek kereken kétharmada megtalálható Krasznokvajdán. Intézményellátottsága a Csereháton és környékén kedvezőnek mondható. Teljes körű alapellátást biztosító települések csak a dombságot közrefogó folyóvölgyekben található (Hidasnémeti, Gönc, Novajdrány, Szendrő, Bódvaszilás). Az intézmények koncentrációja következtében a társközségek alapfokú intézményhálózata gyakorlatilag felszámolódott (12. ábra).

Az intézményhálózat minőségi elemeit vizsgálva korántsem ilyen kedvező a falukörzet helyzete. Az intézmények egy része csak a statisztikában szerepel (pl. a körzeti orvosi állás évek óta betöltetlen), mások színvonala nem felel meg az alsófokú központok kívánalmainak.

A vegyesbolt cikklisztája olyannyira szegényes, hogy az önellátásra be nem rendezkedett háztartások élelmiszer-szükségletüket Encsen vagy Miskolcon elégítik ki; a bolt így a társközségek lakosságára sem gyakorolhat vonzást. A vendéglátást falusi talponálló képviseli; hús- és zöldségbolt nincs a falukörzetben. A kereskedelem relatíve alacsonyabb színvonalú, mint fél évszázada; az azóta bekövetkezett kereskedelemtechnikai fejlődést, a cikklista bővülését nem tudta követni (pl. a hűtőlánc nem ér el a falukörzetig).

A kiépülő intézményhálózat zavartalan, rendszeres igénybevétele azonban csak Krasznokvajda lakói számára biztosított. A tömegközlekedési kapcsolatok hiányosságai még kirívóbbak, még károsabban befolyásolják a lakosság ellátását, életkörülményeit, mint a falukörzet és a városok közötti kapcsolatok esetében.

Krasznokvajda és a társközségek közötti távolság átlagosan 5,1 km; Kány 7,5 km-re, Szászfá, Bütös alig 3 km-re fekszik a székhelyközségtől. Az autóbuszjáratok figyelembevételével adódó költség- és időtávolságok sem számottevőek; az átlagos időtávolság 12 perc, a költségtávolság 2,35 Ft. A rendszeres kapcsolatok kiépülését mindenekelőtt az alacsonyabb járatsűrűség gátolja. A járatok száma tanítási napokon kielégítőnek látszik; naponta 2–3 járat indul a központ felé. Ám a járatok napszak szerinti megoszlása már kedvezőtlen; a városba vagy az iskolai tanítás kezdetére Krasznokvajdára induló járatok hajnalban, kora reggel indulnak. Kányból 4 óra 15 perckor és 7 órakor indul járat a tanácsi székhelyre, *később nem!* Keresztétéről 7 óra 20 perckor indul az utolsó járat. Visszafelé viszont csak a délutáni, koraesti órákban lehet utazni.

Tanítási szünetben pedig gyakorlatilag nincs belső közlekedése a falukörzetnek. A járatok száma egyre-kettőre csökken, s azok a hajnali órákban indulnak, délután érkeznek vissza (13. ábra).

Pl. Pamlényből és Keresztétéről reggel 5 óra 20, ill. 34 perckor indul az egyetlen járat Krasznokvajda felé. Visszatérni csak délután 4 óra után lehet (lehetne). Perecsét egyetlen járat érinti; az 14 óra 35-kor indul a Krasznokvajda központjától kb. 1,5 km-re fekvő útkereszteződéstől Perecsére, majd visszafordulván halad keresztül Krasznokvajdán. De tanítási napokon is – a járatok kedvezőtlen megoszlása miatt – 6–8 órát kellene utazással és várakozással eltölteni annak, aki az alsófokú központot tömegközlekedési eszközzel kívánja felkeresni. A vázoltak után érthető, hogy a forgalom jó részét nem az autóbuszjáratokon bonyolódik le.

Részben a belső közlekedés megoldatlanságának a következménye, hogy a falukörzet községeinek integrációja alig indult meg napjainkig. A gazdasági-társadalmi-ellátási egységet képező, autarch vonásokkal rendelkező, hasonló nagyságú és funkciójú falvak között az ötvenes évekig alig alakult ki rendszeres kapcsolat. A gazdasági kapcsolatok is elsősorban a folyóvölgyek kisvárosai, elemi központjai felé épültek ki (vásárok, piacok felkeresése, iparcikkek beszerzése stb.).

13. ábra. A krasznokvajdai falukörzet belső tömegközlekedési kapcsolatai

A = a központ felkeresési lehetőségei tanítási napokon;

B = a központ felkeresési lehetőségei tanítási szünetben; munkanapokon; C = a társközségek felkeresési lehetőségei tanítási napokon;

D = a társközségek felkeresési lehetőségei tanítási szünetben, munkanapokon

Jelenleg a községek közötti kapcsolatok többségét a termelőszövetkezet munkaszervezése hívja életre. A munkaerő mozgása során kialakuló területi kapcsolatfajták a következők:

– A termelőszövetkezetben dolgozók egy része rendszeresen és kizárólag saját falujának határain belül – mindenekelőtt az állattenyésztő majorokban – dolgozik.

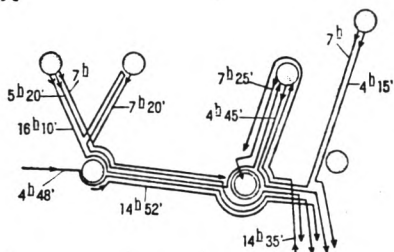
– Viszonylag csekély azok száma, akik rendszeresen és kizárólag a szövetkezet központjában – központi major, fafeldolgozó üzem, irodák stb. – járnak dolgozni a szomszédos falvakból. Ez a típusú munkába járás segíti elő leginkább a falukörzet integrálódását. Néhány esetben a társközségek között alakult ki rendszeres munkába járás.

– A nem pontszerű, nem helyhez kötött munkahelyek esetében is általános törekvés, hogy a termelőszövetkezeti dolgozók saját faluhatárukon belül dolgoznak; főleg munkacsúcsokon (betakarítás, erdőművelés stb.) azonban a szomszédos községek határát is rendszeresen felkeresik. Ez esetben többnyire a lakóhely – szomszédos falu határa között bonyolódik le a forgalom, s a munkába menők nem érintik a szomszédos falu belterületét.

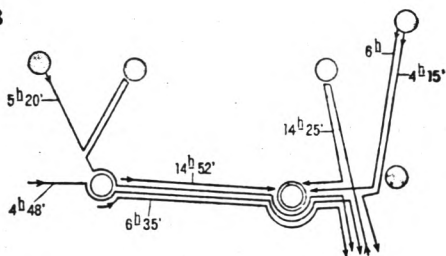
– Végül a szövetkezet központjának esetenkénti felkeresése, ügyintézés, megbeszélés stb. céljából teremt kapcsolatot a társközségek és Krasznokvajda belterülete között.

A munkába járás mellett elsősorban Krasznokvajda alsófokú közintézményei gyakorolnak vonzást a társközségek lakosságára. E kapcsolatok „kényszerjellegűek” (tanács, körzeti orvos stb. felkeresése). A lakosság „szabad elhatározásán” alapuló kapcsolatok azonban rendkívül lazák.

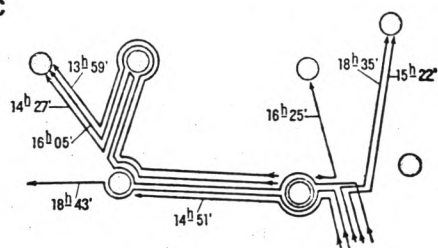
A

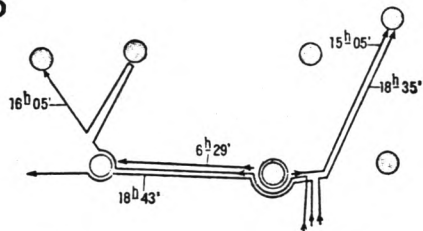
B

C

D

Pamlényban végzett felméréseink szerint a mindennapi igényeket kielégítő cikkeket a lakosság szinte kizárólag (96–97%-ban) lakóhelyén szerzi be. Az iparcikkek, a kevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő cikkek 76–78%-át viszont a városokban (majdnem kizárólag Miskolcon) vásárolják

meg; a fennmaradó 22–24% megoszlik a környező falvak, elemi központok között. Közülük is Rakaca került az első helyre kb. 12–13%-os részesedéssel, míg Krasznokvajdán az iparcikkvásárlásoknak mindössze 4–5%-át bonyolítják le. Ugyancsak Rakaca áll első helyen a „piachelyek” sorában; a forgalom 84%-a irányul ide. A falu többi piachelye is a Rakaca völgyén át közelíthető meg (Szendrő, Edelény, Bódvaszilas). A kisipari szolgáltatások igénybevételének térbeli megoszlására jellemző, hogy a községnek határozott kisipari-szolgáltatási vonzásközpontja nincs. A forgalom erősen szóródik, véletlenszerű, ill. egyes – gyakran távoli – falvakban dolgozó egy-egy iparshoz kötődik. Bódvaszilas, Encs, Rudabánya, Perkupa, Hidvérgárdó stb. kisiparosait, ktsz-eit is igénybe veszik a falukörzet lakói.

Megállapítható tehát, hogy a falvak gazdasági-társadalmi-szolgáltatási egységének, önállóságának felbomlását ez ideig nem követte a falukörzet oly mérvű integrálódása, amely hozzájárulhatna a lakosság korábbinál színvonalasabb ellátásához, életkörülményeinek javításához. A társközségek lakói a településhálózat átstrukturálódási folyamatából jelenleg elsősorban falujuk funkcionális elszegényedését, önállóságának elvesztését érzékelik, de nem élvezik – nem élvezhetik! – e folyamat gyümölcseit. A falusi településhálózat átrendeződésének tervszerű irányítása a falukörzetben némiképp megkésett, ill. az alapintézményhálózat „telephelyének” kijelölésére szorítkozik. A helyi tanács nem rendelkezik olyan anyagi eszközökkel, hogy e folyamatot irányítsa, sőt akár befolyásolja, orientálja.

Mindez azt is jelenti, hogy a falukörzet „fejlesztésének” irányítása a lakosság kezében van; az véleményétől, „helyzetanalízisétől”, s nem utolsósorban anyagi helyzetétől függ. *Ezért a falukörzetben a jövedelmi viszonyok, a szűkebb értelemben vett életszínvonal sokkal inkább befolyásolja az életkörülmények alakulását, mint a kedvezőbb helyzetű területeken és a városokban.*

A lakosság életszínvonala; művi környezet

A lakosság jövedelmi viszonyait az igen nagyfokú differenciáltság jellemzi. A termelő-szövetkezeti tagok jövedelem szerinti megoszlása mellett (l. előbb) ezt tükrözi a falukörzet 157 háztartására (a háztartások egynegyedére) kiterjedő adatfelvételünk is. Az átlagos család- (háztartás-) nagyság kerekén 3 fő; felvételünk 473 lakosra terjedt ki. A felvételre került háztartásokban 100 keresőre 103 eltartott jutott. A háztartások 19,7%-ának foglalkozási szerkezete vegyes, 15,9%-a nem mezőgazdasági háztartás.

Az 1 háztartásra jutó átlagos évi jövedelem 28 100 Ft, az 1 főre jutó jövedelem pedig 9400 Ft. Ehhez járul a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelem, amelynek nagyságát a szövetkezet tagonként 8 ezer Ft-ra becsüli.

A háztájiból származó jövedelem a falukörzetben nem nivellálja a közösből származó jövedelmeket. A közösből származó magasabb jövedelemhez többnyire kiterjedtebb, piacra termelő háztáji gazdaságok tartoznak. A háztáji termelés jövedelemszerző ága az állattenyésztés, mindenekelőtt a szarvasmarhatartás. A sertésenyésztés, -hizlalás elsősorban a lakosság saját igényeinek kielégítését szolgálja. A háztáji földeken is elsősorban takarmánytermelést folytatnak. A zöldség-, gyümölcsstermesztésnek nincsenek hagyományai, számottevő piacra termelést sohasem folytattak; a termelés többnyire a saját szükségleteket sem fedezi.

9. táblázat

A háztartások megoszlása jövedelemnagyság-csoportok szerint*

Jövedelemnagyság-csoport	Háztartások száma	Az összes háztartás %-ában
10 000 Ft alatt	34	21,9
10 001–15 000 Ft	10	6,4
15 001–20 000 Ft	13	8,2
20 001–25 000 Ft	16	10,3
25 001–30 000 Ft	20	12,8
30 001–35 000 Ft	8	5,1
35 001–40 000 Ft	10	6,4
40 001–50 000 Ft	22	14,2
50 001 Ft felett	23	14,7

* A termelőszövetkezeti tagok háztáji termelésből származó jövedelmét nem számítva.

10. táblázat

A háztartások megoszlása az 1 főre jutó keresetek alapján*

Jövedelemnagyság-csoport	Háztartások száma	Az összes háztartás %-ában
5 000 Ft alatt	44	28,0
5 001–10 000 Ft	44	28,0
10 001–15 000 Ft	40	25,5
15 001–20 000 Ft	22	13,9
20 001 Ft felett	7	4,6

* A termelőszövetkezeti tagok háztáji termelésből származó jövedelmét nem számítva.

Végeredményben a háztartások évi átlagos nettó jövedelmét 40 ezer Ft-ra, az 1 főre jutó évi jövedelmet pedig 13 300–13 500 Ft-ra tehetjük. *Ez az érték a megye paraszti és kettős jövedelmű háztartásai jövedelmi szintjének (1974-ben 20 220 Ft) 67–68%-a.*

Megállapítható tehát:

– A falukörzet lakosságának jövedelmi viszonyai messze elmaradnak a megyei átlagtól. Márpedig *a falukörzet helyzetének stabilizálása nemcsak azt kívánná meg, hogy a jövedelmi színvonal az átlagos szintet elérje, hanem hogy azt jelentősen meghaladja.* Ugyanis egyrészt a kedvezőbb helyzetű területekhez hasonló életkörülmények kialakítása csak a lakosság nagyobb ráfordításaival érhető el (a távoli városok felkeresésének költségei, a hiányzó közösségi beruházások magánérőből való pótlása stb.), másrészt a lakosságot csak akkor tudjuk maradásra bírni, *ha a kedvezőtlenebb életkörülményekért cserébe az átlagosnál magasabb jövedelemre tehet szert.*

– A jövedelmek nagymérvű szóródása következtében a lakosság jelentékeny hányada a létminimum határán él. A háztartások 28%-ában az egy főre jutó jövedelmek a megyei átlag negyedét sem érik el (5000 Ft alatt maradnak), másik 28%-ában pedig felét sem teszi ki. Ezek a családok – a falukörzet háztartásainak fele-háromötöde – jelentősebb beruházásokat nem tudnak eszközölni, kedvezőtlen életkörülményeiket nem tudják ellensúlyozni (pl. gépkocsivásárlással, a város gyakori felkeresésével, a „telken belüli infrastruktúra” kiépí-

tésével). De még a helyben települt szolgáltatások igénybevételét is korlátozzák a lakosság e rétegénél az alacsony jövedelmek.

– A művi környezet, az életkörülmények színvonalának emelésére még a jobb anyagi körülmények között élő háztartások sem végeznek nagyobb beruházásokat. *Ezt mindenekelőtt a beruházások nem konvertibilis volta magyarázza* (a falukörzetben épített, korszerűsített lakóházak nem vagy áron alul adhatók el), *s az a tény, hogy a „beruházások” érték-növekedése itt nem tapasztalható*. Természetesen a tartós helyben maradás bizonytalansága vagy a gyermekek biztos elvándorlása sem serkenti a beruházásokat. Mindez nem jelenti azt, hogy a lakosság tetszősebb rétege semmiféle beruházást nem végez, tartós fogyasztási javakat nem vásárol. *Ezeket a beruházásokat azonban többnyire nem a lakóhelyén, hanem az „aktív zónákban”, a városok környékén végzi vagy erre tartalékolja anyagi eszközeit.*

Az elköltözés elodázásának célja gyakran az átköltözéshez szükséges eszközök előteremtése, amire a falukörzetben esetleg nagyobb lehetőség van (pl. a háztáji termelés jövedelmei). *A lakosság tehát maga is jövedelemelvonást végez a kedvezőbb helyzetű területek javára.* (A „jövedelemelvonás” másik formája, hogy az elköltöző család egyik tagját – többnyire az egyedülálló szülőt – ideig-óráig hátrahagyja a falukörzetben, hogy a háztáji gazdálkodásból származó jövedelmeket a család továbbra is élvezhesse.)

A beruházásoknak ez a változt visszafogottsága jól példázza azt is, hogy az elmaradottság okai nem egyszerűen összeadódva alakítják ki az életkörülmények színvonalát, hanem erősítik egymás hatását. *A falukörzet kedvezőtlen helyzete visszatartja a lakosságot a beruházásoktól, az elmaradó beruházások pedig fékezik a művi környezet fejlődését, az életkörülmények javulását (14. ábra).*

A művi környezet fejlesztését kommunális beruházásokkal sem lehet gyorsítani. A tanács beruházási kerete évi 150–160 ezer Ft; az egy főre jutó összege az egy főre jutó kereseteknek kb. 0,6–0,7%-a! Ez egyrészt azt jelenti, hogy semmiféle jelentősebb beruházásra nem nyílik lehetőség, de azt is, hogy a lakossági beruházások – még az erős visszafogottságuk ellenére is – messze meghaladják a tanácsiakat, *erősítve a falukörzetet alakító spontán folyamatokat.* Ez a fejlesztési keret még arra sem elég, hogy orientálja, serkentsen a lakosság anyagi áldozatvállalását az életkörülmények javításában – közös beruházások! –, vagy pedig lehetőséget adjon nagyobb mérvű társadalmi összefogás kezdeményezésére.

Ezekután érthető, hogy a „művi környezet” alacsony színvonalú. A lakásépítési kedv fokmérője a lakosság, a falukörzet gazdasági-társadalmi aktivitásának (15. ábra). A falukörzet lakásainak 25,1%-a épült 1945 után; a megyei arány 46,0%, a miskolci járás átlaga 55,5%. De Szászfán a lakásoknak csupán 7,7, Pamlényban 8,0%-a épült 1945 óta. 1960 után még inkább lanyhult az építési kedv; a lakások 8,6%-a épült 1960–1970 között (Szászfán 3,4%-a, Percsén 3,6%-a, Pamlényban 4,0%-a). A megyei átlag 21,4%, a miskolci járás átlaga 27,3%. A lakóházak jelentékeny hányada elhanyagolt (egy 1971-es felmérés szerint csak a lakóépületek 16%-ának jó az állapota, 40%-ának kifejezetten avult, elhanyagolt), egy részük – Pamlényban együtödük – nem lakott. Gátolja – sok egyéb tényező mellett – a Krasznokvajdára irányuló belső vándorlást az a tény is, hogy a társközségek lakásállománya eredetileg színvonalasabb volt, mint a tanácsi székhelyek (módosabb parasztházak, nagyobb porták, kertek stb.).

A művi környezetet, a lakosság életkörülményeit tükröző többi mutató hasonlóan alakul. A lakásfelszereltséget, jövedelmi viszonyokat, életmódot is jelző villamosenergia-fogyasztás háztartásonként 318 kWó, míg a megyei átlag 641 kWó. Néhány további mutató alakulását a 11. táblázat tartalmazza.

11. táblázat

Mutató	Megyei átlag*	A hátrányos helyzetű területek átlaga	A krasznokvajdai falukörzet átlaga
1. A gázzal ellátott lakások aránya, %	22,7	12,8	4,2
2. Ivóvízzel ellátott lakások aránya, %	19,4	6,4	2,5
3. Fürdőszobával ellátott lakások aránya, %	19,0	9,0	4,0
4. Csatornázott lakások aránya, %	17,2	5,7	2,1
5. Villannyal ellátott lakások aránya, %	91,9	84,6	86,1
6. Vályog-, sár-, vertföld-falú épületek aránya, %	51,1	87,0	96,1

* Miskolc adatai nélkül.

A háztartásokban általános a rádió (a háztartások 65%-ában), gyakori a tv (a háztartások 36%-ában), a mosógép (42%-ban), ritka a hűtőszekrény (11%). A háztartások 43%-ában tíznél kevesebb könyv van. A lakások felszereltsége Krasznokvajdán jobb, mint a társközségekben.

Megállapítható tehát, hogy művi környezet színvonala a megye elmaradott területeinek átlagát sem éri el, a településkép még hagyományosan falusias, a telken belüli urbanizáció alacsony szintű. Hiányoznak azok a járulékos elemek, amelyek az alsófokú központot vonzóvá tehetnék a környező kisfalvak lakói számára. Az életkörülmények minőségi – adatokkal ki nem fejezhető – jegyei ugyan csak kedvezőtlenek. A lakosság laza kapcsolatot tart fenn a városi központokkal. A Miskolcot fél-évente vagy még ritkábban felkereső háztartások aránya 85% (!), ebből 32% még éves gyakorisággal sem utazik a megyeszékhelyre. A Budapestet évente felkeresők aránya 13–14%; a megkérdezettek 77%-a viszont évente egyszer vagy egyszer sem utazik a fővárosba.

Végül még egyszer megjegyezzük, hogy a kedvezőtlen elemek nem egyszerűen összegeződnek az életkörülményekben, hanem bizonyos kombinációkban erősítik, fokozzák egymás hatását (pl. a rossz utak, a társközségekben a telefonkapcsolatok hiánya, a betöltetlen körzeti orvosi állás, a környező kisvárosok fejletlensége – egy-két kocsis mentőállomások, ahol a körülmények kedvezőtlen alakulása esetében nincs szabad mentőkocsi – bizonyos szituációkban azt eredményezhetik, hogy a sürgős orvosi segítségre szorulóknak csak hosszú órák múlva juthatnak orvoshoz, kórházba).

A falukörzet fejlesztési lehetőségei

A falukörzetben végbemenő változások, folyamatok tehát eddig jobbra tervszerű befolyásolás nélkül mennek végbe, s olyan eredményre vezetnek, amelyek megváltoztatása, a folyamatok kedvező irányba terelése egyre nehezebb, költségesebb feladat. Csupán az alapfokú intézményhálózat koncentrációja és kiépítése járt bizonyos eredményekkel. A falukörzet tanácsának anyagi erőforrásai még a folyamatok orientálására sem elegendőek, a lakosság pedig saját anyagi forrásait – érzékelve a falukörzet hátrányos helyzetét – nem szívesen fordítja beruházásokra.

De még a szűkös lehetőségek kihasználását is gátolja az a tény, hogy a falukörzet jövőjéről nincs határozott elképzelés sem a helyi, sem a megyei vezetés körében. Az 1970-ben készített összevont rendezési terv célkitűzései már a terv elkészültekor irreálisak voltak (magas természetes szaporodással, az ebből eredő népességyarapodás megtartásával, nö-

vekvő népességgel számolt, a mezőgazdaság munkaerőigényét ezer főre becsülte stb.). A terv számos lényegbe vágó kérdést nyitva hagyott (pl. a falukörzet egyes községeinek fejlődése vagy visszafejlődése). A rendezési terv nem gyakorolt hatást a falukörzetben zajló változásokra.

A hetvenes évek elején megtörtént a megye falusi településeinek kategorizálása a fejlesztési lehetőségek, ill. a felszámolás alapján. Később a felszámolandó települések kategóriáját törölték. Így a helyi szervek sem tisztázták hosszabb távra teendőiket, feladataikat nem rangsorolták, s hogy ez nem jár hátrányos következményekkel, mindenekelőtt annak „köszönhető”, hogy igen szerény anyagi lehetőségeik következtében intézkedési lehetőségeik alig vannak. Aligha valószínű azonban, hogy egy sok tízmilliós beruházással fejlesztett szövetkezetet sorsára hagyhatunk; márpedig a jelen állapotok fenntartása előbb-utóbb ezt jelentené. Szükségessé válik tehát a falukörzet általános fejlesztése is. (Tulajdonképpen már a 24. órában járunk; a falukörzet egyes községeiben – mint láttuk – a kedvezőtlen folyamatok már visszafordíthatatlanok, s a falukörzet egésze ezen állapot felé közelít.) A szükségessé váló fejlesztés megalapozása viszont a jelen helyzet igen részletes, „terepmunkán” alapuló felmérését igényli. Enélkül a fejlesztés hatékonysága nem biztosítható.

A településfejlesztés alapelvei

A fejlesztés néhány – általunk fontosnak ítélt – alapelvét korábban megfogalmaztuk (*Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I., 1975*). E helyütt csak utalunk a falukörzet esetében is felmerülő problémákra.

a) Mégoly számottevő fejlesztés esetében is sor kerülhet a „részleges visszavonulásra”, ami a falukörzet esetében néhány falu „feladását” jelentheti. Kétségtelen, hogy ennek elfogadása épp a legjobban érdekelték, a helyi vezetők és a lakosság számára a legnehezebb. A jelenlegi településszerkezet azonban a termelőerők merőben más fejlettségi fokához igazodva alakult ki. Véleményünk szerint sem életképtelenek minden körülmények között az aprófalvak, azonban funkcionálásuk feltételei a falukörzetben nem adóttak. Mire e feltételek megteremthetők lesznek vagy lennének, egyes falvak olyan állapotba kerülnek, hogy fenntartásuk, lakóik minimális életfeltételeinek biztosítása akkora anyagi áldozatokba kerülne, mely végső soron a falukörzet egészének fejlődését fogná vissza. *Ugyancsak nem törekedhetünk a lakosságszám fenntartására vagy a növekmény helyhez kötésére, ha a helyi munkaerő-szükséglet foglalkoztatásukat nem biztosíthatja.*

b) *A helyben foglalkoztatottak* – akiknek munkájára a társadalomnak szüksége van a falukörzetben – *életkörülményeinek javítása, ill. a kedvezőtlen életkörülmények ellensúlyozása viszont kötelessége a társadalomnak!* (Ezt az elvet tükrözi pl. a Szovjetunió távol-keleti vagy északi körzeteiben juttatott, a jövedelmek harmadát-felét kitevő területi pótlék.) *Joggal várhatja el a falukörzet lakossága, hogy egyenlő életkörülményeket vagy a kedvezőtlen életkörülményeket ellensúlyozó juttatásokat kapjon.*

Szükségesnek látjuk a területi pótlékok rendszerének kiterjesztését.

c) A falukörzet speciális körülményei között működő „intézmények” működési-szervezeti formáit sokkal rugalmasabbá kell tenni, mint az ország kedvező adottságú körzeteiben

Azok a szervezeti formák, amelyek gazdaságosan és zökkenőmentesen működnek a termelőerők és a lakosság koncentrált területi megoszlása esetén, kevésbé hatékonyak, nehézségek a településszerkezet elaprózottsága esetén. Nagyobb lehetőségeket kell biztosítani a helyi tanácsi, szövetkezeti, magánkezelésnek, speciális szervezési formákat kell keresni.

Elgondolásunkra példaként említhetjük a helyi, községkörzeten belüli közlekedés szervezését. Nyilvánvaló, hogy a távolsági közlekedés feladatait is ellátó VOLÁN vállalatnál nem várható el a falukörzet belső közlekedésének rugalmas, esetleg a pillanatnyi igényeket is kielégítő szervezése (menetrendi kötelmek!). Ha viszont a távolsági buszok csak Krasznokvajdáig közlekednének, a belső közlekedést a felszabaduló járművekkel tanácsi felügyelet vagy szervezés mellett lehetne – a mainál eredményesebben – megoldani.

d) Kétségtelen, hogy a falukörzet adottságai a legtöbb vállalat, intézmény működését, hatékonyságát kedvezőtlenül befolyásolják (pl. a kereskedelem esetében a boltok igen alacsony fajlagos forgalma, az árukészlet lassú forgási sebessége, a szállítási távolságok stb.). Így az „intézményeket” a falukörzet riasztja. Tevékenységi körük bővítését gátolja a várható kevésbé gazdaságos üzemelés, a beruházások lassú megtérülése. Mivel ezek az „intézmények” nagyobb – járási, megyei hatáskörű – egységek, vállalatok részei, érthető, hogy ezek a kedvezőbb adottságú területekre koncentrálják tevékenységüket, beruházásaikat. A kedvezőtlen helyzetű területeken a kereskedelmi, szolgáltató, kulturális stb. vállalatok működését anyagilag ösztönözni kellene, a tanácsoknak lehetőséget adni tevékenységük támogatására (beruházási kedvezmények, dotáció, differenciált adózás és jövedelemelvonás stb.).

e) Speciális intézkedések szükségesek a tervezett állapot kiépítésének idejére. A lakosság ellátása szempontjából épp az átmeneti időszakok a legproblematikusabbak (az elnéptelenedő falvakban bekövetkezik egy olyan lakosságszám-küszöb, amelynél már a vegyesbolt, a tanácsi kirendeltség, a buszjáratok stb. fenntartása is kérdésessé válik). Így *olyan megoldások is szükségessé válhatnak, amelyek nem az elérendő állapot megvalósítását célozzák, de nélkülözhetetlenek az átmeneti időszakban a lakosság ellátásához.*

f) A fenti alapelvek megvalósítása jelentős többletköltségeket, „dotációt” igényel. A dotáció gyakori ellenérvei:

– elfedi, tompítja a kedvezőtlen helyzetű területek problémáit, így elodázza azok megoldását,

– ott használja fel a fejlesztési eszközöket, ahol azok hatékonysága csekély.

Végző soron tehát mind az ország, mind a kedvezőtlen helyzetű területek fejlődését fékezi.

De javaslataink szerint dotációban csak azoknak a községeknek a lakossága részesülne, akiknek termelésére az országnak szüksége van. *El kell fogadnunk, hogy a termelés költségeit a lakosság megfelelő szintű ellátásának költségei is terhelik.* Ha még így is szüksége van a társadalomnak a terület termelésére, e megemelt termelési költségeket vállalni kell. A dotáció célja másrészt a terület aktivizálása, annak elérése, hogy a jövőben a „dotáció” csökkenthető vagy elhagyható legyen. (Ha pl. a lakosság látja lakóhelye életképességét, megtalálja anyagi számításait, kész lesz maga is áldozni életkörülményei javítására.)

Végül, ha a falukörzet megkülönböztetett volumenű fejlesztési eszközöket kap, kedvezményekben részesül vagy kimutatható, hogy a megtermelt értékek nem érik el a ráfordítások összegét, ez sem jelenti szükségszerűen a falukörzet dotálását.

Ugyanis: a megtermelt értékek számbavételekor a falukörzet számos produktuma nem értékelhető vagy nem értékelik.

Mindenekelőtt a „munkaerő-termelés” tartozik ezek közé. A körzetet az ötvenes-hatvanas években 1629 fő vándorlási veszteség érte. Az elvándorlók felnevelésének, képzésének költségei a falukörzetet terhelték, termelésük értéke a fogadó településekben realizálódik. A KSH felmérései szerint a gyermekek nevelési költsége évente átlag kb. 13 ezer Ft. Tehát az a fiatal, aki általános iskolai tanulmányait a falukörzetben végzi, munkába viszont másutt áll, kb. 180 ezer Ft „exportját” jelenti. Az elvándorlók iskolai végzettségének, korösszetételének ismerete nélkül az „export” pontos értékét nem adhatjuk meg, de ha a vándorlási veszteséget és az 1 főre jutó nevelési költségeket összevetjük, közel 300 millió Ft eredményt (veszteséget) kapunk.

Hasonló a helyzet a falukörzet ingázóival is: termelésük értéke munkahelyükön jelentkezik, ellátásukról viszont részben lakóhelyüknek kell gondoskodni. Az ingázók munkahelye a községfejlesztési adókat is a telephely szerint illetékes tanácsoknak juttatja.

Az elvándorlók jelentős része számottevő pénzösszegeket is „elvon” korábbi lakóhelyétől, s a fogadó településben fordítja azt lakásépítésre.

A települési keretek várható alakulása

A települési keretek változásának lehetséges alapesetei a következők:

1. A települési önállóság szempontjából feltételezhető, hogy a falukörzet
 - megtartja települési önállóságát vagy
 - tartozéktelepüléssé válik.
2. A népességszám-változás szempontjából feltételezhető, hogy a falukörzet lakossága
 - a jelenlegi szinten marad vagy
 - jelentős mértékben csökken.
3. A falukörzet községeinek egymáshoz való viszonya alapján elképzelhető
 - a lakosság és az intézmények koncentrációja (beköltözés Krasznokvajdára, a társközségek felszámolása) vagy
 - a jelenlegi állapot fennmaradása.

A lehetséges alapvariációkat a 12. táblázat tartalmazza.

12. táblázat

A települési keretek változásának lehetséges alapvariációi

		Koncentráció		Decentralizáció	
A települési önállóság fenntartása	Népességmegtartás	•	1	•	2
	Népességcsökkenés	•	3	•	4
Tartozéktelepüléssé válás	Népességmegtartás	–	5	–	6
	Népességcsökkenés	•	7	0	8

• = elképzelhető variáció; 0 = valószínűtlen variáció; – = fel nem lépő variáció

Az 1. és 2. változat megvalósulása, ill. megvalósítása nem látszik valószínűnek, ill. reálisnak. A falukörzet lakosság száma és eltartóképessége közötti egyensúly még mindig nem állt helyre. Egyes községekben megindult a lakosság természetes fogyása, s a népesség struktúrájának ismeretében e folyamat megszűnése aligha várható, mint ahogy nem várható jelentősebb beköltözés sem a társközségekbe.

Valószínűbbnek a 3. vagy 4. variáció megvalósulása látszik. A mezőgazdaság munkaerő-szükséglete a közeljövőben még a jelenlegi művelésági és vetésszerkezet mellett sem haladja meg (rendszeres munkavégzés, kellő gépesítés stb. esetén) a 200–220 főt. A kiszolgálóágak dolgozóit és az eltartottakat figyelembe véve a falukörzet eltartóképessége 600–700 fő; ezt a számot az ingázók, esetleg a mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli új munkaalkalmak legfeljebb ezer főre emelik. Tovább emelik átmenetileg ezt a számot a részleges munkavégző képességű idős korúak. Ám még így is népességfelesleg mutatkozik a falukörzetben, ami indokolja a jelenleg is folyó elvándorlást, s valószínűsíti ennek folytatódását, a népességszám további gyors csökkenését.

A jelen munkaerőhelyzet ellentmondásosságát vázoltuk. Az indokoltan mondott további elvándorlás csak akkor nem élezné tovább a helyzetet, ha az elvándorlók összetétele megfelelné a lakosság összetételének (tehát pl. az általános iskolát végzettek, az újonnan munkába lépők legalább egy része a falukörzetben vállalna munkát). Az elvándorlás azonban továbbra is szelektív lesz, ha a jelenlegi körülmények fennmaradnak, ez pedig a mezőgazdaság munkaerőgondjait növeli. *Ezért célszerűnek látszik az elvándorlás befolyásolása, mérséklése, elsősorban nem azzal a céllal, hogy a falukörzet lakosság számát magasabb szinten tartsuk, hanem hogy a kor-, iskolázottsági és szakmai struktúra javuljon.*

Ennek érdekében szükséges a munkalehetőségek bizonyos bővítése, elsősorban a fiatalok számára is vonzóbb munkakörökben. (Ezt részben a szövetkezet gazdálkodásának korszerűsítése is lehetővé teszi. Elképzelhetőnek látszik pl. a fafeldolgozás növelése, kooperálva az encsi bútorgyárral. Ennek lehetőségeit a falukörzet területén az erdőgazdaságok vagy az állami gazdaságok kezelésében levő erdőterületnek a szövetkezet kezelésébe való adásával is indokolt bővíteni.)

További kérdés, hogy a csökkenő lakosság miként alakuljon a falukörzet hét községében; szorgalmazzuk-e a lakosság koncentrációját vagy sem? Mint vázoltuk, elvileg nem látjuk szükségesnek az aprófalvak megszüntét. Az is kétségtelen, hogy a lakosság ellátása, életkörülményeinek javítása könnyebben oldható meg a lakosság koncentrációja esetén, másrészt a társközségek többsége már az önreprodukcióra sem képes. Az is megállapítható, hogy az „alsófokú központba” költözés folyamata nem indult meg a falukörzetben. Az életkörülmények így elérhető javulása nem áll arányban az áttelepedés százezres költségeivel.

Az elmondottakat mérlegelve mégis úgy véljük, hogy célszerű a népesség koncentrációját szorgalmazni, s ennek reális lehetőségei is fennállnak. Mondottuk, hogy a lakásépítés és -korszerűsítés visszafogott, a lakosság anyagi lehetőségeivel sem áll arányban. A beköltözési folyamat előfeltétele, hogy megfelelő munka- és életkörülmények biztosításával, speciális előnyök nyújtásával a lakosság egy részét a tartós helyben maradásra bírjuk, megfelelő közhangulatot alakítsunk ki. A maradni szándékozók többsége amúgy is építkezni fog, hiszen az elmúlt húsz évben a társközségekben lakásépítés, -korszerűsítés alig folyt. Az építkezéseket Krasznokvajdára kell irányítani, az itt építkezőknek adminisztratív és anyagi

segítséget nyújtani. (Elképzelhető a településhálózati célkitűzéseket elősegítő építkezések támogatása az ingatlanvásárlási illetékek mérséklésével, hitelekkel, a Krasznokvajdán épült lakásoknak elköltözés esetén garantált tanácsi átvételével, értékesítésével.) Utalva a termelőszövetkezet középtávú fejlesztési tervének ismertetésekor mondottakra, a beruházások egy részét feltétlenül célszerű lenne az életkörülmények javítására, így lakásépítésre, ennek támogatására fordítani Krasznokvajdán. (Az alagszövezésre előirányzott összegből – amellyel néhány hektár termőképessége növelhető – 50 család lakásépítését támogatná a szövetkezet 100–100 ezer Ft-tal!)

A népességkoncentrációval párhuzamosan természetesen a társközségek – mindenekelőtt Pamlény, Keresztéte, Perecse, Kány – elnéptelenedése várható!

Véleményünk szerint e változat megvalósulása a legvalószínűbb. Egy probléma azonban mindenképpen nyitva marad: a jelenlegi megítélés szerint a falukörzet lakossága már ma sem elegendő a teljes értékű alapfokú központ fenntartására. A további népességcsökkenés még inkább kérdésessé teszi e célkitűzést. A településhálózati tervek a falukörzet kiterjesztésével is számoltak (idecsatolván Gagyvendégit, Gagybátort).

Nagyobb távlatban a becsült eltartóképesség tovább csökkenhet, sőt ez az állapot a közeljövőben is előállhat, ha a mezőgazdaság műveléségi és vetésszerkezete kevésbé munkaigényes irányban változik, az állattenyésztés korszerűsödve külterjesedik, az ingázók elköltöznek stb. Ez esetben akár *a jelenlegi technikai-szervezési lehetőségek mellett is elegendő néhány száz-félezer ember a falukörzetben*. Ekkor viszont az alapellátás nem oldható meg; a falukörzetet vagy az Észak-Cserehát még nagyobb területére kell kiterjeszteni – Rakaca és körzete, Felsőgagy, Csenyéte stb. –, vagy egy távolabbi település részévé válik. Ez végbemehet úgy is, hogy *a teljes körű alapfokú ellátást más központ végzi, vagy úgy is, hogy a települések a folyóvölgyekbe húzódnak, s a mai falukörzet helyén majorok, kisenléti lakások, munkásszállások maradnak. Még a tanyaelv valamilyen változatának kialakítása is elképzelhető* (12. táblázat; 7. változat).

Az életkörülmények javításának lehetőségei

– Feltétlenül megoldandó – célszerűnek látszik tanácsi vagy szövetkezeti kezelésben – a falukörzet belső, a távolságitól különválasztott közlekedése.

– Támogatni kell a lakosság olyan, az életkörülményeket javító beruházásait, amelyeket a fejlett területeken a közösség old meg (pl. vízellátás, csatornázás). Meg kell teremteni a telken belüli urbanizáció lehetőségeit (megfelelő felszerelések, berendezések biztosítása, ezek hitelakcióba vonása stb.).

– Szélesíteni kell a mozgószolgáltatások körét, esetleg helyi kezdeményezéssel.

– *Elképzelhető olyan lakossági szövetkezet létrehozása, amelynek célja az ellátás speciális formáinak biztosítása* (pl. a javítandók összegyűjtése és beszállítása a környező központok javító-szolgáltató helyeire.).

– A társközségekben – a szegényedő alapellátás pótlására – „falugondnok” alkalmazható, aki több funkciót látna el, esetleg bizományosként (bolt, postakirendeltség, a mozgószolgáltatások gyűjtőhelye stb.).

- A termelőszövetkezet több feladatot vállalhat a lakosság ellátásában (a szövetkezet és a falukörzet egymásra utaltságáról szóltunk).
- A napi feladatokkal terhelt tanácsi apparátust meg kellene erősíteni olyan személlyel, akinek feladata a „hátrányos helyzet” által követelt intézkedések tervezése, irányítása, az ellátás-szolgáltatás feladatainak segítése lenne.

IRODALOM

- Ádám I.–Sváb A.–Szabó Gy.–Szabó S.**, 1970: Hernád menti táj, Hernád menti emberek. – Encs, 298 p.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.**, 1975: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – Földr. Ért. 24. p. 299–390.
- Barta I.**, 1971: A területfejlesztés kulcskérdései Borsodban. – Borsodi Szemle, 15. p. 6–17.
- Barta I.**, 1973: A lakosság életkörülményeit befolyásoló tényezők alakulása megyénkben. – Borsodi Szemle, 18. p. 44–49.
- Beluszky P.**, 1965: Falusi településeink osztályozása. – Földr. Ért. 14. p. 149–163.
- Boros F.**, 1971: A falusi településrendszer átalakulása és várható következményei. – Geonómia és Bányászat, 4. p. 161–165.
- Enyedi Gy.**, 1975: A magyar falu átalakulása. – Földr. Közl. 23. p. 109–124.
- Farkas K.**, 1974: Baranya megye aprófalvaiban végzett szociológiai felmérés tapasztalatai. – Állam és Igazgatás, 24. p. 915–921.
- Fekete L.-né**, 1973: A csökkenő népességű települések ellátásának kérdései. – Városépítés, p. 23–24.
- Kárpáti Z.**, 1972: Területi hátrányok és az életforma urbanizációja. – Szociológia, 4. p. 506–527.
- Kolta J.**, 1969: A falvak lakosságának foglalkozás szerinti átrétegződése. – Földr. Ért. 18. p. 215–226.
- Kolta J.**, 1972: Az észak-mecseki bányavidék népességi és települési viszonyai. – „Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata” c. kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 203–252.
- Közegfalvi Gy.**, 1973: A gazdálkodás integrálódásának hatása a falusi települések fejlődésére. – Városépítés, 1. p. 9–10.
- Kulcsár V.**, 1971: Falusi települések és életszínvonal. – Kossuth Kiadó, Budapest, 103 p.
- Laboda Zs.–Major J.**, 1966: Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata. – Településtudományi Közlemények, 8. p. 37–52.
- Lackó L.**, 1975: A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai. – Területi Statisztika, 25. p. 352–362.
- Lettrich E.**, 1965: Urbanizálódás Magyarországon. – Földr. Tanulm. 5. 83 p.
- Lettrich E.**, 1970: Tihany szociálgeográfiai képe. – „Magyaróó Tihany földtani térképéhez” c. kötetben, Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest, 96 p.
- Lukács J.**, 1975: Kölcsönhatások az aprófalvas körzetek és a gazdaságilag elmaradott területek között Borsod megyében. – Területi Statisztika, 25. p. 422–429.
- Mocsár G.**, 1973: Kétezerhez közeledve. Meditációk a településpolitikáról. – Forrás, 2. p. 38–44.
- Novák Z.**, 1973: Az aprófalvak demográfiai helyzete és perspektívái. – „A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése” c. kötetben, p. 76–84.
- Sárfalvi B.**, 1965: A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 122 p.
- Sárfalvi B.–Szegedi N.**, 1972: A társadalmi átrétegződés folyamata két nyugat-magyarországi település – Óriszentpéter és Apátistványa – fejlődése tükrében. – Földt. Ért. 21. p. 237–245.
- Serfőző K.**, 1975: A gyermek felnevelési költségét befolyásoló demográfiai tényezők, különös tekintettel a halandóságra. – Demográfia, 18. p. 331–345.
- V. Tajti E.**, 1972: A népességfejlődés dinamizmusa. – Földr. Ért. 21. p. 55–68.
- Tóth A.**, 1974: A falusi élet és művelődés változásai Borsod megyében. – Hevesi Szemle, 2. p. 28–33.
- Turáni J.**, 1973: Az aprófalvas településrendszer sajátosságai és általános demográfiai problémái. – „A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése” c. kötetben, p. 61–75.
- Wallner E.**, 1970: Alsóórs településföldrajzi képe. – Veszprém megyei Múzeumi Évkönyv, p. 103–147.
- Wallner E.**, 1971: Községintéő településföldrajzi vizsgálatok módszertani, szociálgeográfiai és alkalmazott földrajzi problémái. – Földr. Közl. 19. p. 355–367.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye településhálózat-fejlesztési terve. – Miskolc, 1971, 50 p.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács VB Tervosztálya, 1972. Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvas területeinek helyzete, problémái és azok megoldásának hosszútávú koncepciója. – Miskolc, 30 p.

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE FALUSI TELEPÜLÉSEINEK TÍPUSAI*

(Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben)

A települések általános jellegű problémáival foglalkozó tudományágak – így a településföldrajz – szemléleti fejlődése, valamint falvaink gyors ütemű átformálódása ismételten szükségessé teszi falusi településeink típusainak megállapítását.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye – majd azt követően az ország – *falusi településeinek tipizálásánál alkalmazott eljárásunk eltért az eddigi általános hazai* – s néhány kísérletet leszámítva a nemzetközi – *gyakorlattól.*

Eleddig az általános célkitűzésű településosztályozások a vizsgálatok kezdetén kiválasztott – a települések jellegére a feltételezések szerint meghatározó befolyást gyakorló – tényezők alapján, többnyire egy-egy szempont szerint tipizálták a településeket. Az elmúlt két-három évtizedben a településtudományok leggyakoribb célkitűzése a „funkcionális településtípusok” megállapítása volt (*Lettrich E.*, 1962; *Beluszky P.*, 1965, 1976; *H. Linde*, 1952; *K. Ruppert*, 1965; *K. Mittelhäuser*, 1959–1960; *W. Hüfner*, 1953 stb.), még akkor is, ha a foglalkozási szerkezet (*Lettrich E.* 1965) szolgált a tipizálás alapjául.

Az 1970-es évek hazai gyakorlatában – elsősorban a területi statisztika és a településfejlesztés szakembereinek munkája nyomán – a falusi településállományon belül kialakult hierarchikus tagolódás, az ellátottság mértéke, a „fejlettség”, a fejlesztési célkitűzések alapján kategorizálták falvainkat.

A falusi térségekben végbemenő folyamatok figyelemmel kísérése viszont nyilvánvalóvá tette, hogy *napjainkban nem egy-egy tényező* – mint pl. a lakosság foglalkozási szerkezete, a kiingázás mértéke stb. –, *hanem bonyolult folyamatrendszerek differenciálják falusi településeinket.* E folyamatrendszerekben a falvak által ellátott gazdasági szerepkör, az ezt is tükröző foglalkozási szerkezet csak egyetlen elem, amely bonyolult ok–okozati kapcsolatban áll a folyamat többi elemével, s gyakran csak olyan következmény, amely nem *elsődleges formálója a település életjelenségeinek.*

A vizsgálat módszere

Mérlegelve az elmondottakat, figyelembe véve célkitűzésünket (a falusi térségekben folyó településformáló folyamatok feltárása), vizsgálataink kezdetén nem jelöltük ki a típusalkotás alapvető szempontjait, ill. kritériumait. Pontosabban: a falusi települések életét megszabó folyamatrendszerek 8 alapvetőnek vélt ok–következmény komplexuma alapján

* Első közlés: Földrajzi Értesítő, 28. évf., 1977. 3–4. füzet, p. 339–370.

végeztük tipizálásunkat úgy, hogy *e vizsgálat során kerestük a választ arra is, hogy e folyamatrendszerek mely elemei, milyen mértékben differenciálják napjainkban – és adott területen – a falusi településeket*, következésképp a típusalkotás során mely tényezőket s milyen súllyal kell figyelembe vennünk. A továbbiakban faktor- és clusteranalízis alkalmazása révén elértük, hogy *eredményként nem csupán néhány statisztikai adattal, határértékkel kijelölhető településcsoportok, hanem a településekből lezajló településformáló folyamatok hasonlóságával jellemezhető csoportok, tehát tulajdonképpen folyamatrendszer-típusok adódtak.*

A vizsgálat során a következő szempontokat, ill. kritériumokat vettük figyelembe:

- A) *A falvak helye a településszerkezeteiben*
- Mutatók: 1. A községek lakónépessége 1970-ben;
2. A környék településszerkezete (a község köré húzott 10 km-es sugarú körben található községek átlagos lakónépessége);
3. A külterületi népesség aránya 1970-ben.
- B) *A falvak természeti környezete*
- Mutatók: 4. A község határában uralkodó domborzati típusok (*a*: ártéri síkság, vízjárta térszínek; *b*: ártér peremi fekvés; *c*: ármentes alacsony síkság, lösztáblák; *d*: homokhátaságok, teraszos hordalékkúp-síkságok; *e*: ártér – ármentes térszínek mozaikja; *f*: mérsékelt tagolt dombság, hegységelőtér; *g*: déli hegyláb felszínek; *h*: erősen tagolt dombságok; *i*: középhegységek; *j*: hegyközi medencék, völgytalpak);
5. A földhasznosítás jellege (a szántók aránya az összterületből);
6. A község mezőgazdaságának termőhelyi adottságai (Magyarország tervezési-gazdasági körzeteinek atlasza II. adatai alapján).
- C) *A falvak forgalmi helyzete*
- Mutatók: 7. A legközelebbi – legalább járási székhely szintű – város időtávolsága;
8. A városok felé induló tömegközlekedési eszközök átlagos napi járatszáma;
9. Az alsófokú központok – székhelyközségek felkeresésének lehetőségei (a közúton mért távolság és a tömegközlekedési lehetőségek figyelembevételével).
- D) *A településfejlődés iránya, üteme*
- Mutatók: 10. A tényleges népességszám-változás aránya 1949–1970 között (%);
11. A lakónépesség vándormozgalma 1960–1969 között (vándorlási egyenleg, %);
12. A foglalkozási átrétegződés mértéke 1960–1969 között (a mezőgazdasági keresők arányának csökkenése, %);
13. A lakásépítés üteme (az 1960 óta épült lakások aránya).
- E) *A falvak gazdasági szerepköre*
- Mutatók: 14. A községek ipari telephelyein dolgozók száma;
15. A községekből eljáró keresők az összes kereső %-ában (1970);
16. A községek ipari + építőipari keresőinek részesedése az összes keresőből (1970);
17. A községek tercier ágazatban dolgozó keresőinek aránya (közlekedési, kereskedelmi, egyéb keresők, 1970);
18. A községek idegenforgalmi funkcióinak fejlettsége (pontosítás alapján).
- F) *A falvak alsófokú ellátó-szolgáltató intézményeinek fejlettsége*
- Mutatók: 19. Az egy főre jutó iparcikk-kiskereskedelmi forgalom;
20. Az alsófokú intézményhálózat kiépültsége (16 intézmény megléte-hiánya alapján végzett pontosítás).
- G) *A falvak művi környezete*

- Mutatók: 21. Az 1945 után épült lakások aránya;
 22. A vízvezetékkel ellátott lakások aránya az összes lakásból (1970);
 23. Az egylakásos lakóépületek aránya az összes lakóépületből (1970).
- H) *A községek általános fejlettségének szintje*
- Mutató: 24. A község fejlettségének pontszáma (28 mutató alapján végzett pontozás pontértéke alapján; l. *Enyedi Gy.*, 1977).

A fenti mutatókat községenként vettük számításba annak ellenére, hogy nyilvánvaló: a közigazgatási keretek nem minden esetben felelnek meg a településhálózat tényleges alapegységeinek (agglomerálódás; a kistanyák települési önállóságának fokozatos megszűnése). A falvak tipizálásával párhuzamosan kijelöltük a megye falusi térségeinek határait is; a tipizálás eredményeinek mérlegelésénél így figyelembe vehető az agglomerálódás hatása.

A felsorolt 24 mutató adatainak felhasználásával faktoranalízist végeztünk.* Az adatok egy összefüggő folyamat – a települések fejlődése – egyes részelemeit mérik ugyan, de a mutatórendszer belső korreláltsága viszonylag laza; a 276 lehetséges páros korrelációból 65 utal szorosabb kapcsolatra.

További vizsgálatainkat az ún. főkomponens-módszerrel végzett faktoranalízis rotált faktoraival végeztük. A különböző mértékű sajátérték-visszatartással előállított variánsok közül egy tíz faktort tartalmazó változatot tartottuk legalkalmasabbnak településtipizálásunkhoz. A 10 faktor a változók szórásnégyzetének 82,53%-át magyarázza. A faktorok sajátérték-százalékainak alakulása a módszer társadalomtudományi alkalmazásainak eredményeihez mérten kedvező (*l. táblázat*). Ugyanakkor a 10 faktor megőrizte a teljes körű vizsgálat során nyert faktorstruktúrát, s az egyes faktorok azonosítása is egyértelműnek bizonyult.

1. táblázat

A sajátérték-százalékok alakulása

Faktor	%	Kumulatív, %
F ₁	32,05	32,05
F ₂	11,78	43,83
F ₃	11,44	55,27
F ₄	5,85	61,12
F ₅	5,12	66,24
F ₆	4,04	70,28
F ₇	3,86	74,14
F ₈	3,06	77,20
F ₉	2,76	79,96
F ₁₀	2,57	82,53

Az egyes faktorok alakításában a következő mutatók játszottak vezető szerepet:

Faktor	A faktort alakító magas faktorsúlyú mutatók:	Ezek faktorsúlyai:
F ₁	20. (az alsófokú intézményhálózat kiépültsége) 9. (az alsófokú központok felkeresésének lehetőségei)	0,87022 0,77185

* Az MTA SZTAKI CDC 3300 típusú számítógépén *Sikos T. Tamás* irányításával.

	1. (a lakónépesség száma, 1970)	0,65347
	24. (általános fejlettség)	0,56962
	19. (az 1 főre jutó kiskereskedelmi forgalom)	0,47147
F ₂	5. (a földhasznosítás szerkezete)	0,78751
	6. (termőhelyi adottságok)	0,77139
	4. (domborzati jellemzők)	0,68502
	2. (településszerkezet)	0,51513
F ₃	12. (a foglalkozási átrétegződés mértéke)	0,83172
	16. (ipari + építőipari keresők aránya)	0,81028
	15. (az eljáró dolgozók aránya)	0,81642
	11. (vándorlási egyenleg)	0,49259
F ₄	17. (a tercier keresők aránya)	0,76001
F ₅	21. (a lakásépítés üteme)	0,82590
	13. (az 1960 óta épült lakások aránya)	0,81551
	10. (tényleges népességszám-változás)	0,61974
	11. (vándorlási egyenleg)	0,52789
	24. (általános fejlettség)	0,44854
F ₆	3. (a külterületi népesség aránya)	0,97726
F ₇	22. (vízvezetékekkel ellátott lakások aránya)	0,81805
	14. (az ipari telephelyen dolgozók száma)	0,80138
	23. (az 1 lakásos lakóépületek aránya)	0,64786
	10. (tényleges népességszám-változás)	0,52424
	1. (a lakónépesség száma, 1970)	0,48715
	24. (általános fejlettség)	0,46094
F ₈	18. (az idegenforgalmi szerepkör fejlettsége)	0,87265
F ₉	20. (az 1 főre jutó kiskereskedelmi forgalom)	0,68441
F ₁₀	7. (a városias jellegű települések időtávolsága)	0,80079

Az egyes faktorok elnevezése és tartalma tehát a következő:

- F₁ – az alapellátás–településszerkezet faktora,
- F₂ – a természeti környezet faktora,
- F₃ – a foglalkozási szerkezet és az ingázás faktora,
- F₄ – a tercier szektor fejlettségének faktora,
- F₅ – a településfejlődés irányának és ütemének faktora,
- F₆ – a külterületi népesség arányának faktora,
- F₇ – az urbanizáltság mértékének faktora,
- F₈ – az idegenforgalmi szerepkör fejlettségének faktora,
- F₉ – a kiskereskedelmi szerepkör fejlettségének faktora,
- F₁₀ – a forgalmi helyzet faktora.

A faktoranalízis néhány eredménye

A számítások fent közölt legfőbb eredményei igen értékes információkat szolgáltatottak a településalakító folyamatok jellegére, a falvak differenciálásában (jellegmeghatározásukban) részt vevő tényezők sorrendiségére, súlyára vonatkozóan. Természetesen a számítások eredményeinek értékelésénél kellő körültekintéssel kell eljárnunk. A településalakító folyamatokban kisebb-nagyobb mértékben a figyelembe vett tényezők kivétel nélkül részt vesznek, így közvetve-közvetlenül egymással is kapcsolatban állnak.

Így pl. *rejtve* marad, de *tükröződik* a foglalkozási szerkezet is a települések lélekszámában, hiszen az agrárfalvakból nagymérvű az elvándorlás, lakosságuk csökken, az ipari jellegüké viszont éppen a bevándorlás következtében többnyire növekszik. Kölcsönös összefüggés van a foglalkozási szerkezet és az ingázás, a közlekedés, a demográfiai folyamatok között, ezek viszont szintén kapcsolatban állnak a településnagysággal stb. A falvak lélekszáma maga is részben e folyamatok, kölcsönhatások eredménye. Következésképp nem szabad abszolútizálni pl. az egyes faktorok egymáshoz viszonyított súlyát a települések jellegmeghatározásában.

E fenntartások ellenére megállapítható, hogy jelenleg – legalábbis Borsod-Abaúj-Zemplén megyében! – a településszerkezeti adottságoknak és az alapellátás fejlettségének, az F_1 faktornak meghatározó szerepe van a települések tipizálásában. E faktor magyarázza a változók szórásnégyzetének 32,05%-át, míg a 2. faktor értéke a 12%-ot sem éri el. Tehát az F_1 faktort kialakító tényezők differenciálják meghatározó módon a falusi településeket, szabják meg a falusi térségekben zajló folyamatokat. A változás a közelmúlthoz, az ötvenes-hatvanas évekhez képest szembeötlő: *akkor a falvak gazdasági szerepköre, a lakosság foglalkozási szerkezete, az ingázásba való bekapcsolódás mértéke hívta életre a községek közötti legszembetűnőbb különbségeket.* Ezt tükrözték a lakosság foglalkozási szerkezetén alapuló településosztályozások, de a településfejlesztési, területfejlesztési politika, sőt ezen túlmenően a szociálpolitikai intézkedések is. Társadalompolitikánk területi vetületének alakításában, a települések ilyen szempontú megítélésében ugyancsak a gazdasági szerepkör, a falvak foglalkozási szerkezete, az ingázás mértéke dominált (a bányászközségek, ipari jellegű települések, agrárközségek eltérő megítélése).

A települések gazdasági jellegének, lakosságuk foglalkozási szerkezetének korábban sem tulajdonítottunk megkülönböztetett szerepet a települések alapkategóriáinak – falvak, városok – kijelölésekor. Ma azonban már a falvak körén belül is csökken a jelentősége, differenciáló szerepe annak, hogy lakóik munkaidejüket bányákban, ipari üzemben vagy mezőgazdasági nagyüzemben töltik. Egyéb tényezők – a település nagysága, forgalmi helyzete, ellátottsága stb. – hasonlósága mellett *a falvak eltérő gazdasági jellege* – agrár vagy ipari jellege, lakófunkciójának mértéke – *egyre kevésbé szabja meg a falvak lakosságának életkörülményeit, életmódját, társadalmi tudatát, szociológiai viselkedésformáit, vagy akár a falvak külsejét, infrastruktúráját, a művi környezet színvonalát.*

Ugyanakkor *a falvak mérete, fekvése, ellátottsági színvonala, dinamikus vagy stagnáló térségekhez való kötődése köré számos olyan jelenség csoportosul, amely mélyrehatóan megszabja egy-egy település jellegét, lakosságának életét, de a falvak társadalmának tagolódását, a társadalmi struktúra kiegyensúlyozottságát vagy „torzulását” is.* A fenti tényezőkkel összefüggésben alakulnak a települések demográfiai folyamatai, a helyben élő népesség korstruktúrája, iskolázottsági szintje, szakmai képzettsége, foglalkozási szerkezete, a döntési szintekkel való kapcsolatuk, a társadalmi munkamegosztás kiépültsége vagy csonka volta.

A falusi települések differenciálódását eredményező alapvető tényezők megváltozása szükségszerűen megköveteli a településfejlesztési elképzelések, ezen túlmenően a társadalompolitikai elvek és gyakorlat területi-települési vonatkozásainak felülvizsgálatát és módosítását is. Az elmondottak további vizsgálatot igényelnek, de a folyamat meglétét az egyszerű „terepbejárás” is igazolhatja (mezőgazdasági jellegű települések szembetűnő urbanizálódása, lakosságunk életmódjának megváltozása az aktív zónákban, ugyanakkor

esetenként az ipari jellegű és a nem agrárfoglalkozásúak lakóhelyéül szolgáló falvakban fellépő stagnálás jelei stb.).

A 2. faktort – némi meglepetésre – egyértelműen a *természeti környezet jellege* alakítja.

Meg kell jegyeznünk, hogy a természeti környezetnek a vizsgálatba való bevonása vitatható. Nem szerves alkotója a településeknek, ugyanakkor az azokra gyakorolt alakító hatása kétségtelen, s ez a hatás mélyen beivódott a falvakba. A középhegységekben a mezőgazdasági művelésbe vonható földterület korlátozott kiterjedése, gyenge minősége, a terület alacsony eltartóképessége nemcsak az elvándorlást indította meg évtizedekkel ezelőtt, hanem pl. gátolta a kis- és középparaszti rétegek nagyobb arányú kialakulását, s szabálytalan paraszti társadalmat formált; e falvak társadalmának a településalakító folyamatokra adott válasza mindmáig eltérnek a „szabályos paraszti” társadalom reakciótól. Emellett a természeti környezet ma is szoros kapcsolatban áll a települések számos elemével – a településnagyság, az agrártevékenység méretei, jellege, a forgalmi helyzet, ezen keresztül a gazdasági jelleg stb. –, s *közvetett* hatása számottevő. Erre utal az is, hogy a faktort alakító mutatók sorában a településszerkezet, a forgalmi fekvés, a településmorfológia mutatói is helyet kaptak. Ugyancsak feltehető, hogy a változatos természeti viszonyokkal rendelkező megyében a természeti környezet differenciáló hatása nagyobb az átlagosnál.

Az elmondottak ellenére megállapítható, hogy *hazánkban is jelentkezik a „hegyvidék-jelenség”*; a modern mezőgazdaság lehetőségei a hegy- és dombvidékeken szűkösek, az agrártevékenység a síkságokra húzódik, nyomában nagymérvű elvándorlás indul meg; a népesség megfogyatkozását követi az alapfokú intézmények megritkulása, a munkaalkalmak választékának szűkülése, a népesség elöregedése, ami tovább fokozza az elvándorlást és így tovább. *A hegy- és dombvidékek fokozatosan stagnáló, depressziós területté válnak* (ha bányászat, ipari tevékenység vagy az idegenforgalom nem módosítja a fenti folyamatokat). Korábbi vizsgálatainkból is ismert, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyének hegy- és dombvidéki területein – az Aggteleki-karszton, a Csereháton, a Zempléni-hegységben – szintén megindult a fent vázolt folyamat.

Az F_3 faktor az F_2 -höz hasonló mértékben (11,4%) járult hozzá a teljes szórásnegyzet magyarázatához; ha ehhez hozzászámítjuk az F_4 faktort – amelyet a tercier ágazatban dolgozók aránya alakít –, akkor kitűnik, hogy a foglalkozási szerkezet és az ingázás mértéke továbbra is messzemenően megszabja a falvak helyzetét, jellegét, de – ismét hangsúlyozzuk! – szoros és többszörös kölcsönhatásban egyéb tényezőkkel.

A faktorértékek területi elterjedése

Néhány jellemző faktor faktorpontértékeinek területi elterjedését a 2–4. ábra tartalmazza. Részletes elemzésükre itt nincs módunk, csupán felhívjuk olvasóink figyelmét néhány sajátosságra.

– A különböző faktorok faktorpontértékeinek területi elterjedése nagyfokú hasonlóságot mutat. Ez is bizonyítja azt a korábbi állításunkat, hogy a települések elkülönített komponensei – lélekszám, intézményellátottság, foglalkozási struktúra, demográfiai jellemzők, dinamika stb. – egy összefüggő folyamat részei, s *együttesen formálják a települések jellegét*. Ahol az egyes faktorok értékei között – a települések egyes komponensei között! – jelentős ellentmondások alakultak ki, ott ez egyrészt jellegmeghatározó tényező, másrészt belső feszültségek, ellentmondások, esetleg viharos gyorsaságú településformáló folyamatok kiváltója. Ilyen ellentmondásos településalkotó komponensek

1. kép. Laza beépítésű, szabálytalan alaprajzú hegyi falu (Mogyoróska, 3. cluster) terjengős portája.
Fotó: *Belusky P.*

2. kép. A viszonylag stabil népességű, 200 lakosú Nagyhuta (7. cluster) keresőinek fele ingázó. Fotó: *Poór I.*

3. kép. A domborzati adottságokhoz igazodó halmazos alaprajzú Jósvafő látképe. Fotó: *Beluszky P.*

4. kép. Jósvafő belterületének alaprajzát a völgyben összefutó patakok teszik mozgalmassá. Egykori módosabb középparaszt portája, pajta. Fotó: *Beluszky P.*

5. kép. Erődtemplom és kisvárosias jellegű lakóházak Hegyalja egykori mezővárosában, Olaszliszván. Fotó: *Poór I.*

6. kép. Az egykori hegyaljai mezővárosokak gazdagságának emlékét őrzi a gönci, ún. „huszita ház”. Fotó: *Poór I.*

7., 8. kép. A két és félezer lakosú, kiemelt alsófokú központ szerepkörére kiszemelt nagyközség, Ricse (6. cluster) – egykori járási székhely – központja sok üzlettel, kisiparosok műhelyeivel. Fotó: **Poór I.**

9. kép. „Hagyományos” falukép már a forgalmi árnyékban fekvő, fogyó népességű, agrárjellegű bodrogközi falvakban sem található; Karscsa. Fotó: *Poór I.*

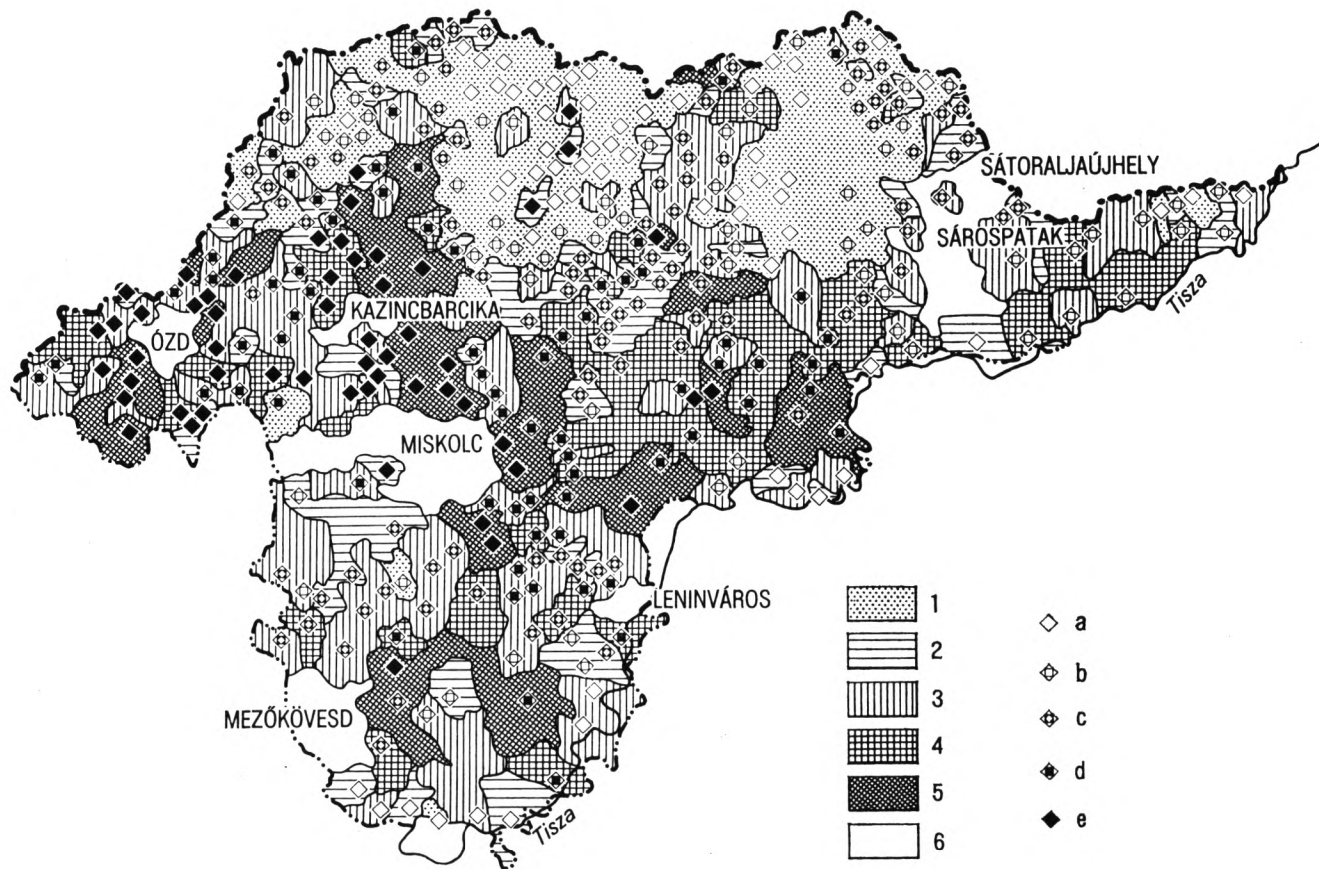
10. kép. A falu és a város határán; Tokaj kisvárosias üzletcája. Fotó: *Poór I.*

11. kép. Tard lakófaluvá formálódik; a lélekszám emelkedik, a falu átépül. Fotó: **Poór I.**

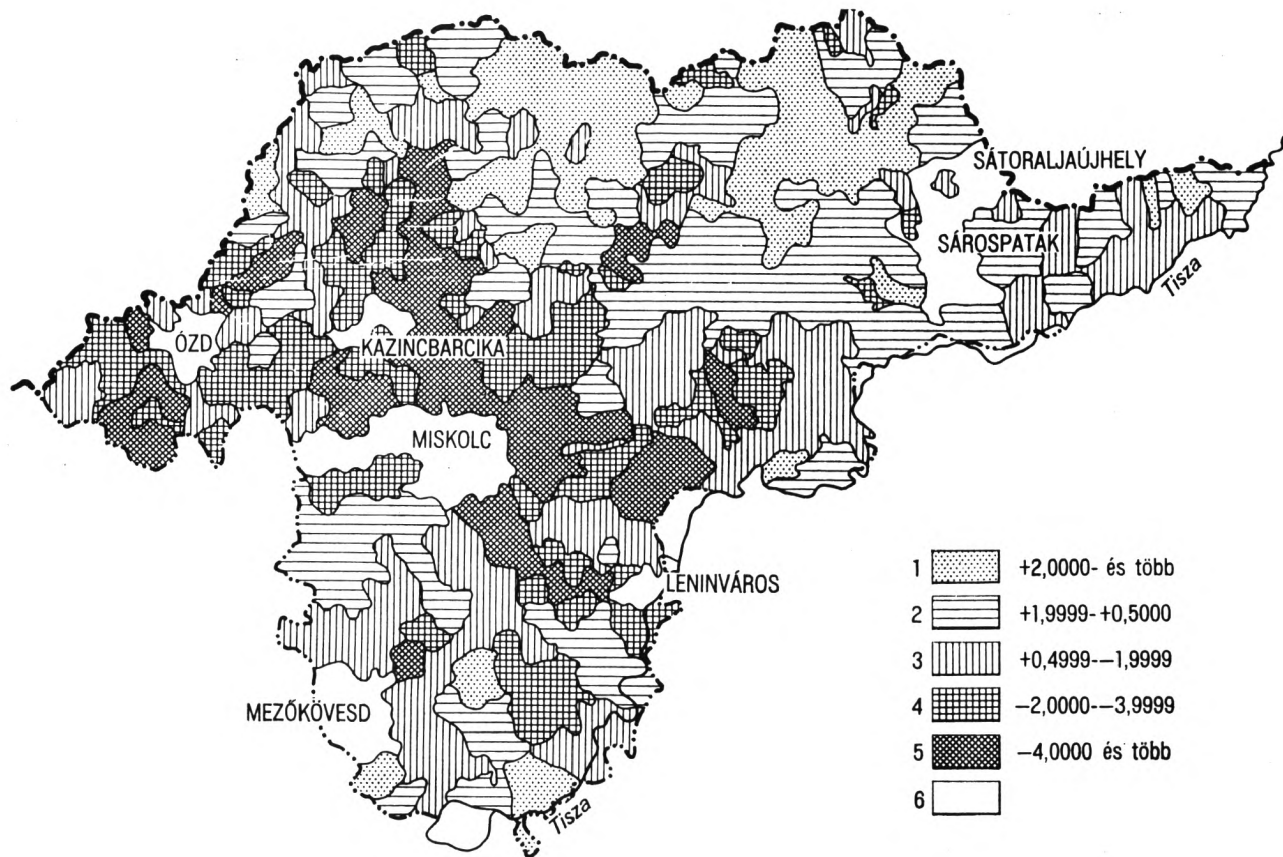

12. kép. Az alig ezer lakosú Hollóházán mintegy 600 főt foglalkoztató ipari üzem működik; épülő lakótelep a község ÉNy-i peremén. Fotó: **Poór I.**

2. ábra. Az F_1 faktor értékei (1–5), ill. az F_3 faktor értékei (a–e) községenként.

1 = igen alacsony; 2 = átlag alatti; 3 = átlagos; 4 = átlag feletti; 5 = magas faktorpontértékek. 6 = városok. a–c = 1. mint 1–5

3. ábra. Az F_5 faktor értékei községenként.
1-6 magyarázatát 1. a 2. ábránál

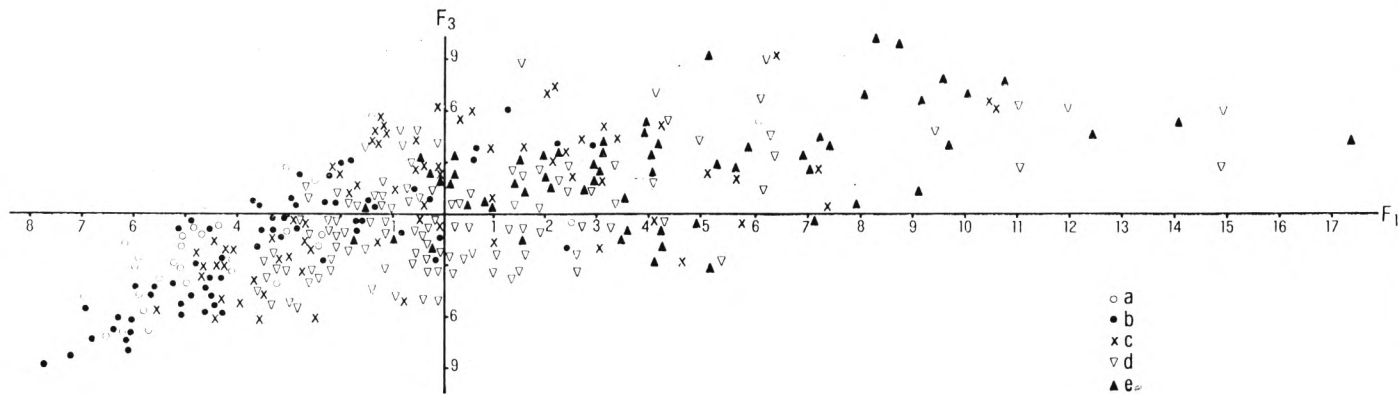
élnék egymás mellett pl. a foglalkozási átrétegződés, az ingázás terjedésének frontvonalában, ahol a nem mezőgazdasági jellegű – „urbanus”? – foglalkozási szerkezet áll szemben az életmód, életvitel hagyományosabb formáival, s még inkább az életkörülmények, a technikai civilizáció alacsony szintjével (pl. a Hernád-völgy K-i szárnyának települései Szentistvánbaksától Gibártig, a Hernád-völgy felső szakasza, a Cserehát, az Aggteleki-karszt pereme, a Bükk déli előtere, néhány Ózd környéki község stb.). Ellenkező előjelű eltérések jellemzők a Bodrogközre, ahol a népesebb települések megfelelő keretet biztosítanak a műszaki infrastruktúra és az alapfokú ellátás intézményhálózatának kiépítéséhez, ám a lakosság rosszabb anyagi helyzete, a foglalkozási átrétegződés vontatottsága, az életmódváltás lassúsága csak mérsékelt „urbanizálódást” eredményez. Ózd környékén a települések ipari-lakó jellege, a nagyobb múltra visszatekintő agglomerálódás és a településfejlődés dinamikája közötti mutatkozó eltérések okoznak sajátos problémákat, s vezetnek a települések zsúfolódásához, leromlásához, „slumosodásukhoz”. E diszharmonikus állapot idején olyan feszültségek, energiák halmozódtak fel – sokszor rejtetten –, amelyek kioldódva igen gyors lefolyású folyamatokat indítanak meg, s e folyamatok befolyásolása már igen nehéz. Ilyen jelenség kezdetei figyelhetők meg a be-ingázási centrumoktól távol fekvő lakófalvakban; úgy tűnt, hogy az ingázás által lehetővé tett foglalkozási átrétegződés kiegyensúlyozott állapotokat teremt a községekben. Aztán a hetvenes években oly mérvű elköltözés indult meg, amelynek üteme sok esetben felülmúlja a hátrányos helyzetű területek vándormozgalmát is (1970–1976 között Balajt 20,0%-os, Abod 22,8%-os, Hernádszurdok 22,1%-os, Martonyi 21,5%-os népességszökkenés stb.).

E kivételektől eltekintve az egyes falvak magas vagy alacsony faktorpont-értékei az egyes településekben egymáshoz hasonlóan alakulnak.

Az F_1 faktor értékeinek területi alakulása messzemenően tükrözi a megye településszerkezeti adottságait, s – figyelembe véve a többi faktor nagymérvű hozzárendeltségét – azt, hogy a településszerkezeti adottságok korlátain, lehetőségein a településfejlesztés máig még alig tudott átlépni. Az F_1 faktor igen alacsony értékei természetesen a megye aprófalvas területein, Cserehát, Aggteleki-karszt, Zempléni-hegység, Hegyköz – jelentkeznek, feltűnő viszont, hogy az alföldi, Alföld peremi községek milyen magas értékeket kaptak annak ellenére, hogy általában kedvezőtlen helyzetűek, fejletlenek. Mindez ismét csak a településhálózati keretek rendkívüli jelentőségére utal, hiszen a települések lélekszáma önmagában is messze előreviz egy folyamatot, az alapellátás kiépítését, s az ehhez kapcsolódó jelenségeket (pl. megfelelő szintű tömegközlekedés). Feltűnő még az ózdi járás tarka képe, noha a foglalkozási szerkezet már egyoldalúan ipari-épitőipari jellegű, s az agglomerálódás nagyobb múltra tekinthet vissza.

Az F_3 faktor faktorpontértékeinek területi megoszlása bizonyítja azt az egyébként is ismert tény, hogy a konzervatív megítélés alapján kijelölhető „hagyományos” falusi térségek – legalábbis Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – szűk területre zsugorodtak; ma már csak a Cserehát és a Zempléni-hegység magjában, a Tisza mentén, a Taktaközben találunk egyoldalúan agrár jellegű falvakat. További tényezővel egybevetve az is nyilvánvaló, hogy az elmúlt két évtizedben a lakosság foglalkozási szerkezete volt a falvak legmozgékonyabb eleme, nemritkán egyetlen évtized alatt gyökeresen megváltozott. A településhálózat többi eleme csak lassan követi ezt a változást; a foglalkozási átrétegződés a „felületen terjedt”, s így sajátos „preurbanizált” zónákat hozott létre. A jövőben elképzelhető egyrészt a településhálózat alkalmazkodása egyik – fontos – elemének megváltozásához, másrészt elképzelhető a foglalkozási visszarétegződés is; az ingázó lakosság munkahelye közelébe költözik.

A településhálózat dinamikájáról rajzolható kép – az F_5 faktor területi értékei – ugyancsak a várakozásnak megfelelően alakult, a Sajó-völgy ipari településeit, a belső lakóöv agglomerálódó községeit tüntetve ki a magas értékekkel. Ugyanakkor a behatóbb vizsgálat nyilvánvalóvá teheti, hogy a foglalkozási átrétegződés, a sokak által urbanizációnak nevezett folyamat is számos egyéb tényezőtől befolyásolva alakítja ki a településhálózat dinamikáját. Erre utal pl. az Ózd környékén található vegyes kép, s a megye több pontján hasonló foglalkozási szerkezetű települések igen eltérő dinamikája. A településfejlődés dinamikájának alacsony vagy gyenge közepes szintje ad különleges helyet a Hegyalja településeinek; a viszonylag népes, fejlett intézményhálózatú, belterjes mezőgazdálkodást folytató községek fejlődési üteme saját nagyságkategóriájukon belül rendkívül alacsony (Abaújszántó, Tállya, Tolcsva, Bodrogolaszi, Olaszliszka, Erdőbénye átlag alatti értékei).

5. ábra. Az 1–3. faktorok faktorpont-értékei községenként
 a = az F_2 értéke $-4,00$ alatt; b = $-2,00$ – $-3,99$; c = $0,00$ – $-1,99$; d = $0,01$ – $3,00$; e = $3,01$ felett

A falusi települések típusai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

A faktoranalízis során nyert 10 faktor községekre vonatkozó faktorpontértékeinek felhasználásával automatikus osztályozást (clusteranalízis) végeztünk. Mivel a számításokhoz az egy csoportba sorolandó pontoknak (községeknek) a 10 dimenziós térben mutatkozó egymáshoz való távolságát előre meg kell adnunk, a clusterek száma tág határok között változtatható, s a vizsgálat szükségletei alapján lehet e variánsok közül a legmegfelelőbbnek tűnőt kiválasztani. Több változat eredményeinek áttekintése után egy 27 clustert adó változatot fogadtunk el. A clusterek azonosítása során – összevonások, altípusok képzése révén – a típusok száma csökkenthető volt, annál is inkább, mivel 11 cluster csupán egy, kettő pedig 2 községet tartalmazott. Ellenőrzésképpen feldolgoztunk egy 10 clustert eredményező változatot is.

Maga a clusteranalízis a csoportokat nem „jellemzi”, csupán a községek faktorpontértékeinek hasonlósága, a hasonlóság mértéke alapján képez csoportokat. A clusterek azonosításához felhasználtuk azok – számított – középpontjainak értékeit, az egyes típusok községeiről az 1–3. faktor faktorpontértékei alapján rajzolható pontdiagramokat (5. ábra) és naturális mutatóik átlagos értékeit (5. táblázat).

Célkitűzésünkben és a típusalkotás választott módszeréből következően a kialakított csoportok egyetlen jellemzővel, bizonyos adatok értékhatáraival, adatkombinációkkal nem írhatók le, nem nevezhetők meg (mint a korábbi tipizálásokban pl. agrárfalvak, lakófalvak, bányászközségek vagy „részleges alsófokú központok”). Egy-egy cluster községeit nem egyes adatokkal, hanem a *bennük lezajló településformáló folyamatok hasonlóságával lehet jellemezni*. A clusterek azonosítása e folyamat összefüggő részeleleit tükrözik).

5. táblázat Az egyes clusterekbe sorolt települések

Clusterek sorszáma	Elemszám	A clusterekbe sorolt települések lélekszáma	Mutatók*				
			1	19	10	11	12
5.	25	6 125	245	523	-22,9	-33,4	70,0
3.	32	14 693	453	780	-13,3	26,1	59,4
7.	34	21 549	639	846	- 2,8	-17,7	46,2
25.	7	5 283	755	755	-12,5	-19,2	60,9
4.	55	48 253	696	845	- 8,2	-21,9	52,7
6.	44	62 832	1428	2 266	- 4,2	20,8	49,6
10.	49	40 621	829	863	5,9	- 9,5	30,0
9.	47	77 315	1645	2 893	14,6	- 6,9	36,2
2.	11	14 971	1361	3 355	15,5	- 8,6	24,3
8.	13	32 734	2518	2 027	26,7	1,3	14,5
24.	5	33 830	3064	8 660	- 0,6	-17,3	35,9
15.	10	39 050	3905	8 073	13,3	- 7,3	30,5
17.	7	22 855	3265	2 277	68,1	11,5	13,1
12.	5	25 730	5146	5 761	37,0	1,7	8,8
11.	2	17 804	8902	13 922	58,8	4,1	11,0
1.	2	1 208	604	2 639	11,4	-12,4	32,5

*Megnevezésüket l. előbb.

Másrészt az egyes típusok fejlettségi rangsort is alkotnak, a kis népességű, sorvadó, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, torzult demográfiai struktúrájú falvaktól a népes, fejlett infrastruktúrájú, agglomerálódó, városiasodó községekig.

A vázolt módszerrel – a 27 csoportot eredményező clusteranalízis-változatot alapul véve – az alábbi falutípusok különíthetők el Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (6. ábra).

I. Erősen csökkenő népességű, agrár jellegű, fejletlen hegy- és dombvidéki aprófalvak:

1 Elnéptelenedő, tisztán agrár jellegű, fejletlen hegy- és dombvidéki aprófalvak;

2. Erősen csökkenő népességű, agrár jellegű (számottevő kiingázó) aprófalvak, főleg dombvidéken.

II. Kis lélekszámú, fogyó népességű, a közelmúltban átrétegződött, hagyományos falusi kapcsolatrendszerekbe illeszkedő agrár-lakófalvak:

3. A típus „hegyvidéki” változata;

4. A típus „dombvidéki–alföldi” változata.

III. 5. Közepes lélekszámú, mérsékeltén fogyó népességű, a közelmúltban átrétegződött, hagyományos falusi kapcsolatrendszerekbe illeszkedő agrár-lakófalvak.

IV. 6. Hegyalja népes, mezővárosi múltú, stagnáló községei.

V. A lakóvezet kis- és közepes nagyságú, másodlagos agrárfunkciókkal rendelkező községei:

7. Kis népességű, lakóhely jellegű, alapintézményekkel hiányosan ellátott községek, főleg dombvidéken;

8. Közepes nagyságú, közepesen fejlett intézményhálózatú lakófalvak, másodlagos agrár jelleggel;

9. Az előbbi típus fejlett intézményhálózattal rendelkező változata.

naturális mutatóinak átlagértékei

13	14	16	17	15	20	21	22	24
8,1	0	19,2	10,9	21,7	1,5	21,8	2,1	49,5
13,5	2	27,2	13,7	30,0	1,9	32,4	1,9	55,5
18,9	5	39,9	14,3	52,6	2,5	41,4	2,2	62,7
10,3	3	26,6	14,4	30,7	3,0	44,7	0,1	68,1
15,8	3	32,4	15,2	38,3	3,2	37,2	2,3	63,2
15,7	34	27,5	23,1	45,8	7,4	44,0	3,1	77,0
22,2	19	55,3	14,6	65,3	2,9	47,6	2,6	75,3
23,5	13	40,7	23,8	54,7	7,4	48,7	3,5	92,0
22,2	17	53,1	22,6	57,1	13,4	44,4	7,3	91,8
23,4	298	70,9	14,6	59,9	16,9	57,2	10,5	103,0
14,6	340	40,4	23,5	21,1	13,0	34,8	4,9	97,0
21,9	328	38,0	31,5	43,2	13,1	44,2	9,7	109,2
35,4	566	57,8	28,9	58,0	10,2	63,0	11,7	120,3
17,8	1213	71,5	19,4	21,1	13,8	50,1	25,5	121,0
23,2	3164	58,1	31,0	15,4	15,0	51,9	25,4	136,5
17,5	0	30,5	37,0	24,5	5,0	30,1	6,7	79,5

VI. Az agglomeráció magjának községei.

VII. Speciális szerepkörű községek.

Vázlatos jellemzésük a következő:

1. Erősen csökkenő népességű, agrár jellegű, fejletlen hegy- és dombvidéki aprófalvak

1. Elnéptelenedő, tisztán agrár jellegű fejletlen hegy- és dombvidéki aprófalvak
(5. cluster; 6. táblázat, 7. ábra)

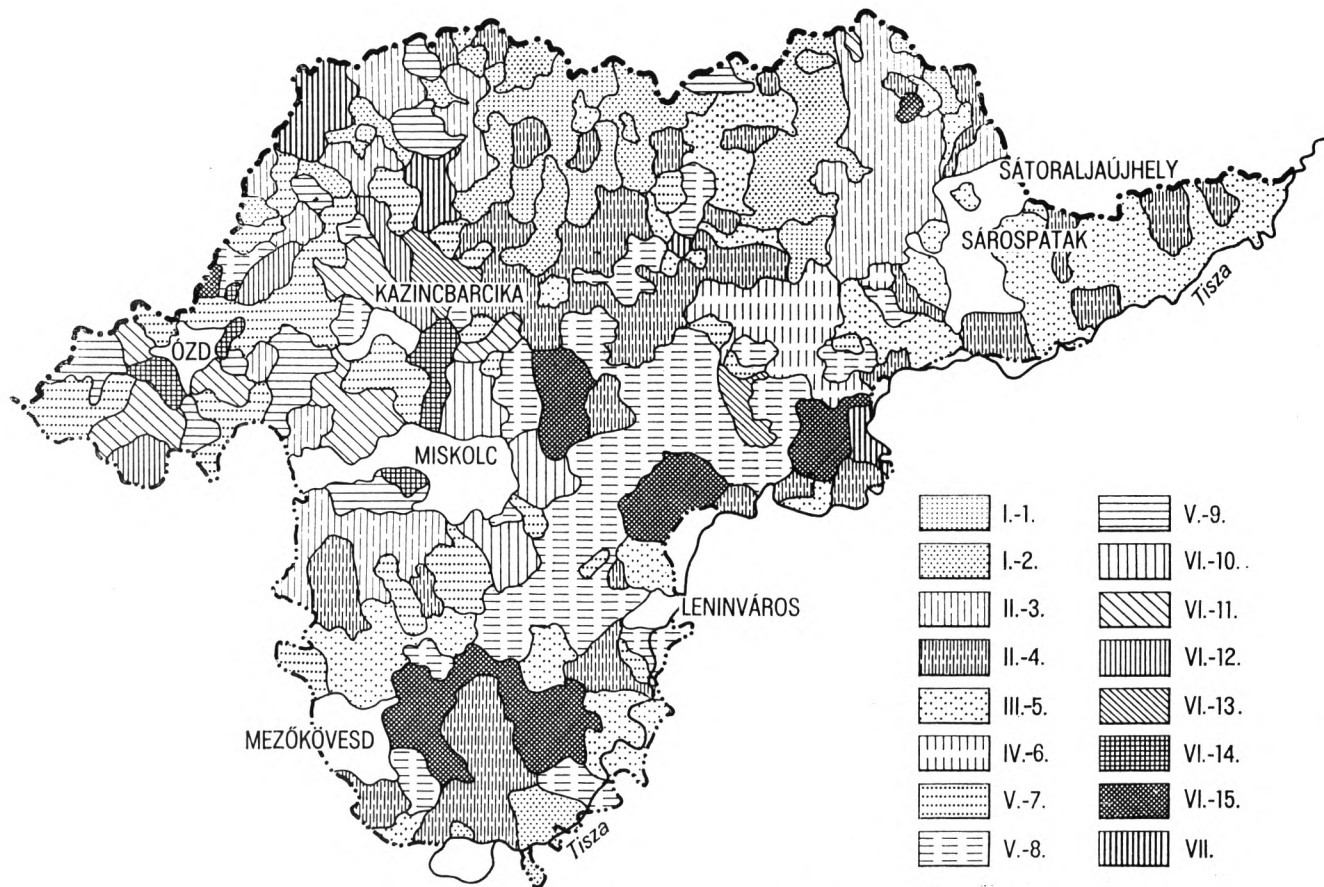
6. táblázat

Az 5. cluster községeinek néhány jellemző adat

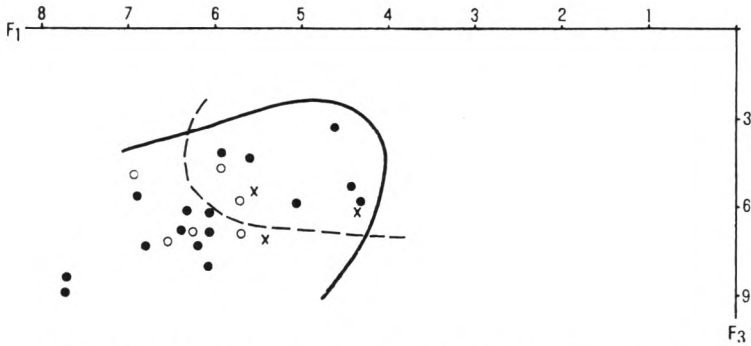
Mutatók	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	245	71 (Gagyapáti)	557 (Vilyvitány)
2. Lakónépesség, 1976	183	58 (Sima)	520 (Vilyvitány)
3. Vándorlási egyenleg, 1960–1970	-33,4%	-56,2% (Felsőgagy)	-8,5% (Tornakápolna)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	19,2%	9,1% (Litka)	33,0% (Pányok)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	10,9%	3,9% (Debréte)	16,8% (Abaújszolnok)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	21,7	4,3 (Gagyapáti)	48,3% (Vilyvitány)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	8,1%	0,0 (Debréte)	17,6% (Keresztéte)
8. Az általános fejlettség pontszáma	49,5	37 (Gagyapáti)	60 (Irota)

Az e típusba sorolt 25 település többsége a Cserehát magjában található. A tagolt domborzatú, szűkös természeti adottságokkal rendelkező terület kis határu falvait mindig is kevés lélek lakta; az életkörülmények és az életszínvonal hagyományosan rossz („sötét Abaúj”). Forgalmi fekvésük kedvezőtlen, közlekedési feltártságuk hiányos. Évtizedek óta folyik az elvándorlás. A tömegközlekedés ma is gyér; e községeket naponta átlagosan 3,5 járat érinti, de többet (Gagyapáti, Nyésta, Litka, Sima, Baskó, Tornakápolna, Keresztéte) mindössze egy, vasárnaponként esetleg egy sem. Ennek következtében *csekély mérvű a napi munkabajjárás, s így a lakóhely-változtatás nélküli foglalkozási átrétegződés*. A statisztikai adatfelvétel 1970-ben 21,7% ingázót mutatott ki (néhány községben a keresők harmada-kétötöde ingázó), de ezek egy része heti ingázó, így lakóhelyük életét alig befolyásolják; vagy a közeli erdőgazdaságokban, állami gazdaságokban dolgoztak. *Így e falvak ma is agrár jellegűek*, keresők 70%-a a mezőgazdaságban dolgozott 1970-ben. Erősíti agrár jellegüket az eljárók kötődése a mezőgazdasághoz (kétlakiság), a nyugdíjasok korábbi foglalkozása, az előregedő népesség által konzervált életforma.

A mezőgazdaság csekély eltartóképessége régóta kiváltotta az elvándorlást; nem egy község már a múlt század végére elérte népesedési csúcsát (Kány, Keresztéte, Percse, Becskeháza, Tornabarakony, Tornakápolna, Szakácsi 1870-ben). 1949–1970 között népességük átlagosan 22,9%-kal csökkent; 1960–1970 között viszont már lakosságuknak kereken harmada elvándorolt. (Felsőgagyról a

6. ábra. A községek besorolása az egyes clusterekbe
A clusterek leírása a szövegben

7. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei 5. clusterbe tartozó községekben
Jelmagyarázat az 5. ábránál

lakosság 56,2%-a, Debrétéről, Irotáról 48,7%-a, Perecséről 47,5%-a, Kányból 45,7%-a vándorolt el 10 év alatt.) 1970 óta még csak fokozódott, s menekülésszerűvé vált a lakosság elköltözése. Az 1970–1976 közötti elvándorlás mértékét figyelembe véve 10 év alatt a lakosság 30–80%-a költözik el e községekből [Pamlény 87,7%-os (!), Baskó 77,8%-os, Pányok 69,3%-os vándorlási veszteség].

A menekülésszerű elvándorlás eredményeképp egyrészt e községek lélekszáma egyre kisebb lesz, másrészt végérvényesen eltorzul a demográfiai struktúra.

Felsőgagyban 1960-ban 718-an, 1976-ban 254-en, Baskón 1949-ben 698-an, 1976-ban 230-an, Szászfán 1930-ban 627-en, 1976-ban 202-en, Pamlényban 1941-ben 448-an, 1976-ban 130-an éltek. Az egyre fogyó lélekszám, párosulva az alapfokú intézmények koncentrálására való törekvéssel, az intézményhálózat felszámolódásával járt. Az alapfokú intézményhálózat felmérésénél figyelembe vett 15 intézmény közül 10 faluban egy sem működik; átlagosan számuk 1,5. *E községek nyújtotta életkörülmények mélyen átlag alattiak; mindez ismét csak a népességelvándorlást fokozza.*

Az elvándorlás következtében a demográfiai struktúra is torzult; 1970 után többségükben természetes fogyás lépett fel (Perecsén 15,3, Pányokon 10,9, Szászfán 8,8%-os fogyás – 10 éves ciklusra számítva). A 60 évesnél idősebbek aránya kétszerese a megyei átlagnak. *A demográfiai erózió megfordíthatatlan folyamattá vált, megfelelő társadalmi-gazdasági bázis hiánya miatt e községek teljes felszámolódását tételezhetjük fel.*

A kontraszelekció (szelektív elvándorlás) következményeit e községek „hagyományos parasztinak” nevezhető társadalmi struktúrája szemmel láthatóan magán viseli (többnyire idős, szakképzetlen, alacsony jövedelmű, hagyományos paraszti életformát folytató családok). „Hagyományos” a falukép is, az infrastruktúra szintje alacsony (az 1960 óta épült lakások aránya mindössze 8,1%, a lakások 2,1%-a van vízvezetékkel felszerelve).

2. Erősen csökkenő népességű, agrár jellegű (számottevő kiingázóval) aprófalvak, főleg dombvidéken (3. cluster; 7. táblázat, 8. ábra)

Az e típusokba sorolt 32 falu (14 ezer lakos) az előbbi településcsoporttal területileg egybefüggő tömböt alkot a Cserehát magjában és a Zempléni-hegység Nyi-i lejtőin. E fal-

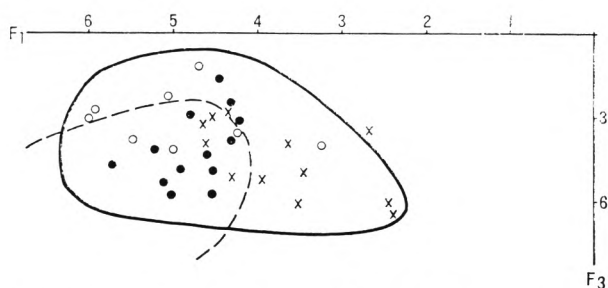
7. táblázat

A 3. cluster községeinek néhány jellemző adata

Mutatók	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	453	107 (Teresztenye)	1055 (Telkibánya)
2. Lakónépesség, 1976	371	84 (Teresztenye)	1961 (Telkibánya)
3. Vándorlási egyenleg, 1960–1970	-26,1%	-36,9% (Fony)	-0,8% (Varbóc)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	27,2%	14,0% (Bódvalenke)	47,2% (Imola)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	13,7%	5,8% (Arka)	26,0% (Korlát)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	30,0	7,0 (Tiszavalk)	58,3 (Szinpetri)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	13,5%	3,0% (Kupa)	22,7% (Rakacszend)
8. Az általános fejlettség pontszáma	55,5	45 (Korlát)	65 (Teresztenye)

vakat az előbbi típushoz hasonló – a települések megszűnéséhez vezethető – folyamatok jellemzik, a leépülés azonban némiképp lassúbb, a falvak helyzete kedvezőbb.

A településeket jellemző adatok szóródása viszonylag nagy (7. táblázat). Az alig 100 lakosú Teresztényével szemben Telkibányán mintegy ezren élnek; az átlagos lélekszám 400 fő alá csökkent. A demográfiai erózió is mérsékeltőbb (1960–1970 között 26,1%-os vándorlási veszteség), de több községben szélsőséges; Fony, Büttös, Kékéd, Csenyété, Regéc lakosságának több mint harmada vándorolt el 1960–1970 között, s a népességcsökkenés 1970 óta szintén felgyorsult. *A demográfiai struktúra torzulása, társadalmi-gazdasági bázisuk elégtelen volta következtében a községek felszámolódása is várható, ha nem is a közeli években.* Nemi eltérést jelent az előbbi típussal szemben, hogy a keresők számottevő hányada, 30%-a más településben dolgozik (ingázó). Az ingázók azonban, akárcsak az előző típus esetében, lakóhelyük jellegét csak kevésbé módosítják. *A csoport falvai agrár jellegűek; a keresők 59,1%-a dolgozott 1970-ben a mezőgazdaságban, ám az inaktív keresők, az eltartottak, de az eljáró keresők többsége is valamilyen formában kötődik a mezőgazdasághoz.* A falvak társadalmának összetétele hasonló az előbbi típushoz; hagyomá-

8. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei a 3. clusterbe tartozó községekben
Jelmagyarázat az 5. ábránál

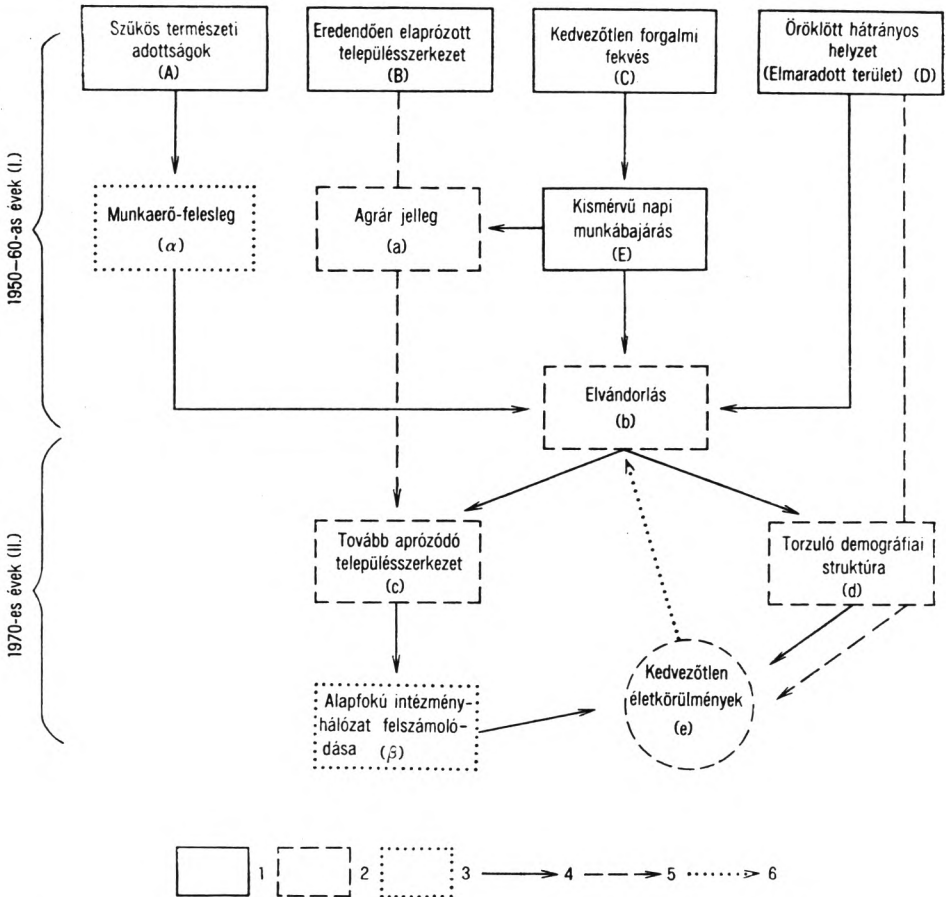
nyos „paraszti” társadalmukon máig csak keskeny réseket ütött az ingázás, a foglalkozási átrétegződés. *Ez a „társadalom” is torzult a kedvezőtlen gazdasági-demográfiai folyamatok következtében.*

Összefoglalva: az I. típus községei jószerivel kimaradtak az elmúlt évtizedek nagy településátalakító folyamataiból; az ingázás, a foglalkozási átrétegződés alig formálta e falvakat; az urbanizálódás, az ezzel járó életmódváltozás is legfeljebb egy szűkebb réteget érintett (fiatalabb családok, néhány eljáró dolgozó, helyben élő értelmiségi és középszintű vezető stb.). *Ezt a hagyományos agrárfalusi közösséget jobbra csak a leépülés folyamatai érintették; nagymérvű, olykor menekülésszerű elvándorlás, a korábban meglévő intézményhálózat felszámolódása, a falvak társadalmi-települési egységének bomlása, a települési önállóság fokozatos megszűnése stb. Mindezek következtében a korábbi társadalmi-demográfiai struktúra is torzult (9. ábra).*

II. Kis lélekszámú, fogyó népességű, a közelmúltban átrétegződött, hagyományos falusi kapcsolatrendszerekbe illeszkedő agrár-lakófalvak (7., 4. és 25. cluster)

A típus 96 községe két jól elkülöníthető altípusra bontható; ennek ellenére a bennük zajló településformáló folyamatok hasonlóak. E folyamatok a II. világháború után az I. típus-hoz hasonló településállományt kezdtek formálni. A gyenge, gyenge közepes termőhelyi adottságú területeken ugyancsak apró- és kistalvas településszerkezet alakult ki; az ötvenes évekig megőrizték egységes agrár jellegüket. Keresők alig egyhetedre dolgozott az iparban, építőiparban, a mezőgazdasági népesség aránya többségükben 80% felett volt. Az agrártúlnépesedés, a termelőszövetkezeti mozgalom, a megye iparvidékeinek gyorsan növekvő munkaerőigénye *viharos gyorsaságú foglalkozási átrétegződést váltott ki. Ma már keresők nagyobb hányada nem a mezőgazdaságban dolgozik. Mivel a munkaerő-vonzásközpontok viszonylag messze, de elérhető távolságban találhatók, a tömegközlekedési eszközök járatsűrűsége nagyobb, a nem mezőgazdasági ágazatokba átlépők zöme eredeti lakóhelyét megtartva ingázóvá vált. E típus községeire épp ez a gyors foglalkozási átrétegződés, s annak következményei jellemzőek.* A lakosság foglalkozási szerkezete és az ingázás, valamint életkörülményei és életmódja között számottevő ellentmondás alakult ki. A városoktól, ipari övezetektől távolabb fekvő falvakat a foglalkozási átrétegződés, munkába járás ugyanis még csak kismértékben formálta át; népességük életmódja, a falukép, a művi környezet hagyományosan falusias; a kis népességű községek intézményhálózata szegényes, többségük közös tanácsú falukörzet „társközsége”. A mezőgazdasági keresők aránya 50% körül alakul, de a nem agrárfoglalkozásúak többsége is kötődik valamilyen formában a mezőgazdasághoz.

A munkahelyek távolsága, a lakóhely biztosította életkörülmények alacsony színvonalá következtében az ingázás csak átmeneti megoldás a lakosság számára, előkészítője az elköltözésnek. Mindezek alapján – noha az eljáró dolgozók aránya alapján többségük lakóközségnek lenne tekinthető – e falvakra a hagyományos falusi kapcsolatrendszerek jellemzőek, vitathatatlanul a falusi térségek részei. „Társadalmuk” azonban már tükrözi a foglalkozásváltás, munkabajlás hatásait.

9. ábra. Az 1. típusba tartozó községek településalakító folyamatainak vázlata.

1 = kiinduló állapot (ok-jellegű tényezők); 2 = következmény-állapotok; 3 = okozat-ok jellegű folyamatok; 4, 5 = egymásrahatás; 6 = visszahatás

3. A típus „hegyvidéki” változata (7. cluster; 8. táblázat, 10. ábra)

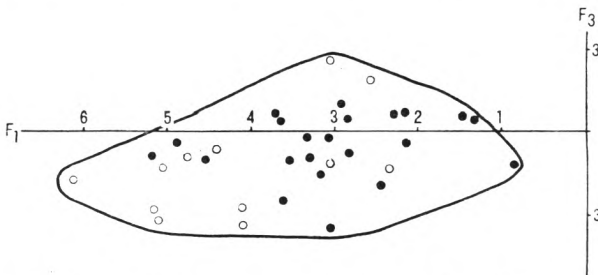
A típus 34 községének többsége a Zempléni-hegységben, néhány az Aggteleki-karszton, ill. a Bükkben található. Agrártevékenységükben a szántógazdálkodás szerepe mindig is alárendelt volt; az erdőgazdálkodás mellett a házi- és vándoripar, a helyi erőforrásokon alapuló kisüzemek (kőfejtés, mészégetés, fűrésztelepek, fafeldolgozás, üveghuták, hámorok stb.) nyújtottak megélhetést a lakosságnak. Az eljáró dolgozók igen magas aránya (átlagosan a keresők 52,6%-a lakóhelyén kívül dolgozott 1970-ben) *azonban nem jelenti az agglomerálódás előrehaladását*; az ingázás jelentős része ugyanis az erdőgazdaságokba, kis községek ipartelepeire (Hollóháza, Pálháza, Füzérradvány, Kishuta, Tornaszentandrás stb.) irányul, vagy heti munkabajárást jelent. Az átlagosan 52,6% ingázóval szemben az ipari-építőipari keresők aránya csupán 39,9%.

A 7. cluster községeinek néhány jellemző adata

	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	634	189 (Égerszög)	1703 (Kisgyőr)
2. Lakónépesség, 1976	577	101 (Égerszög)	1750 (Kisgyőr)
3. Vándorlási egyenleg, 1960–1970	-17,7%	-36,0% (Bükkzsérc)	-6,1% Füzérkomlós)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	39,9%	14,8% (Répáshuta)	60,7% (Mályinka)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	14,3%	6,1% (Nagyhuta)	29,2% (Rudabányácska)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	52,6	19,7 (Tomaszentandrás)	90,4 (Kisbózsva)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	18,9%	5,1 (Háromhuta)	31,2% (Répáshuta)
8. Az általános fejlettség pontszáma	62,7	49 (Szuhafő)	94 (Répáshuta)

Némiképp meglepően alakultak a demográfiai folyamatok. A népesség csökkenése 1970-ig mérsékelt volt; 1949 és 1970 között átlagosan 2,8%-os lakosságcsökkenés, 10 év alatt, 1960–1970 között 17,7%-os vándorlási veszteség érte a községeket. 1970 óta is csak néhány községben gyorsult fel az elvándorlás. Pedig a települések kis lélekszámának következményeként – az átlagos lélekszám 1976-ban 577 fő – az intézményhálózat fejletlen, alig különbözik az előbbi típustól. A figyelembe vett alapfokú intézmények átlagos száma 2,5, noha e típusba már néhány tanácsai székhely is került.

E típus szembevető jellemvonása tehát, hogy sok tényező hasonlósága – kis lélekszám, az alsófokú intézmények kiépítetlensége, hegyvidéki környezet – ellenére a településformáló folyamatok, a demográfiai viszonyok nagymértékben eltérnek az I. típus községeitől. Itt nem tapasztalható a menekülésszerű elvándorlás, a megállíthatatlannak tűnő leépülés; nem lépett fel a „hegyvidéki stressz”. Ennek csak egyik oka a munkábajárás lehetősége (noha nyilván közrejátszik az a tény is, hogy az ingázás célpontjai, így az ingázás nem váltja ki az elvándorlást). Másrészt ez a hegyvidéki terület mindig is gyéren népesült be, a terület eltartóképessége és népessége közötti egyensúly folyamata hosszú múltra tekint vissza. Az elvándorlás – egyenletes ütemben – évtizedek óta folyik, a községek lélekszáma egy évszázada stagnál. Így a népsűrűség alacsony (pl. Kishuta 13,1, Háromhuta 14,0, fő/km²).

10. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei a 7. cluster községeiben
Jelmagyarázat az 5. ábránál

A mezőgazdaság igen szűkös lehetőségei már évtizedekkel – évszázadokkal? – ezelőtt rákényszerítették a lakosságot a vándormunkára. Ezek a hagyományok élnek tovább, s teszik a lakosság számára elfogadhatóvá a napi–heti munkába járást. Ugyanakkor az először munkába lépők zöme már elvándorol.

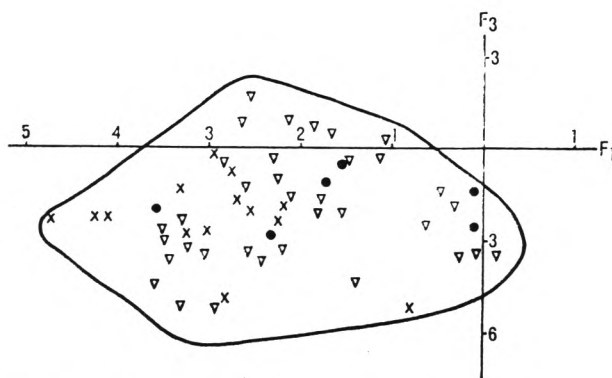
A családok többsége kétlaki; az agrárfoglalkozásúak nem különülnek el élesen az ipari keresőkől életmódjukban, életkörülményeikben. Noha e községek zöme „szegény falunak” bizonyult az elmúlt évtizedekben, mozgékony lakosságuk egészséges társadalmi törekvéseket hordozott. (Pl. a Hegyköz lakosságának iskolázottsági színvonala hagyományosan magas.)

4. A típus „dombvidéki–alföldi” változata (4., 25. cluster; 9. táblázat, 11. ábra)

9. táblázat.

A 4. és 25. cluster községeinek néhány jellemző adata

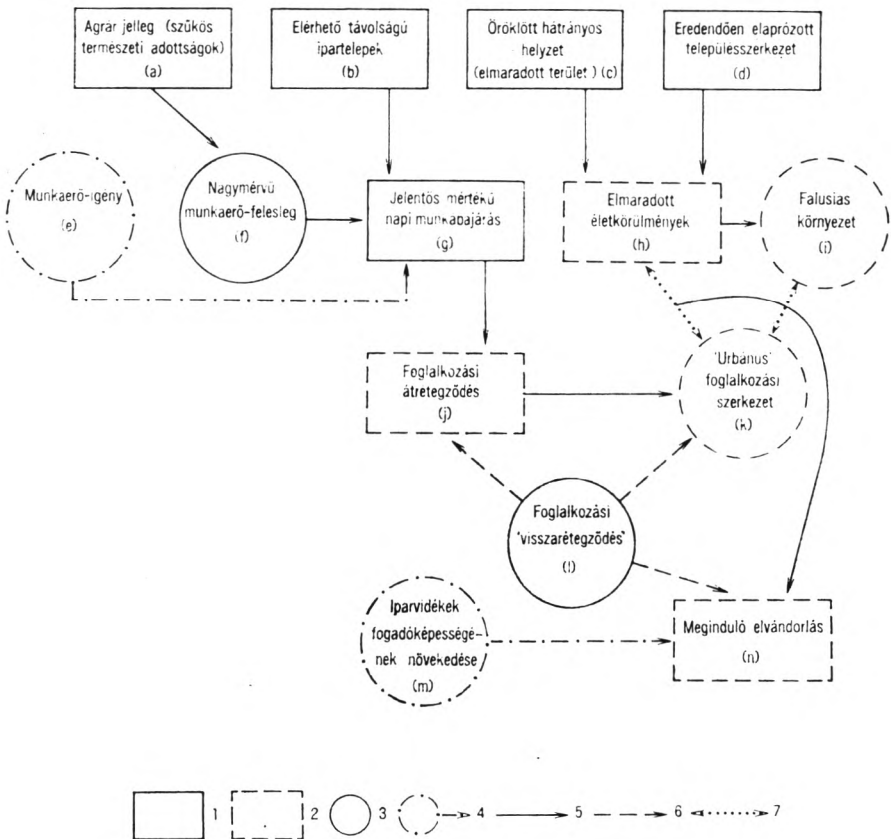
	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	702	144 (Filkeháza)	1674 (Alsóvadász)
2. Lakónépesség, 1976	625	79 (Filkeháza)	1671 (Alsóvadász)
3. Vándorlási egyenleg, 1960–1970	-21,6%	-42,5% (Boldogkőújfalú)	-0,2% (Nagykinizs)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	31,5%	10,0% (Gagyvendégi)	60,0% (Kiscséc)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	15,0%	5,9% (Damak)	30,2% (Hernádkércs)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	37,4	6,9 (Négyes)	78,4 (Felsőregmec)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	15,2%	1,9% (Györgytarló)	26,5% (Damak)
8. Az általános fejlettség pontszáma	64,0	48 (Borsodgeszt)	80 (Gagyvendégi)

11. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei a 4. cluster községeibe
Jelmagyarázat az 5. ábránál

Az e típusba sorolt nagyszámú (62 db) település zöme a Hernád-völgyben és a Cseréhat lealacsonyodó déli lejtőin, valamint a Bodrogekben és a Tisza menti területen helyezkedik el. A 7. cluster településeivel szemben e falvak hagyományos paraszti gazdálkodást folytattak; foglalkozási szerkezetük ma is jobban tükrözi a kizárólagos agrár múltat (az agrárkeresők aránya 1970-ben még felülmúlta az 50%-ot), a kiingázók aránya is alacsonyabb (38,0%), ennek ellenére a lakófaluvá válás útján többségük (a kivételt a bodrogekői falvak képviselik) *előbbre jár, mint a hegyvidéki altípus községei*. Ennek magyarázata részben az, hogy napi ingázók zöme városokban, ipari nagyüzemekben dolgozik. Az ingázási távolságok számottevőek, a környezet falusias, mindez *napjainkban gyors elvándorlást provokál*.

1960–1970 között 21,9%-os vándorlási veszteség érte a csoport községeit, de néhány községben a 40%-ot is meghaladta ez az érték. Az 1970–1976 közötti években lakosság számuk 11%-kal (Abaújalpár 51,1, Detk 30,7, Abaújkér 30,1, Baktakék 29,3%-kal) csökkent.

12. ábra. A II. típusba tartozó községek településátalakító folyamatainak vázlata

1.= kiinduló állapot (okjellelű tényezők); 2 = következmény-állapotok; 3 = okozat-ok jellegű folyamatok; 4 = „külső tényezők” hatása; 5 = egymásrahatás; 6 = visszahatás; 7 = ellentmondásos viszony

A foglalkozási szerkezet–ingázás, a falu funkcionális típusa és a lakosság életkörülményei-életmódja közötti ellentmondások e típusban sokoldalúak és élesek. A rendkívül gyors, tulajdonképpen egy évtized alatt lezajlott foglalkozási átrétegződés jobban megrázta e falvak korábban meglehetősen zárt falusi közösségeit, mint az előző típusban. A magas agrárnépsűrűség következtében viszonylag nagy tömegek váltak a mezőgazdaság számára feleslegessé. Ez fokozta az elvándorlást, s annak következményeit. A városokban dolgozók jobban érzik a még mindig a „hagyományos paraszti értékrendre”, életformára törekvő lakóhely és a saját igényeik közötti ellentmondásokat. E községekben a mezőgazdaságban dolgozó és az iparban foglalkoztatott, eljáró keresők közötti távolság is nagyobb, mint az előző típus községeiben (12. ábra).

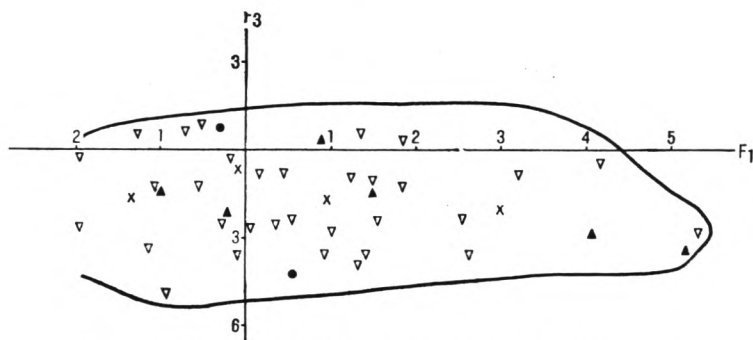
*III. 5. Közepes lélekszámú, mérsékeltén fogyó népességű,
a közelmúltban átrétegződött,
hagyományos falusi kapcsolatrendszerekbe illeszkedő agrár-lakófalvak
(6. cluster; 10. táblázat, 13. ábra)*

A 4. cluster községeihez hasonló településalakító folyamatok jellemzik e típus 44 községét (agrár-vegyes jelleg, a közelmúltban lezajlott foglalkozási átrétegződés); *nagyságrendjük azonban eltérő*. A 6. cluster falvaiban átlagosan ezernégyyszázan élnek, de néhány község lélekszáma meghaladja a két és félezer főt is (Cigánd, Tiszakarád, Tiszakeszi, Ricse stb.). Háromnegyedük tanácsi székhely (Ricsé és Cigánd nagyközség). Mindezek következtében alap-intézményhálózatuk kiépítettsége lényegesen felülmúlja az előbbi típusokét; az alapfokú intézmények mintegy fele megtalálható a falvakban. Mindez nem befolyásolja lényegesen a népességmozgást; 1960–1970 között 20,8%-os vándorlási veszteséget szenvedtek; 1970–1976 között népességük 9,8%-kal csökkent (Borsodivánkáé 30,0, Dámócé 28,1, Cigándé 22,4, Hernádszurdoké 22,1%-kal).

10. táblázat

A 6. cluster községeinek néhány jellemző adata

	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	1428	372 (Hernádszurdok)	4246 (Cigánd)
2. Lakónépesség, 1976	1288	288 (Füzérradvány)	3331 (Cigánd)
3. Vándorlási egyenleg, 1960–1970	–20,8%	–33,6% (Zemplénagárd)	–7,0% (Füzérradvány)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	27,5%	8,8% (Borsodivánka)	45,8% (Tibolddaróc)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	23,1%	10,3% (Csobaj)	46,8% (Tomanádaska)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	45,8	8,4 (Borsodivánka)	61,1 (Károlyfalva)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	15,7%	4,4% (Füzérradvány)	35,7% (Herceggút)
8. Az általános fejlettség pontszáma	77,0	62 (Dámóc)	97 (Gönc)

13. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei a 6. cluster községeiben
Jelmagyarázat az 5. ábránál.

E típus falvai tehát a lakófunkció felerősödése ellenére ma is agrár-vegyes jellegűek (a másodlagos tényezők, mint a nem-agrárlakosság kiegészítő gazdaságai, állattartása, az inaktív keresők többségének korábbi foglalkozása stb. az agrár jelleget erősítik), a hagyományos falusi kapcsolatrendszerekbe illeszkednek. A népességszűkenés ellenére a településállomány stabil elemeit jelentik.

IV. 6. Hegyalja népes, fejlett, de stagnáló települései (24., 26. cluster)

A mindössze hat települést (Abaújszántó, Tállya, Mád, Bodrogkeresztúr, Tolcsva, Erdőbénye) felölélő típus Hegyalja mezővárosi múlttal rendelkező, népes (átlagos lakosságszám 2943 fő), fejlett intézményhálózatú községeit foglalja magában. Abaújszántó némi városi szerepkörrel ma is rendelkezik. Az elingázók száma viszonylag csekély (a keresők 20%-a), a helyben települt szocialista iparnak már településformáló szerepe van. Közös jellemvonásuk a stagnálás; a lakásépítés üteme pl. lassúbb, mint a II. típus községeiben, s a jelentős mértékű elvándorlás nyomán a népességszám is lassan csökken. A stagnálás az egyéb paraméterek ismeretében „típusmeghatározó”. A településhálózatban betöltött viszonylagos szerepük csökken.

V. A lakóövezet kis és közepes nagyságú, másodlagos agrárfunkciókkal rendelkező községei

Az e típusba sorolt 107 község településformáló folyamatainak közvetlen meghatározója ma a nagyarányú és igen gyors ütemű foglalkozási átrétegződés. A 9. cluster falvaiban – a Sajó és a Hernád déli szakasza mentén, a szerencsi járásban – 1949-ben a keresők kereken 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1970-ben 35,5% ez az arány.

A gyors foglalkozásváltást a napi ingázás lehetőségei biztosították; a helyben települt ipar jelentéktelen. 1970-ben e községek keresőinek fele-kétharmada ingázott; Miskolc, Ózd, Kazincbarcika, Leninváros lakóövezetének legtöbb községe e típusba sorolható. Míg

az I–IV. típus falvai – az esetenként magas nem-agrárkereső arány és a magas ingázási ráta ellenére – a „hagyományos falusi térségek” alkotói közé sorolhatók, addig az V. és a következő típusok községeire már más jellegű kapcsolatfajták, szociológiai viselkedésformák, településalakító folyamatok jellemzőek.

Ugyanakkor *korántsem beszélhetünk általános agglomerálódásról*, különösen a lakóövezethez a közelmúltban csatlakozott községek esetében. Valamennyi altípust vándorlási veszteség éri, noha 1949 és 1970 között népességük még mérsékelt ütemben növekedett. 1970 óta azonban már népességcsökkenés mutatható ki (a 9. cluster községeiben 2, a 10. cluster községeiben majdnem 5%-os csökkenés). Ez a népességcsökkenés részben a városok fogadóképességének növekedésével magyarázható, részben a településhálózat strukturális átalakulásának megindulásával. Az ötvenes-hatvanas években az ingázás, a foglalkozási szerkezetváltás horizontálisan terjedt, átlépte az ésszerű határokat (másfél-, kétórás ingázási távolságok), de természetesen ilyen rövid idő alatt alapvetően nem változtathatta meg a települések térbeli rendjét. A népesség további koncentrációja, az agglomeráció magjába való költözése e folyamat megindulását jelzi. Így elképzelhető az is, hogy a lakóövezet külső peremén bizonyos foglalkozási „visszarétegződés” történik, csökkenhet az ingázók aránya is.

7. Kis népességű, lakóhely jellegű, alapintézményekkel hiányosan ellátott községek, főleg dombvidéken (10. cluster; 11. táblázat, 14. ábra)

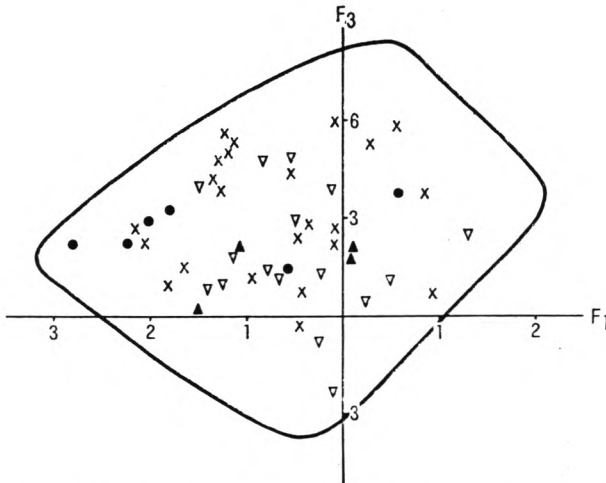
11. táblázat.

A 10. cluster községeinek néhány jellemző adata

	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	829	316 (Susa)	2314 (Sály)
2. Lakónépesség, 1976	791	274 (Felsőberecki)	2332 (Sály)
3. Vándorlási egyenleg, 1960–1970	-5,9%	-22,8% (Sajógalgóc)	8,4% (Zádorfalva)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	55,3%	35,8 (Felsőberecki)	74,2% (Susa)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	14,6%	5,2% (Sajókápolna)	27,3% (Dubicsány)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	65,3	37,7 (Sály)	86,0 (Susa)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	22,2%	13,8% (Uraj)	33,1% (Balajt)
8. Az általános fejlettség pontszáma	75,3	65 (Sajógalgóc)	92 (Szomolya)

Az Ózd környékén és a Sajó-völgyben elhelyezkedő községek többségében a foglalkozási átrétegződés hosszabb ideje tart; néhány esetben már a két világháború között megindult (Felső- és Alsótelekesen, Szuhogyban, Alacskán, Borsodszentgyörgyön, Nagybarcán stb. már 1949-ben a keresők több mint a fele az iparban dolgozott); az agrárkeresők aránya 1970-re 30%-ra csökkent, az ingázóké 65,3%-ra növekedett (valamennyi falutípus között a legmagasabb), néhány községben a 80%-ot is meghaladja. Ezek már „színtiszta” lakóköz-

ségek, bennük a mezőgazdasági tevékenység nemcsak viszonylagosan, hanem ténylegesen is csekély (felhagyott mezőgazdasági területek, termelőszövetkezetek hiánya, az agrártevékenységnek a kiegészítő gazdaságokba való szorulása).

14. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei a 10. cluster községeiben
Jelmagyarázat az 5. ábránál.

E községek életét az általánossá vált ingázás szabja meg, de nem biztosít számukra különösebb dinamikát. Az 5. faktor értékei legfeljebb stagnálást tükröznek, de néhány községben határozott visszalépés tapasztalható (Kelemér, Sajóvelezd, Dubicsány stb.). Az elvándorlás felerősödött (a népességszám csökkenése 1970–1976 között: Sajókápolna 33,6%, Dövény 19,2%, Bükkmogyorósd 14,9%, Lénárdaróc 13,8%, Szomolya 12,6% stb.). *Alapvető jellemvonása e településeknek intézményhálózatuk fejletlensége, infrastruktúrájuk kiépületlensége*, sok helyütt az agrárfalusi múlt szembetűnő emlékei, ami csekély népességükkel (átlagosan 830 fő), az urbanizálódás-agglomerálódás fiatal voltával, a felszabadulás előtt kialakult szegényes munkáskolóniák, községek fennmaradásával magyarázható.

8. Közepes nagyságú, közepesen fejlett intézményhálózatu lakófalvak, másodlagos agrár jelleggel (9. cluster; 12. táblázat, 15. ábra)

A 9. cluster mintegy félszáz községe a Miskolcot és a Sajó-völgyi iparvidéket övező lakógyűrű keleti felében helyezkedik el, a Sajó és a Hernád alsó folyásánál, a szerencsi járásban, s – foltokra szakadva – a Hernád-völgy Aszaló–Novajdrány közötti szakaszán. Az előző típussal szemben itt a lakófunkció kialakulása még rövidebb múltra tekint vissza, s az ingázás mértéke is valamelyest kisebb (a keresők 54,7%-a kiingázó). A foglalkozási átrétegződés többnyire a 60-as években gyorsult fel; 1960-ban még keresőinek csupán negyede dolgozott lakóhelyén kívül. Az eltérő településszerkezet következményeként viszont az

alapfokú ellátás és az általános fejlettség színvonala sokkal magasabb. Az alapfokú intézmények választékának mintegy fele megtalálható.

A községek agrárfunkcióinak jelentőségét nemcsak a mezőgazdasági keresők magasabb aránya (1970: 35,5%), hanem a mezőgazdaság viszonylag magas színvonala, a mezőgazdaságban dolgozók magas jövedelme, a nem-mezőgazdasági agrártevékenysége is növeli.

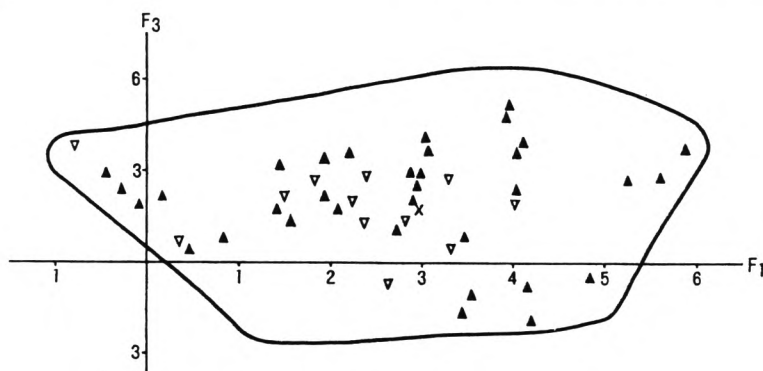
12. táblázat

A 9. cluster községeinek néhány jellemző adata

	Átlag	Legkisebb érték	Legnagyobb érték
1. Lakónépesség, 1970	1645	475 (Muhi)	5624 (Emőd)
2. Lakónépesség, 1976	1612	423 (Muhi)	5729 (Emőd)
3. Vándorlási egyenleg 1960–1970	-6,9%	-23,8% (Legyesbénye)	22,8% (Felsőkelecsény)
4. Ipari + építőipari keresők aránya, 1970	40,7%	18,2% (Ároktő)	60,2% (Tiszapalkonya)
5. Tercier ágazatok keresőinek aránya, 1970	23,8%	9,3% (Felsőkelecsény)	57,6% (Hejőszalonta)
6. Eljáró dolgozók a helyben lakó keresők %-ában	54,7	24,0 (Ároktő)	85,2 (Sajóivánka)
7. Az 1960 óta épült lakások aránya	23,5%	10,2% (Ároktő)	38,5% (Szakáld)
8. Az általános fejlettség pontszáma	92,0	61 (Ároktő)	110 (Halmaj)

A demográfiai folyamatok is kedvezőbben alakulnak. 1949-hez mérten lakosság számuk átlagosan 14,6%-kal növekedett, a mérsékelt elvándorlás (1960–1970 között 6,9%) ellenére. A hetvenes években a Miskolchoz közel eső községekbe megindult a betelepülés is (Sajószöged 21,1%-os, Arnót 14,8%-os, Hernádnémeti 6,6%-os népességgyarapodás). Néhány községtől eltekintve – amelyek a beingázási centrumoktól távolabb fekszenek, népességük számottevő mértékben csökken – a település csoportra a *kiegyensúlyozottság* jellemző; akár társadalmi szerkezetüket, akár a településformáló folyamatokat, akár az urbanizált foglalkozási szerkezet, s az életkörülmények színvonalát tekintjük.

Az ingázás típusformáló méretei ellenére e községek joggal sorolhatók a falusi térségekbe.

15. ábra. Az 1–3. faktor faktorpontjainak értékei a 9. cluster községeiben
Jelmagyarázat az 5. ábránál

9. Az előbbi típus fejlett intézményhálózattal rendelkező altípusa
(2. cluster)

A területileg szórt elhelyezkedésű 11 település tulajdonképpen a 7. típus községei közé ékelődő, *fejlett alapfokú intézményhálózattal rendelkező, népesebb alsófokú központ*, amelyek maguk is a lakóövezet részei (57,1% kiingázó).

VI. Az agglomeráció magjának községei

A több altípust képező községek – néhány kivételtől, mint Pálháza, Hollóháza eltekintve – már kívül esnek a hagyományos falusi kapcsolatrendszerekkel jellemezhető területeken; *többségük az Ózd–Sajó-völgy–miskolci agglomeráció szerves része*. Ugyanakkor további vizsgálatokat igényel annak eldöntése, hogy mely község tekinthető falunak, mely pedig egy-egy városi jellegű településeggyüttes részének. A keresők zömét foglalkoztató, jelentős méretű iparral rendelkező, de városi funkciókat el nem látó, kiingázókat csekély számban küldő községek lakótelepüléseikkel együtt sajátos, vidéki agglomerációkat alkothatnak (Rudabánya, Izsófalva, Mucsony, Borsodnádásd).

Az agglomeráció magját alkotó – közigazgatási határokkal megadott – településegységek igen nagy változatosságot mutatnak; egy-egy altípusba csekély számú község sorolható, így az altípusok egybefüggő övezeteket sem alkothatnak.

10. A 17. clusterbe sorolt 7 népes település Miskolc közvetlen közelében helyezkedik el; *elővárosi jellegű kapcsolatokat fűzik a városhoz*. Az agglomerálódás a településrészek térbeli kapcsolódásának fokáig jutott. Az agglomerálódás egyéb jegyei is határozottak: *a népesség 1949 óta mintegy 70%-kal nőtt*, e típusban a legnagyobb arányú a vándorlási nyereség, a lakásépítés üteme. Az agrárkeresők aránya 15% alá csökkent, a keresők 58%-a kiingázó, ugyanakkor jelentős a keresztingázás is (Alsószolca 1740, Sajókeresztúr 977, Nyékládháza 576 beingázót fogadott 1970-ben; a helyben dolgozók 45–60%-a bejáró volt!). A termelőfunkciók is „átlépték” Miskolc határát (Mályi, Nyékládháza, Alsószolca, Sajókeresztúr). A cluster községei vitathatatlanul a megyeszékhely funkcionális várostestének részei.

11. A 8. cluster községei Ózd és Kazincbarcika mellett, Miskolc közelében helyezkednek el, *az előző altípushoz hasonló jellegűek, de az agglomerálódás mértéke szerényebb*. Az agglomerációk belső lakóhelyövezetének részei, de némelyikben a munkahelyfunkció is számottevő (ipari-lakóközségek: Felsőnyárad, Szukakálló, Kurityán).

12. A 12. cluster 5 községe az agglomeráció munkahely jellegű települése (?). Ennek megfelelően a kiingázók aránya csekély (a keresők 21,1%-a), ugyanakkor átlagosan másfél ezer beingázót fogadnak, magvát képezvén egy „nem városi agglomerációrésznek”. Az urbanizálódás műszaki-infrastrukturális elemeinek kiépítése terén jóval a lakóközségek előtt járnak.

13. A 11. clustert mindössze két, számottevő iparral és városi szerepkörrel rendelkező, az agglomerációba tagolódó település, Szerencs és Edelény alkotja.

14. Néhány, egyedi jellegzetességei miatt típusba nem sorolt község ugyancsak az agglomeráció része: *Sajószentpétert* népességszáma (15 ezer lakos), *Sajóbábonyi* bizonyos

”zártága” (keresőinek alig 10 %-a kiingázó), kiemelkedő színvonalú műszaki infrastruktúrája, *Bükkszentlászlót* a lakó- és üdülési funkció keveredése jellemzi.

*

Noha néhány községben a foglalkozási átrétegződés szintén újkeletű (1949-ben Tordona keresőinek 65,3%-a, Boldva keresőinek 61,0%-a, Sajóecseg keresőinek 59,8%-a a mezőgazdaságból élt), e települések már beilleszkedtek a megye agglomerációiba; települési önállóságuk többnyire fellazult, a városok, ipari települések lakótelepei, elővárosai, „alvó települései”. Lakosságuk korstruktúrája fiatalos – az idős korúak aránya harmada az I. típus arányának –, a településkép gyors átalakuláson esik át. Nemcsak a lakosság foglalkozási szerkezete, hanem életformája is hasonlatossá válik az urbánus településekhez.

VII. Speciális szerepkörű községek

Mindössze néhány település került e típusba; az *idegenforgalmi szerepkör* fejlettségével kitűnő *Aggtelek*, *Jósvafő*, a *városiasodó Encs*, a városi szerepkör néhány elemét őrző *Tokaj*, az igen elaprózott településszerkezetű észak-borsodi terület egyik, viszonylag népes elemi központja, *Szendrő*.

IRODALOM

- Baehr, J.**, 1971: Gemeindetypisierung mit Hilfe quantitativer statistischer Verfahre (Beispiel: Regierungsbezirk Köln). *Erdkunde*, 25. p. 249–264.
- Barta Gy.**, 1975: Mikrogeográfiai vizsgálat egy észak-borsodi faluban (Trizs). – *Földr. Ért.* 24. p. 391–416.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.**, 1975: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abauj-Zemplén megyében. – *Földr. Ért.* 24. p. 149–163.
- Beluszky P.**, 1973: A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. – *Földr. Ért.* 22. p. 453–466.
- Beluszky P.**, 1976: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. – *Földr. Ért.* 25. p. 301–312.
- Beluszky P.**, 1977: Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondoljai a Csereháton. – *Földr. Ért.* 26. p. 349–386.
- Enyedi Gy.**, 1977: A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. – *Földr. Ért.* 26. p. 67–85.
- Hüfner, W.**, 1953: Wirtschaftliche Gemeindetypen. – *Raum und Wirtschaft*, Bremen. p. 43–57.
- Kulcsár V.**, 1974: Falvaink gazdasági fejlődése. – *Területi Statisztika*, 24. p. 353–360.
- Lettrich E.**, 1962: Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. – *Földr. Ért.* 11. p. 85–108.
- Lettrich E.**, 1965: Urbanizálódás Magyarországon. – *Földrajzi Tanulmányok*, 5. Akad. Kiadó, Budapest, 83 p.
- Linde, H.**, 1952: Grundfragen der Gemeindetypisierung. – *Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung*, Band III.
- Lukács J.**, 1975: Kölcsönhatások az aprófalvas körzetek és a gazdaságilag elmaradott területek között Borsod megyében. – *Területi Statisztika*, 25. p. 422–429.
- Lukács J.–Perger F.**, 1975: Egy változat az agglomeráció jelenlétének és körének kimutatására Miskolc és környékének adatai alapján. – *Területi Statisztika*, 25. p. 24–31.
- Matheika M.**, 1975: A települések közötti és a településeken belüli kapcsolatok jellegéről, különböző hálózati dimenziókban. – *Földr. Ért.* 24. p. 417–421.
- Mendöl T.**, 1967: Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéseiben. – *Földr. Ért.* 16. p. 107–118.
- Mittelhäuser, K.**, 1959: Funktionale Typen ländlicher Siedlungen auf statistischer Basis. – *Ber. zur dt. Landeskunde*, 24. p. 145–156.
- Morgen, H.**, 1960: Ländliche Gemeinde und das Dorf. – *Raumforschung und Raumordnung*, 18. p. 31–60.
- Ruppert, K.**, 1965: Der Lebensunterhalt der bayrischen Bevölkerung – eine wirtschaftsgeographische Planungsgrundlage. – *Erdkunde*, 19. p. 285–291.
- Schmidt, G.–Krönert, R.–Neumann, H.**, 1974: Anwerdung der Faktorenanalyse bei der Gemeindetypisierung. – *Petermanns Geogr. Mitteilungen*, 118. p. 189–194.
- Schneppe, F.**, 1970: Gemeindetypisierungen auf statistischer Grundlage. – *Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Raumordnung*, 5. Hannover, 95 p.

Az alábbi részletet Magyarország falutípusai c., Sikos T. Tamással közösen írt könyvből emeltem ki. Az ország falutípusait hasonló módszerrel jelöltük ki, mint amilyet Borsod-Abaúj-Zemplén megye falutípusainak meghatározásakor alkalmaztunk. Hét fő falutípust különítetünk el:

- I. Gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíkú funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvak.*
- II. Hagyományos falusi funkciójú, agrár (járulékosan ipari vagy tercier) foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak.*
- III. Agrár-vegyes foglalkozási szerkezetű, stagnáló-csökkenő népességű nagy és óriásfalvak, egykori kismezővárosok.*
- IV. Városias funkciókkal is rendelkező, tercier-ipari foglalkozási szerkezetű községek.*
- V. Dinamikusan fejlődő, urbánus művi környezettel, gyors népességnövekedéssel rendelkező ipari községek.*
- VI. Az agglomerációk, lakóövezetek községei.*
- VII. Speciális szerepkörű falvak:*
 - a) Országos jelentőségű üdülőtelepülések;*
 - b) Vasutasközségek.*

*Az itt közreadott részek az I. típus néhány altípusát írják le; az aprófalvakat, melyek a '70-es, '80-as évek településpolitikai vitáinak középpontjában álltak. (A típusleírások **Beluszky Páltól** származnak.)*

GYORSAN FOGYÓ NÉPESSÉGŰ, ALAPFOKON ELLÁTATLAN, KEDVEZŐTLEN ÉLETKÖRÜLMÉNYEKET NYÚJTÓ, EGYSÍKÚ FUNKCIÓKKAL RENDELKEZŐ KIS- ÉS APRÓFALVAK

A kislefalu típusába sorolt 6 cluster 1090 települése nem öleli ugyan fel a statisztikailag kimutatott 1585 apró- és kislefalu (1000 lelken aluli községek), néhány 1–2 ezres település is bekerült soraikba, de hozzávetőleg ezeket a településeket jellemzi egyértelműen a „kislefalu-szindróma”. A kislefalu településállományunk lebomló, vitatott jövőjű elemeivé váltak, akárcsak korábban a tanyák. Ugyanis:

– az aprófalvakból a hatvanas években tömeges elvándorlás indult meg, s ez olykor menekülésszerűvé fokozódott olyannyira, hogy számos kislefalu felére, harmadára zsugorodott, esetleg teljesen elnéptelenedett. Nemcsak a közismert Gyűrűfű jutott erre a sorsa, hanem jó néhány kislefalu, elsősorban Baranya megyében (Korpád, Révfalu, Mónoskor, Gorica stb.). Ezt a tényt azonban a kellő időben eszközölt községgyesítések eredményesen álcázták.

– A menekülésszerű elvándorlás nemcsak a népességszámot apasztja, nemcsak egyes aprófalvak jövőjét teszi kétségesé, hanem mélyreható – és szemmel látható! – nyomokat

hagy a helyben maradók közösségén is; a szelektív elvándorlás nyomán a kisfalvak lakossága elöregszik, jobbára a hátrányos helyzetűek (idősek, betegek, kis keresetűek, iskolázatlanok) maradnak, arányuk növekszik. Megindul az emberkéz alkotásainak pusztulása (elhagyott lakóházak, elvadult kertek, gyümölcsösök, temetők, parlagon hagyott földek).

– A kisfalvak elnéptelenedése még a településtervezés által a kisfalvas településszerkezetű területekre elképzelt modell kialakulását sem segítette elő (a lakosság beköltözése az „alsó fokú központokba”, középnagy falvak kialakulása; l. alább), így a településhálózat-tervezésnek is felül kellett vizsgálni korábbi elképzeléseit.

– A kisfalvak intézményhálózatának felszámolása (körzetesítés) rontotta az itt lakók életkörülményeit, további esélyegyenlőtlenségeket hívott életre. Mindez hozzájárult a társadalmi felelősségtudat feléledéséhez.

– Mindezekhez hozzájárult az a fokozódó figyelem, amelyben a hetvenes évek közepétől általában a falusi térségek részesülnek.

A kisfalvak helyzetéről, jövőjéről eddig jobbára csak szubjektív nézetek, ellentmondó vélemények formálódtak.

E nézetek két pólusa:

1. A településhálózat-fejlesztés, a szolgálatában álló településtudományok már a tudatos településfejlesztés tervezésének kezdetén szembetalálkoztak a kisfalvak problémájával. Vélekedésük meglehetősen sommás, javaslatuk radikális volt: **Kolta János** már az ötvenes évek közepén azt vallotta, hogy „...a kis, szinte kizárólag mezőgazdasági lakosságú települések hazánk politikai és társadalmi életében a felszabadulás után megindult gyors fejlődéssel lépést tartani nem tudnak, az ipari üzemek megfelelő telepítését, valamint a mezőgazdasági nagyüzemek kialakítását nehezítik és emellett szinte teljesen kizárják a lakosság részére, akár csak megközelítően egyenlő mértékben a szociális, kulturális és igazgatási hálózat kiépítését és fenntartását”. (**Kolta J.**, 1979) A megoldás „...a népgazdaság és az itt élő lakosság életszínvonalának emelése érdekében feltétlenül szükséges a településsűrűség felszámolása...”

Az ötvenes évek végére formálódott ki a „hivatalos” településhálózat-fejlesztés nézete az aprófalvakról. Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján napvilágot látott elképzelések gondolatmenete hasonló.¹⁴

A tervezők abból a feltételezésből indultak ki, hogy „A lakosság ellátása annál jobb és gazdaságosabb, minél nagyobb az egy településen lakók száma...” Így a „...mezőgazdasági településhálózat kialakításának legfontosabb gazdaságossági kérdése az, hogy a települések maximális lakosságkoncentrációja milyen közlekedési költségeket tesz szükségessé a mezőgazdasági terület megműveléséhez”. Ezt a mérlegelést elvégezve állapították meg: „A mai átlagos társadalmi igények mellett 900–1000 lakoson aluli falu szocialista társadalom feltételei mellett még átmeneti időre is életképtelennek és fejlődésképtelennek számít.” Még a 900–1500 lakosú falu is „minimális közintézményekkel bír, de villanyvilágítástól eltekintve nem közművesített, átmenetileg megmaradó falutípust” képviselt a településtervezők szemében. A közintézményhálózat s a közművesítés, mindenekelőtt a csatornázás bizonyos műszaki-gazdasági paraméterei alapján jutottak arra a megállapításra, hogy „...a 3000 fő lakosú falu a legkisebb méretű szocialista falutípus...”

Ezek az elképzelések az eredeti formájában elfogadásra nem került „Településhálózat-

fejlesztési tervtanulmányban” (1963) is helyet kaptak (a falusi települések sorában faluközpontokat, mellékfalvakat és megszűnő településeket különböztetve meg), az országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióban azonban tételesen nem fogalmazódtak meg. Az OTK-t kiegészítő, azt megyei szintre lebontó megyei településhálózat-fejlesztési tervekben azonban már megjelent a „felszámolandó falvak” fogalma; az aprófalvas megyék által készített tanulmánytervek pedig tételesen tartalmazták a megszüntetendő településeket; a településfejlesztési politika egyik alapvető céljának jelölve ki az apró- és kiskisfalvak viszonylag gyors – 1990-re, az ezredfordulóra tervezett – felszámolását, ennek tervszerű siettetését.

2. E nézetekkel szemben, illetve az apró- és kiskisfalvak gondjainak súlyosbodását tapasztalva sokasodtak meg azok az aggályok, jószándékú javaslatok, melyeket többnyire a településpolitikával kapcsolatba kerülő, de azzal nem hivatásszerűen foglalkozók képviseltek, s amelyek a társadalmi igazságosságra hivatkozva álltak az aprófalvak pártjára, s tették a kialakult helyzetért mindenekelőtt az OTK-t, a településfejlesztési politikát felelőssé. A vita ezen résztvevői többnyire nem hatoltak a folyamatok mélyére; a kétségtelenül hasznos, megszívlelendő javaslatok mellett felszínes, naív tanácsok árasztották el a sajtót. Ugyanakkor *Erdei Ferenc* már az „aprófalva vita” bölcsőjénél, az MTA Földrajzi Szakbizottságának 1955-ös vitaülésén figyelmeztetett, hogy az optimális faluméretet kidolgozására tett kísérlet nem más, mint „...elvont formalista tervezetés”. A téves következtetések forrása pedig az, hogy „...nem tisztázza a szerző a települések helyét, szerepét, jelentőségét és jellegét a társadalmi fejlődésben” (*Erdei F.*, 1955).

A kiskisfalvak tárgyában nyilvánított vélemények legtöbbszörben viszont közös, hogy – különböző előjellel ugyan – a kiskisfalvak helyzetét, az alakításukat végző településformáló folyamatokat, lehetőségeket, jövőjüket majd teljesen a településfejlesztési politika függvényének tekintik, az OTK kategorizálásra („szerepkör nélküli települések”) vezetik vissza,¹⁵ s a megoldást is a településhálózat-fejlesztési politika megváltoztatása révén kívánják elérni, elfeledkezve arról, hogy a *települések keletkezése, a kialakuló települési rendszer nagyságrendi tagolódása, a különböző települések dinamikája, egyes településtípusok elhalása a termelőerők fejlettségére és a társadalmi viszonyokra vezethetők vissza*; a települések a termelés térbeli rendjéhez igazodnak, miközben lehetővé kell tenniük a lakosság – koronként változó szintű – ellátását. E két rendező elv által formált településhálózat térbeli elrendezkedéséhez a mindenkori közlekedési lehetőségek biztosítanak bizonyos rugalmasságot.

A kiskisfalvak helyzete is – sokkal inkább, mint más településtípusok esetében! – *mindenekelőtt objektív folyamatok*, mint a termelőerők fejlődése, a technikai lehetőségek, pl. a közlekedés változása, a tulajdonviszonyok átalakulása, az alapellátás iránt mutatkozó társadalmi-egyéni igények alakulása stb., *illetve a településfejlesztés illetékességén kívül álló okok, folyamatok függvénye*. A településtervezésnek, a településpolitikának, a kiskisfalvakkal való fokozott törődésnek fontos szerepe lehet a kiskisfalvakban maradó életkörülményeinek javításában, a közhangulat alakításában, még a „népességmegtartó képesség” fokozásában is, de a *településformáló folyamatok alapvető irányait nem befolyásolják*.

A kiskisfalvak helyzetét alapvetően a következő folyamatok szabják meg:

1. A mai magyar falurendszer a kisparaszti (annak előtte jobbágyparaszti) termelés, az

állati igaerő hasznosítása, a szekérközlekedés, -szállítás korában alakult ki. (A nagybirtok településformája a major, a puszta volt, térben és társadalmilag is elkülönült a paraszti falvaktól.) A mezőgazdaság igényeihez, színvonalához igazodott a település; ez szabta meg méreteit, a telkek hasznosítását, a faluképet; a tulajdonviszonyok a társadalmi tagolódást, a lakosság életvitelét; a faluhatár eltartóképesége irányította a demográfiai folyamatokat és így tovább. A település – a falu – a mezőgazdasági termelés keretét adta, a helyi közösség elsődlegesen az agrártermelés szervezésére alakult. A munkaszervezésében, technológiájában, kapcsolatrendszerében is egyre inkább nagyüzemi keretekbe tagozódó, iparszerűvé váló agrártermelésnek a falusi településhálózatra, a népesség elhelyezkedésére gyakorolt hatása merőben eltérő, mint volt korábban.

A mezőgazdaság *munkaerőigényének nagyfokú csökkenése* még egyaránt befolyásolta a különböző nagyságú falvak, mezővárosok helyzetét; jelentős szerepe volt pl. az alföldi mezővárosok több évtizedes útkeresésében, egyenlőtlen fejlődésükben, ma is égető gondjaik lassú megoldásában.

Az viszont már elsősorban a kisfalvak helyzetét befolyásolta, hogy *eltolódott a termőterületeken és az üzemi központokban jelentkező élőmunka-igény közötti arány – az utóbbi javára*. A „mezőn” szükséges élőmunka mennyisége drasztikusan csökkent, a jól gépesíthető növényeknél (kalászosok, szalastakarmányok stb.) 1 hektárra fél munkanapnyi élőmunka sem jut. Ugyanakkor az üzemi központokban folyó iparszerű állattartás, a feldolgozótevékenység, a gépkarbantartás, -javítás, irányítás-szervezés, a mellékküzemágak tevékenysége stb. köti le az „eleven munka” döntő hányadát. Mivel pedig a kisfalvas település-szerkezetű területeken egy-egy tsz több község területét foglalja magába, *az üzemi központok többnyire kivonultak a kisfalvakból*. A kisfalvak amúgy is kis kiterjedésű határának élőmunka-igénye minimális és szezonális (a legtöbb kisfalu határát elvileg 2–3 fő művelhetné, eltekintve az üzemi központokban végzendő munkától). Mindezekhez járul *a mezőgazdasági munka szakosodása*; így a kisfalvakban lakók többnyire nem saját határukat művelik, hanem a gazdaság más falvak határában elterülő földjeit, vagy az üzemi központban tevékenykednek. Következésképp a mezőgazdasági keresők „ingázása” kisfalvas területeken általános. A kisfalvakban élő mezőgazdasági keresők rendszeres napi mozgástere a következő: lakás (kisfalu) → más községekben fekvő üzemközpont → (művelendő terület → üzemközpont) → lakás.¹⁶ A nagyüzemi szervezésben átalánossá váló *ágazati üzemegek* (a területileg szervezett üzemegek helyett) ugyancsak ezt a típusú munkaerőmozgást igénylik. Lehetővé pedig a közlekedés kialakult technikai feltételei teszik (kiépült bekötőút-hálózat, kiépülő üzemi utak, a mezőgazdasági üzemek szervezett munkaszállítása stb.). Ugyanakkor számos tényező az üzemközpont közelébe való telepedést szorgalmazza: itt tud a gazdaság a legtöbb segítséget nyújtani munkavállalóinak, tagjainak korszerű lakásépítéshez, könnyebb mobilizálásuk stb.¹⁷

Az agrártermelés nagyüzemi szektora tehát – több községet felölelő üzemek esetében – nem igényli a kisfalvakat, igaz, létiüket nem is tagadja.

Az agrártermelés és az aprófalvak kapcsolatára jellemző még, hogy az aprófalvas település-szerkezetű területek túlnyomó többsége kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú körzetekben található; az alacsonyabb jövedelmezőség, a tagságnak az átlagostól elmaradó jövedelmei ugyancsak hátrányosan befolyásolják a kisfalvak életét.¹⁸

2. A háziipar, kézműipar, kisipar szerepének csökkenése, az ipartelepítés feltételeinek majd' teljes hiánya, szükségszerű elmaradása tovább *csökkentette az apró- és kislefalu helyi munkaalkalmait* csakúgy, mint az alapfokú ellátás intézményeinek távozása. A kislefalu helyzetét a napi ingázás lehetőségei sem befolyásolják alapvetően, különösen mióta az elvándorlást nem kizárólag – sőt nem elsősorban – a munkaalkalmak egyszerű hiánya váltja ki. Az ingázás megoldhatja a foglalkoztatási gondokat, de a kedvezőtlen életkörülmények, a városi mukahelyek vonzása az ingázókat elköltözésre ösztönzi. Erre mutat, hogy számos „lakófaluvá” vált kisközség népessége is rohamosan csökken.

3. Az aprófalvakkal kapcsolatos ellentétes nézetek frontvonala *az alapfokú ellátás kérdése, az intézményhálózat felszámolódása, körzetesítése, kiépíthetlensége, illetve kiépíthetőségének megítélése* körül húzódik.

A körzetesítés mértéke, üteme vitatható; kétségtelen, hogy esetenként a „divat” is közrejátszott a körzetesítés ütemének, mértékének meghatározásában. Erre utal, hogy egyes megyékben a körzetesítés szempontjai és a végrehajtás üteme eltérő volt (Baranya megyében gyorsabb, mint pl. Szatmárban). Az is kétségtelen, hogy egyes intézmények megszüntetésének közvetett hatásait nem minden esetben mérlegelték.¹⁹

Ugyanakkor az alapellátás kérdéseinek tárgyilagos megítélése számos tény, szempont figyelembevételét teszi szükségessé:

a) *Az intézmények „kivonulása” korántsem volt olymértvű, mint az a publicisztikából kitűnik.* Az „igazi” kislefalu – amelyek nem az utóbbi néhány évtizedben szálltak alá e kategóriába – intézményellátottsága mindig is hiányos volt, falusi mértékkel mérve is.

Erdei Ferenc külön falutípusként említi az „apró parasztfalvakat”, melyeknek „...olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz...” Ezeknek a falvaknak „...nincsen meg minden olyan iparuk, ami a mezőgazdasági népesség közvetlen szükségletének az ellátására kellene, nincsen annyi, vagy egyáltalán nincs kereskedője... Nincsen orvosa, ügyvédje, állatorvosa, s nincsen önálló jegyzője és papja sincsen mindegyiknek.” (**Erdei Ferenc:** Magyar falu.) Kislefaluink *túlnyomó többségét 1950-ig körjegyzőségek igazgatták*, a közigazgatási önállóság rövid szakasz volt életükben (1950-től a hatvanas évek közepéig, végéig tartott), csakúgy, mint az „egy falu – egy tsz elv” évtizede alatt a tsz-központok léte. **Erdei Ferenc**nek a „spontán” településfejlődés korában adott, a maihoz kísértetiesen hasonlító láttelele jogos kételyeket támaszt afelől, hogy az intézményhálózat hiányosságai egyedül – vagy elsősorban – a tudatos település- (vissza-) fejlesztés rovására írhatók.

b) Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kislefalu valamikori „intézményhálózata” részben *a kényszer hatására alakult ki*, annak hatására tudniillik, hogy a rendszeresen igénybe vett intézmények az akkori közlekedési lehetőségek (lehetetlenségek) közepette csak *helyben* települhettek (pl. az iskolák).

c) A kislefalu közlekedési lehetőségeinek gyökeres változása ezt a kényszerhatást feloldotta, új lehetőségeket nyitott az alapellátás biztosításában. Ezzel egy időben sokféle hatás nyomán, fokozódott az egyének és a társadalom igénye az ellátással (pl. az alapfokú oktatással) szemben. A „kényszerhatás” feloldása, a közlekedési lehetőségek megteremtődése, a fokozódó igények olyan *objektív folyamatként* foghatók fel, amelyek *egyik* eredménye

volt az intézmények körzetesítése, nagyobb, differenciáltabb intézmények kialakítása (természetesen más megoldási formákra is lehetőséget nyújtanak a megváltozott körülmények, pl. a mozgószolgáltatások rendszerének megteremtésére).²⁰

d) Az alapellátás fogalma ugyanakkor átalakult; az *alapellátást nem lehet a helyben működő intézmények szolgáltatásaival azonosítani.*

Az intézmények telepítésénél, fenntartásánál, az infrastruktúra kiépítésénél korántsem lehet egyedüli szempont ezek – önmaguk körén belül mért! – gazdaságossága. A *kisfalvakban élők, élni kényszerülők ellátása kötelessége társadalmunknak*, ellátásuk magasabb „fajlagos költségei” az itt folyó termelés költségeiként is felfoghatók.²¹ Az elaprózott településhálózat *szükségessé teszi az intézmények koncentrációját*, de ez nem jelenti szükségszerűen az alapellátás hiányát! Vagyis: az alapellátás kritériuma nem az, hogy alapfokú intézmény legyen a faluban, hanem az, hogy a falusi lakosság elfogadható feltételek mellett *rendszeresen* hozzájusson az alapfokú intézmények szolgáltatásához.

Az alapellátás hiányosságai, az életkörülmények alacsony szintje pedig ma már legalább akkora taszító erő, mint a munkaalkalmak hiánya.

4. A kisfalvak létét veszélyeztető tényezők (helyi munkaalkalmak hiánya, kedvezőtlen életkörülmények, helyi közösségek bomlása stb.) ellen szől viszont a közlekedés nyújtotta rugalmasság, ami lehetővé tette ugyan az intézményhálózat koncentrációját, a mezőgazdasági üzem koncentrációját, *ám ugyanakkor lehetővé teszi a kisfalvak lakói számára, hogy a helyi munkaalkalmak és az alapfokú ellátás hiányát más települések munkahelyei és intézményei felkeresésével ellensúlyozzák.*

A modern közlekedés lehetőségei birtokában *elvileg nem szükségszerű az apró- és kisfalvak megszűnése*; nincs olyan tényező, amely szükségszerűen távozásra kényszerítené lakosságukat. Ezek a lehetőségek cáfolják a településtervezés hatvanas években megfogalmazott, a kisfalvak szükségszerű megszűnését feltételezhető elképzeléseit, s biztosítják azt a „beavatkozási sávot”, amely *lehetőséget kínál a településpolitikai befolyásolásra, lehetővé teszi a kisfalvak sorsának eltérő alakulását.*

Ezen lehetőség kiaknázásához természetesen számos további előfeltétel szükséges: az elérhető „alsófokú központok” (gyakran maguk is hiányosan ellátott kisfalvak) színvonala, valóban „létező” közlekedés (járatsűrűség!), a munkahelyek időtávolsága stb. Ezek a feltételek viszont aprófalvas településű vidékeink többségében hiányoznak.

5. Még egy, a közlekedés biztosította rugalmasságot figyelembe vevő „modell” sem oldhatja meg mindenütt az aprófalvak problémáit.

Figyelembe kell venni, hogy:

– A kisfalvakban, mindenekelőtt a fél ezer lakost sem számláló aprófalvak legtöbbszörében a lebomlási folyamatok oly mértékben előrehaladtak, oly torzulásokra vezettek, amelyek már nem ellensúlyozhatók. A gyors és szelektív elvándorlás eltorzította a demográfiai struktúrát; a kisfalvakat öreg korúak, családtörödékek, egyedülállóak, többszörösen hátrányos helyzetűek lakják. Az aprófalvak kétharmadában, a kisfalvak felében természetes fogyás lépett fel. Bomlóban van a helyi művi környezet; egyes falvak elnéptelenedése visszafordíthatatlan folyamattá vált. (Az elvándorlás helyiel-közzel tapasztalható lanygulása többnyire a mobil népesség korábbi elvándorlását jelzi.)

Mindez az *időtényezőnek* a településfejlesztésben játszott igen fontos szerepére is utal.

Az a beavatkozás, amely kellő időben lényegesen befolyásolhatta volna a települések helyzetének alakulását, később esetleg hatástalan. Pl. Baranya megyében a bekötőút-építés és a kisközségek helyzetének alakulása között szoros összefüggés mutatható ki; ahol az útépítés később, a lakosság elvándorlása oly mérvű volt, hogy az elnéptelenedést a bekötő út későbbi megépítése már nem állíthatta meg.

– Ugyancsak figyelembe veendő, hogy az apró- és kisközségekből jobbra csak „kifelé” vezetnek utak. Ha a községből valaki továbbtanul, szakmunkásként, érettségi bizonyítvánnyal aligha talál otthon magának megfelelő munkaalkalmat. A társadalmi mobilizáció, a „szociális kapillaritás” majd minden csatornája egyértelműen kifelé vezet a kisközségekből. Sajátos helyzet, hogy valamilyen oknál fogva a társadalmi mobilitásra kevésbé alkalmas falusi közösségek mutatkoztak a leginkább stabiloknak az elmúlt évtizedekben.

A községekbe vezető „utakat” talán csak a meglévő értékek felélésének lehetősége, szándéka teremt (az elhagyott, igen olcsó lakóházak megszerzése, a másutt lakáshoz nem jutók ideiglenes kiköltözése, a cigánytelepeket elhagyók betelepődése), s a községek biztosított üdülési lehetősége.

6. A községekbe közvetlen hatást gyakorló „objektív” folyamatok mellett az ország társadalmának, gazdaságának makrofolyamatai, valamint a településpolitika hatáskörén kívül eső, a községek közgazdasági, demográfiai stb. környezetét alakító gazdasági szabályozás, gazdaságpolitika, szociálpolitika stb. is alakítja a községek helyzetét.

Az előbbi hatótényezőkre példa lehet az ország demográfiai helyzetének alakulása (a népesség számottevő csökkenése – 2000-ig 2–400 ezer fővel –, a falusi térségekben általánossá váló természetes fogyás, a további elöregedés stb.), az utóbbiakra az agrártermelés közgazdasági szabályozásának számos eleme; pl. az árpolitika, a jövedelmezőség szabályozása, ami jelenleg a közepes adottságok között gazdálkodó üzemek jövedelmezőségét garantálja. A többnyire kedvezőtlen természeti adottságú területeken fekvő községek mezőgazdasága kevésbé jövedelmező, s ennek minden következménye sújtja a településeket, lakosságukat (alacsonyabb személyi jövedelmek, a tsz-ek szerényebb településfejlesztő tevékenysége stb.). A településméretből fakadó, jórészt azonosan jelentkező problémák mellett az apró- és községek jelen helyzete s így jövőjük sem azonos.

Ezt tükrözi településtípusaink is, melynek eredményeként a községek több altípusa volt kijelölhető:

1. *Kedvezőtlen természeti adottságú hegy- és dombvidéki apróközségek, egyoldalú agrárjelleggel; előrehaladott demográfiai erózió, a települési önállóság fokozatos megszűnése.*

A 21. cluster bő másfélszáz településére az „apróközségek folyamatainak” szélsőséges kifejlődése a jellemző; e községek a településállomány gyorsan lebomló, megszűnőfélben lévő elemei.

Az altípus községei szórta helyezkednek el az apróközségek településszerkezetű területek hegy- és dombvidékein; Borsod-Abaúj-Zemplénben 33, Zalaiban 30, Baranyában 28, Vas megyében 20 község került e típusba. Nyíltabb, alföldies területen csak az Ormánság néhány községe (Baranyahídvég, Kisszentmárton, Zaláta), Muraszemenye, Csurgónagymarton és a Duna–Tisza közti (!) Rémm helyezkedik el.

E községek hagyományosan hátrányos helyzetűek; ez mindenekelőtt a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságaikkal, ebből is fakadó szegénységükkel, majd a kis településméret-

tekből fakadó ellátatlanságukkal (elláthatatlanságukkal), *kedvezőtlen életkörülményeikkel*, az e tényezők által kiváltott elvándorlással, ennek következtében *kedvezőtlen demográfiai struktúrájukkal* magyarázható.

Az *agrártermelés természeti adottságai rendkívül szűkösek*, a faluhatár többnyire kicsiny. A típus községei nem alkotnak összefüggő tömböt; a kedvezőtlen adottságú hegy- és dombvidékeken (Cserehát, Aggteleki-karszt, Bakony, Zselic stb.) is a legkedvezőtlenebb helyre szorultak. A szántó aránya csekély, területük mintegy 30%-át foglalja el, de Iharkúton csupán 1,3% (!), Fenyőfőn 6,3, Válluson 10,4, Pusztapátiban 10,6, Orfalun 16,0%. A termelőhelyi adottságok is rosszak; a „természetes talajértékszám” átlagosan 31 pont; ez többnyire 4–8 aranykorona értékű talajoknak felel meg az erősen feldarabolt, nagy reliefenergiájú, erózió által pusztított felszíneken.

Az agrártermelés egyéb adottságai is kedvezőtlenek voltak. Az *igen hátrányos forgalmi helyzet* kezdetben ugyanis elsősorban a mezőgazdasági termelést sújtotta. A vasútépítések nyomán különösen kedvezőtlené vált forgalmi helyzetük; a 21. cluster községeinek kb. 60%-a 20 km-nél távolabb feküdt a legközelebbi vasútállomástól, s csak 8%-uknak volt „saját” vasúti megállójuk. Képzett úttal még 1950-ben is csak egynegyedük rendelkezett; a vasútállomásokhoz, kövezett utakhoz vezető földutak az esős időszakokban úgyszólván járhatatlanok voltak, egyes községek hónapokra szinte hermetikusan elzáródtak a külvilágtól. E forgalmi helyzet a II. világháború előtt mindenekelőtt a mezőgazdasági termelésben érezte kedvezőtlen hatását. A piachelyek elérhetetlensége (a legközelebbi piachelyek átlagos időtávolsága 4–5 órára becsülhető, de elérhette a 6–7 órát is!) *meggátolta az agrárárú-termelés kibontakozását, a specializációt, a belterjesedést*. Az agrártermelés többnyire a minimális életfeltételeket sem biztosította, a felhalmozás, a termelés korszerűsítése lehetetlen volt. A lakosság *kiszegítőtevékenységre* kényszerült; mindenekelőtt az „erdőkielés” különböző formái, a fuvarozás (pl. az Aggteleki-karszt falvaiban), a háziipar (gerencsérék az Őrségben, a Zalai-domb-ságon) és a vándormunka különböző formái (a „vendek a Dunántúl tótjai”, a Hegyköz vándoriparosai, messze földre eljáró sommások, részesmunkások stb.) egészítették ki az agrártermelést. Mindez azonban csak a minimális életfeltételeket biztosította az ottlakóknak. E falvak hagyományos szegénysége s ennek következményei teszik hasonlatossá e típus kisközségeit, s különböztetik el pl. azoktól, amelyekben a „kisfaluszindróma” újabb keletű, s mindenekelőtt a mezőgazdasági üzemközpontok s az alapfokú ellátás „kivonulása” nyomán lépett fel.

A hagyományos szegénység tükröződött az építkezésen, a lakásmódon, a „szociális kappilláció” hiányán (e községek krónikái megemlítik, hogy az első középiskolásaik az ötvenes években, de többnyire csak a hatvanas évek elején végeztek), a közép- és gazdag parasztság csekély arányán, és már évtizedekkel ezelőtt az „alapellátás” alacsony szintjén. A következmények közül – az említettek mellett – a demográfiai folyamatok alakulását kell említenuünk. E községekben már hosszú évtizedek (évszázadok) óta nagyarányú az elvándorlás (a századforduló táján a kivándorlás). Jó néhány község már a *múlt században elérte népesedésének csúcspontját*, hogy aztán évtizedeken át a változatlan eltartóképesség határán ingadozzék, stagnáljon, majd az ötvenes, hatvanas évektől rohamos csökkenésnek induljon lakossága (18. táblázat). Az ötvenes évekig tartó demográfiai folyamatokra jellemző volt:

– egyrészt, hogy a falvak eltartóképességéhez igazodott, tehát a munkaalkalmak kínálata szabályozta és nem szabadult ki a „társadalmi-gazdasági környezet” kontrollja alól;

– másrészt kevésbé torzult, sőt helyzetük javult is az elvándorlás következményeként (pl. mérsékeltebb birtokaprózódás).

18. táblázat

A népesség számának alakulása a 21. cluster néhány községében

Község	A népesség száma											
	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
1. Pamlény	402	398	429	384	379	413	426	448	416	333	243	136
2. Percse	308	278	281	258	244	246	260	279	271	257	174	92
3. Debréte	222	238	222	210	216	194	208	211	220	191	105	60
4. Magyarlukafa	395	380	373	362	402	405	391	366	402	280	189	132
5. Tagyon	191	174	213	204	208	188	194	169	191	198	123	107
6. Gagypáti	146	110	119	111	123	134	147	136	136	96	71	33
7. Sima	155	172	188	198	187	199	183	177	171	150	78	42
8. Felsőszent- erzsébet	205	225	224	250	210	194	168	146	129	85	57	38
9. Magyarföld	100	140	151	159	156	149	160	146	140	122	79	54
10. Zaláta	943	935	947	977	972	886	854	857	846	642	523	393

A kiegyenlített demográfiai struktúra fennmaradásához e községek tradicionálisan magas természetes szaporodása is hozzájárult. (Az eltartóképesség korlátozottsága e típusban csak néhány ormánsági, zalai és őrsgyi faluban váltotta ki a születéskorlátozást, az egykézést.)

A 21. cluster községei tehát *külterjes, kis volumenű agrártermeléssel, szegényes művi környezettel, konzervatív helyi társadalommal* érték meg az agrártársadalom bomlását, a II. világháború utáni éveket. Ezekben az évtizedekben ezen öröklött adottságok mellett – pontosabban ezeken belül – *a településméretnek szerepe vált döntővé a településformáló folyamatok irányításában*. A 21. cluster települései lakónépességének mediánja 348 fő. A községek 68%-a 500 főn aluli aprófalú (19. táblázat).

19. táblázat

A 21. cluster községeinek nagyságrendi tagolódása

Nagyságrend	A községek száma	Részarányuk a cluster összes községéből
–199	39	25,0%
200–499	67	43,0%
500–749	23	14,1%
750–999	14	8,6%
1000–	13	8,3%
Összesen:	156	100,0%

Az ötvenes évektől kezdve a településhálózaton belül elfoglalt *relatív helyzetük tovább romlott*. A sokrétű okok közül a következőket kell említenünk:

1. A termelőszövetkezetek szervezése, az erdők államosítása, a mellékfoglalkozások lehetőségének csökkenése, az igen rossz termőképességű szántók egy része művelésének

feladása a kisfalvakban az agrárterületekhez képest is nagymérvű agrárnépfelesleget produkált.

2. E kisfalvas területeken már a tsz-szervezések kezdetén sem valósult meg az „egy falu – egy tsz”, később pedig a termelőszövetkezetek egyesítése nyomán szinte kivétel nélkül elhagyták e falvakat a nagyüzemek adminisztratív és üzemi központjai, s ezzel tovább csökkentek a helyi *munkaalkalmak, megszűnt a tsz-központok településfejlesztő hatása* (1. előbb).

A tradíciók hiánya, a nagy piactávolságok, a kedvezőtlen természeti adottságok, a lakosság csekély anyagi ereje, kedvezőtlen összetétele (az idős korúak magas aránya) *következtében a háztáji termelés, a kiegészítő gazdálkodás volumene csekély* (helyenként a nagyállat-tartás számottevő), tovább csökkentve a jövedelmeket.

4. A *relatív*e kedvezőtlen közlekedési helyzet fennmaradt, ennek következtében az ingázás nem volt lehetséges, vagy igen terhes, s – különösen az ötvenes–hatvanas években – többnyire a hetente–kéthetente való hazajárásra nyílt lehetőség.

5. Az egyébként is szegényes *intézményhálózat a hatvanas évektől tovább ritkult*, kedvezőtlenebbé téve az életkörülményeket, növelve a társadalmi esélykülönbségeket és csökkentve a munkahelyek mennyiségét és választékát.

6. A vázoltak erősen csökkentették a munkahelyek választékát, visszafogták a foglalkoztatási átértégződést, konzerválták a falvak agrárjelleget.

7. Mindezek következtében *fokozódott és szelektívvé vált az elvándorlás*, kedvezőtlené téve a falvak demográfiai struktúráját, bomlasztva közösségüket.

A vázoltakhoz néhány megjegyzés:

– Az aprófalvak, köztük a 21. cluster községeinek az intézményhálózata a múltban is igen hiányos volt; nyolctizedükét körjegyzőség igazgatta – a körjegyzőség székhelye másutt volt! –, többnyire nem volt postájuk, nem vagy alig működtek kisiparosok stb. Az ötvenes évek elején helyzetük némiképp javult; a körjegyzőségek megszüntetése nyomán háromnegyedük tanácsi székhellyé vált, többségükben termelőszövetkezeti központ alakult, könyvtárat létesítettek, kultúrtermet alakítottak ki stb. A falusi térségekben „újdonságnak” számító intézmények azonban már az ötvenes–hatvanas években sem jutottak „le” ezekbe a községekbe (óvoda, bölcsőde, 8 osztályos iskola, körzeti orvos, gyógyszertár stb.). A hatvanas években pedig megindult a meglévő intézmények „körzetesítése” (tanács, általános iskola, termelőszövetkezeti központ, posta, egyházi intézmények stb.). Ez a folyamat messze előrehaladt a 21. cluster községeiben, melyekben *az általunk vizsgált 16 intézmény közül átlagosan 2,3 működik*. Az „intézményhálózatot” többnyire a bolt és az italtolt, a községi könyvtár, HNF községi bizottságai és újabban a segélykérő telefon képviseli. Az *intézmények színvonala* – a boltok cikklisztája, a könyvtárak könyvállománya stb. – *szükségszerűen alacsony*, működésük olykor formális (tanácsi kirendeltség, könyvtár stb.).

A 21. cluster 156 községéből 110-ben gyakorlatilag minden alapfokú intézmény megszűnt. Csupán néhány speciális helyzetű községnek – megőrizvén tanácsi székhely szerepét – sikerült néhány intézményt megtartania.

Az alapfokú intézmények megritkulása ilyen településméreteket mellett *szükségszerű, az alapellátás színvonala nem is azonosítható a helyben működő intézményekkel*. Azonban a *kisfalvakból távozó intézmények „kiváltására” kevés kísérlet történt; nem alakultak ki az*

ellátás speciális formái, mint a mozgószolgáltatások, a kisfalvak „integrált” ellátása („komplex” intézmények létrehozása, a kisfalvak és az alsófokú központok, tanácsi székhelyek közötti kapcsolatot tartó, a szolgáltatásokat közvetítő megbízott stb.). Gyerekek olykor *hiányoznak a kommunikáció kellő csatornáit*. Ilyen körülmények között az alapfokú intézmények majd’ teljes hiánya igen kedvezőtlenül befolyásolja a falvak életkörülményeit, a lakosság megelégedettségét a lakóhelyével szemben, leszállítja a település „értékét” (többek között a telkek, lakóházak értékét, távol tartja az esetleges betelepülőket stb.), csökkenti a helyi munkaalkalmak mennyiségét és minőségét, eltávolítja a falvakból a vezetőket, az értelmiséget, ezáltal gyengíti a közösségeket stb.

– E falvak kedvezőtlen ellátottságához hozzájárul *rossz forgalmi helyzetük*. A nagy vasúttávolságok, a kiépítetlen utak, a „természetes” utak rossz minősége okozta hátrányos helyzetet a bekötőutak kiépítése és az autóbusszközlekedés mérsékelte, „közlekedési ellátottságuk” javult. (Ahol a bekötőutak nem vagy késve épültek ki, ott a falu megszűnt: Gyűrűfű, Korpád, Kán, Révfa, Okorág stb.). Relatív helyzetük azonban ma is kedvezőtlen. A tömegközlekedés szervezete alapján kétharmaduk (106 község) zsákutcában fekszik; *a járatsűrűség már csak ezért is alacsony*. Átlagosan *heti 47 járat* érinti a 21. cluster falvait; egyharmadukat napi három járat vagy ennél kevesebb. A járatok vonalvezetése és menetrendje elsősorban a városok, ipari központok és a legközelebbi vasútállomás elérését szolgálja. A legtöbb „falukörzet” belső közlekedése megoldatlan; a járatok reggel korán, többnyire 7 óra előtt indulnak a tanácsi-intézményi székhelyekre s onnan többnyire csak a kora délutáni órákban lehet visszautazni. A tanácsi székhelyen történő bármely ügyintézés tehát 6–8 órás utazást, várakozási időt igényel! Tanítási szünetekben még ritkább a kapcsolat s a cluster legtöbb községét vasárnap nem lehet tömegközlekedési eszközön elérni vagy elhagyni. Noha hazánkban az átlagos várostávolságok csekélyek, de e cluster falvaitól átlagosan 55 percre van a legközelebbi városias jellegű település, s jó néhány esetben a másfél órát is meghaladja a városok időtávolsága (Magyarföld, Debréte, Zaláta, Égerszög, Velemér stb.).

Ilyen közlekedési viszonyok mellett a falu–város és a kisfalva – „centrumfalva” közötti kapcsolatok a feltétlenül szükséges, kényszerjellegű utazásokra korlátozódnak; így e kisfalvak és alsófokú központjuk közötti kapcsolatok kiépítése vonatott. *E kisfalvak társadalmi-szolgáltatási egységének, önállóságának felbomlását eddig nem követhette a falukörzetek oly mérvű integrációja, amely hozzájárulhatna a lakosság korábbanál színvonalasabb ellátásához, életkörülményeinek javításához*. A kisközségek lakói a település-hálózat átstrukturálódási folyamatából jelenleg elsősorban falujuk funkcionális elszegényedését, önállóságuk elvesztését érzéklük, de nem élvezik – nem élvezhetik! – e folyamat gyümölcseit.

– A vázolt közlekedési helyzet *is hozzájárult a viszonylag csekély mérvű ingázáshoz; a lassú foglalkozási átrétegződéshez*, noha – mint említettük – a nem mezőgazdasági tevékenységnek, a vándormunkának hagyománya volt e falvakban. 1970-ben a keresőknek átlagosan 25%-a ingázott; számottevő a heti ingázók aránya s az ingázás részben az erdőgazdaságokba, állami gazdaságokba irányul; erre utal, hogy jó néhány községben az eljárok aránya magasabb, mint nem agrárfoglalkozású keresők aránya.

A foglalkozási szerkezet kifejezetten „rurális”; a keresők bő kétharmada dolgozott

1970-ben a mezőgazdaságban; arányuk néhány községben a 80%-ot is meghaladja (Pusztapáti 92,8%, Márokföld 91,7%, Korpád 90,9%, Szalafő 85,8%, Ispánk 84,3% stb.). Vagyis a foglalkozási átrétegződés kevéssé bolygatta meg a falusi közösségeket, a lakosság rétegződését, nem közvetítette, segítette azt a modernizálást, amit az ingázás-foglalkozási átrétegződés kezdetben ösztönzött.

– Ugyanakkor alapjaiban rázta meg e közösségeket az 1950 után viharossá fokozódó elvándorlás. Az elvándorlás általános volt a II. világháború előtt is; akkor a népesség stagnálását eredményezte, s az elvándorlás ellenére fennmaradt a kiegyenlített demográfiai struktúra. 1950 után azonban nem csak az elvándorlás üteme gyorsult fel, hanem jellege, kihatásai is megváltoztak.

1949–1960 között még erősen eltérően viselkedtek e típus falvai; 1960 után vált általánossá az elvándorlás, de így is szórta maradtak az 1949–1970 közötti értékek. A 24,6%-os átlagos népességcsökkenés mellett 5 községben (Háromhuta, Baranyahídvég, Bakóca, Rakacaszend, Kisvaszar) még növekedett a lakosság, jónéhány községben azonban megfeleződött vagy közel megfeleződött (21. táblázat).

21. táblázat

A tényleges népességszám alakulása 21. cluster községeiben, 1949–1970

Népességszám-változás	A községek száma	Az összes község százalékban
Növekedés	5	3,2
Csökkenés		
0,1– 5,0%	4	2,6
5,1–10,0%	6	3,8
10,1–20,0%	38	24,5
20,1–30,0%	50	32,0
30,1–40,0%	32	20,5
40,1 és több	21	13,5
Összesen	156	100,0%

Két évtized alatt Nemesmedves lakossága 74,5%-kal, Korpádé 55,8%-kal, Erdősmároké 54,5%-kal, Felsőszenterzsébeté 52,8%-kal, Magyarlukafáié 50,3%-kal, Libickozmáié 49,5%-kal csökkent. 1960–1970 között – tíz év alatt! – néhány község lakosságának fele (Tagyon 55,6%-os, Korpád 50,9%-os, Debréte 48,7%-os, Libickozma 46,5%-os, Pusztapáti 44,2%-os vándorlási veszteség stb.) elvándorolt.

Ez a folyamat 1970 után is folytatódott, az átlagokat tekintve felgyorsult (1970–1979 között a tényleges népességszám-változás –22,1%). A szóródás megnövekedett; megyénként is eltérően alakult a 21. clusterbe tartozó községek népességszám alakulása (Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 25,4%-os, Somogyban 24,9%-os, Zalában 23,8%-os, Baranyában csak 19,6%-os, Veszprém megyében 16,8%-os csökkenés). Az egy évtized alatt bekövetkezett népességcsökkenés olykor szélsőségesen nagy; Libickozmán 71,8, Nemesmedvesen 56,5, Gyagyapátiban 53,5, Pérecsén 48,9, Simán 47,4% és így tovább. Hosszabb távon vizsgálva a népességszámok alakulását, a 21. cluster községeinek többsége két fő típusba sorolható: egy részükben évtizedek óta egyenletesen magas az elvándorlók aránya

(Libickozmán 1949–1970 között 49,5%-os, 1970–1980 között 71,8%-os népességcsökkenés; ezen értékek Ibafa esetében 48,8 és 39,5%, Sima esetében 46,2 és 47,4%, Debrétén 48,6 és 42,9% és így tovább). Néhány esetben viszont az elvándorlás lelassult, föltehetően nem a községek „népességmegtartó képességének” kedvezőbbé válása, hanem a *mobil* népesség korábbi elvándorlása miatt.

A rendkívüli gyors elvándorlás nemcsak azt eredményezte, hogy az eredetileg is elapózott településszerkezetű területek községeinek nagysága egyre kisebb, s így a vázolt gondok súlyosbodnak. A *viharos gyorsaságú s szelektív elvándorlás* egyrészt arra utal, hogy a népesedési folyamatok mára *kiszabadultak a belső és külső kontroll felügyelete alól* (a népesség, a helyi közösség belső egyensúlyra való törekvése, társadalmi befolyásolás, a lakóhely munkaerő-kínálata, az életkörülmények színvonala stb.), s sajátos törvényszerűségeket – „szabadadesés” – alakított ki. Az elköltözés a községek, a család, község elvárásává vált, különösen a fiatalokkal, az először munkába állókkal szemben. Ezért ma már sok aprófaluban az egyébként hatékony beavatkozás – a termelőszövetkezeti gazdálkodás jövedelmezőségének fokozása, a munkaalkalmak és választékek bővülése, az életkörülmények színvonalának emelése stb. – sem hozhatná meg a várt eredményt. Az *elvándorlás s demográfiai következményei* részben „elszabadultak” a kiváltó okoktól s *visszafordíthatatlan folyamatá váltak*. Az „egyensúlytalanság-állapot” tartóssága és súlyossága azt eredményezte, hogy a megoldást célzó folyamatok – elvándorlás – a szükségest meghaladó ütemei és méretei újabb, súlyos egyensúlyproblémákhoz vezettek.

Az *elvándorlás* üteme mellett annak *kontraszelektív jellege* befolyásolja alapvetően s rendkívül kedvezőtlenül e községek helyzetét. Legtöbbjük demográfiai struktúrája végletesen torzra vált. *Népességük előregeedett* (a 60 éven felüliek aránya a községi átlag kétszerese); sok község lakosságának fele (!), kétötöde 60 éven felüli (Gosztola 53,8, Sima 52,4, Pamlény 42,6, Debréte 41,7% 60–x éves). Kereken kétharmadukban *természetes fogyás* mutatkozik; ennek aránya 10 év alatt a 20%-ot is meghaladhatja (Lendvajakabfa 23,8%-os, Kőkút 28,2%-os természetes fogyás 1970–1979 között); e falvak demográfiai reprodukcióra képtelenek. *E kisfalvak népessége majd' minden szempontból* – életkor, családösszetétel, iskolázottsági szint, szakképzettség – *torzult, csonka*. Magas az egyedülálló idős korúak, özvegyek – az özvegy nők aránya is kétszeres-háromszorosa is lehet a községi átlagoknak, s néhány községben meghaladja a 30%-ot! –, család-töredékek aránya. A szelektív elvándorlás következtében a többszörösen hátrányos helyzetűek aránya szélsőségesen megnőhet e falvakban (idős korúak, betegek, testi fogyatékosak, iskolázatlanok, kis jövedelműek stb.). Ennek következtében e községek teherviselő képessége csekély. A művi környezet fenntartása (az épületek tatarozása, a kertek, gyümölcsösök gondozása stb.) többnyire nem biztosítható.

Az elvándorlás és következményei a *helyi közösségekben* is mély nyomot hagynak; e községeknek többnyire nincsenek helyi vezetői; meglazultak a szomszédsági kapcsolatok, csökkent a kölcsönös segítségnyújtás lehetősége stb.

A vázoltak következtében a *21. cluster községei a településhálózat lebomló elemei*; közülük több a községegyesítések nyomán már megszűnt statisztikailag létezni (Gyümölcsény, Tekeres, Kán, Korpád, Gödörháza, lharkút), s legfeljebb néhány család lakja még az egykori falut.

2. Rossz természeti adottságú hegy- és dombvidéki aprófalvak másodlagos lakófunkciókkal; az intézményhálózat felszámolódása, demográfiai erózió, a települési önállóság fokozatos megszűnése

Az 5. clusterbe sorolt 187 község igen hasonlatos a 21. cluster községeihez: kedvezőtlen természeti adottságú, erősen tagolt dombvidékeken, középhegységeinkben helyezkednek el, hagyományosan kedvezőtlen helyzetűek; a kis faluméret, a hasonló környezet, a „szegénység” hasonló településalakító folyamatokat indított el s tart életben (e községek sok szempontból még a 21. cluster községeinél is hátrányosabb helyzetben vannak: erre utal pl. az intézményhálózat és az általános fejlettség pontszáma, az 1 főre jutó iparcikkkforgalom alacsonyabb értéke stb.); az alapvető különbség a foglalkozási átrétegződés mértékében s az ingázás arányaiban mutatkozik.

A hasonló jellemvonásokat röviden vázoljuk, részletesebben a különbözőségekre térünk ki.

Az 5. cluster községeinek területi elterjedése is hasonló az előző altípushoz. A Zempléni-hegység, a Hegyköz, az Aggteleki-karszt, a Cseréhát, a Vasi Hegyhát, a Bakony s mindenekelőtt a Zalai dombvidék (Göcsej, Hetés, Kerka-vidék) jellegzetes településtípusa az 5. cluster. A típus községeinek egyharmada Zalában található; ugyanakkor Zala megye községeinek közel egynegyede e típusba került. (Feltűnő viszont, hogy e típus Baranya megyéből majd' teljesen hiányzik.) E községek erősen tagolt dombsági és középhegységi környezetben fekszenek (az előbbiben mintegy 120, a középhegységek területén húsz-egynéhány község). Az előző típushoz hasonlóan az agrártermelés adottságai szűkösek (a talajok természetes termőképessége 31 pontot kapott, területük nem egészen 40%-át foglalja el a szántó), a községek eltartóképessége csekély. Kevés helyütt alakult ki a belterjes gazdálkodás, ritka volt az egyke is (Hetés, Kerka-vidék). Annál inkább elterjedtek a kiegészítő foglalkozások s mindenekelőtt a vándormunka. E községekben tradíciói voltak az „elingázásnak”; formái változatosak. A vándorló iparosok (pl. a Hegyköz vándoriparosai), részes aratók, fuvarosok, vándorkereskedők mellett egyes körzetekben már a II. világháború előtt kialakulnak az ingázás mai formái (Zala megye olajbányászata, Veszprém és Borsod megye bányászata és ipara vonzotta e kistalvak munkaerejét).

Ilyen előzmények után, nem annyira az ipari munkavállalás lehetőségétől csábítva, mint inkább a helyi munkaalkalmak szűkösségtől kényszerítve az ötvenes évektől kezdve gyorsan tért hódít az ingázás, a foglalkozási átrétegződés. 1970-ben a keresők 47,2%-a lakóhelyén kívül dolgozott; az ezen érték körüli szóródás csekély (medián: 47,2%, alsó quartilis 38,7%, felső quartilis 54,5%).

A fenti adatok a lakófunkció jelentőségére utalnak; de e kistalvak ingázása többnyire eltér a megszokottól. Az ingázás részben az erdőgazdaságokban állami gazdaságokba, részben kis méretű, nem gyáripari jellegű üzemekbe (mint pl. kőbányák, fűrészüzemek) irányul s nemritkán csak statisztikai értelemben minősül ingázásnak (pl. a hegyközi falvak lakóinak ingázása a Pálháza határában lévő munkahelyekre). Ez az ingázás sem a benne résztvevők életmódjára, sem a falvak életére mélyreható befolyást nem gyakorolt. Feltűnő, hogy a lakosság foglalkozási szerkezete gyakran nem „követi” az ingázás mértékét; a nem mezőgazdasági keresők aránya lényegesen elmaradhat az ingázás arányai mögött.

A községek foglalkozási szerkezete vegyes, a szóródás nagyobb, mint az ingázás eseté-

ben. A foglalkozási szerkezetnek a falvak életére gyakorolt szerepe csekély; a háztartások között sem hoz létre nagyobb különbségeket a családtagok foglalkozási hovatartozása. Ez azzal is magyarázható, hogy az ingázók többsége még ma is a mezőgazdaságból kilépett, elsőgenerációs munkás, akik nem szakítottak a tradicionális életformával.

Az ingázási lehetőségek csak átmenetileg stabilizálták a községeket; alapintézményeik kiépítettsége, infrastrukturális ellátottságuk, általános fejlettségük a 21. cluster községeihez hasonlóan alacsony szintű. A 187 község közül 154 intézményhálózata megszűntnek tekinthető (47-ben egyetlen közintézmény sem működött 1970-ben); csupán néhány tanácsi székhelyen működik valamivel több „kötelességszerűen” fenntartott intézmény (körzeti orvos, általános iskola, könyvtár stb.). Néhány rendkívül elaprózott településszerkezetű területen (pl. a Csereháton, ahol a mintegy 80 település egyikének a lélekszáma sem haladja meg az 1000 főt) ugyanis, más megoldás híján, a települések közül kerül ki néhány tanácsi székhely. E területeken azonban még a közigazgatási szerepkörből fakadó előnyök sem tudják az alapvető településformáló folyamatokat módosítani.

E folyamatokat egyértelműen tükrözik a demográfiai jellemzők. Az 5. cluster községeinek népességszám-csökkenése ugyan mérsékeltebb, mint a 21. cluster esetében – 1949–1970 között 17,5%-os csökkenés –, de az *elvándorlás üeme fokozódik*. Az 1950-es években az ingázás erősen mérsékelte az elvándorlást (a régóta tartó elvándorlás miatt a túlnépesedés is csekélyebb volt a lakóhelytől távoli munkavállalás tradíciói mérsékeltek az ingázás okozta stresszt), a lakosság még a községek egy részében is növekedett. A demográfiai folyamatok hasonlatossága a hatvanas években alakul ki, de – épp az ötvenes évek igen eltérő demodinamikája következtében – 1949 és 1970 között még eltérően alakult a községek lélekszáma; rohamosan csökkenő népességű falvak mellett (Hegymagos 52,1%-os, Gosztola 47,12%-os, Rönök 45,9%-os, Börzönce 43,9%-os népességcsökkenés stb.) a községek egy részének lakossága stagnált vagy növekedett. Az 1960–1970 közötti dekádok már csak 8 község zárta vándorlási nyereséggel.

Az utolsó dekádban (1970–1980) a demográfiai folyamatok differenciáltsága ismét fokozódott. A teljesen átalánossá vált népességcsökkenés mellett a cluster községeinek mintegy harmadában a lakosság „menekülése” az utolsó fázisához érkezett (24. táblázat), másutt gyors, egyértelmű, de a közeljövőben még teljes elnéptelenedéshez nem vezet az elvándorlás. Néhány községnek viszont sikerült a tagnáló népességű települések közé „felemelkednie”.

A nagyfokú differenciálódást részben a korábbi évtizedek eltérő demográfiai folyamatai, részben pedig jelenlegi helyzetük különbözősége magyarázza. Ez utóbbi eltérő forgalmi helyzetükből, de mindenekelőtt abból fakad, hogy néhány község az elaprózott településszerkezetű környezetben közös tanács székhelyévé és termelőszövetkezeti központtá vált (Szin, Perkupa, Szalonna, Lak, Bezeréd, Legénd stb.). E községek fejlődése, ill. stagnálása a környező kistalvák sorvadásából is táplálkozik, fokozatosan átveszik szerepüket (mint lakóhely, termelési központ, intézményi székhely egyaránt).

A típus falvainak jövője sem lesz egységes; nagyobb hányaduk elnéptelenedése valószínűsíthető, egy részük azonban *mint intézményi és termelési központ, mint kedvező fekvésű lakóhely, néhányuk pedig mint üdülőfalu* (Bános, Husztót, Szinpetri, Perkupa, a hegyközi falvak stb.) *tartósan fennmaradhat*.

24. táblázat

Az 5. cluster néhány községének népességszám-változása, 1970–1980

Község	A lakónépesség száma		Tényleges népesség- szám-ala- kulás, %	Vándorlási egyenleg, %	Természetes szaporodás ill. fogyás, %
	1970	1980			
1. Gosztola	124	39	-68,5	-54,8	-13,7
2. Iborfia	112	58	-48,2	-36,6	-11,6
3. Varga	330	172	-47,9	-42,7	- 5,2
4. Gomboszeg	120	71	-40,8	-31,6	- 9,2
5. Varbóc	254	162	-36,2	-36,2	0,0
6. Abod	782	504	-35,5	-38,8	3,3
7. Imola	236	174	-26,3	-19,5	- 6,8
8. Lickóvadásos	490	382	-22,0	-19,8	- 2,2
9. Babosdöbréte	821	663	-19,2	-21,3	2,1
10. Bagda	878	719	-18,1	-19,1	1,0
11. Kissziget	405	349	-13,8	-13,1	- 0,7
12. Husztót	145	131	- 9,7	- 9,7	0,0
13. Szalonna	972	951	- 2,2	- 7,5	5,3
14. Színpetri	323	320	- 0,9	- 4,3	3,4

HASZNOSÍTÁSRA FELAJÁNLOTT TÉMÁK (TÁRSSZERZŐSÉGET ESETLEG VÁLLALOK)*

Egy alig ismert településszerkezeti elem – a kertség

A 'kert' (kert = bekerített telek; 1.: A magyar nyelv értelmező szótára) és a kevesebb-több 'kertből' összeálló tömörülés, a „kertség” fogalma korántsem ismeretlen a magyar település-néprajzi, településtörténeti, településföldrajzi szakirodalomban; az e témakörben végzett vizsgálódások – néprajzi, agrár-, település- és helytörténeti, településföldrajzi, térképtörténeti kutatások – irodalma is tekintélyes. Csakhogy e kutatások túlnyomó többsége az ún. ólaskertekre, a „kébtelkes” alföldi településtípus kertjeire, ill. az ún. mezei kertekre korlátozódik, s mint ilyen, történeti kutatás. A 'mezei kertek' ugyanis már a 18–19. sz.-ban átfurmálódtak, átadták helyüket a szállásoknak, majd a tanyáknak. Az ólaskertes ('akolkertes', 'kébtelkes') településformának is csak hírmondói maradtak a 20. századra (Dunapataj, Szeremle, Átány), noha sajátos, átalakult-átalakított formában akár ma is alkalmazható települési elvet képviseltek. A 'kébtelkes' településben ugyanis a lakófunkciók elkülönültek az agrár termelőtevékenységtől (hasonlóan a szállás- vagy tanyaelvhez); a település magjában található, kezdetben kerítetlen, kis méretű telken álló – többnyire halmozos alaprajzhoz vezető, rendszertelenül elhelyezkedő – épületek kizárólag a lakás céljait szolgálták. Az ilyen „tisza” lakóterületek kétségtelenül kedvezőbb, polgárosultabb körülményeket teremtettek lakóik számára, mint a hagyományos szerkezetű agrártelepülések, hisz a lakótelkek mentesültek pl. az állattartás „környezeti ártalmaitól”. (*Erdei F.* a Futóhomokban leírta a Dunapatajon még a 30-as években is élő 'akolkertes' települési formát, lakóik életvitelét: „Mint a 'kertes' városokban, úgy itt is a falu belsősege csak lakás, kicsiny udvarral és házikerttel. Külön van a faluszélen az istálló, a takarmány és trágya, tehát az egész gazdasági udvar: az 'akol', ahol a gazda jószágait tartja és naponta kijár a gondozásukra... A pataji aklokhoz hasonlóak voltak a kun és hajdú városok 'kertjei'. Jelentőségük és magyarázatuk is teljesen egy. Igényes... tehetős állattenyésztők nem szívesen laktak együtt jószágaikkal, függetlenül tehát saját lakóhelyüket az állataikétól: a gazdaság szennyét és gondját kívül hagyták a faluszélen...” *Erdei Ferenc*: Futóhomok. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. Hasonmás kiadás. 225. és köv. old.)

Mint az idézetből is kitűnik, az ólaskertben („akolkertben”, „szálláskertben”), amely – nevéből is következtethetően – kerített volt, élt a jószág, ez volt az agrártermelés „üzemi központja” (takarmány és egyéb termény tárolása, trágyakezelés, nemritkán a gabona nyomtatása, cséplése, a termelőeszközök javítása stb.).

* Első közlés: Margó. – Földrajzi Értesítő, 31. évf., 1982. 2–3. füzet, p. 325–328.

Ennek a rendszernek grandiózus magvalósulásai voltak a hajdúvárosok, mindenekelőtt Hajdúböszörmény. **Győrffy I.** 1926-ban publikált térképei (**Győrffy István:** Hajdúböszörmény települése. – Föld és Ember, 1926, valamint: Az alföldi kertes városok. – Budapest, 1926) az általános település-földrajzi kézikönyvek elmaradhatatlan ábráivá váltak itthon és külföldön egyaránt.

Számunkra most mellékes, hogy a kétbeltelkes településforma eredetét eltérő módon magyarázták kutatóik; **Győrffy** szerint az ólaskert „...nem más, mint a nomád téli szállások lényeges alkotórésze, vagyis a karakirgizek aul-ja”. **László Gy.** avar eredetűnek véli e településrendszert. Mások a kettős beltelkek rendszerének kialakulásában a védelmi, katonai szempontokat hangsúlyozzák, s azokat a magyar várak külső övével, a huszárvárral vagy latorkerttel hasonlították. Mondom, szempontunkból ez most mellékes. Az azonban nem, hogy e településforma, mint említettük, már a 18. sz.-ban kezd eltűnedezni, a 19. sz.-ban alaposan megrikkul, hogy aztán a közelmúltban már csak néhány élő emléke legyen szemügyre vehető, tanulmányozható. Az ólaskertek szerepkörét a határban települt szállások, tanyák vállalták át, sőt általánosan elfogadott nézet szerint genetikai kapcsolat van az egykori ólaskertek és a tanyák között. Ismét **Győrffy I.**-t idézve: „A mai tanyarendszer őse a kertség.” Az akolkertek „...közvetlen ősei a későbbi tanyáknak, melyek a szántóföldek örökl tulajdonba bocsátása után keletkeztek... a városok belterületén lévő ólas- és szérűskertekről a jószág tartás és teletetés, a mezőgazdasági munkálat és ennek berendezései a határbeli tanyákra kerültek”. Köztudott, hogy a „tanyaelv”, lényegét tekintve, teljesen azonos volt az ólaskertes településrendszer alapjával: a lakó- és termelőfunkciók szétválasztása egy mezőgazdasági termelési rendszeren belül: csupán topográfiai eltérés mutatkozott közöttük. Érthető **Győrffy** sommás megfogalmazása: „Az alföldi tanyák ugyanis nem mások, mint a községből kitelepített ólaskertek.”

Megint messzire vezetne annak taglalása, hogy a **Győrffy** leírta folyamat csak a tanya-keletkezés egyik lehetséges útja. Így igazat kell adnunk azoknak is, akik a határban – legelőkön – elkülönített, kerített, az állatok s pásztoraik téli szállásul szolgáló, majd a megtrágyázott földön kialakított szántót-kaszálót biztosító ’mezei kertek’-ből eredeztetik a tanyákat, de azoknak is, akik a szántóföldi, kertgazdálkodó tanyákat genetikailag szétválasztották az állattartás ’üzemi központjait’ jelentő szállásoktól, mezei kertektől. (**Szabó I.** írta: „Ezek a szállások a XVIII. század végén már nagyobb részben eltűntek az Alföldről, s amint az állattenyésztés helyét a földművelés, úgy az állattenyésztési szállások helyét a földművelési tanyák foglalták el. Eleinte a földművelési tanyatelepeket is a ’szállás’ közös neve alá foglalták, s leginkább ez az oka, hogy közöttük gyakran még ma is szorosabb származási összefüggést tételeznek fel, semmint indokolt volna.” **Szabó István:** A debreceni tanyarendszer kialakulása. – Föld és Ember, 1929.) Számunkra az eredmény a lényeges: az ólaskertes, kétbeltelkes települési rendszer gyakorlatilag eltűnt az Alföldről.

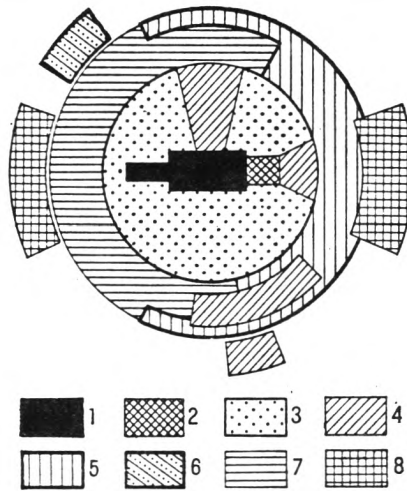
Nem úgy a *kertség*. E kertségek egy része a *korábbi ólaskertek, szérűskertek helyén keletkezett*, egyszerűen úgy, hogy a korábbi ólaskert „kiürült”, a nagyállat-tartás, a földművelés üzemi központja kikerült a tanyákra (részben pedig a korábban tisztán lakófunkciót betöltő településmagba, ahol az ólaskertekben lejátszódó átalakulással párhuzamosan megtörtént a telkesítés, a lakótelkek elkerítése, s némi gazdasági szerepkört is kaptak a terménytárolás, kisállat-tartás, a hétvégi „beszállás”, a termelőeszközök raktározása stb.

terén). De a 'kertségek' sorát gyarapították a szőlőskertek, veteményeskertek is. Ezek – a természeti adottságokhoz igazodván – gyakran elkülönültek térben a települések belsőségétől. Szerepük, funkciójuk különféleképp alakult. A várostesthez szorosan tapadó kertségek, volt ólaskertek jórésze már a 19. században, a 20. század első felében beépült; többnyire a városok lakosságának szegényebb rétegei telepedtek le bennük vagy a „nagy helyigényű intézményeknek” adtak helyet a 19. században (vasútállomások, temetők, vásártérek, sporttelepek, laktanyák, ipari létesítmények stb.). (Napjainkban sok helyütt, ismételt funkcióváltás, átépítés nyomán az alföldi városok új, több szintes lakótelepei nyomultak ebbe az övezetbe; Debrecen: Libakert, Vénkert, Újkert; Nyíregyháza: Ószőlő stb.) Ezek a kertek többnyire csak nevükben őrizték meg eredetüket vagy településtörténeti vizsgálatokkal tisztázható genetikájukat; jelen vizsgálódásunk szempontjából ugyancsak érdektelenek számunkra.

Majd' mindegyik nagyobb lélekszámú alföldi településünk közelében azonban ennek ellenére fellelhetőek voltak a közelmúltban, s fellelhetőek ma is azok a kertek, kertségek, amelyek sajátos települési elemet képeztek s képeznek ma is. Ezek azok, amelyek a várostesttől távolabb feküdtek, s így hosszú időn keresztül nem épültek be, vagy amelyeket a beépült belső kertövezet *helyett* alakítottak ki. E kertségek szerepe eredetileg az volt, amit a 'kert' a hétköznapi szóhasználatban jelent: a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés színtere; vagyis ún. zártkertek szerepét töltötték be. Csakhogy állandóan „ki voltak téve” a betelepedésnek, a lakóövezetté válásnak.

A kertségekben való letelepedés legfőbb jellemzője és mozgatórugója annak olcsósága volt. Alacsonyabb volt a telekár, az építkezéseket kevésbé kötötték az építési előírások, a kert révén az önellátásnak is fennállt bizonyos lehetősége. *A kertségekben való letelepedés olcsósága s a rusztikusabb környezet* (valamint a városoktól való néha jelentős fizikai s ebből is következően társadalmi távolság) *tette sajátossá, igen szembeötlően elhatárolódó szegregátummá az alföldi települések – újabban benépesülő – kertségeit.* A kertségek a pénztelen város felé igyekvők vagy onnan kiszorulók, a falu és a város társadalmi-életmódbeli határán lévők lakóhelyévé váltak; a napszámosok, zsellérek, alkalmi munkások, a város szegényeinek, a „pénztelen pályakezdőknek” a gyülekezőhelyévé lett. (A jelentősebb számú tisztviselővel, alkalmazotti réteggel, értelmiségivel rendelkező városok egyes kertségei természetesen nívós családi házas övezetté, villanegyeddé is válhattak; Debrecen: Vénkert, Széchenyi-kert; Nyíregyháza: Ószőlő; Békéscsaba: az Élővíz-csatorna melletti szőlők stb. Ezek a kertségek azonban többnyire már évtizedekkel ezelőtt benépesültek, így ismét csak kívül esnek vizsgálódásaink körén.) A kertségek jó része sajátos „hóstatót” képezett, kicsiny, szegényes, közművesítetlen lakóházakkal. A kertségekben sajátos életforma, életvitel alakult ki, ahol a lakóhely meghatározó szerepe lényegesen nagyobb, mint pl. a foglalkozási hovatartozásé, a társadalmi rétegzettségé.

(*Erdei F.*: „Területi csoportok egy mezőváros társadalmában [Adalékok Makó társadalomrajzához]” c. tanulmányában így jellemzi a makói Honvéd-telepet: „A városkép, amelyet a külváros nyújt, különös vegyülete a falusi és városi munkástelepek színeinek. Honvéd inkább falusi kép: kis telkecskén, gondosan ápolt apró kertek, nyúl, galamb és egyéb baromfival népes parányi gazdasági udvarok... útkövezés, csatornázás és vízvezeték ismeretlen e tájon.” *Népünk és Nyelvünk*, 1935. 7–12. szám, p. 244–252.)

1. ábra. Az alföldi városok jelenlegi belső funkcionális és morfológiai tagolódása

1 = hagyományos városközpont; többnyire egy-egy térrendszer vagy a főforgalmi utak kiöblösödő csomópontja körül alakult ki. Arculata a pótlólagos beépítések ellenére sem változott meg alapvetően; napjainkban forgalmi tehermentesítésére, „díszterré” alakítására törekednek; 2 = jelenleg kiépülő városközpont; a hagyományos központhoz térbelileg kapcsolódva, azzal jobbra egyetlen területi egységet alkotva a belső (kisvárosi) lakóöv szanalása nyomán épül fel; 3 = kisvárosi lakónegyed; a beépítési mód nem egységes (zárt, félig zárt, fésűs); területe visszavonulóban; 4 = többszintes, tömbös beépítésű lakóterületek (lakótelepek); 5 = kertségek, a belső lakóövet fogták közre a lazább beépítésű lakóterületek; területük a nagy helyigényű intézmények övével váltakozott, kiterjedésük a lakótelepek, új ipari létesítmények építésével csökken, viszont „kifelé” a kertes, családi házas övezet ma is terjeszkedik (jelmagyarázat: 6); 7 = a nagy helyigényű intézmények – hagyományos – övezete; 8 = új ipari területek

E hasonlóság mellett számos *különbség* is fellelhető a kertségek települési-társadalmi formájában. Mint említettük, a kertségek beépülése különböző időben indult meg. Az évtizedek-évszázadok óta beépült kertségek a belterület szerves részeivé váltak; az újabban benépesülő kertségek a lakóövezetté válás különböző fokozatait képviselik; egyesek már egy kertbe zsúfolt hóstát fokáig jutottak (pl. Nyíregyházán Borbánya), mások laza családiás övezethez hasonlóak (pl. Nyíregyházán a Rozsréti-szőlő), ismét másutt besűrűsödött tanya-szerű szórványok formáját öltik (Kecskemét „hegyei”), megint másutt csak néhány, nemritkán illegálisan épült lakóalkalmatosság található. Tapasztható foglalkozási elkülönülés is a kertségekben, a kialakuló lakóöv „minősége” is eltérő. Eltérő fizikális kapcsolatuk a belterületekkel (távolság, útviszonyok, tömegközlekedés). Újabb fejlődés eredményeként a kertségek egy része a települések „rekreációs övezetének” részévé válik (az „újabb” jelző esetleg megkérdőjelezhető: a nagyobb alföldi városok „intelligenciájának” esetleg már a századfordulón is voltak „rekreációs” célokat szolgáló kertjeik, szőlőik a kertségekben). Előrehaladt ez az átalakulása Debrecen Bocskai-kertjében, Nyíregyháza határában Sóstón, Cegléd szőlőskertjeiben vagy – némiképp eltérő jelleggel – Tiszakécske zártkertjeiben.

E kertségekről keveset tudunk. Nem ismert számuk, elhelyezkedésük, a bennük élő lakosság száma (mindez a statisztikai forrásból nem, csak terepmunkával, térképszemlélettel állapítható meg egyértelműen). A kertségek lakóinak foglalkozási összetétele, társadalmi

rétégzettsége, életmódja, a kertség típusai, a városfejlesztésbe való illeszkedésük lehetőségei feltáratlanok.

Amíg a nagyobb alföldi városok népessége is gyors ütemben növekedett, amíg a településfejlesztés eszközeit s figyelmét az új lakótelepek építése, a városközpont és a belsőség rekonstrukciója kötötte le, a magánereiből fejlődő kertségek gondjai háttárba szorulhattak. Új viszonyaik között – intenzív városfejlesztés! – azonban e sajátos településszerkezeti elemnek a városfejlődésbe való illesztése sem elhanyagolható kérdés. Megismerésük gyakorlati értéke tehát kétségtelen. De a kertségek esetleges földrajzi vizsgálatának tudományos jelentősége sem lebecsülendő: teljesebbé tenné ismereteinket a számos sajátossággal rendelkező alföldi településhálózatról, hozzájárulna az alföldi városok jelenlegi belső funkcionális és morfológiai tagolódása modelljének pontosabbá tételéhez. (E modell egyszerűsített változatát adja az *1. ábra.*) S e modell ismeretének gyakorlati jelentősége ismét csak nem lebecsülendő (l. az alföldi városok szerkezete, „morfológiája” elleni merényeket!).

A szerzőnek e témakörből publikált további tanulmányai

(csak a fontosabb s hozzáférhető – nyomtatásban megjelent – munkákat említjük):

Tanyák:

1. A nyíregyházi bokortanyák néhány problémája. – Szabolcs-Szatmári Szemle, 1968/3. p. 16–25.
2. Néhány adat a tanyás településrendszer mai helyzetéről. – Földrajzi Értesítő, 18. 1969. p. 116–124.
3. A tanyafelszámolás területi különbségei. – In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, III. Tanyák. (Szerk.: Hofer T., Kisbán E., Kaposvári Gy.) Szolnok, 1974. p. 27–44.

Falvak:

4. Falusi településeink osztályozása. – Földrajzi Értesítő, 14. 1965. p. 149–163.
5. Tétova remények faluja – Krasznokvajda. – Borsodi Szemle, 22. 1977. p. 34–48.
6. Functional types of rural settlement in Hungary. – In: Rural transformation in Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. p. 41–58.
7. Kutatási jelentés Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek tipizálásáról. – Területi kutatások, 1. 1978. p. 4–18.
8. Településformáló folyamatok a falusi térségekben. – In: Társadalmi struktúránk fejlődése 3. Budapest, 1979. p. 253–281.
9. (Sikos T. Tamással) Szolnok megye falusi településeinek típusai. – Alföldi Tanulmányok, 3. 1979. p. 89–116.
10. Typologies of settlements in Borsod-Abaúj-Zemplén Country. – In: Rural transformation in Hungary and Poland. Budapest, 1979. p. 105–114.
11. (Sikos T. Tamással) Vas megye falusi településeinek típusai. – Vas Szemle, 34. 1980. p. 498–517.
12. (Sikos T. Tamással) Process of settlement Transformation in the Rural settlement of Bács-Kiskun Country. – Acta Geographica, Szeged, 1981. p. 185–214.
13. (Sikos T. Tamással) Vas megye falusi településeinek típusai. (Településalakító folyamatok a megye falusi térségeiben). – Településtudományi Közlemények, 30. 1981. p. 100–127.
14. (Sikos T. Tamással) Kutatási jelentés a Bács-Kiskun megyében végzett falutípológiai vizsgálatokról. – Földrajzi Értesítő, 31. 1982. p. 83–119.
15. Die ländlichen siedlungstypen des Beriches Borsod-Abaúj-Zemplén. – Petermanns Geogr. Mitt. 1983/1. p. 25–35.
16. (Sikos T. Tamással) Szolnok megye falutípusai. – Földrajzi Értesítő, 35. 1986. p. 79–111.
17. Types of Rural settlements in Hungary. – In: Contemporary essays in Austrian and Hungarian geography. (Szerk.: E. Lichtenberger, Pécsi M.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. p. 185–195.
18. Tipologia degli insediamenti rurali nel Territorio Ungherese. – Riv. Geogr. Ital., 1989. p. 705–720.

TELEPÜLÉSPOLITIKA

Bizarr ötlet (?) kedvezőtlen adottságú, társadalmi eróziótól sújtott hegy- és dombvidéki területek gondjait vállaló településhálózat-tervező, -fejlesztő, településpolitikával foglalkozó szakemberek és vezetők számára a TANYAELV valamiféle feltámasztásáról, mint az e területek társadalmi hasznosításban tartása településhálózat-szervezési eszközökkel való biztosításának egyik lehetséges módjáról*

Erdei Ferenc úgy vélte, hogy az országépítés (a településhálózat-fejlesztés, a város-falu akkor éles ellentétének oldása) egyik lehetséges módja a város és vidék „tanyaelvű” egymáshoz szervezése, az ország városiasítása az alföldi mezővárosok mintájára.

Ami persze nem a falvak tanyákká alakítását jelenti, mint azt egyes mai interpretálói vélik, s mint a valóságtól elrugaskodott elképzelést *Erdei F.* szemére vetik. *Erdei F.* a nyírségi bokortanyákat is tanyának tartotta, faluszerű tömörültségük ellenére. Tehát nem a település szórvány volta vagy zárt megülése érdemel figyelmet ez esetben, hanem a város-környék és a város belsőségének „tanyaelvű” kapcsolatai.

Mára bebizonyosodott, hogy a városok-környékük effajta egybeszerveződésének realitása megszűnt. A tanyák, a tanyán élők számánál is gyorsabban gyérült a „tanyaelvű” kapcsolatok mennyisége a volt tanyás területeken (a tanyákon élők elköltözése, a városi lakás feladása, a tanyaközségek kialakítása, a családi-rokoni kapcsolatok lazulása stb. nyomán). A tanyaelvű települési-gazdálkodási rendszer térbeli és intenzitásbeli zsugorodása ellenére maga a *tanyaelv* – úgy véljük – feltámasztható, s néhány esetben haszonnal alkalmazható településhálózatunk fejlesztésében.

A *tanyaelv* ugyanis – erősen általánosítva, elvonatkoztatva az alföldi tanyás gazdasági-települési rendszer konkrétumaitól – a lakó- és a munkahely térbeli elkülönülését, a (fő) lakóhelyeknek a munkahelyek centrumában, kedvezőbb életkörülményeket nyújtó helyen való tömörülését (ebben különbözik alapvetően az általánossá vált ingázástól, ahol a munkahelyek tömörültek, s a környék küldi az ingázókat!), a centripetális irányú munkaerőmozgást, a munkahelyen épített ideiglenes, másodlagos lakóhelyet jelenti (ez utóbbi jelentősége a közlekedés teljesítőképességével párhuzamosan csökkent). A fenti elveken alapuló településhálózati elemek, lakó- és munkahelykapcsolatok pedig nemcsak hogy merőben más körülmények között is elképzelhetők, hanem már ma is léteznek hazánkban, ha ezek

* Első közlés: Margó. – Földrajzi Értesítő, 30. évf. 1881. p. 327–333.

„tanyaelvű” kapcsolatrendszere nem is nyilvánvaló. Már az ötvenes évek elején a vándorbányászok vagy a külön-külön kisebb munkaerőigényű bányák területén épültek olyan bányásztelepülések – az egyes bányüzemek közvetlen közelébe telepített, telepítendő kolóniák helyett –, amelyek a tanyaelv több kritériumának megfelelnek: a kedvezőbb életkörülményeket nyújtó városi belterület, s szórt munkahelyek, a munkahelyekre való „kiingázás” stb. Eredendően ilyen megfontolások alapján épült pl. Kazincbarcika, a Zagyvavölgy több bányászközsége, s épül napjainkban a bauxitbányászat központjává Tapolca. (Hogy *Erdei F.* is mennyire általánosan értelmezte a tanyaelvet, bizonyítja egy feljegyzése, amelyben leírta mekkora érdeklődést váltott ki belőle egy 1950-es szovjet cikk, amely felvetette „...a nagyobb kolhoztelepülések, az ’agrárvárosok’ szükségét, egybekapcsolva a távolabbi földek megművelésére létesítendő ’mezei szállások’ gondolatával”. Ebben *Erdei* a maga „város–tanya” szemléletének jelentkezését látta.⁵)

Nos, véleményünk szerint a tanyaelvű településszervezéssel az ország több körzetének települési-demográfiai-termelési-szociális gondjai megoldhatók lennének. Oly területek, ahol az elaprózott településszerkezet, az ebből is fakadó kedvezőtlen életkörülmények, az évtizedek óta nagyarányú elvándorlás következtében felvetődik a települések fenntarthatóságának, a terület termelésben tartásának kérdése. A Dunántúl egyes dombsági területei – Zselic, Baranyai-dombság, Zalai-dombság, Vasi-Hegyhát stb. – mellett az Északi-középhegységben, elsősorban az Aggteleki-karszton és a Csereháton vetődnek fel már ma élesen e kérdések. Elképzelésünket a Cserehát példáján mutatjuk be:

A Cserehát 300–320 m-es tetőmagasságú, erősen felszabdalt felszínű dombsági táj; jelenleg „túlhasznosított”; a szántó részaránya helyenként eléri a 70%-ot, az erdő kevés. A talajerózió erősen pusztít. A talajok kötöttek, savanyúak, aranykorona-értékük 2–6. A bórús, hűvös éghajlat jó néhány haszonnövény termesztését kizárja vagy bizonytalanná teszi. A Cserehát agrár-eltartóképesége már a múlt század derekán telítődött; a kivándorlás ellenére agrártúlnépesedés lépett fel, s jelentkeztek ennek következményei: a paraszti birtok elaprózódása, az élet- és versenyképes parasztgazdaságok kis száma, általános elszegényedés. Nem élt a lakosság a születéskorlátozás eszközével sem, a mezőgazdaság belterjesítésére pedig nem volt lehetősége. A Cserehát a „sötét Abaúj” része lett.

1950 után több tényező – a szomszédos iparvidékek növekvő munkaerőigénye, az egyéni földtulajdon megszűnte után a nyilvánvalóvá váló agrárnépfelesleg, majd az áttelepedés növekvő anyagi eszközei stb. – együttes hatására fokozódik az elvándorlás. Ennek, az ebből fakadó demográfiai-társadalmi problémáknak, a kedvezőtlen adottságokkal rendelkező településhálózatnak, a mezőgazdaság alacsony színvonalának következtében máig is igen hátrányos helyzetű terület maradt a Cserehát.

A településszerkezet elaprózottsága és a városhiány számottevő mértékben járult hozzá a hátrányos helyzet kialakulásához. A Cserehát területén a falvak átlagos lélekszáma a fél-ezret sem éri el. Hiányoznak azok a népesebb települések, amelyekben a lokális szerepkörű intézmények megtelepedtek, s környékük elemi központjaivá válhattak volna. 2000 főnél

⁵ *Erdei F.*: Egy különös falukutatás története. – In: A valóság vonzásában. (Szerk.: *Gondos E.*) Bp. 1963. p. 300–324.

népesebb település nincs a körzetben; néhány, ezer lakos körüli falu található a Bódva völgyében (Bódvaszilás, Perkupa, Szögliget), s a terület peremén (Alsóvadász). A Cserehát magjában csupán Rakaca (alig ezer lakóval) lélekszáma emelkedik ki a környező kis falvak sorából. A falvakban a legszükségesebb, a mindennapi igényeket kielégítő intézmények, szolgáltatások sem telepedtek meg. Egy korábbi vizsgálatunkban alkalmazott „minimális követelménylistánk” szerint csupán Bódvasziláson épült ki közel teljes körűen az alapellátást biztosító intézményhálózat. Néhány további településben (Perkupa, Hidvégardó, Rakaca, Krasznokvajda, Homrogd) a figyelembe vett intézmények fele-háromötöde található meg. A közös tanácsok székhelyközségeinek többsége még a minimális alapellátást sem tudja jelenleg biztosítani körzetének (Felsővadász, Selyeb, Lak). A népesebb, többkevesebb lokális szerepkörű intézményt tömörítő falvak lakosság száma is csökken, s egyelőre hiányoznak azok a „járulékos jegyek”, az urbanizáció azon eredményei, amelyek vonzóvá tehetnék a központi falvakat.

Ezért érthető, hogy a környező kisközségekből elköltözők csak kivételes esetekben telepednek le a „centrumfalvakban”; ha már vállalják az áttelepedés költségeit, akkor a változatosabb munkaalkalmat és kedvezőbb életkörülményeket biztosító városokba, ill. azok környékére költöznek. A Cserehát területén nem alakult ki a „mellékfalvakból” a „centrumfalvakba” való áttelepedés remélt folyamata. Az elmúlt másfél évtizedben a színvonalasabb ellátásra való törekvés *koncentrálódásra* kényszerítette a *lokális szerepkörű* intézményeket is. Előrehaladt a helyi tanácsok körzetesítése; a 70 községben mindössze 9 tanács VB működik, közülük 4 hatásköre egyetlen községre terjed ki. Hasonló koncentrálódás ment végbe az iskolahálózatban; osztott, 8 osztályos iskola 12 településben működik, ugyanakkor 13 községben már osztatlan alsó tagozatú iskolát sem tartanak fenn. Más jellegű, az elmúlt két évtizedben kiépülő intézmények hálózata pedig szükségszerűen szintén a központi falvakig szóródhatott (körzeti orvos, gyógyszertár, óvoda stb.). Kedvezőtlen jelenség, hogy – mint említettük – a koncentrációs folyamat eddig nem hozott létre minőségileg más ellátást nyújtó centrumokat, ugyanakkor a kisközségek funkcionálisan elszegényedtek. A kisközségek egykor zárt közössége felbomlott: ezt a folyamatot a munkahelyek koncentrálódása – a termelőszövetkezetek egyesítése, több községet magukban foglaló szövetkezetek létrejötte – tovább erősíti. A lakosság napi „mozgástere” kiszélesedik, a „mellékfalvak” s a centrumközség integrációs folyamata megindult. A kisközségek települési önállóságukat elvesztik.

Tovább rontja a Cserehát helyzetét kedvezőtlen forgalmi fekvése.

A szétforgácsolt városhálózat jelentőségét csökkentik, szolgáltatásaik igénybevételét nehezítik a kedvezőtlen forgalmi kapcsolatok. Noha a legtávolabbi községek sincsenek 40 km-nél távolabb valamely központtól, ám e központok a Cserehát–Karszt magjától már tekintélyes idő- és költségtávolságra vannak. Közel 49 község a járási székhely szintű központok 1 órás izokronján kívül fekszik, egynemelyik pedig – Tornabarakony, Tornaszentjakab, Becskeháza, Debréte, Viszló, Szuhogya, Tornakápolna, Égerszög, Teresztenye stb. – kb. 2 órányira a legközelebbi városias jellegű településtől. Ugyancsak mintegy 40 községből 20 Ft vagy több, néhányból pedig – Becskeháza, Bódvalenke, Tornaszentjakab, Rakaca, Debréte, Viszló, Kány, Pamlény, Keresztéte – 30 Ft-nál is többre kerül a legközelebbi centrum felkeresése. A községek többségét mégis elsősorban az alacsony járatsűrűség tart-

ja távol a várostól. Sok községből a legcsekélyebb elintéznivaló miatt 10–13 órát kell otthonuktól távol-eltölteni az embereknek, pedig a helyben található alacsony szintű ellátás miatt gyakran kényszerülnének a városias jellegű települések felkeresésére.

A vázoltak után érthető, hogy a társadalmi-gazdasági színvonalat jelző „mutatók”, s az általuk tükrözött valóság is jóval az átlagos színvonal alatt vannak.

– Az 1945 óta épült lakások aránya 34,9%; ugyanakkor a megyében 47%, a miskolci járásban 55,5%. Az 1960–1969 között épült lakások aránya még inkább elmarad a megyei átlagtól (21,4%); jó néhány községben 10% alatt marad (Debréte 0,0, Gagybátor 2,5 Nyésta 2,0, Tornabarakony 3,5, Szászfa 3,4, Perecse, Litka 3,6, Pamlény 4,0%).

– A gázzal ellátott lakások aránya (4,6%) még az „elmaradott területek” között is kirívóan alacsony; a Bodrogközben 16,8%, a Hernád-völgyben 14,0% az arány, a megyei átlag 22,7% (egyébként a megyék között is a legalacsonyabbak közé tartozik a megyei átlag).

– Ugyancsak az utolsó helyre került az elmaradott területek rangsorolásában a Cserehát területe a háztartások villamosenergia-fogyasztása terén – háztartásonként 195,8 kWó, ami igen szoros korrelációt mutat a szűkebb értelemben vett életszínvonallal.

Néhány további mutató alakulását az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

Néhány életkörülmény-mutató értékei a Csereháton és a megyében (1970-es, 1975-ös adatok)

Mutatók	Megeyi átlag	Elmaradott terület átlaga	A Cserehát átlaga
1. Vezetékes vízzel ellátott lakások arány, %	19,4	3,1	2,7
2. Fürdőszobával rendelkező lakások aránya, %	19,0	6,3	5,5
3. Villanyvezetékekkel ellátott lakások aránya, %	91,9	85,7	85,3
4. Egy háztartási fogyasztóra jutó villamosenergia-fogyasztás, kWó	631,0	241,0	233,6

Mindezek után nem meglepő a menekülésszerű elvándorlás; ezt ma már a kedvezőtlen életkörülmények taszító hatása váltja ki első renden, s csak másodsorban a munkalehetőségek szűkössége. 1949–1960 között még számos tényező (a városokba való beköltözés korlátozott lehetőségei, az „első generációs” munkások ragaszkodása a szülőfaluhoz, a kétlaki életmódhoz stb.) fékezte az elvándorlást; így a kb. 15%-os vándorlási veszteséget a magas természetes szaporodás majdnem ellensúlyozta. A demográfiai erózió jelenségei (természetes fogyás, elöregedés, csökkenő értékű munkaerő stb.) még csak néhány községben váltak szembetűnővé (de pl. Debrétén már 31,4, Gömörszőlősen 26,6, Pamlényban 20,2%-os volt a népességszám-csökkenés). A Cserehát az ötvenes években a borsodi iparvidék egyik legfontosabb munkaerő-utánpótló területévé vált. 1960 után erősödtek fel a máig jellemző folyamatok. 1960–1970 között közel tízezren vándoroltak el a területéről; a csökkenő természetes szaporodás (8%) miatt is a népesség 16,5%-kal csökkent. Jó néhány községben az elnéptelenedés természetesen még gyorsabb volt (6. táblázat). 1970 és 1980 között az elvándorlás üteme nem változott (1970–1979 között 13,5%-os népességcsökkenés).

Néhány község 20 év alatt harmadára-felére zsugorodott. E községekben pusztán az elvándorlás méretei új egyensúlyzavarokra, demográfiai torzulásokra vezettek, amelyek kérdésessé teszik e falvak fennmaradását, ill. fenntarthatóságát.

6. táblázat

Cserehádi községek népesség-adatai

Község	Lakónépesség száma			Népességszám- változás, 1960–1969		Népességszám- változás, 1970–1979	
	1960	1970	1980	fő	%	fő	%
1. Perecse	303	174	89	-129	-42,5	-85	-48,9
2. Felsőgagy	718	318	234	-400	-56,2	-84	-26,4
3. Debréte	191	106	60	- 86	-54,0	-45	-42,9
4. Pamlény	333	234	137	- 99	-29,7	-97	-41,5
5. Keresztéte	186	120	78	- 66	-35,5	-42	-35,0
6. Gagyapáti	113	71	33	- 42	-37,2	-38	-53,5
7. Irota	520	290	238	-230	-44,2	-52	-17,9
8. Abaújszolnok	536	314	235	-222	-41,4	-74	-25,2
9. Tombarakony	237	189	115	- 48	-20,3	-74	-34,2
10. Kány	363	236	190	-127	-35,0	-46	-19,5

A közelmúlt demográfiai folyamatairól megállapítható:

– Az elvándorlás intenzitása 1960 óta is fokozódik, részben a kisebb „bázisszámok” okán.

– Ez egyrészt arra utal, hogy a hatvanas években még nem állt helyre a munkaerőforrások és a helybeli munkaalkalmak közötti egyensúly. Az elvándorlás helyel-közzel mutatózó csökkenése a „mobil” népesség korábbi elvándorlásával magyarázható.

– Ugyanakkor ma már egyértelműen tapasztalható, hogy az elvándorlást nem csupán a munkaerőpiac pillanatnyi helyzete befolyásolja, hanem a lakóhely nyújtotta életkörülmények szintje, a környezet – társadalmi, művi környezet egyaránt – színvonala, légköre is.

– Ezért ma már munkaerőhiány is jelentkezik a Csereháton, mindenekelőtt a „minőségi” munkaerőigényt nem tudják kielégíteni (a mezőgazdaság szakemberhiánya, közép- és felsőfokú szakemberek hiánya, betöltetlen orvosi és pedagógusállások stb.).

– Az elvándorlás folyamata a Cserehát községeinek többségében oly mértékben felgyorsult, hogy már kiszabadult a belső és külső kontroll (a népesség belső egyensúlyra való törekvése, társadalmi befolyásolása, a lakóhely munkaerő-kínálata, az életkörülmények színvonala) alól, s sajátos – saját! – törvényszerűségeket alakított ki, „szabadesést” folytat. Az elköltözés a közösség – a család, a község – elvárásává vált, különösen a fiatalokkal, az először munkát vállalókkal szemben. Ezért ma már az egyébként hatékony beavatkozás – a termelőszövetkezeti gazdálkodás jövedelmezőségének fokozása, a munkakörülmények javítása, az életkörülmények színvonalának emelése – sem hozná meg a várt eredményeket. A vándormozgalmak és demográfiai következményei elszabadultak a kiváltó okoktól, s a Cserehát nagy részén visszafordíthatatlan folyamattá váltak.

– Az elvándorlás szelektivitása fokozódott: erre utal, hogy míg a lakosság száma 1960 és 1970 között 11,4%-kal, az aktív keresők aránya 27,1%-kal csökkent.

– A rohamos elvándorlás ellenére a helyi munkaalkalmak nem elégték ki a lakosságot.

Ezért fokozódik az ingázás. 1970-ben – újabb adatunk nincs – a keresők 31–32%-a dolgozott lakóhelyétől távol; a peremeken természetesen többen, a dombság magjában viszont csak néhány százalék.

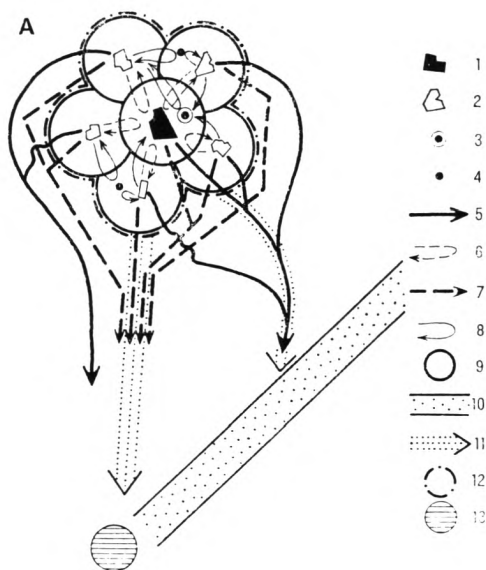
– A Cserehátat a nagyfokú gazdasági, demográfiai és társadalmi egyensúlyhiány jellemzi.

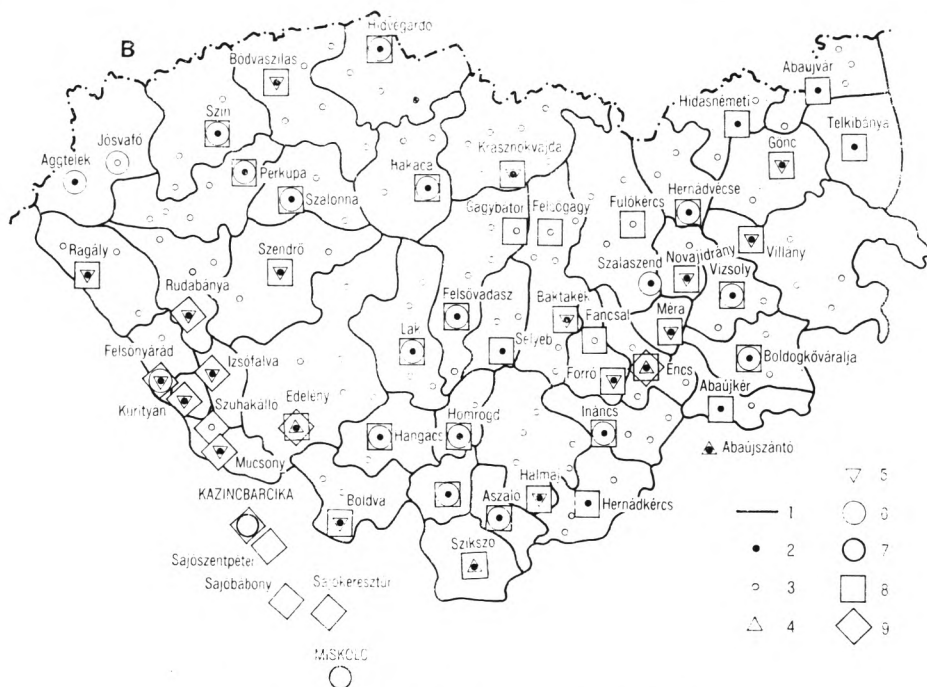
Az egyensúlyhiány legfontosabb eleme – mint azt fent „körüljártuk” – a terület termelésben tartása, ennek munkaerőigénye, s a rendelkezésre álló munkaerő elégtelensége közti ellentét, amely a további elvándorlással fokozódik – s az elvándorlás aligha állítható meg. Ugyanakkor a lakosság egy része, az ingázók olyan települési-társadalmi keretek között élnek – tulajdonképpen feleslegesen! –, amelyek hátrányos helyzetüket újratermelik. S ezen egyensúlyhiányok területfejlesztési, településhálózat-fejlesztési vagy akár szociálpolitikai eszközökkel aligha orvosolhatók.

Ugyanis:

– A mezőgazdaság fejlesztésének ésszerű iránya nem az itt rendkívül költségigényes belterjesítés, a szántógazdálkodás, hanem a „korszerűsödve külterjesedő” irányzat, a színvonalas gyepgazdálkodás, szalastakarmány-termelés, az erre alapozott, korszerű, de „ridegebb” állattartás. A mezőgazdaság művelésági és vetésszerkezete tehát a kevésbé munkaigényes irányba tolik el. Ez tovább csökkenti a mezőgazdaság munkaigényét, legalábbis annak volumenét. Pl. a krasznokvajdai közös tanács falvaiban a mezőgazdaság 1949-ben még 1200 keresőt tartott el; ma – a jelenlegi művelésági és vetésszerkezet mellett is! –, kellő szervezethez, gépesítés esetén 200–220 fő a mezőgazdaság munkaerőigénye.

– Az ingázók elköltözése – ami a munkahelyek nagy távolsága miatt egyre általánosabb – ugyancsak csökkenti a lakosságszámot. Márpedig a jelenlegi faluhálózatot a mai lakosság is alig tudja „életben tartani”.

2. ábra. A lakosság jelenlegi „kényszermozgásai” a Cseréhaton.

A) A „kényszermozgások” modellje: 1 = alapfokú intézményekkel rendelkező község, tanácsi székhely; 2 = „társközség”; 3 = mezőgazdasági üzemközpont, adminisztratív központ; 4 = mezőgazdasági mellékközpontok (majorok, állattartó telepek, melléküzemági tevékenység stb.); 5 = utazások a városi „szolgáltatások” igénybevételeért; 7 = ingázás a falukörzeten kívüli munkahelyekre; 8 = ingázás a falukörzeten belüli mezőgazdasági munkahelyekre; 9 = községhatárok; 10 = fő forgalmi folyosók (a Cseréhat esetében a folyóvölgyek); 11 = másodrendű forgalmi folyosók; 12 = a mezőgazdasági nagyüzemek határai; 13 = város, városias jellegű település. (A modell megrajzolásakor a legegyszerűbb esetet tartottuk szem előtt. Feltételeztük,

hogy az alapfokú funkciók koncentráltak, az alapellátás, a tanácsigazgatás és a mezőgazdasági tevékenység központja azonos településben van. Nem számoltunk a falukörzeten belüli, nem mezőgazdasági munkaerő mozgásával, a mezőgazdasági munkaerő lakóhelye és a nem állandó jellegű munkahely [faluhatár] közötti munkaerőmozgással. A falukörzetet alapfokon ellátottnak tekintettük.) B) A jelenlegi

kényszermozgásterek a Cseréhaton és környékén: 1 = községi tanácsok illetékességi területének határai; 2 = községi tanácsok székhelyei; 3 = társközségek; 4 = városias jellegű települések; 5 = alsófokú központok (az alapfokú funkciók, ill. intézményhálózat jelenlegi kiépítettsége alapján); 6 = részleges alsófokú központok; 7 = városok; 8 = mezőgazdasági üzemközpontok; 9 = jelentősebb munkahelycentrumok

– Az elnéptelenedés visszafordíthatatlansága miatt több község kihalásával kell számolni.

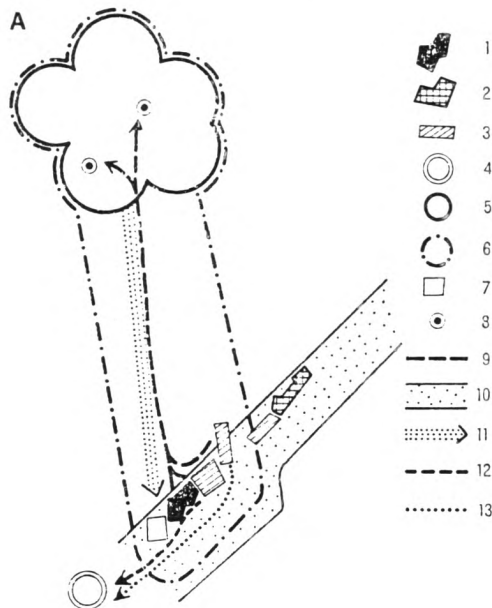
– A fenti folyamatok eredményeként az aprófalvas területre ajánlott modell nem alakítható ki a Cseréhaton; az alsófokú központok kívánatos fejlesztése, az ellátandó, igen csekély népességszám miatt aligha lehetséges; az alsófokú körzetek határainak – vagy a közös tanácsok illetékességének jelenleg tapasztalható – kiterjesztése is kétes eredményekkel járhat (pl. Gagybátor és Gagyvendégi besorolása a felsővadászi tanács székhelyéhez, a baktakéki tanács körzet terjeszkedése Csenyétéig). Így az egész Cseréhat területén

8–9 tanácsi székhely, ill. alsófokú központ-körzet maradna; a lakosság napi mozgástere kiterjedne. Az alapfokú ellátás intézményei 6–8–10–14 km-re távolodnának, a társközségek lakossága tehát szinte mindennapos gyakorisággal tenné meg ezeket a távolságokat az iskolát, a körzeti orvost, a gyógyszertárat, a községi tanácsot stb. felkeresendő. Ugyanakkor – ismervén ezeket az alsófokú központokat – megkockáztatható, hogy pezsgő életű, valódi alsófokú centrumokká aligha válhatnak, így a szükséges mezőgazdasági munkaerőt sem tartanák helyben.

Ezért a terület kapcsolatrendszerének gyökeres átrendezése ajánlható: a gazdaság súlypontja és a népesség húzódjon a folyóvölgyekbe, a Hernád menti és a Bódva-völgyi falvakba! Itt lehetnének a mezőgazdasági nagyüzemek adminisztratív és üzemi központjai; a jelenlegi majorok, gazdasági központok a főleg extenzív állattartás központjai, a gyepgazdálkodás, takarmánytermelés központjai (raktározás, géppark stb.) lehetnének. A települési tengelynek helyet adó folyóvölgyek és a Cserehát legbelső pontjai közötti távolság maximálisan 30–32 km. Ekkora távolságra kellene irányítani azt az 1500–2000 főt, akire jelenleg szükség lenne a Cserehát mezőgazdaságának „üzemben tartásához”. Számuk az említett termelési irányok erősödése esetén már a közeljövőben akár 1000 fő körüli értékre csökkenthető, s egy részüknek nem is naponta, hanem csak a munkacsúcsokon kellene „kijárnia” a csereháti munkahelyekre. Ezzel szemben a lakosság jelenlegi „kényszermozgása” a következő (2. ábra):

a) közel hétezer (!) naponta ingáznak távoli munkahelyekre (Miskolc, Kazincbarcika, Edelény, Sajó-völgy stb.);

b) a lakosság nem székhelyközségben élő kétötöde emellett a napi szükségletek kielégítése miatt rendszeresen felkeresi az alsófokú központokat;

Az effajta „területszervezésre” tulajdonképpen már ma van példa, ill. törekvés. Az encsi járás vezetői – látván, hogy a Cserehát falvainak pedagógusellátása alig-alig biztosítható – a kedvezőbb helyzetű Hernád menti falvakban építettek szolgálati lakásokat, amelyekbe már könnyebb „pedagógust kapni”, s akik innen járnak ki naponta tanítani a Cserehát belső falvaiba.

A lakosság alapfokú ellátása, ill. tanácsi igazgatása részben már ma ilyen elveket követ, amikor a folyóölgyek nagyobb településeinek ellátási és igazgatási körzeteit a Cserehát belseje felé messze kiterjeszti.

Elgondolásunkat a mellékelt térképen vázoltuk (3. ábra). A Cserehát nagy „egződu-szának” megindítása természetesen további előzetes vizsgálódásokat, s az áttelepülés módzatainak, fázisainak kidolgozását igényelné. Így a fenti elképzelés akár a hasznosításra felajánlott témák rovatában is szerepelhetne.

„Tanyásítás” az ezredfordulón?

NÉHÁNY GONDOLAT AZ ORSZÁGOS TELEPÜLÉSHÁLÓZAT- FEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ FELÜLVIZSGÁLATAKOR*

A hazai településhálózat vizsgálatával eltöltött másfél évtized tapasztalatai bátorítottak arra, hogy tervezői, településfejlesztői gyakorlat nélkül tegyék néhány – magánvéleményt tükröző – észrevételt, javaslatot az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció¹ eddigi eredményeivel, illetve a napjainkban folyó felülvizsgálatával, korszerűsítésével kapcsolatban.

Az 1007/1971 (III. 16.) Kormány számú határozattal jóváhagyott OTHK jelentősége, kezdeti eredményei vitathatatlanok; ezen eredményeknek a teljesség igénye nélkül való számbavétele az eredeti OTHK korszerűsítésének napjaiban sem felesleges.

– A széles körben ismertté vált OTHK hozzájárult a *területi szempontok* érvényre juttatásához a tudományos gondolkodásban és a tervezés-gazdaságirányítás gyakorlatában. Annál is inkább szükség volt erre, mert a tervezői, fejlesztési-beruházói, társadalom- és gazdaságirányító munkában évtizedeken keresztül, nem ritkán még ma is az ágazati megközelítés uralkodott, ugyanakkor méltánytalanul és káros következményeket okozva szorultak háttérbe a területi szempontok (az ágazati, ágazaton belüli egyensúly mellett a területi egyensúly biztosítása, a területileg arányos fejlődés-fejlesztés feladatai, az egyes gazdasági szabályozók működése különböző területi adottságok mellett, a lakosság életkörülményeiben mutatkozó területi hátrányok és így tovább).

– A településtudományok szakembereit megnyugvással töltötte el, hogy az OTHK a települések *hierarchikus* rendszerének kialakítása, az alá- fölérendeltségi kapcsolatok meghatározása, a központokhoz rendelt körzetek kijelölése, a budapesti agglomeráció elhatárolása és elkülönített kezelés révén a *funkcionális és hálózati szempontokat helyezte a településhálózat-fejlesztés középpontjába*; a közelmúlt településfejlődése is igazolta, hogy napjainkban *a települések közötti alapvető különbségeket a hálózati elemek idézik elő* (mint a települések alapfokú ellátásának kiépítettsége, városiasodása, a városi központokhoz viszonyított forgalmi helyzetük, az agglomerálódás mértéke, az előbbi tényezőktől befolyásolva a lakosság életkörülményei, életmódja, vándormozgalma stb.). Ugyanakkor a gazdasági szerepkörük, lakosságuk foglalkozási szerkezete többnyire már csak másodsorban formálja a településeket. Hovatovább közhely számba megy a *településhálózati egységek együttes tervezésének-fejlesztésének szükségessége*; ám ezen alapelv érvényesítése jelenleg is számos akadályba ütközik (a közigazgatási határok „áthághatatlansága” – külö-

* Első közlés: Területi kutatások, 7. 1985. p. 19–38.

¹ Továbbiakban OTHK.

nösen a megyehatárok közelében fekvő települések esetében lehet akadálya az ésszerű településhálózat-fejlesztésnek² –, a termelővállalatok, szövetkezetek adózása a telephely szerinti illetékes tanácsoknak – ami a munkahely–lakóhely együttesek harmonikus fejlesztését nehezíti –, az egyes településekben statisztikailag kimutatott ipari létszámhoz, lakosságszámhoz kötődő beruházási javak stb.). *A hálózati elemek kitüntetett kezelése tehát az OTHK ma is időszerű alapelve.*

– Ugyancsak elvi jelentőségű, hogy az OTHK a településhálózat fejlesztésén keresztül az infrastruktúra, az úgynevezett „nem termelő” ágazatok fejlesztését szorgalmazza. (A megyei településhálózat-fejlesztési szervek természetesen a termelőágazatok fejlesztésére is tettek javaslatokat, másrészt az infrastrukturális fejlesztés a közvetlen termelés érdekeit is szolgálja.) A nem termelő ágazatok és beruházásaiak diszkriminatív megítélése, elbírálása, kezelése tervgazdálkodásunkban hosszú múltra tekint vissza, a feszített ütemű gazdaságfejlesztés időszakában gyökerezik, de a megnehezedett gazdasági feltételeink között ma is kísért. Pedig egyre inkább érvényesülő törvényszerűség, hogy *a termelési kapacitások hatékony kihasználásának egyik alapvető feltétele az infrastrukturális háttér – mind a termelői, mind a lakossági – biztosítása.* A lakosság egyre érzékenyebben reagál a lakóhelye nyújtotta életkörülményekre; a községekből való elvándorlás az ország több körzetében meghaladja a kívánatos vagy elfogadható mértéket; szaporodnak a példák a termelőüzemeknek, beruházásoknak a lakossági infrastruktúra kiépítetlenségére visszavezethető kihasználatlanságára.³

– Megkülönböztetett szerepe volt s van az OTHK-nak a településtudományok körén kívül eső, de területi-települési kategóriákkal is dolgozó tudományágak, kutatók (közgazdaságtudomány, ágazati gazdaságtanok, államigazgatás-tudomány, statisztika, szociológia

² A Somogy, Baranya, Tolna megyék közötti területátcsatolások Dombóvár környékén, a keszthelyi járás átcsatolása Zala megyéhez jelzik az ilyen jellegű intézkedések szükségességét. A városkörnyéki igazgatás fokozatos elterjedése – 1979. jan. 1-jén 308 városkörnyékhez sorolt községünk volt – ugyancsak enyhíti a köz-igazgatási határok merevségét, lehetőséget teremt a város és városkörnyék összehangoltabb fejlesztésére.

³ A kedvezőtlen termőhelyi adottságok között gazdálkodó Borsod-Abauj-Zemplén megyei krasznokvajdai termelőszövetkezet kísérleti célú fejlesztésének körülményei, illetőleg eredményei nemcsak az infrastrukturális háttér szükségességét, hanem az „ágazati szemlélet” meglétét s káros következményeit is példázzák. A termelőszövetkezet termelése a 70-es évek közepéig csak jövedelemkiegészítő, illetve üzemviteli állami támogatással volt jövedelmező. Jelentősebb felhalmozás híján a kedvezőtlen természeti adottságok technikai ellen-súlyozására, szerkezeti változásokra a modellüzemi kísérletek előtt nem kerülhetett sor. 1974 óta – az eredeti tervek szerint – 85 millió Ft-os beruházással kívánják a jövedelmező termelés feltételeit megteremteni. A termelőszövetkezet működési területén az 1 lakosra jutó beruházás összege 5 év alatt meghaladja a 42 ezer forintot. A falukörzet életkörülményei, forgalmi helyzete, ma már demográfiai struktúrája is igen kedvezőtlen; az elvándorlás menekülésszerű. Mivel a beruházások a termelőszövetkezetekre korlátozódtak, a falukörzet helyzete a termelőszövetkezet kiemelt fejlesztése idején is alig változott. A szövetkezet mögött álló „demográfiai háttér” nem kielégítő s egyre növekvő gondot okoz a szükséges munkaerő biztosítása. Meggyőződésünk, hogy a nagy volumenű beruházás hatékonyabb lett volna, ha a beruházási eszközök egy részét – vagy a szövetkezet fejlesztéséhez csatlakozva pótállagos eszközöket – a falvak általános fejlesztésére fordítják. (Hogy ennek elmulasztása milyen feszültségeket eredményezhet, elégséges egyetlen adatot említeni: a termelőszövetkezet fejlesztési terve szerint néhány hektár alagszövezésére 5 millió Ft-ot szántak; ez az összeg a szövetkezet gazdálkodási területén található 7 falu 25 éves tanácsi beruházási keretével egyenlő!) Lásd: *Be-luszky P.*: Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Csereháton. – Földrajzi Értesítő, 1977. 3–4. füzet, pp. 349–386.

stb.) településtudományi szemléletének alakításában. Az OTHK egy szempontú, viszonylag egyszerű hierarchikus településkategória-rendszere jól áttekinthető. Kormányhatározat mivolta meggyőző a településtudományi kérdésekben kevésbé jártas szakemberek számára is. Az OTHK kategóriáit statisztikai adatközléseink is rendszeresen alkalmazzák, a településekre vonatkozó információink szerepkör szerinti bontásban állnak rendelkezésünkre. Ezért – is – számos ágazati vizsgálat, részletkutatás, elméleti s gyakorlati jellegű munka választja vizsgálati egységül az OTHK kategóriáit s válnak ezáltal összemérhetőkké, szintetizálhatókká.

– Természetesen az elvi, kutatásmetodikai, szemléleti jelentősége mellett az OTHK elsődleges feladata a településhálózat tervszerű, arányos fejlesztésének elősegítése. E téren eredményei nehezen ítélnélhető meg, részben az OTHK jóváhagyása óta eltelt idő rövidege, az OTHK laza keretterv jellege miatt, részben a megvalósulásnak az OTHK-n kívűl eső gátjai – például a beruházási javak korlátozottsága – miatt. Annak ellenére, hogy a településhálózat strukturális átalakulása sok helyütt és sok szempontból az OTHK feltételezéseitől eltérő módon ment végbe, megállapítható, hogy az OTHK a településhálózat-fejlesztés orientálásának fontos eszköze volt a 70-es években; például lehetővé tette, hogy a megyék hozzávetőlegesen azonos elvek szerint végezzék a községek városá nyilvánításának előkészítését, fejlesztésüket.⁴ Egységes elveket szolgáltatott a tanácsi beruházások, ellátás-, szolgáltatásfejlesztés területi „terítéséhez”.

Az elmondottak ellenére időszerűnek, indokoltnak tartjuk az OTHK felülvizsgálatát, korszerűsítését.

Ugyanis:

– Az OTHK 1971-ben jóváhagyott változata tulajdonképpen a településhálózat hosszú távon (2000-ig) elérendő hierarchikus tagolására (a települések központi szerepkör szerinti besorolása) szorítkozott. Sem az *ellátandó szerepkörök pontosabb körülírását* – lásd alább –, sem az *elérendő állapothoz vezető utak kijelölését, a fejlesztési arányokat és prioritásokat nem tartalmazta; nem keresett speciális megoldásokat a speciális településhálózati problémákra* (mint például az alföldi központegyüttesek közötti szerepkörmegosztás, az agglomerálódó térségek sajátos településhálózati problémái stb.); nem foglalt állást a településhálózat átalakításának legfontosabb kérdésben, mint például az agglomerálódás „optimális” kiterjedésében, illetőleg az ingázás-agglomerálódás – a munkahelycentrumba való költözés arányaiban, abban a konkrét kérdésben többek között, hogy kívánatos-e az agglomerálódási folyamat támogatása vagy sem és így tovább.⁵ A válaszokkal nem az OTHK kidolgozói maradtak adósok; azokra a magyar településtudomány sem tudott kielégítő fele-

⁴ A városá nyilvánításra való „érettség” megítélését a 23/1974. MTH–ÉVM együttes rendelet szabályozza.

⁵ Mindezt természetesen nem magának a kormányhatározat szövegének kellene tartalmaznia, hanem a különböző háttéranyagoknak, a megyei településhálózat-fejlesztési terveknek, a határozattal egy időben megszülető, az OTHK kidolgozásának előzményeit, szempontjait, célkitűzéseit, a fejlesztési stratégiákat, a településhálózat-fejlesztés gátló tényezőit, az elkerülendő kitérőket stb. is részletező anyagoknak. Annál is inkább e „háttéranyagok feladata lenne az OTHK tartalmi részletezése, mert így bizonyos korrekciók könnyebben kereszthívhetők; nem lenne pl. szerencsés a városok agglomerációinak határait hosszú időre jogszabályilag rögzíteni.

letet adni a hatvanas években, az OTHK kialakításának idején. A településhálózat-tervezés és -fejlesztés területén felhalmozódó tapasztalatok s a tudományos kutatás során keletkező új eredmények nyomán mindenképpen szükség van – és lesz! – az OTHK folyamatos „karbantartására”, *elsősorban nem megváltoztatására, hanem tartalmi gazdagítására.*

– Ugyanakkor a 70-es években felgyorsultak a településhálózat struktúrájának változásai, részben a gazdasági fejlődés, annak sajátosságai, területi vonatkozásai nyomán,⁶ részben a települések fejlesztésére jutó növekvő anyagi eszközök – tömeges lakásépítés, a lakosság növekvő részvétele a településfejlesztésben stb. – hatására. Míg az ötvenes, hatvanas években a településhálózat „felszínén” terjedtek a társadalmi-gazdasági fejlődés hatásai,⁷ addig ma a nagymérvű strukturális átrendeződés szakaszába léptünk; koncentráliódik a lakosság, az intézményhálózat, egyes ágazatokban – mindenképp a mezőgazdaságban – a termelőerők. Így a kisebb területegységek között – megyéken *belül!* – a társadalmi-gazdasági különbségek még fokozódhattak is. Ezzel együtt a települések, a településhálózat fejlődésében is szaporodtak az intenzív fejlődés jelei (például a városok számának és népességüknek, gazdasági bázisuknak dinamikus növekedése mellett a városi élet minőségi jegyei iránt fokozódó igény). E sok irányú fejlődés-átalakulás jellege, irányai, üteme nem mindenben s nem mindenütt igazolta az OTHK feltételezéseit. (A kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területek kiterjedése lassan csökkent; e területeken a nagyarányú elvándorlás, a depressziós jelenségek következtében a kívánatosnál lassabb volt a központi hálózat, különösen az alsófokú központok kiépülése. A lakosság életkörülményei az azonos településkategóriákon belül közelítettek egymáshoz, de a különböző szerepkörű települések közötti különbségek helyenként még növekedtek is. Az Alföld településhálózatának „hierarchizálása” vontatottan haladt (ez a megállapításunk nem jelenti azt, hogy az alföldi településhálózat „hierarchizálását”, az OTHK kereteibe, kategóriáiba való beerőszkolását szükségesnek tartanánk). Mindenképp az aprófalvas település-szerkezetű, valamint az elmaradott életkörülményeket nyújtó körzetekben a városok fejlődése nyomán fellépő „kisugárzás” a vártnál mérsékeltebb volt, a városfejlesztés esetenként a vonzáskörzet rovasára, vagy legalábbis annak elhanyagolásával történt. De a hierarchizált településhálózati modellt egyre kevésbé alkalmazható az agglomerálódó térségekben és így tovább.

A megnehezedett gazdasági feltételek pedig mindinkább megkövetelik a gondos tervezést, a fejlesztési arányok, egyensúlyviszonyok, prioritások újbóli átgondolását.

Mindez indokolja az OTHK felülvizsgálatát. Mit várunk a felülvizsgálattól?

1. Az *OTHK alapvető célkitűzése településhálózatunk egységes hierarchikus rendsze-*

⁶ A mezőgazdasági nagyüzemek méreteinek növekedése, a termelési folyamatok tényleges koncentrációja (nagyüzemi majorok, üzemszerű termelési módok kiépülése, kialakulása), zárt rendszerű, iparszerű termelés kialakulása, a modern mezőgazdaságra jellemző vertikális integrációban a mezőgazdasági nagyüzemek integrátor szerepe, a mezőgazdaságból származó jövedelmek gyors emelkedése, az ipari jellegű melléküzemágak elterjedése; a hatvanas években, a hetvenes évek elején 130 ezer új ipari munkahely létesítése a községekbe, a kis- és középvárosok iparfejlesztése, a közlekedési hálózatok korszerűsítése, az üdülési funkciók rohamos terjedése stb.

⁷ Mint például a foglalkozási átrétegződés, az ingázás, ipartelepítés, a mezőgazdaság szocializálása (kezdetben részben az öröklött üzemi keretek között) stb.

rének kialakítása volt, mely rendszerben minden település meghatározott alá- és fölérendeltségi viszonyban áll egymással, az egyes szintekkel szembeni követelmények generalizálhatók, a központok vonzáskörzetei átfedések nélkül fogják át az ország egészét. *E merev és differenciálatlan* településkategória-rendszer⁸ a területi sajátosságok nyomán fellépő speciális problémákra, a differenciált fejlesztés igényeire nem tud választ adni; úgy tűnik, következetes alkalmazása sok helyütt nem is célravezető, mindenképp az ország településhálózatában mutatkozó *nagyfokú területi különbségek miatt*.⁹ Különösen nehezen idomítható az Alföld településhálózata az OTHK előírásaihoz.

Az Alföld településhálózata nemcsak az ország további tájegységeitől, hanem Nyugat- és Közép-Európa településhálózatától is különbözik. E különbségek a „szabályos” faluhálózat hiányára vagy hézagos voltára (amely különösen a negyvenes–ötvenes évek fordulóján létrehozott tanyaközségek kialakulásáig volt feltűnő), a tanyás gazdálkodási-települési rendszer nyújtotta lehetőségektől támogatott nagyfalvas-mezővárosi településszerkezetekre vezethetők vissza. E településszerkezet előnyül írható, hogy a nagy- és óriásfalvakban, mezővárosokban – a történelmi körülményektől is támogatva –, az alföldi települések nagyobb hányadában legalább a városi szerepkör egyes összetevői megtelepedtek, a városi életmód egyes elemei is jelentkeztek. Miután a tanyai lakosság, legalábbis a klasszikus tanyaelv virágzása idején, szorosabb szálakkal kapcsolódott a városokhoz, mint a legtöbb dunántúli falu a városához, az Alföldön, különösen a XIX. században, a XX. század elején „városiasabb” társadalom alakult ki, mint a Dunántúlon, ha a városi élet minősége, színvonala esetenként alacsonyabb is volt.

Ugyanakkor az alföldi településszerkezet másik következménye, hogy a városi szerepköröknek lehetőségük nyílt a szétforgácsolódásra. A központi szerepkörű települések egymás növekedését, városiasodását is korlátozták, gátolták, szűk keretek között tartották a településhálózat mélyebb vertikális tagolódását, hierarchizálódását. (Különösen jellegzetesen alakult ilyen szempontból a Miskolc–Nyíregyháza–Debrecen–Békéscsaba–Szentese–Szolnok–Eger közötti terület településhálózata.) A hierarchizálatlanság, a vertikális tago-

⁸ Amely a hatvanas évek elején kimunkált elképzeléseknél mindenképp rugalmasabb, differenciáltabb; a mérmőki szemléletet tükröző Országos Településhálózati Tanulmányterv területi különbségektől mentes, csupán 4 hierarchikus fokozatú településrendszert kívánt kialakítani, s – többek között – a népsűrűség homogenizálását, a hierarchikus kategóriák követelményeinek meg nem felelő települések tömeges megszüntetését, a központhálózatba „nem illő” városok „központi szerepkör nélküli” településsé való visszafejlesztését is célul tűzte ki.

⁹ A területi különbségek figyelmen kívül hagyása számos település- és területfejlesztési döntésünk eredményességét csökkentette, tette megvalósíthatóságát illuzorikussá. A tanyavilág gyors felszámolására a negyvenes évek végén született tervek és intézkedések többek között azért valósultak meg csak felében-harmadában, mert figyelmen kívül hagyták azokat a különbségeket, amelyek például a gyümölcsösökkel, szőlőkkel övezett, intenzív gazdálkodást folytató Duna–Tisza közti tanyák s a tiszántúli „rideg”, többnyire állattartó tanyái (a nagykun vagy hajdúvárosok tanyái) között, a nyíregyházi tanyabokrok, a békési tanyautcák s a teljesen szórt, ritkán elhelyezkedő tanyák között mutatkoznak. A tanyavilág gyors eltűnését feltételezve „közösítették ki” a tanyán élőket, tették lehetetlenné életkörülményeik bizonyos javítását (építési tilalom a külterületeken, a tanyavillamosítás tilalmazása stb.) ott is, ahol a tanyák tartós fennmaradásával lehetett számolni. Csak a hetvenes években történt meg a területi differenciálás, a tartósan fennmaradó tanyás települési területek kijelölése; a tanyák lakossága azonban negyedszázadon keresztül sinylette a sommás megítélés hátrányos következményeit.

lódás hiánya a horizontális tagolódás bizonytalanságait is eredményezi; míg például a Dunántúlon a város–vidék közötti kapcsolatok irányai, az ellátási-szolgáltatási intézmények telepítése, a közigazgatási beosztás többnyire adott, addig az Alföldön mindez sokkal labilisabb, egész sor variánssal számolva lehet, illetve kell a felmerülő kérdéseket megoldani. E „zavaros” helyzetet a településtervezés és a településtudományok képviselői, a közigazgatás-tudomány szakemberei gyakorta panaszolták is.

Ezen a helyzeten az OTHK, eredeti célkitűzését maradéktalanul megvalósítva, gyökeres változásokat idézne elő. Az OTHK ugyan alig egy évtizede „él” – s ez az idő a településhálózat-fejlesztés szempontjából ugyancsak rövid –, máris megállapítható, hogy a településhálózat önfejlődése vagy „önstagnálása” az Alföldön idomul a legkevésbé az OTHK elképzeléseihez. Másrészt az OTHK következetes alkalmazása az általa képviselt településhálózati modelltől oly távol eső területen a településhálózat nem kívánatos fejlődését is eredményezi, *illetve a sajátos településhálózatban rejlő lehetőségeket nem aknázza ki, végső soron a lakosság magasabb szintű ellátását gátolja.*

Egyrészt azért, hogy OTHK merev kategóriái – s az ezekhez olykor mereven igazodó településfejlesztési eszközrendszer – *stagnálásra készítet egy sor olyan települést, amely már kiemelkedett a falusi szintből,* de az OTHK nem javasolja középfokú – tehát városi szintű – központtá fejlesztésüket. Másrészt azért, hogy *önmagukban szemlélve a településeket,* az egymás közelében fekvő, egymást kiegészítő, egymással funkcionális kapcsolatban lévő vagy abba hozható településektől megtagadta azon szerepköröket, amelyeket külön-külön ugyan nem, de együtt, tervszerűen megosztva el tudnának látni.

A központegyüttesek összehangolt fejlesztésének egyre ismertebbé váló példája a közép-békési városeyüttes, Békéscsaba, Gyula, Békés, s talán Mezőberény és Sarkad egységes településként való kezelése, tervezése, fejlesztése.¹⁰ A három város együttes lélekszáma 100 ezer fölé emelkedik, szerepkörük *együtt* magasabb szintű, differenciáltabb, kiegyensúlyozottabb lehet, mint külön-külön. Kialakuló együttműködésük nem írható le az OTHK szerepkör-kategóriával, csakúgy mint például Kecskemét–Nagykőrös–Cegléd–(Abony?), Szentés–Csongrád, a Nagykunság településeinek (különböző variációkban Karcag–Kisújszállás–Túrkeve–Kunhegyes), a hajdúvárosoknak, Szarvas–Gyoma–Endrőd–Mezőtúr, Sátoraljaújhely–Sárospatak várható összehangolt, közös fejlesztése. *Település-együttesek összehangolt, nem feltétlenül hierarchizált fejlesztésére az alsófokú központok szintjén is van lehetőség. A településeyüttesek összehangolt fejlesztésének megtervezése ugyan nem lehet az OTHK feladata, de ki lehetne jelölni a lehetséges településeyüttesek körét, címszavakban megadni az összehangolt fejlesztés célját, a „rész-települések” funkcióját, a megyei településhálózat-fejlesztési tervekben pedig e településeyüttesek tervszerű kialakításának koncepcióvázlatát is ki kell dolgozni.*

2. *Hasonló feladatok merültek fel az ország agglomerálódó térségeiben, ahol a koráb-*

¹⁰ A közép-békési városeyüttesről lásd bővebben a Békési Élet 1977., 1978. és 1979. évi számaiban folyó vitát, valamint *Tóth József*: A közép-békési városeyüttes koordinált fejlesztésének stratégiáját megalapozó kutatások jelen állása és első eredményei. – Területi Kutatások, 1. pp. 38–45., és *Bakonyi Dezső*: Békéscsaba + Gyula + Békés = Háromváros. – Területrendezés, 1973. 4. sz. pp. 93–107. cikkét.

ban önálló települések között kialakult szoros funkcionális kapcsolatok, a települések térbeli terjeszkedése, összeépülése nyomán oly településegységek alakultak ki, amelyekben a települések önállósága, hierarchizáltsága feloldódott, a közigazgatási határok és a településhatárok egybeesése szűnőben van. E településegységeknek is kialakul belső térszerkezetük, elkülönülnek a különböző szerepkörű településrészek (ipari övezetek, intézményi központok, alközpontok, különböző jellegű lakónegyedek, üdülési-idegenforgalmi övezetek stb.). Az agglomerációk struktúrájának, szegregálódásának tervezése ugyancsak nem az OTHK feladata, de az agglomerálódó térségekben zajló, ma jobbra spontán, kellően nem ellenőrzött folyamatok egyre nehezebben helyrehozható, kedvezőtlen jelenséget eredményeztek.¹¹

Az agglomerálódás folyamatának ésszerűbb mederben tartása viszont a OTHK-tól is megköveteli, hogy *elhatárolja az ország agglomerálódó településegységeit, beilleszkedésüket környezetük településhálózatába.* (Ismét csak nem feltétlenül a jogszabály szövegében, hanem a háttéranyagokban.) A feladat ismét meghaladja az agglomeráció településeinek szerepkör szerinti besorolását, vagy akár speciális szerepkörök kijelölését (mint például a budapesti agglomeráció esetében korábban már megtörtént). *Az egyes résztelepülések, közigazgatási egységek funkcióinak, fejlesztési lehetőségeinek és feladatainak tételes feltárására van szükség a tervszerű településhálózat-fejlesztés érdekében.*

3. *Az OTHK szerepkör-kategóriáinak differenciálatlansága visszatérő panasz a megyei településhálózat-fejlesztési tervek készítőinek.* Munkájuk közben tapasztalják, hogy a számos helyi sajátossággal rendelkező településhálózat milyen nehezen vagy egyáltalán nem azonosítható a szerepkör szerinti településtípusokkal. Véleményünk szerint *a jelenlegi hierarchikus szintek száma, differenciáltsága elegendő* (országos központ, kiemelt felsőfokú, felsőfokú, részleges felsőfokú, középfokú, részleges középfokú, kiemelt alsófokú, alsófokú, részleges alsófokú központ, központi szerepkör nélküli település).

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az azonos hierarchikus szintbe sorolt települések között is olyan, elsősorban *nem hierarchikus különbségek mutatkoznak* – s maradnak fenn a tervszerű településfejlesztés után is! –, amelyek következtében *az azonos szintbe sorolt települések egységes szempontú, differenciálatlan kezelése, fejlesztése, üzemeltetése megoldatlan*, s már az elmúlt évtizedben is a településhálózat-fejlesztés bizonytalanságait eredményezték. *E különbségek, mivel nem a hierarchikus differenciákból fakadnak, a szerepkör-kategóriákkal nem írhatók le, de szükségessé teszik az azonos kategóriákba sorolt települések további differenciálását.*

A további differenciálás – területenként is eltérő módon – több szempont alapján történhet. Az OTHK a központi szerepkör alapján kategorizálta a településeket, de esetenként az *azonos szintű települések központi funkcióinak jellege is eltérő lehet.*

¹¹ A területfelhasználás irányítatlansága, a fejlesztés koncepciótlansága, a kívánatos településstruktúra kialakítására tett intézkedések késése következtében az agglomerálódás térbeli kiterjedése indokolatlanul nagy, ugyanakkor az agglomerációk belterületei túlszűfoltak, az ellátó-szolgáltató intézmények kiépítése messze elmarad az igényektől, mindezek következtében az életkörülmények gyakorta rosszabbak, mint az agglomerációkon kívül eső területeken. E jelenségek még a budapesti agglomerációban is felléptek, noha az itteni településfejlesztést összehangolt általános rendezési tervek segítik.

– Például a kiemelt alsófokú központok egy része több-kevesebb középfokú (városi) funkciót is ellát, *tehát középfokú központjának társcentruma* (mint például Tokaj, Pécsvárad, Sellye, Curgó, Tab, Kunhegyes, Jászapáti, Abaujszántó, Edelény, Szikszó stb.). További különbség forrása, hogy a centrum s a társcentrum az *ellátandó területet* vagy az *ellátandó funkciót osztja meg egymás között*.¹²

– Aprófalvas településszerkezetű területen az alsófokú központ kiemelését az *alapfokú szolgáltatással ellátandó terület nagysága, településeink száma* indokolhatja (mint például Pálháza, Szendrő, Bódvaszilas, Jánosháza, Csepreg, Beled, Óriszentpéter, Hőgyész, Letenye stb. esetében); az Alföldön s egyes iparvidékeken kiemelt alsófokú központok kijelölését a *népes települések saját lakosságának ellátása* akkor is indokolja, ha alsófokú vonzáskörzetük nem alakult vagy alakítható ki (Szabadszállás, Kecel, Kunszentmiklós, Mindszent, Hajdúdorog, Hajdúhadháza, Nádudvar, Adony, Újfehértó, Kunmadaras, Jászárokszallás, Sajószentpéter stb.). Másutt az *agglomerálódás* vagy az *idegenforgalmi szerepkör* tette szükségessé a kiemelt alsófokú központok kijelölését (Gyál, Pomáz, Budakalász, Visegrád, Gárdony, Velence, Balatonalmádi, Balatonkenese stb.). Természetesen az *előbbi tényezők együttesen is indokolják* kiemelt alsófokú központok kiépítését (Balatonfűzfő, Borsodnádásd, Devecser, Edelény stb.).

Az OTHK-nak – illetve háttéranyagainak – s a megyei településhálózat-fejlesztési terveknek fel kellene tüntetni egyes kategóriákon belül is a központú nyilvánítás okait, a fejlesztés irányait, különösen a legtöbb bizonytalanságot okozó kategóriákban (kiemelt, illetőleg részleges központok). Ezzel hozzájárulhat az OTHK e „problematis” központok településhálózati szerepkörének tisztázásához, magabiztosabb fejlesztésükhöz.

4. Szorosan kapcsolódik a fenti kérdéscsoporthoz a „részleges” központok kategóriáinak kérdése. A „részleges” központok kategóriájának kialakítása – az OTHK-tól megkívánt rugalmasság szempontjából – véleményünk szerint indokolt. Ugyanakkor az *elmúlt években bebizonyosodott, hogy helyzetük megítélése bizonytalan, fejlesztésük esetleges, következtelen*. Ennek oka kettős: a „részleges” szerepkör körülíratlansága miatt különösen a részleges felsőfokú és alsófokú központok kijelölése volt esetleges, szerepkörüik meghatározatlan. Nyilvánvaló, hogy Eger, Veszprém, Zalaegerszeg, Tataháza, Salgótarján, Szekszárd városi funkcióinak jellege, komplexitása, intézményhálózata, fejlesztési lehetőségei és körülményei merőben mások, mint az ugyanebbe a csoportba sorolt Dunaujvárosé vagy Hódmezővásárhelyé. (Ugyanakkor kérdés, hogy ha Hódmezővásárhely részleges felsőfokú központ, akkor miért nem az például Gyula vagy Mosonmagyaróvár?) Részleges alsófokú központok kijelölésével még nagyobb a bizonytalanság és következetlenség (míg például Somogy megyében 19 alsófokú központ mellett 53 (!) részleges alsófokú központot jelöltek ki, addig az ugyancsak apró- és kistalvas Borsod-Abauj-Zemplénben 62 alsófokú központ mellett mindössze 11 részleges alsófokú központot; Nógrád és Komárom

¹² Tokaj és középfokú központja, Szerencs például a középfokú oktatási és kiskereskedelmi funkciók esetében az ellátandó területet osztja meg egymás között, míg a körzet egészségügyi és igazgatási központja, munkahelycentruma Szerencs, idegenforgalmi központja Tokaj. Ez a munkamegosztás a körzet adottságaiból fakad, s feltehetően a jövőben is fennmarad.

megyében pedig egyet sem). Amellett, hogy a részleges központok esetében a kijelölés szempontjainak tisztázása nyomán a besorolások felülvizsgálatára is szükség van, megint csak az ellátandó településhálózati szerep pontosabb megfogalmazására lenne szükség a részleges központok kategóriáján belül. Tisztázni kell, hogy például a magasabb szintű és a hozzájuk rendelt részleges középfokú központok az ellátandó területet osztják fel maguk között¹³ vagy pedig az ellátandó funkciókat.¹⁴ Ez utóbbi esetben a vonzáskörzet (középfokú körzet) megosztására sincs lehetőség. A központi szerepkör megosztásának megtervezése határozottabban, harmonikusabban, kevesebb belső feszültséget szülő fejlődést tenne lehetővé e központok sorában is,¹⁵ s feltehetően megindítaná néhány ma még vontatottan városiasodó részleges középfokú központi fejlődését, vagy indokolná néhány ilyen központ visszaminősítését (Záhony, Tiszavasvári, Gyoma–Endrőd, Balmazújváros, Dabas, Martfű–Tiszaföldvár, Bácsalmás, Abádszalók (!), Kistelek (!) stb.). Megkülönböztetett figyelmet érdemel a városi szerepkörrel is rendelkező alsófokú központok és a részleges középfokú központok szerepkörének elkülönítése, pontosabb körülírása.

5. Az OTHK azonos kategóriáin belül nagyfokú differenciálódást, eltérő fejlesztési igényeket okoznak a lélekszám- és fejlettségi szint-különbségek. A kiemelt felsőfokú központok lakosságai között még alig kétszeres (Győr–Miskolc), a középfokú központok között tízszeres (Encs–Ózd), a szerepkör nélküli települések sorában már negyvenszeres (!) különbségek is mutatkoznak. Nyilvánvaló, hogy *ily mérvű lélekszámkülönbségek esetében szó sem lehet azonos intézményhálózat-szintről, de még azonos minimumszintről sem*. A lélekszám-differenciák nemcsak a központi funkciók, az ellátás-szolgáltatás mennyiségi különbségeit eredményezik, hanem szükségszerűen minőségi különbségekhez vezetnek.¹⁶ Mindezt tovább bonyolítja a központokhoz tartozó vonzáskörzetek eltérő aránya. A vázoltak miatt bizonyos nagyságrend-kategóriák bevezetése indokoltnak látszik (az egyes szerepkör-kategóriák átlagos, átlag feletti, átlag alatti nagyságú települései). Különösen szükségesnek látszik ez az „egyéb” települések esetében. Jelenleg azonos kategóriába kerülnek az 50–100–200 lakosú, csökkenő népességű, települési önállóságukat elvesztő falvak, melyekben az alapfokú (intézményi) ellátottság minimuma sem építhető ki, és – elsősorban az Alföldön található – 2–3, sőt 4 és fél ezer lakosú települések, melyek az alapellátás meglehetősen széles körét tudják lakosságuknak biztosítani. Amellett, hogy ez esetben besorolási problémák is felmerülhetnek (a 2–4 és fél ezer lakosú községek településhálózati helyzetüktől függetlenül is betöltik a részleges alsófokú vagy alsófokú központok szerepkö-

¹³ Mint például Mátészalka–Fehérgyarmat, Kisvárdá–Vásárosnamény, Tapolca–Sümege, Körmend–Szentgottárd, Sárvár–Céldömölk esetében történik.

¹⁴ Mint például Sátoraljaújhely–Sárospatak, Cegléd–Nagykőrös, Szombathely–Kőszeg esetében történik.

¹⁵ Ma a fejlesztés vagylagosságával összekapcsolt központok, „vetélkedő” települések a szerepkör szerinti besorolás megváltoztatásáért, közigazgatási jogállásuk emeléséért, városi jogállásért stb. küzdenek, s e presztízsharcnak számos nem kívánatos következménye is van.

¹⁶ A magasabb lakosság szám például nemcsak a középiskolai tanteremk száma iránt támaszt magasabb igényeket, hanem lehetővé teszi az oktatás színvonalának emelését, az iskolahálózat „választékának” (tagozatos osztályok létesítése, a szakközépiskolák képzési körének bővítési lehetőségeit stb.) növelését is. A lélekszám-növekedés az alapfokú intézményhálózat választékának növekedését, színvonalának emelését is eredményezi.

rét!), az alsóbb kategóriákban, ahol a települések egész élete, funkciói, intézményhálózatuk messzemenően függ lélekszámuktól, feltétlenül célszerű lenne nagyságkategóriák kijelölése. Ezek képezhetnék alapját a differenciált intézményi-ellátási követelményrendszer kialakításának.¹⁷

6. Hasonló differenciálódáshoz vezetnek az egyes kategóriák települései között mutatkozó fejlettségi különbségek, kiépítettségük nagyon különböző mértéke.¹⁸ Erre vonatkozóan egyes megyei településhálózat-fejlesztési tervek végeztek felméréseket,¹⁹ e különbségek – áttételesen – a központ kiépítésének tervezett határidejében is tükröződnek. Az OTHK-felülvizsgálatoknak – véleményünk szerint – újból fel kellene mérni a központok fejlettségének mértékét, vagy ami talán még fontosabb, meghatározni a szükséges fejlesztés dinamikáját, a településkategóriák között és azokon belül is. Ez utóbbi különösen az alsófokú központok esetében tűnik elengedhetetlenül szükségesnek; egyrészt nagyobb számuk önmagában feltételezi a differenciált fejlesztési ütem szükségességét, másrészt az OTHK célkitűzései legkevésbé épp az alsófokú központok körének – időleges – szűkítése, a fejlesztési eszközök koncentrációja nyomán várható.

7. Összegezve az eddig vázoltakat: az OTHK alapvető célkitűzése nem szorul módosításra, a kategóriák száma és a települések besorolása is többnyire helytállóan bizonyult. A kategóriák rendszerét tekintve bizonytalan a részleges felsőfokú központok helyzete; célszerűbbnek látszik a megyeszékhelyeket egységesen a felsőfokú központok közé sorolni, köztük elsősorban az ellátandó lakosságszám, a szerepkör jelenlegi kiépítettsége alapján differenciálni. Ez esetben viszont a „kiemelt középfokú központ” kategóriájának megteremtése szükséges (ide sorolva a részleges felsőfokú központok közül a nem megyeszékhelyeket s néhány további népes, kiterjedt vonzáskörzetű, nagy városi múlttal, felsőfokú funkciókkal is rendelkező várost, mint például Pápa, Esztergom–Dorog, Mosonmagyaróvár (?) stb.). Meggondolandó a részleges középfokú és a kiemelt alsófokú központok bizonyos fokú átfedésének kiküszöbölése is. Így a központi szerepkör kategória-rendszere a következő lenne:

17 Gyakori panaszja a településhálózat-tervezéssel foglalkozó gyakorlati szakembereknek, a megyei településhálózat-fejlesztési tervek készítőinek, hogy az OTHK nem tartalmazza az egyes központ-kategóriákkal szembeni követelménylistát, mindenekelőtt az ellátás-szolgáltatás, az intézményhálózat s az infrastruktúra iránti követelményeket, minimumszinteket, normákat; pontosabban a kormányhatározat nem sorolta fel tételesen az egyes kategóriák követelményrendszerét; az ún. „háttéranyagok” azonban tartalmaznak demográfiai, műszaki és funkcionális követelményeket. Utólag kísérletek történtek a követelményrendszer, mindenekelőtt az alapellátás követelményrendszerének pontosítására; ezek a javaslatok azonban inkább tudományos viták, mintsem gyakorlati intézkedések alapját képezték. E kísérletek is az alsófokú központokkal, s nem az alapellátással szembeni követelményeket határozták meg. (Lásd *Kóródi József*: A településhálózati szerepkörök áttekintése az optimális községi tanácsok kialakításának szempontjából. – Tanácsigazgatási Szervezési Intézet kiadványa, Bp. 1978.) Az elmondottakból következik, hogy egységes követelménylista azonos településkategóriákra sem adható; az az ellátandó szerepkör mellett a lélekszámnak, a központ-körzet arányának, a településhálózati sajátosságoknak, forgalmi helyzetnek, a lakosság eltérő igényeinek függvénye.

18 Encs–Mosonmagyaróvár vagy Esztergom, Heves–Keszthely vagy Pápa különbségei a középfokú, Abádszalók–Záhony és Nagykőrös különbségei a részleges középfokú központok kategóriájában.

19 Kimutatták pl. a bázisidőszak ellátottságát a távlati szükséglet %-ában, Ft-értékben; az időbeli ütemezés, a kiépíthetőség határideje (1985 vagy 2000) is főképp a jelenlegi fejlettséget tükrözte.

1. Főváros
2. Regionális centrumok (kiemelt felsőfokú központok)
3. Felsőfokú központok*
4. Kiemelt középfokú központok
5. Középfokú központok
6. Magasabb szintű központok társközpontjai (középfokú szerepkörrel)
7. Alsófokú központok*
8. Egyéb települések*²⁰

E kategóriarendszer mellett, illetőleg ezen belül

- ki kell jelölni az együtt funkcionáló településegységeket, agglomerációkat;
- fel kell vázolni e településegységek együttműködését (belső szerkezetüket);
- differenciálni kell az egyes kategóriákat az ellátandó központi szerepkörök jellege, a lakosság szám, a megkívánt fejlettségi ütem alapján.

8. Az eddig elmondottak az OTHK által kijelölt *cél árnyalását, tartalommal való kitöltését javasolták*. Az OTHK azonban adós maradt a *célhoz vezető út kijelölésével*. Természetesen több évtizedes távra pontos „menetrendet” kidolgozni nem lehet (a majdan rendelkezésre álló eszközök, igények, technológiai lehetőségek – közlekedés, építőipari technológia – s a többi csupán prognosztikus pontosságú ismeretében); de nem helyezte el az OTHK – vagy háttéranyagai – a „jelzőtáblákat” sem a célhoz vezető út mentén, akár csak annak első szakaszán.²¹

Mit kellene tartalmaznia az „útjelző tábláknak”?

A különböző településkategóriák fejlesztési arányait, ezen arányok időbeli alakulását, változását, a fejlesztés időbeli ütemezését, a prioritást élvező feladatok megjelölését (településkategóriánként, esetenként településenként, településegységesenként), a fejlesztési célok minimumának feltüntetését, a megvalósítás eszközzrendszerét, az elérendő célt megvalósító hatásmechanizmusokat, a kedvező irányú településfejlődési folyamatok serkentésének módjait (a lakosság aktivizálásának módozataitól a közigazgatás területén javasolt változatokig), a településhálózat-fejlesztés helyi sajátosságainak feltüntetését. Kétségtelen, hogy e kérdésekre még beható vizsgálatok nyomán sem lehetne az OTHK érvényességi idejére pontos válaszokat adni; középtávra – egy-két ötéves terv időszakára – azonban lehetséges és szükséges (a koncepció egy-egy felülvizsgálatához kapcsolódva).

9. A „jelzőtáblák” hiányának káros következményei többek között az alsófokú központok helyzetének alakulása kapcsán mérhető le. Az OTHK-nak az alsófokú központokra vonatkozó célkitűzéseiből eddig igen kevés valósult meg, különösen az aprófalvas területeken. A kijelölt alsófokú, részleges alsófokú központok legfeljebb az alapfokú intézményhálózat kiépítésében és koncentrálásában mutathatnak fel némi eredményeket (ez a folyamat jórészt

(* E kategóriákon belül a nagyságrendi, fejlettségi különbségek figyelembevétele különösen fontos.)

20 Az „egyéb” vagy „szerepkör nélküli” települések elnevezése helyett a felülvizsgálat során a nem túl szerencsés „alapfokú település” elnevezést javasolták, elsősorban érzelmi motívumokra sandítva.

21 Említettük, hogy az OTHK hiányosságai az egész magyar településtudományak a feladathoz mért felkészültségét is tükrözik.

az OTHK ajánlásaitól függetlenül is megindult), de kevés olyan alsófokú központ alakult ki tervszerű településhálózat-fejlesztés nyomán, melyek az aprófalvas településszerkezetű területeken a települések integrálódásának magjait képezhetnék. Többségük kedvezőtlen élet-körülményeket nyújtó, szűkös és kis választékú munkahelykínálattal rendelkező település, népességkoncentráció szerepet nem játszanak. (1970–1976 között az alsófokú központok lélekszáma 2,8%-kal, a részleges alsófokúaké 6,1%-kal csökkent; 1977-ben az alsófokú központokat 9,1%-os, a részleges alsófokúakat 10,9%-os elvándorlási veszteség érte; de Zalában az alsófokúakat 13,8%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 14,7%, Szabolcs-Szatmárban 16,8%. Ezek az értékek természetesen még mindig alacsonyabban, mint az „egyéb” települések esetében.) Az alsófokú központok vonatott kiépülése mindenekelőtt a rendkívül szűkös fejlesztési eszközökre vezethető vissza; a számottevő beruházásokkal támogatott tervszerű településhálózat-fejlesztés az elmúlt évtizedben alig terjedt túl a 130 kiemelt településen. Az alsófokú központokban az 1 főre jutó beruházások, tanácsi fejlesztési alapok töredékét, egyes megyékben csak egyhuszad–huszonötöd részét teszik ki a városi értékeknek. Ha a város – „vidék” közötti fejlesztési arányokat meg is változtatjuk az utóbbi javára, nyilvánvaló, hogy a közel ezer alsófokú központ arányos támogatása továbbra is csak vonatott fejlődését eredményezné. Kézenfekvő, hogy az alsófokú központokat differenciálni kell kiépítésük üteme alapján; az elkövetkezendő években fejlesztendő alsófokú központok körét szűkíteni kell. Kérdés természetesen, hogy kiemelésük milyen szempontok szerint történjék. Véleményünk szerint a kiemelt alsófokú központoknak a fejlesztendő települések körébe való emelése nem oldja meg egyértelműen az alsófokú központok deifferenciálódását.

Beható vizsgálatokat, körültekintő mérlegelést igényel az első ütemben, a következő évtizedben fejlesztendő alsófokú központok kijelölése; kérdés például, hogy hol sürgetőbb kiépítésük:

- ahol a kistalvas településszerkezet, az életkörülmények alacsony szintje,²² a gazdasági fejletlenség miatt gyors a népességszökkenés, s a terület depresszióját az alsófokú központok fejlesztése mérsékelhetné (itt viszont a központok kiépítése eszköz- és időigényes);
- ahol máris megindult az alsófokú központok kiépülése, s viszonylag gyorsan teljes értékű központokká fejleszthetők;
- vagy a dinamikus fejlődő, népességkoncentráció területeken, ahol a jól kiépült alsófokú központok hálózata viszonylag nagyobb számú népesség életkörülményeit, ellátottságának szintjét emelné.

10. Az előbbi kérdéskörhöz kapcsolódik a város–falú, illetőleg a különböző központ-kategóriák fejlesztési arányának kérdése. Az OTHK háttéranyagainak e problémakörében is – középtávra! – állást kellene foglalnia. Noha a településtudományok szakemberei eddig nem adtak meggyőző, vizsgálatokon, összehasonlító elemzésen, gondolat-kísérleteken alapuló választ arra, hogy a településhálózat fejlesztésének melyek a kívánatos arányai,²³ az

²² A hátrányos helyzetű területek problémakörének vizsgálatát l. *Beluszky Pál*: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. – Földrajzi Értesítő, 1976. 2–4. pp. 301–312.

²³ „Mire van nagyobb szüksége” egy téregységnek; dinamikus fejlődő regionális centrumra, jól kiépült közép- és kisvárosi hálózatra, vagy életképes falvakra? Ha a fejlesztést korlátozni kell, mi a legcélszerűbb súlyozás és időbeli ütemezés? Célravezető-e az „arányos” fejlesztés?

elmúlt évtized településhálózat-fejlesztésében bizonyos aránytalanságok bizonyítottak lehetők. *A megyeszékhelyek további gyors, többnyire extenzív fejlesztése nem látszik indokoltnak*: a kiemelt felsőfokú központok fejlődése viszont csak a legutóbbi években érte el – vagy közelítette meg (?) – a kívánatos dinamizmust.²⁴

A jövőben minden bizonnyal nem lesz tartható a város–falú fejlesztésének jelenlegi aránya. A településhálózat-fejlesztés a 60-as, 70-es években gyakorlatilag városfejlesztést jelentett Magyarországon. A településtudomány e fejlesztési stratégia „ideológiáját” is kidolgozta; a hazai tudományos irodalom és tervezési gyakorlat szinte egyöntetűen vallja, hogy egy-egy terület fejlesztésének leghatékonyabb módja az úgynevezett növekedési pólusok, dinamikus magterületek létrehozása, a fejlesztés koncentrációja. E növekedési pólusok kisugárzása hivatott a terület egészét aktivizálni, gazdasági-társadalmi színvonalát emelni. Véleményünk szerint is a nagyobb elmaradott területegységeken (mint például az Észak-Tiszántúl vagy Somogy megye) csak dinamikus, önfejlődésre is képes központok kialakulása esetén lehet eredményes területfejlesztési politikát folytatni. Mindez azonban nem jelenti, hogy a városfejlesztés automatikusan megoldaná a falusi térségek problémáját.

Ugyanis a falvak alapellátása csak részben lehet a városok feladata, másrészt a központok „kisugárzása” nagymértékben függ a környék, a „fogadó terület” társadalmi-gazdasági-települési struktúrájától, színvonalától;²⁵ végül a „kisugárzasképes” központok kialakítása közben a környező falusi térségekben oly kedvezőtlen változások léphetnek fel – például nem kívánatos mérvű elnéptelenedés –, melyeken a már kiépült városhálózat sem segíthet. Ez azt jelenti, hogy *a városok fejlesztésével párhuzamosan, azzal összehangolva szükséges a falusi térségek, alsófokú központok fejlesztése is. Miután ez elmaradt, a kiemelt szerepkörű települések eddigi fejlődése pontszerűen, vonzáskörzetük nélkül, nemegyszer azok rovására ment végbe.*²⁶

A fejlesztési arányok felülvizsgálatát, illetőleg megállapítását igényli az a tény is, hogy a különböző szerepkörű települések között az életkörülmények különbségei növekedtek.²⁷

11. A kitűzött célhoz vezető úton jelentkező hatásmechanizmusok – vagy szükséges, kívánatos hatásmechanizmusok – számbavételére, tervezésére elsősorban a megyei településhálózat-fejlesztési tervekben van szükség (háttéranyagként természetesen az OTHK hatékonyságát is növelné). A települések fejlődését befolyásoló hatásmechanizmusok hiányos ismerete s így nem kellő alakítása különösen a településhálózat-fejlesztés spontán szféráiban járt nem kívánatos eredményekkel.²⁸

²⁴ Lásd bővebben *dr. Papp Lajos*: Magyarország településhálózatának fejlődése és agglomerációs jelenségeinek alakulása. – Városépítés, 1978. 6. pp. 2–6.

²⁵ Ezzel is magyarázható, hogy a településhálózat fejlődése az elmúlt évtizedben – épp a viszonylag elmaradottabb területeken – elszigetelt foltokra, pontokra – a városokra – korlátozódott.

²⁶ Amint ezt az OTHK és a megyei településhálózat-fejlesztési tervek korszerűsítésének irányelveit tartalmazó ÉVM–VÁTI-anyag is megállapította.

²⁷ Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy az egész országra érvényes optimális fejlesztési arányok nem léteznek, a már elért eredmények, a gazdasági fejlettség, a településhálózat sajátosságai területről területre más-más kívánatos fejlesztési arányt alakítanak ki.

²⁸ Például a falvak lakásállományának átépülése, miközben a falusi települések belső struktúrája változatlan maradt, lemondva így a kézenfekvő korszerűsítésről; az agglomerációs övezetekben fellépő zsúfoltság; az üdülőövezetekben mutatkozó nem kívánatos jelenségek (zsúfoltság, tájrombolás, engedély nélküli építkezések).

De a főváros és agglomerációjának összehangolt fejlesztésében tapasztalható nehézségek jó része is a „hatásmechanizmusok” tisztázatlanságával, elhanyagolásával magyarázható.²⁹ A településhálózat-fejlődés közgazdasági, közigazgatási, jogi, szociológiai, pszichológiai, személyi feltételeinek a településhálózat-fejlesztési tervekbe való beépítése nagymértékben növelné azok hatékonyságát.³⁰

12. Ami hiányzik az OTHK-ból:

– Az OTHK szintjén is *figyelmet érdemel a „tervszerű visszavonulás” kérdése*. Kétségtelen ugyanis, hogy a településhálózat következetes hierarchizálásának „vesztesei” is vannak; az „egyéb” kategóriába került falvak mellett a középfokú központok sorából kimaradt korábbi kisvárosok, városias jellegű települések³¹ stagnálása vagy „látványos” sorvadásra kényszerült; soruk Tokajtól, Abaújszántótól Vasvárig, Csurgóig, Szentgotthárdtól, Devecseről Jászapátiig húzódik. A városias szerepkör elvesztésének ellensúlyozására teendő intézkedések, e települések „kárptólásának” tervezése a megyei településhálózat-fejlesztési tervek feladata lehet, csakúgy mint a falusi térségekben esetleg bekövetkező visszavonulás³² (a gyorsan csökkenő lakosságú falvak övezetének elhatárolása, a beavatkozás lehetőségeinek és formáinak tervezése).

– Az OTHK szintjén is meg kellene a települési tervekkel kapcsolatos területfelhasználás néhány elvét fogalmazni, elsősorban az agglomerálódás térbeli kötöttségein lazítani,³³ a települések tömörülését – de nem az agglomerálódó falvak régi belterületeinek zsúfolódását! – elősegíteni.

– Nem foglalkozott az OTHK a tanyákkal, külterületi lakotthelyekkel. Noha a hetvenes években a tanyák iránt mutatkozó fokozott figyelem nyomán születtek települési, rendezé-

²⁹ A főváros s a Pest megyéhez tartozó agglomeráció tisztázatlan – leendő – közigazgatási kapcsolatai, a területfelhasználás anyagi ösztönzőrendszerének (pl. parcellázások) kidolgozatlansága, a lakó- és munkahely-települések sokat emlegetett ellenérdekei a termelőegységek adózása – az adók felhasználási helye! – terén stb.

³⁰ Békéscsaba, Gyula, Békés összehangolt fejlesztésének tervezése folyamatban van. A három város lakossága és vezetése elfogadta az együttműködés eszméjét; azonban hiába készülnek invenciózus tervek, ha jogszabályilag is kötött „hatásmechanizmusok” nem teszik lehetővé a közös célkitűzések maradéktalan megvalósítását. Mert például elfogadható és az érdekeltekkel is elfogadható, hogy Békés és Békéscsaba között, Békéscsaba közigazgatási területén felépülő üzem nem csak „Békéscsabáé”; Békés lakosságának foglalkoztatásában éppoly szerepet játszhat, mint a megyeszékhely lakosságának munkaalakkal való ellátásában. A csekély ingázási távolságok is lehetővé teszik mindezt. Csakhogy jelenleg az egyes településekben statisztikailag kimutatott ipari létszámhoz, lakosságszámhoz bizonyos beruházási javak, elosztási kontingensek kötődnek, a vállalatok a területileg illetékes tanácsoknak adoznak és így tovább. Csak a kapcsolatok ezen vetületének felmérése, az együttműködés megtervezése teheti megalapozottá a közös fejlesztést.

³¹ E települések többnyire korábbi járási székhely-rangjukat is elvesztették.

³² E kérdéskör összefoglalására itt nincs lehetőségünk, mindenesetre tény, hogy néhány községből a menekülés-szerű elvándorlás oly demográfiai torzulást idézett elő, hogy az elnéptelenedés visszafordíthatatlan folyamatnak tűnik. (1970 és 1976 között a lakónépesség csökkenése egyes községekben a 40%-ot, néhány esetben az 50%-ot is meghaladta; Zalában Gétye lakossága 64,7, Ligetfalu 51,8, Vasban Ispánk 61,5, Baranyában Varga 58,2, Réfalu 60,9, Mónoskor 53,0%-kal, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Füzérradvány lakossága 57,8, Abaújvár 51,0%-kal csökkent.)

³³ A betelepedés, az építkezés az agglomerálódó községek teljesen más körülmények között keletkezett, más funkciókat ellátó belterületén történt; itt zsúfolódást idézett elő, ugyanakkor az agglomerációk indokolatlanul lazák, terjengősek; alig vettek igénybe korábban más hasznosítású területeket az építkezésekhez, nem történt parcellázás stb. (A területfelhasználás elveit részletesen természetesen nem a koncepciónak, hanem az Országos Területrendezési Tervnek kell tartalmaznia.)

si, intézkedési tervek a tanyás településszerkezetű területekre, a megyei településhálózati terveknek is tartalmaznia kell e problémakört, az OTHK-nak pedig a legfontosabb településhálózati vonatkozásait (a tartósan fennmaradó tanyák övezetének feltüntetése, a tanya-világ helyenkénti felszámolásának várható időpontja, a tanyaközségek helyzete, fejlesztési lehetőségeik stb.).

13. A bevezetőben vázolt okok – felgyorsult változások a településhálózatban, intenzív irányba forduló gazdasági fejlődés, korlátozott anyagi lehetőségek – megkövetelik az intenzív településhálózat-tervezést. A településhálózat-tervezéssel szemben támasztott, fent vázolt igényeket – s a többi jogos igényt – csak megfelelő mennyiségű-minőségű alap kutatás birtokában elégítheti ki a településhálózat-tervezés. Ezért indokolatlan, hogy a terület- és településhálózat-tervezésünk, -fejlesztésünk rendszerében az alap kutatások volumene töredékét teszi ki a tulajdonképpeni koncepcióalkotásnak, tervezésnek. Példamutató e téren a közép-békési városeggyüttes tervezésének gyakorlata; a három város az MTA FKI Alföldi Osztályának koordinálásával beható, sok szempontú vizsgálatokat végzett a településhálózati tervek elkészítése előtt. Meggyőződésem, hogy ha a tanulságokat országos szinten hasznosítanánk, az alap kutatás-tervezés arányát az előbbieik javára módosítanánk, azonos költségfordítás magasabb színvonalú terület- és településtervezést eredményezne.

A KISFALVAKRÓL – TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI MEGKÖZELÍTÉSBEN*

Fél évtizede, hogy megsűrűsödtek a falupolitikáról, a falvak fejlődéséről, fejlesztéséről, hátrányos megkülönböztetésükről, a különböző településtípusokban élők társadalmi esély-egyenlőtlenségéről, falvaink jövőjéről kialakult viták.

A vitatkozók nézetei között – annak rendje-módja szerint – alapvető különbségek, szöges ellentmondások vannak. Míg az egyik oldalon a településhálózat-tervezés jó néhány szakembere: az intézményhálózatok tervezői és fenntartói, a közművek kiépítésének felelősei, a „technokraták” az „optimális településhálózati modell”, a gazdaságosság, a koncentrációt követő növekvő szakszerűség (körzeti iskola, a tanácsi szakigazgatás emelkedő színvonal!), netán a mindenható urbanizáció követelményeit vélvén követni, megtervezték a „szocialista faluhálózatot”, amelyben a kistalvoknak helyük nem volt, addig a közvélemény, a publicisztika s nem egy szaktudomány képviselői Gyűrűfű elnéptelenedését a nemzeti tragédia rangjára emelték, s mindenáron fel akarják tartóztatni a kistalvak hanyatlását, lakók exodusát.

A településtervezés szakemberei már a tervszerű településfejlesztés hajnalán szembetalálkoztak a kistalvak problémájával. Vélekedésük meglehetősen sommás, javaslatuk radikális volt. **Kolta János** az aprófalvas Baranya megye településpolitikájának megalapozója az ötvenes években úgy vélte, hogy „...a kis, szinte kizárólag mezőgazdasági lakosságú települések hazánk politikai és társadalmi életében a felszabadulás után megindult gyors fejlődéssel lépést tartani nem tudnak, az ipari üzemek megfelelő telepítését, valamint a mezőgazdasági nagyüzemek kialakítását nehezítik, és emellett szinte teljesen kizárják a lakosság részére akár csak megközelítően egyenlő mértékben a szociális, kulturális és igazgatási hálózat kiépítését és fenntartását”. A szerző szerint a megoldás: „...a népgazdaság és az itt élő lakosság életszínvonalának emelése érdekében feltétlenül szükséges a településsűrűség felszámolása...”

A „hivatalos” településhálózat-tervezés is abból indult ki, hogy: „a lakosság ellátása annál jobb és gazdaságosabb, minél nagyobb az egy településen lakók száma...” Így a „...mezőgazdasági településhálózat kialakításának legfontosabb gazdasági kérdése az, hogy a települések maximális lakosságkoncentrációja milyen közlekedési költségeket tesz szükségessé a mezőgazdasági terület megművelésére”. Ezt a mérlegelést elvégezve állapították meg: „A mai átlagos társadalmi igények mellett 900–1000 lakoson aluli falu szocialista társadalom feltételei mellett még átmeneti időre is életképtelenek és fejlődésképte-

* Első közlés: Az aprófalvak közelete és ifjúsága. – Szerk.: **Sükösd Ferenc**. Pécs, 1988. p. 72–91.

lennek számít.” Még a 900–1500 lakosú falvakat is „...minimális kiegészítő közintézményekkel bír, de villanyvilágítástól eltekintve nem közművesített, átmenetileg megmaradó falutípusként” kezelték a településtervezők. A közintézmény-hálózat normái, a közművesítés, mindenekelőtt a csatornázás egyes műszaki paraméterein alapján végül is úgy vélték, hogy „...a 3000 fő lakosú falu a legkisebb méretű szocialista falutípus...” Vagyis az akkori településhálózat-tervezés végső soron a kanalizáció adott normatíváinak megfelelően kívánta átszabni faluállományukat. (Ezek a megállapítások az első átfogó településfejlesztési elképzelésekben, az 1963-ban készült „Településhálózat-fejlesztési tervtanulmányban” is helyet kaptak; a tervtanulmány falvainak körében falukörzet-központokat, mellékfalvakat és megszűnő településeket különböztetett meg.)

Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) ugyan nem tartalmazta a fenti nézeteket, ám a megyei településhálózat-fejlesztési tervekben ismét felbukkant a „felszámolandó falvak” fogalma. Az aprófalvas megyék által készített tanulmánytervek pedig tételesen tartalmazták a megszüntetendő településeket, felszámolásuknak javasolt időpontját, településpolitikájuk egyik alapvető céljának jelölve meg az apró- és kislefak viszonylag gyors – 1990-re, az ezredfordulóra befejeződő – felszámolását, ennek tervszerű siettetését.

E nézetekkel szemben a falvak gondjainak súlyosbodását tapasztalva, a hivatalos településpolitikán kívül állók körében sokasodtak a településfejlesztéssel kapcsolatos aggályok, ellenvélemények, jobbitó szándékú javaslatok. Ezek hatásosságát és meggyőző erejét azonban csökkenti, hogy a folyamatok mélyére többnyire nem hatoltak; nem a betegséget kívánták kúrálni, csupán a fájdalmat enyhíteni. A megszívleendő javaslatok mellett nemegyszer naiv, a sosem volt falusi idillt visszakívánó, a „bűnös város” elleni vádakot felmelegítő vélemények, kívánalmak, tanácsok is elhangzottak. A hajdan volt falu a természet és az ember harmonikus egysége, a természetes életmód színtere, melengető közösként rémlik fel a vitákban, mellőzvéen mindazt, amit Tömörkénytől Fėja Gézáig, Móricztól Veres Péterig az irodalom, a szociográfia, a falukutatás feltárt. Mellőzvéen, hogy e melengető közösségek többnyire – a körülmények könyörtelenségétől szorítva bár – szoros kivételként ugyan, de elvárták aggastyánjaiktól a továbbélőkön könnyítő „távozást”, az anyáktól a „felesleges” gyermekek „óvatlan” éjszakai „megnyomását”, általánosan az egykét, hogy a nincstelenségnek vagy a csekélyke vagyonnak számtalan embernyomorító hatását ne is részletezzük.

Természetesen igazságtalan lenne a kislefak ügyében megszólalók mindegyikét e két csoportba sorolni. *Erdei Ferenc* már az aprófaluvita bölcsőjénél, az MTA Földrajzi Szakbizottságának 1955-ös vitaülésén figyelmeztetett, hogy az optimális faluméretek kidolgozására tett kísérlet nem más, mint „...elvonat, formalista tervezettség”. A téves következtetések forrása pedig az, hogy „...nem tisztázza a szerző a települések helyét, szerepét, jelentőségét és jellegét a társadalmi fejlődésben”. A jelen konferencia nyitó előadásában is találkoztunk több oly megállapítással, amelyek a kislefak helyzetének alakulásában objektív folyamatokat is feltételeznek.

Bármennyire is ellentétesek a nézetek, vélemények, de megegyeznek abban, hogy – különböző előjellel ugyan – *a falvak helyzetét, az alakításukat végző településformáló folyamatokat, lehetőségeiket majdnem kizárólag a településfejlesztési politika függvényének te-*

kintik, az OTK kategóriáira, közigazgatási döntésekre, a pénzelosztás rendszerére stb. vezetik vissza, s megoldást is a településhálózat-fejlesztési elképzelések megváltoztatása, esetleg következetesebb végrehajtása, módosított „célrendszere” nyomán várják. A településhálózat-fejlesztés elveit s gyakorlatát bírálók a kialakult helyzetért – falvak elnéptelenedése, olykor menekülésszerű elvándorlás, előregedés, az elnéptelenedő falvak művi környezetének, az emberkéz alkotásainak pusztulása, esélyegyenlőtlenségek, kedvezőtlen életkörülmények és így tovább – látszólag könnyűszerrel teheték felelőssé a településfejlesztést, az OTK-t (mondván: már a kisfalvak elnevezése – „szerepkör nélküli” vagy „egyéb” települések – sérelmes, bizonytalanságot támaszt; az egyes településkategóriák számára megkívánt infrastrukturális ellátottsági szint igazságtalan egyenlőtlenségek szülője stb.), a pénzügyi elosztási gyakorlatot, az intézmények túlhajszolt körzetesítését, a lakásépítés eltérő feltételeit városban és falun, a magasabb áramdíjakat stb. S követelik az OTK kategóriarendszerének, a településhierarchiának érvénytelenítését (?), az arányosabb pénzelosztást, esetleg a tanácsok „visszakörzetesítését”, a hátrányosan különböztetett szabályozók hatályon kívül helyezését és így tovább. Ám a településhálózat-fejlesztés tervezői, irányítói is hivatkozhatnak az alacsonyabb szintű tervek tévedéseire, a végrehajtás során elkövetett hibákra, többek között a következetlen megvalósításra, a rövid távú megmértés veszélyeire stb. S megoldásként javasolják esetleg – tartozunk a tényeknek azzal, hogy hangsúlyozzuk: ma már egyre ritkábban! – a még részletesebben körülírt célokat, a még inkább „beszabályozott” végrehajtást, a „központi akarat” következetesebb megvalósítását.

Épp a kérdéskör illetően való megközelítését, a vitázók által hallgatólagosan elfogadott tételeket – a „hibák” majdnem kizárólagos forrása a helytelen településpolitika, az OTK vagy annak következetlen végrehajtása – nem fogadhatjuk el. A települések keletkezése, a kialakuló települési rendszer nagyságrendi tagolódása, az egyes települések, településtípusok fejlődési iránya, növekedése, esetleg elhalálózása a *termelőerők fejlettségére és a társadalmi viszonyokra, ezek változásaira vezethető vissza. A települések a termelés térbeli rendjéhez igazodnak*, miközben lehetővé kell tenniük lakosságuk – koronként változó jellegű, szintű – ellátását, a „*munkaerő újratermelését*”. E két rendező elv által formált településhálózat térbeli elrendeződéséhez a mindenkori közlekedési lehetőségek biztosítanak bizonyos rugalmasságot.

A fenti megállapításból következik, hogy a termelőerők fejlődése, változása, területi átrendeződése *szükségszerűen* maga után vonja a településhálózat változását. A *településhálózat változó rendszer*; magában hordozza az elhalás lehetőségét, illetve szükségességét. Elhalhatnak a formák (pl. az egykori falukép), a településeknek, mint „komplex rendszereknek” egyes elemei (az őslakosság elköltözése után üdülőfaluvá váló községek mint műszaki létesítmények maradtak fenn, de társadalmi rendszerként elhaltak), s elhalhatnak egyes települések is. Kiváló történészünk, *Szabó István* az ország mai területén a középkor végén mintegy 18 000 falu létezését mutatta ki, s ez a rendkívül sűrű faluállomány már a török előrenyomulás előtt gyors ütemben kezdett ritkulni – pusztásodás – az agrártermelésben mutatkozó változások hatására. (A legutóbbi években egyébként nemcsak a közismert Gyűrűfű jutott erre a sorsra, hanem jó néhány kisfalú, elsősorban Baranya megyében, mint Korpád, Gorica, Kán, Révfa, Monoskor, Szatina, Karácodfa stb. Ezt a tényt azonban a „kellő” időben eszközölt községegyesítések elrejtették.)

A településhálózat formálódása tehát – állításunk szerint – *mindenekelőtt objektív folyamatok*, mint a termelőerők fejlődése, a tulajdonviszonyok átalakulása, az ellátás iránt mutató társadalmi-egyéni igények alakulása, adott technikai lehetőségek – pl. a közlekedés, a hírközlés változása stb. – *következménye, illetve a településfejlesztés illetékességén kívül álló folyamatok, okok függvénye*. A településfejlesztésnek, a településpolitikának fontos szerepe lehet az objektív folyamatok által kijelölt s a társadalmilag kívánatos cél felé vezető út egyengetésében, a keletkező egyensúlyzavarok, feszültségek enyhítésében, az életkörülmények kiegyenlítésében és így tovább, de a *településformáló folyamatok alapvető irányait nem befolyásolhatják*.

Ha a településfejlődésre hatást gyakorló tényezőcsoportok – a termelőerők fejlődéséből, átalakulásából fakadó objektív folyamatok, a településhálózat-fejlesztés illetékességén kívül eső döntések, szabályozás, a direkt településhálózat-fejlesztési politika, illetőleg az ezekre adott társadalmi válaszok – arányait, kapcsolatait, egymásra hatását felmérjük, akkor adhatunk választ olyan kérdésekre, mint a helyi önállóság és a központi tervezés viszonya, a településhálózat-fejlesztési politika várható hatékonysága, egyes településtípusok jövőjének, a kislefvalak közéletének várható alakulása stb.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az „*objektív folyamatokra*” való hivatkozással vissza is lehet élni. Nem feltétlenül objektív folyamat, ha egy több száz lakosú községbe évtizedekig nem jutott el a kiépített út, következésképpen a tömegközlekedés, s ennek következtében megindult a menekülésszerű elvándorlás. Az is tény, hogy a *mai* településformáló folyamatokat befolyásoló, alig megváltoztatható *okok* egy része maga is *következmény*, mint pl. a gyors elvándorlás következtében eltorzult demográfiai szerkezet.

Állításainkat a kislefvalak helyzetének, életlehetőségeinek, jövőjüknek áttekintésével kívánjuk alátámasztani.

A kislefvalak helyzete a településpolitikai viták eredményeként eléggé ismert.

Az 1980. évi népszámlálás adatai szerint 832 községben kevesebb mint ötszázán, további 753-ban ötszázán–ezren élnek. Összesen tehát közel 1600 községünk, a községek 52,4%-a tartozik az apró- és kislefvalak kategóriájába. (A magyar településtudományi szakirodalomban többnyire az 500 lakosnál kisebb községeket aprófalvaknak, az 500–1000 lakosúakat kislefvalaknak nevezik. Szokás még törpefalvakról is beszélni, a 200 vagy 250 főt el nem érő községek esetében.) Számuk a népesebb községek közül „lecsúszó” településekkel állandóan gyarapodik; az elmúlt évtizedben számuk 120-szal nőtt, miközben több tucat kisközséget töröltek a helységnevtárakból (községegyesítések, városhoz csatolás). A népességből való részesedésük természetesen jóval szerényebb; 1980-ban mintegy 800 ezren – a községek lakóinak 16%-a – éltek a kislefvalakban.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a „kislefvalas jelenség” nem pusztán a lélekszám függvénye; az 1000 lakosnál kisebb falvak is eltérően viselkedhetnek, s az ennél népesebb községek esetében is felléphetnek a „kislefalu-szindrómák” (gyors népességcsökkenés, torzuló demográfiai struktúra, kedvezőtlen életkörülmények, megszűnő alapfokú intézmények, kevés munkaalkalom stb.). Egy a falvak tipizálására irányuló vizsgálat mintegy ezer „kislefalu-ként” viselkedő települést talált hazánkban.

Az aprófalvak megoszlása az országon belül egyenlőtlen. A Dél- és Nyugat-Dunántúlon (Baranya, Zala, Vas, Somogy, Veszprém megyék) összefüggő aprófalvas körzetek

alakultak ki, s a kisfalvak Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye településhálózatának is meghatározó elemei. Arányuk jelentős még Tolna és Győr-Sopron megyében is.

Számottevően befolyásolja a kisfalvak helyzetét települési környezetük, gyakoriságuk a környéken, az „alsó fokú központok”, tanácsi székhelyük fejlettsége, jellege, a városok távolsága és így tovább. Azokon a területeken, ahol a kisfalvak nagy, összefüggő tömböket alkotnak, ahol a 200–300 lakosú falvak egymással szomszédosak, s a negyedik-ötödik község sem sokkal népesebb, ott a kisfalvak helyzete különösen hátrányos lehet. Az ilyen területeken hiányoztak azok a települések, amelyek spontán folyamat eredményeként elemi centrumokká válhattak volna. A mai tanácsi székhelyek is többnyire csökkenő népességű kisközösségek (a szélsőséges példa a Zala megyei Fűzvölgy: tanácsi székhely, mintegy 200 lakossal, 10 év alatt 20%-os elvándorlási veszteséggel). Így érthető, hogy a kisfalvakból elköltözők csak kivételes esetekben telepedtek le a tanácsi székhelyeken, az alsó fokú központokban; ha vállalják az áttelepedés költségeit, akkor a változatosabb munkakalkalmakat, a kedvezőbb életkörülményeket nyújtó városokba, azok környékére költöznek. „Integrációs központok” hiányában a kisfalvak társadalmi-gazdasági szolgáltatási egységének bomlását nem követhette a kisfalvas településeknek oly mérvű integrálódása, amely hozzájárulhatna a lakosság korábbinál színvonalasabb ellátásához, életkörülményeinek javulásához. A kis közösségek lakói így a településhálózat átforgalmazásának folyamatából eddig elsősorban falujuk „lebomlását” észlelték, de nem élvezik – nem élvezhetik! – e folyamat gyümölcseit.

Nem csekély mértékben befolyásolja a kisfalvak helyzetét múltjuk is. Többségük kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú, elzárt fekvésű hegy- és dombvidékeinken maradt fenn (Őrség, Vasi-Hegyhát, Zalai-dombság, Zselic, Cserehát, Zempléni-hegység stb.). A külterjesen gazdálkodó, túlnépesedett, szegény agrártájak hagyományosan hátrányos helyzetű területei voltak az országnak. E tájak kisfalvai hosszú idő óta stagnálnak, az elvándorlás (kivándorlás!) évszázados jelenség soraikban, társadalmuk csonka volt, művi környezetük hazai viszonylatban is szegényes. Ezeket a kisfalvakat többnyire erősebben megrázták a változó körülmények, mint a korábban kedvezőbb helyzetű, módosabb területek kisfalvait (Kisalföld, Tolnai-, Baranyai-dombság stb.).

A kisfalvak kedvezőtlen helyzetét legegységesebben demográfiai folyamataik tükrözik. A községek nagysága és a demográfiai folyamatok között szoros összefüggés van. Az 500 főn aluli községek lakosságuk majd' egyötödét veszítették el tíz év alatt, s évente bő 1%-kal csökkent az 500–1000 lakosú falvak népessége is. Ezek az értékek természetesen jó néhány esetben jóval nagyobbak is lehetnek, s a népességcsökkenés több évtizede tarthat. Ez a folyamat néhány esetben a teljes elnéptelenedéshez vezetett; jóval több az olyan település, ahol az egykori lakosságszám harmada-ötöde (!) él. A nagymérvű elvándorlásnak nemcsak az a következménye, hogy a községek egy része állandóan eléri az önálló lét „alsó határát”, hanem az is, hogy a helyben maradó lakosság demográfiai-társadalmi struktúrája végérvényesen torzulhat, s ez a kisfalvak helyzetét messzemenően befolyásolja. Az elvándorlás ugyanis szelektív; a fiatalabb korosztályok, a szakmával rendelkezők, az anyagilag megerősödött családok költözési lehetőségei, kedve a nagyobb. Nem kevés községben az elvándorlás oly mértékben felgyorsult, hogy már kiszabadult a belső és külső kontroll (a népesség belső egyensúlyra való törekvése, társadalmi befolyásolása, a lakóhely

munkahelykínálata, az életkörülményekben bekövetkező változás stb.) alól, és sajátos – saját! – törvényszerűségeket alakított ki, „szabadesést” folytat. Az elköltözés a közösség – a család, a község – elvárásává vált, különösen a fiatalokkal, az először munkát vállalókkal szemben. Ezért ma már az egyébként hatékony beavatkozás – a termelőszövetkezeti gazdálkodás jövedelmezőségének fokozása, az életkörülmények javítása stb. – sem hozná meg a várt eredményeket. A vándormozgalom és demográfiai következményei elszabadultak a kiváltó okoktól, s *többszörfire visszafordíthatatlan folyamatú váltak*. A szelektív elvándorlás következtében a kisfalvak népessége erősen elöregedett; sok községben a lakosság fele (!), kétötöde 60 éven felüli. A halálozások száma felülmúlja a születéseket; természetes fogyás mutatkozik. Az aprófalvak jó része az egyszerű *demográfiai reprodukcióra sem képes*. A kisfalvak helyi társadalmá (?) majd’ minden szempontból – életkor, családösszetétel, iskolázottsági szint, szakmai struktúra stb. – torzult, csorba. Az idős korúak, a családtörödékek magas aránya miatt e községek „teherbíró” képessége alacsony; falufejlesztésre kevésbé vehető igénybe. A szelektív elvándorlás következményeként a hátrányos helyzetű rétegek aránya szélsőségesen megnőhet a kisfalvakban. Az idősebbekből, hátrányos helyzetűekből álló helyi közösségek (?) kohéziója csekély. Mindez természetesen befolyásolja e községek közéletét, az ifjúsági szervezetek működési lehetőségeit. A kisfalvak intézményhálózata gyér (az 500 főnél kisebb falvaknak csupán 4,5%-a tanácsi székhely, 1%-ukban működik gyógyszertár, 4,1%-ukban körzeti orvos; alig egytizedükben található mezőgazdasági üzemközpont, s felső tagozatos általános iskola is csak elvétve: 3,4%-ukban működik még. Közlekedési helyzetük a bekötőút-hálózat kiépülése nyomán kedvezőbbé vált. Hazánkban a legtávolabbi kisközségek nincsenek 40 km-nél távolabb valamely várostól.

A tömegközlekedés alacsony *járatsűrűsége* azonban gyakran útját állja a települések integrációjának. A falukörzetek *belső* közlekedése gyakran ugyancsak az alacsony járatsűrűség miatt megoldótlan. Nem ritka pl., hogy munkaszüneti napokon egyetlen járat sem érinti a kisfalvakat.

Mindezekért kizárólag a településpolitika, a településhálózat-fejlesztés volna felelős? Mint említettük, véleményünk szerint nem.

A kisfalvak helyzete más településtípusokénál sokkal inkább az objektív folyamatok eredménye. Ugyanis:

1. A mai magyar falurendszer a kisparaszti (annak előtte jobbágyparaszti) termelés, az állati igaerő hasznosítása, a székérközlekedés és -szállítás korában alakult ki. A mezőgazdaság igényeihez, színvonalához igazodott a település; ez szabta meg méreteit, a telkek hasznosítását, a faluképet; a tulajdonviszonyok a társadalmi tagolódást, a lakosság életvitelét; a faluhatár eltartóképessége irányította a demográfiai folyamatokat és így tovább. A falu a mezőgazdasági termelés keretét adta, a helyi közösség elsődlegesen az agrártermelés szervezésére alakult. A munkaszervezésében, technológiájában, kapcsolatrendszerében is egyre inkább nagyüzemi keretekbe tagozódó, iparszerűvé váló agrártermelésnek a falusi településhálózatra, a népesség elhelyezkedésére gyakorolt hatása merőben eltérő, mint volt korábban.

A mezőgazdaság munkaerőigényének nagyfokú csökkenése egyaránt befolyásolja a különböző nagyságú falvak, mezővárosok helyzetét, 1949-ben a még mintegy 2,2 millió ag-

rárkereső a keresők 54%-át tette ki; arányuk 1980-ra 18,6%-ra, számuk 1 millió alá csökkent. Három évtized alatt a falusi térségek majdnem homogén agrártársadalmá felbomlott, milliós tömeg áramlott ki a mezőgazdaságból, lehetővé téve a nagyarányú elvándorlást, illetve létrehozva a jelenleg több mint egymillió ingázó munkavállaló táborát. A foglalkozási átrétegződés, valamint a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása fellazította a paraszti közösségek kereteit is (ehhez járult helyel-közzel a II. világháborút követő népeségcsere).

Az viszont már elsősorban a kisfalvak helyzetét befolyásolta, hogy eltolódott a termelőterületen és az üzemi központban jelentkező élőmunka-igény közötti arány az utóbbi javára. A „mezőn” szükséges élőmunka mennyisége drasztikusan csökkent, a jól gépesíthető növényeknél 1 hektárra fél munkanapnyi élőmunka sem jut. (Ezt a vonatblakból történő szemlélődés tapasztalatai is bizonyítják: a falvak határa dologidőben is meglepően „üres”). Ugyanakkor az üzemi központokban folyó iparszerű állattartás, a feldolgozótevékenység, a gépkarbantartás és -javítás, az irányítás-szervezés, a melléküzemágak tevékenysége stb. köti le az „eleven munka” döntő hányadát.

Mivel pedig a kisfalvas településszerkezetű területeken egy-egy termelőszövetkezet több község területét foglalja magába, az üzemi központok többnyire kivonultak a kiserfalvakból; ezek lakói többnyire nem saját határukat művelik, hanem a gazdaság más falvak határában elterülő földjeit, vagy az üzemi központban tevékenykednek. Következésképpen a mezőgazdasági keresők „ingázása” a kiserfalvas területeken általános. Számos tényező pedig az üzemi központ közelébe való telepedést szorgalmazza; ott tud a gazdaság a legtöbb segítséget nyújtani munkavállalóinak, tagjainak a korszerű lakásépítéshez, könnyebb a mobilizálásuk stb. (Ezzel magyarázható, hogy ha az üzemi központok nem a települések belterületén vagy azok közelében helyezkednek el, közelükben néha több száz lakosú mezőgazdasági lakótelepek alakulnak ki. Ezek közé tartozik pl. a községi jogállást a közelmúltban elnyerő Sátorhely is.)

Az agrártermelés nagyüzemi szektora tehát – több községet felölelő üzemek esetében – nem igényli a kiserfalvakat; igaz, létüket nem is tagadja.

Az agrártermelés és az aprófalvak kapcsolatára jellemző még, hogy az aprófalvas településszerkezetű területek túlnyomó többsége kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú körzetekben található; az alacsonyabb jövedelmezőség, a tagságnak az átlagostól elmaradó jövedelmei, a háztáji gazdálkodás korlátozottabb lehetőségei és csekélyebb tradíciói ugyancsak hátrányosan befolyásolják a kiserfalvak életét.

2. Az aprófalvakkal kapcsolatos ellentétes nézetek frontvonalá az alapfokú ellátás kérdése, az intézményhálózat felszámolódása, körzetesítése, kiépítettsége, illetve kiépíthetőségének megítélése körül húzódik. A kiserfalvak életképtelenségét hangoztatók az alapellátás kiépíthetettségével, gazdaságtalan voltával érvelnek, vitapartnereik az intézmények felszámolásában, körzetesítésében, mesterséges elsorvasztásában látják a kiserfalvak stagnálásának, sorvadásának legfőbb okát.

A körzetesítés mértéke, üteme természetesen vitatható: kétségtelen, hogy esetenként a „divat” is közrejátszhatott a körzetesítés ütemének, mértékének meghatározásában. Nehezen érthető például, hogy miért kellett esetenként 3000 fön felüli településeket nem székhely társközségekké szervezni. Szubjektívizmusra utal, hogy az egyes megyékben a körze-

tesítés szempontjai és végrehajtás üteme eltérő volt. Az is kétségtelen, hogy egyes intézmények megszüntetésének közvetett hatásait nem minden esetben mérlegelték. (Az iskola megszüntetése a pedagógus[ok] elköltözését, az „utolsó értelmiségi” távozását is jelentette, ami kihatott a falvak közéletére, közhangulatára, és sokak szerint jeladás volt a kislefak tömeges elhagyására.)

Ugyanakkor az alapellátás kérdéseinek tárgyilagos megítélése számos tény, szempont figyelembevételét teszi szükségessé:

– Az intézmények „kivonulása” korántsem volt olyan mérvű, mint az a publicisztikából kitűnik. Az „igazi” kislefak – amelyek nem az utóbbi néhány évtizedben szálltak alá a kategóriába – intézményellátottsága mindig is hiányos volt. Szent István II. törvénynek 1. cikkelyében 10–10 falut közösen kötelezett egy-egy templom (plébánia) fenntartására; a tíz falu közül tehát kilencnek az alapellátottsága nem volt megfelelő! Erdei Ferenc külön falutípusként említi „apró parasztfalvat” melynek „...olyan kicsiny és olyan fogatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz...” Ezeknek a falvaknak „...nincsen meg minden olyan iparuk, ami a mezőgazdasági népesség közvetlen szükségletének az ellátására kellene, nincsen annyi, vagy egyáltalán nincs kereskedője... Nincsen orvosa, ügyvédje, állatorvosa, s nincs önálló jegyzője és papja sincsen mindegyiknek”.

Azt se feledjük, hogy a kislefak önálló közigazgatása is csak rövid átmeneti epizód volt életükben; 1950 előtt többségüket körjegyzőségek igazgatták!

– Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kislefak valamikor „intézményhálózata” részben a *kényszer hatására alakult ki*, annak hatására tudniillik, hogy a rendszeresen igénybe vett intézmények az akkori közlekedési lehetőségek (lehetetlenségek) közepette csak *helyben* települhettek (pl. az iskolák). A kislefak közlekedési lehetőségeinek gyökeres változása (a szilárd burkolatú utak kiépítése, az autóbussz közlekedés általánossá válása stb.) ezt a Kényszerhatást feloldotta, új lehetőségeket nyitott az alapellátás biztosításában. Ezzel egyidőben, sokféle hatás nyomán, fokozódott az egyének és a társadalom igénye az ellátással (pl. az alapfokú oktatással) szemben. A kényszerhatás feloldása, a közlekedési lehetőségek megteremtődése, a fokozódó igények olyan *objektív* folyamatként foghatók fel, amelyek *egyik* eredménye volt az intézmények körzetesítése, nagyobb, differenciáltabb intézmények kialakítása. (Természetesen a megváltozott körülmények más megoldási formákra is lehetőséget nyújtanak, pl. a mozgószolgáltatások rendszerének megteremtésére.)

– Az alapellátás fogalma ugyanakkor átalakult: *az alapellátást nem lehet a helyben működő intézmények szolgáltatásaival azonosítani.*

– Az intézmények telepítésénél, fenntartásánál, az infrastruktúra kiépítésénél korántsem lehet egyedüli szempont ezek – önmaguk körén belül mért! – gazdaságossága. A kislefakban élők ellátása kötelessége társadalmunknak, ellátásuk magasabb „fajlagos költségei” az itt folyó termelés költségeiként is felfoghatók. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a legtöbb intézmény működésének van egy olyan küszöbértéke, alsó (népesség-) határa, amely a mai viszonyok között nem léphető át; a 20 lakosú Nemesmedves, a 22 lakosú Nagygéc, a 33 lakosú Gagyapáti, a 38 lakosú Felsőszenterzsébet, a 39 lakosú Gosztola (egy-egy társasház!) aligha remélhet valaha is helyben működő iskolát, óvodát, tanácsot, orvost vagy

húsboltot. S nem remélhetnek akár megközelítően teljes alapellátást a három-öt-hétszáz lakosú községek sem. Az ennyire elaprózott településhálózat *szükségessé teszi az intézmények koncentrációját*, de ez nem jelenti szükségszerűen az alapellátás hiányát! Vagyis: az alapellátás kritériuma nem az, hogy pl. húsbolt legyen a faluban, hanem az, hogy a falusi lakosság elfogadható feltételek mellett *rendszeresen* friss húshoz jusson! A megoldás lehetőségei sokfélék (lásd alább!), ám ezek hiányában a helyi intézményhálózat hiánya az alapellátás megoldatlanságát jelenti.

Az alapellátás hiányosságai, az életkörülmények alacsony szintje pedig *ma már legáltalában akkoraszórtó, mint a munkaalkalmak hiánya*.

3. A kisfalvak létét veszélyeztető tényezők (helyi munkaalkalmak hiánya, kedvezőtlen életkörülmények, helyi közösségek bomlása stb.) ellen szól viszont a közlekedés nyújtotta rugalmasság, ami lehetővé tette az intézményhálózat koncentrációját, a mezőgazdasági üzemi koncentrációt, *ám ugyanakkor lehetővé teszi a kisfalvak lakói számára, hogy a helyi munkaalkalmak és az alapfokú ellátás hiányát más települések munkahelyei és intézményei felkeresésével ellensúlyozzák*.

A modern közlekedés lehetőségei birtokában *elvileg nem szükségszerű az apró- és kisfalvak megszűnése*. Ezek a lehetőségek cáfolják a településszervezés hatvanas években megfogalmazott, a kisfalvak *szükségszerű megszűnését* feltételező elképzeléseit, s biztosítják azt a „beavatkozási sávot”, amely *lehetőséget kínál a településpolitikai befolyásolásra, lehetővé teszi a kisfalvak sorsának eltérő alakulását*.

Ezen lehetőség kiaknázásához természetesen számos további előfeltétel szükséges: az elérhető „alsófokú központok” színvonala, valóban „létező” közlekedés (járatsűrűség!), a munkahelyek elérésének időtávolsága stb. Ezek a feltételek viszont aprófalvas településű vidékeink többségében hiányoznak.

4. Még egy, a közlekedés biztosította rugalmasságot figyelembe vevő „modell” sem oldhatja meg mindenütt az aprófalvak problémáit.

Tekintetbe kell venni, hogy:

– A kisfalvakban, mindenekelőtt a félezer lakost sem számláló aprófalvak legtöbbszörében a lebomlási folyamatok oly mértékben előrehaladtak, oly torzulásokra vezettek, amelyek már nem ellensúlyozhatók. A gyors és szelektív elvándorlás eltorzította a demográfiai struktúrát. Leromlott a művi környezet; *egyes falvak elnéptelenedése visszafordíthatatlan folyamattá vált*. (Az elvándorlás helyi-közzel tapasztalható lanygulása többnyire a mobil népesség korábbi elvándorlását jelzi.) A kisfalvakat öreg korúak, családtörödékek, egyedülállók, többszörösen hátrányos helyzetűek lakják. Az aprófalvak kétharmadában, a kisfalvak felében természetes fogyás lépett fel (a halálozások száma felülmúlja születéseket).

– Az *időtényező* a településfejlesztésben igen fontos szerepet játszik. Az a beavatkozás, amely kellő időben lényegesen befolyásolhatta volna a települések helyzetének alakulását, később esetleg hatástalan (pl. elkésett útépítések!).

– Ugyancsak figyelembe veendő, hogy az apró- és kisfalvakból jobbra csak „kifelé” vezetnek az utak. Ha a kisaluból valaki továbbtanul, szakmunkásként, érettségi bizonyítvánnyal aligha talál magának otthon megfelelő munkaalkalmat. Ha lakást épít, miért építsen a kisaluban, ha nem ott dolgozik, s ugyanannyi munkával és költséggel – esetleg kevesebb költséggel, hiszen a kisaluban hitelhez sem jut – kisebb értékű lakást tudna építeni. A

társadalmi mobilizáció, a „szociális kapillaritás” csaknem minden csatornája egyértelműen kifelé vezet a kislelvalakból.

Mindezek a folyamatok az adott tényezők – a földrajzi környezet, a közlekedési helyzet, a demográfiai folyamatok pillanatnyi állása, az agrártermelés milyensége – és számos további körülmény, így a helyi szervezet településpolitikája, az üdülési lehetőségek, helyenként az etnikai viszonyok stb. igen sokféle kombinációt alkothatnak, sokszínűvé teszik a kislelvalak helyzetét, noha *a korábban vázolt meghatározó folyamatokat gyökeresen nem, vagy csak néhány esetben módosíthatják.*

Az következik-e az elmondottakból, hogy a településpolitikának, a településhálózat-fejlesztésnek nincs feladata a kislelvalakkal kapcsolatban? Nyugodjunk bele a megváltoztathatatlanba? Korántsem!

Nyilvánvaló, hogy a településfejlesztésnek, a településpolitikának nem lehet célja az apró- és a kislelvalakat formáló folyamatok alapvető megváltoztatása. Az is nyilvánvaló, hogy az apró- és kislelvalak eltérő helyzete eltérő településpolitikai feladatokat, célkitűzéseket tesz indokoltá; egyes falvak *szükségszerű megszűntének* lehetőleg fájdalommentes tételét éppúgy, mint mások *fennmaradásának biztosítását, átformálódásának támogatását.*

Vizont településpolitikánknak, településhálózat-fejlesztésünknek el kell érnie, hogy:

- *biztosítsa egyes aprófalvas körzetek „termelésben tartását”;*
- *biztosítsa az aprófalvakban élők, élni kényeszerülők (az elköltözés lehetetlensége, a helyhez kötő munka), illetve élni szándékozók alapvető életfeltételeit, ellensúlyozva a települési környezetből fakadó hátrányos helyzetet.*

A vázolt célkitűzések megvalósításának *eszközeiről*, módozatairól ugyancsak sok szó esett a közelmúlt településpolitikai vitáiban. Egyébként szinte minden lehetséges megoldási forma elhangzott már, s minden rész megoldásra szükség is lehet (mozgósztolgtatások szervezése, a tanácsstagi csoportok aktivizálása, a megüresedett lakások értékesítése, a szociális gondoskodás fokozása stb.). E rész megoldások azonban egyértelmű eredményre csak akkor vezethetnek, ha *sikerül egységes rendszerré szervezni azokat.* Olyan rendszerre, amely:

1. Speciális helyzetű települések esetében *speciális megoldási formákat teremt*, s nem az országban egyébként jól működő „modelleket” kívánja az aprófalvas területen működtetni. Példaként említhetjük, hogy az ellátás-sztolgtatás ágazati szervezése helyett át kellene térni a *területi* elvre; jelenleg a nagy, koncentrált szervezetek csápjai nyúlnak le a kislelvalakig – ha lenyúlnak! –, mindegyik külön-külön – egymásról mit sem tudva, egymást nem segítve – próbálja meg az ellátás minimumát megteremteni. (A tsz termel, az áfész kereskedik, a javító-sztolgtatató szervezetek felvevőhelyet nyitnak, mozgósztolgtatásokat szerveznek, a posta biztosítja a kommunikációt [?], a tanácssti kirendeltség „ügyintéz”..., a FÜSZÉRT szállítja a boltba a fűszert, a söripar a sört, a kenyérstolgtatás a kenyéret, a tejstolgtatás a tejet... ha intézi, ha szállítja!)

Az integrációnak számos formája lehet: az áfészek, együttműködve az érdekelt vállalatokkal, szövetkezetekkel, komplex stolgtatást nyújthatnának „boltjaikban”; elképzelhető a „község gondnok” intézménye, aki boltos, postás, „felvevőhely” lehetne egy személyben, rendszeresen járhatna megbízások alapján ügyeket intézni, vásárolni a tanácssti székhelyre,

a közeli városba. (A kistalvák esti képéhez tartozik a másnap a városba, a tanácsi székhelyre utazó szomszédok, ismerősök felkutatása, „megbízások” adása, kérése.)

2. A *speciális szervezetek, illetve azok működése számára megfelelő közgazdasági, jogi feltételeket, „környezetet” kell teremteni.* Az elaprózott településszerkezetű területeken, a kisközségekben működő ellátó-szolgáltató intézmények tevékenysége „drága”, gazdaságtalan, de a lakosság legtöbb „tevékenysége” is drágább, mint a nagyobb községekben, városokban (a lakásépítést pl. nemcsak az eltérő hitelfeltételek, hanem az építőanyagok nagyobb szállítási távolságai, beszerzésük nehézségei is drágítják). Ennek ellenére a kistalvák nemhogy bizonyos pénzügyi, szabályozási, gazdálkodási kedvezményeket kapnának, hanem több rendelkezés sújtja őket (pl. a magasabb áramdíjak). A kistalvákban folyó tevékenységeknek pénzügyi kedvezményeket kellene biztosítani, illetve bizonyos „speciális” megoldások jogszabályi feltételeit is meg kellene teremteni. Az előbbire létező példa a kistalvákban folyó kereskedelmi tevékenység – minimális! – adókedvezménye. A kistalvák életét nehezítő – egyébként esetleg indokolt – jogszabályok és gazdasági szabályozások közül említhetjük az üdülőtelepüléssé nem nyilvánított községekben a rekreációs célú ingatlanvásárlás jogi korlátozását, vagy a községkörzet belső közlekedésének tanácsi-termelőszövetkezeti megoldását gátló szabályozást.

3. A kistalvakat támogató intézkedéseknek támaszkodni kell a még meglévő közösségi elemekre, illetve a lehetőségekhez képest helyre kell állítani ezeket.

Ma már általánosan elfogadott tény, hogy a kistalvák (általában a községek!) településfejlesztési eszközei mindeddig oly szerények voltak, hogy tudatos településpolitikát alig lehetett folytatni. Figyelembe kell azt is venni, hogy épp a kistalvák „teherbíró képessége” rendkívül korlátozott, így az „önerőre támaszkodás” lehetőségei is csekélyek. E téren változások remélhetők.

A kistalvák fennmaradása nemcsak jó szándék kérdése; de a kistalvákban élők helyzetének javítása, hátrányos helyzetük megszüntetése terén sem hagyatkozhatunk a jó szándéokra; ez társadalmunk kötelessége.

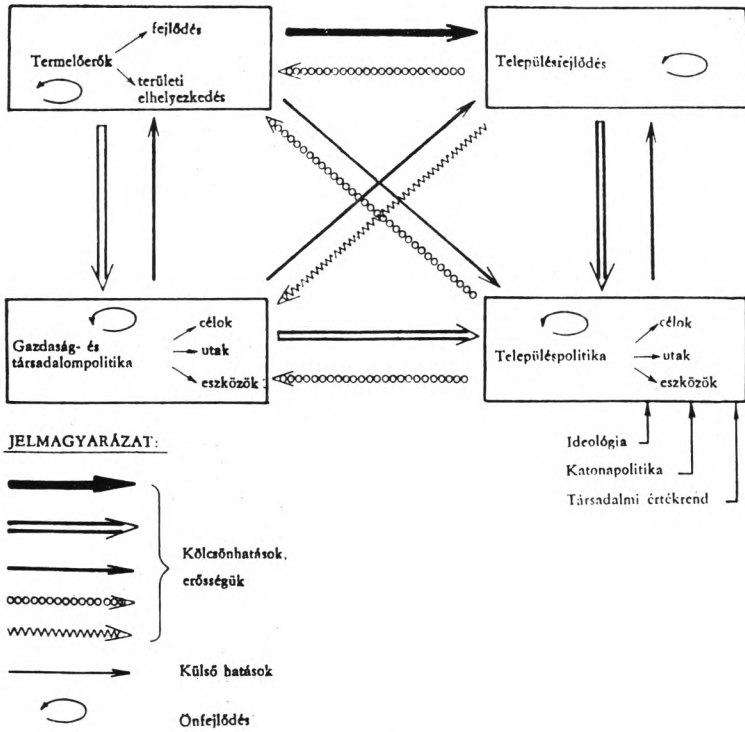
REFORM ÉS TELEPÜLÉSPOLITIKA*

Nem kell részleteznem, milyen buktatókat rejt a címben megadott kapcsolat végiggondolása. Már maga a REFORM – amelynek, feltételezéseink szerint, formálnia kell a településfejlődést, a helyi társadalmak közösségi életét s a településpolitikát is – tartalma, jellege, időbelisége is kérdéses. Nyilvánvaló, hogy a kormány stabilizációs programja nem a reformprogram, még az államvezetés mai elképzelései szerint sem. A reformjavaslatoknak általában nem erős, kidolgozott oldala, vetülete a terület- és településfejlődés és -fejlesztés kérdésköre; a *kormányprogram sem* időzik hosszabban ennél a kérdésnél; megelégszik néhány korábbi akció – pl. a hátrányos helyzetű területek fejlesztésének programja – továbbvitelére tett ígérettel. Még bizonytalanabb találgatásokra vagyunk utalva a „reform” további lépéseit, ütemezését stb. illetően, s nem is sejtjük, hogy szándékában áll-e majdan a területfejlődésbe közvetlen-közvetett módon – de mindenképp tudatosan átgondolt, határozott célrendszer, ha úgy tetszik jövőkép birtokában – beavatkozni, vagy ez a szféra a *következmények és kihatások szabad érvényesülési tere marad*, a piaci mechanizmusok „vad játékanak” mezejéül szolgál.

A szociálpolitika analógiája arra utal, hogy az államvezetés a következmények szféráját is befolyásolni óhajtja. Csakhogy – mint említettem – a gazdasági és társadalmi reformelképzeléseknek épp a területiség a legkevésbé kidolgozott gondolköre, vagy – más megközelítésben – a terület- és településfejlesztés adós a maga reformelképzeléseivel, a „reformált gazdaság és társadalom” képerre formált településhálózat elgondolásával. Adós persze (de ne hárítsuk el magunkról a felelősséget: adósok vagyunk!) a „*ma*” társadalmának és gazdaságának megfelelő, azt szolgáló, abból fakadó, anyagilag és eszmeileg abból táplálkozó településállomány és -hálózat ideájával is.¹ Az eszközrendszerben mutatkozó élénk mozgás – közigazgatási változások, egymást váltó tanácsgazdálkodási szisztémák stb. – sem rajzol ki egyértelmű és kívánatos *célt*, noha a „folyamatok” bizonyos fokú demokratizálódása nehezen tagadható. Már itt felsorakoztatható lenne a településfejlődés, -fejlesztés számos, kellően meg nem válaszolt kérdése – mint pl. elképzelhető-e a fokozódó vagyoni – társadalmi? – különbségek korában nivellálódó színvonalú településállomány? –, ám alább is csupán néhány kérdőjel kitételére vállalkozhatom.

Az *első* kérdés, hogy a *gazdasági reform, a megváltozó gazdaság szükségszerűen kihat-e a településpolitikára* vagy a települések fejlődésére; és ha igen, az utóbbira pl. közvetlenül is vagy csupán a településpolitikán keresztül? A termelőerők fejlődése, a települ-

* Első közlés: Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat. – Szerk.: *Csefkó Ferenc és Szirtes Gábor*. Pécs, 1988. p. 35–55.

1. ábra

lésejlődés, a gazdaság- és társadalompolitika, valamint a településpolitikai közötti kapcsolatszerkezetet – leegyszerűsítve – az 1. ábrán vázoltam.

Néhány megjegyzés az ábrán feltüntetett kölcsönhatásokhoz:

A termelőerők állapotának, változásainak (a termelőerők, a termelési módok, a területi elhelyezés változásai) a településhálózatra (területi elhelyezkedés, funkció, dinamika stb.) gyakorolt hatása kézenfekvő, a településföldrajzi szakirodalomban bőven dokumentált. Ám ezt a hatást, ezt a kapcsolatszerkezetet az elmúlt évtizedek településpolitikai vitáiban meglehetősen mértékben alábecsülték, mégpedig „pártállástól” függetlenül, a „hivatalos” településpolitikát opponáló táborában éppúgy, mint az azt védelmezők körében. A településhálózat formálódásában mutatkozó feszültségeket, a lebomlás, a stagnálás fájdalmait, a nem kielégítőnek érzett „fejledést” egyaránt, kizárólag vagy főként az OTK kategória-rendszerére, a megyei településhálózat-fejlesztési elképzelésekre, a pénzelosztási rendszerre, a „körzetesítés” kihatásaira, a megyeszékhelyek túlzott fejlesztésére, hibás közigazgatási döntésekre stb. vezették vissza. A kifizetetlen sorvadása, stagnálása, elnéptelenedése – a településpolitikai viták legtöbbet szóba kerülő témája – sem magyarázható a fentiekkel, még a korábban divvott elnevezésükkel – „szerepkör nélküli települések”! – sem; a településhálózat, a településhálózat térbeli rendje, e rend átforgalmazása, az egyes településkategóriák eltérő ütemű fejlődése, növekedése vagy sorvadása alapvetően a termelőerők, a

termelési eszközök fejlődésének, a termelés térbeli rendje alakulásának a következménye. Nehéz tagadni, hogy egy agrártermelést folytató, kézműiparral rendelkező gazdaság településrendje alapvetően más kell hogy legyen, mint egy ipari gazdaságé.

Visszatérve a *kisfalvak* kérdésére: Magyarországon a mezőgazdasági keresők arányának 50–52%-ról (1949) 17–18%-ra való csökkenése (napjaink) alapvetően más helyzetbe hozta a falusi térségeket, és csak más, ugyancsak objektívnek tekinthető tényezők – pl. a közlekedési lehetőségek változása – hatására állhatott elő az a helyzet, hogy a gazdaság ezen átalakulását, a termelés koncentrálódását, a lakosság foglalkozási átrétegződését nem követte a falusi térségek még erőteljesebb megrázkódtatása, a még nagyobb arányú elvándorlás. Az agrártermelés munkaerő-kibocsátása szükségszerű volt, s ez törvényszerűen formálta a faluállományt is. A közlekedés XIX. sz. közepe óta tartó forradalma ugyancsak nyilvánvalóan messzemenően befolyásolta a településhálózat formálódását (agglomerálódás, alapfokú intézmények „körzetesíthetősége” stb.).

Mindez azt is bizonyossá teszi, hogyha a gazdasági reform (a stabilizációs politika) hatására módosul a termelők térbeli megoszlása, jellege, megítélése, felgyorsulnak bizonyos változások, *szükségszerűen módosul a településhálózat vagy egyes körzetek településeinek helyzete, fejlődése, a változások jellege stb. is a szellemi-ideológiai szféra* (pl. társadalompolitika, s a belőle fakadó településpolitika) *közvetítése nélkül*. E változások lehetnek egyediek – egy-egy területre korlátozódóak –, mint pl. egyes kohászati központok leépülése nyomán fellépő területi-települési kihatások –, de lehetnek általános jellegűek is, például a másodgazdálkodásra alkalmasabb területek, települések felértékelődése a neheztelődő gazdasági körülmények közepette.

A településfejlődés és a településpolitika között *kétirányú kapcsolatot* tételez fel az 1. ábra; a településfejlődés – időről időre változó – jellegének nagyobb szerepet tulajdonít a településpolitika formálódásában, mint viszont. Hadd példálózzak magával az OTK-val!

A II. világháború után a településhálózat fejlődését, az egyes települések formálódását az ország átfogó, forradalmi társadalmi-gazdasági változásai, s – az e változásokat is természetesen meghatározó – központi döntések (gyakran politikai indítékú döntések), célok irányították. A településállományt ért hatások példátlanul *gyors, mélyreható, időben egymásra torlódó*, nemegyszer ellentétes követelményekkel járó változásokat indítottak el. E változások egyaránt táplálkoztak (illetve egyaránt kiterjedtek) a társadalmi viszonyok, a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulásából, a termelők, -eszközök gyors modernizációjából, a korábbi intézményrendszer felszámolásából, társadalom és gazdaságpolitikai döntésekből. Az agrártársadalom ipari társadalommá (?) válásának bonyolult folyamata, mely Nyugat- vagy Észak-Európában évszázadnyi idő alatt zajlott le, nálunk egy-két évtizedbe sűrűsödött, tetézte a társadalmi forma változásával.

Az ország településállományának, településhálózatának, a helyi társadalmak átformálódásában olyan történések játszottak szerepet, mint pl. *a radikális földreform* (és következményei, mint pl. a falusi lakosság társadalmi-vagyonai rétegzettségének gyökeres átrendeződése, a társadalmi mobilitás – politikai szándékoktól is fölerősítve – korábban szinte elképzelhetetlen mérvű növekedése vagy akár a Dunántúl településállományában nem elhanyagolható részt képviselő uradalmak-majorok szerepének megváltozása), a *kollektivizálás* a maga bonyolult s időben is változó kihatásaival (most csak a mezőgazdaság mil-

liós nagyságrendű munkaerő-feleslegének „napvilágra kerülését” említem, amiben a korszerűsödő termelési technikának éppúgy szerepe volt, mint az érzelmi taszításnak), az ország gyors – erőltetett? – *iparosítása* (ami megteremti a mezőgazdaságot elhagyók „fogadásnak” feltételeit, felerősíti tehát a vándormozgalmat, tömegessé teszi az ingázást, rendkívül gyors foglalkozási átrétegződést vált ki egy-egy generáción belül is, mindezzel bomlasztja a hagyományos közösségeket, és így tovább) vagy a megtermelt javak szinte *korlátlan újraelosztása* ágazatok és területek között. E folyamatok *alapvető jellemvonása tehát „felülről-kívülről” való irányítottságuk* (a települések szempontjából), s az szándékolt vagy akaratlan törekvés, hogy az *ország településhálózata homogenizálódjék.*² Mindezek következménye – s természetesen a politikai környezet következménye! –, hogy a helyi tényezők, sajátosságok, tradíciók háttérbe szorultak, a települések életében „új korszak” kezdődött. A lakosság is ezen „elsődleges tényezőket” érzékeli elsősorban életkörülményei, életmódja, mindennapi gondjai alakítójaként.

Ezeket a körülményeket, a településformáló folyamatok „makrotényezők” által való irányítottságát, „kívülről” való szabályozását, a lokalitás háttérbe szorítottságát „képezte le” a településhálózat tervezése, a településpolitika. Kezdetben azzal, hogy „artikuláltan” nem is létezett, majd (kb. 1958-tól) azzal, amivé formálódott (számos előzmény után 1971-ben, az OTK-ban egységes rendszerré formált, jogszabályilag szentesített településhálózat-fejlesztési koncepcióvá). Az előbb vázolt folyamatok sugallták az egyedi sajátosságokat figyelmen kívül hagyó *modellszerűséget, uniformizáltságot,*³ a településfejlesztés *tervutasításos jellegű irányítását* (amely jóval centralizáltabb, kötöttebb volt, mint pl. a gazdaságirányítás, különösen 1968 után!). A gazdaságfejlődés, -fejlesztés akkori üteme, céljai magyarázzák, hogy az OTK s a belőle származtatott tervek – pl. a megyei településfejlesztési tervek – *csupán a növekedést tudták tervezni, illetve célként megjelölni,*⁴ és hogy a cél kijelöltetett ugyan, de a célhoz eljuttató utak már nem (időbeli ütemezés, a feladatok idővel változó prioritása stb.).

Ez a kidolgozatlanúság vezethetett oda, hogy az OTK szentesített egy sor olyan vitatható településfejlesztési taktikát-stratégiát, amelyek nem is következtek szükségszerűen a koncepcióból (pl. a városok-falvak közötti elosztási arányok). A 70-es évek elejére kijegecesedő településpolitika tehát a gazdaságfejlődésben, a terület- és településfejlődésben végbemenő folyamatok tapasztalataiból építkezett, ezen folyamatok irányítására volt alkalmas, ezen folyamatokat rögzítette, tette át a településfejlesztés területére, de semmiképpen sem volt elindítója, megtervezője azoknak. S miután eszmerendszere e folyamatokból táplálkozott, egy ideig hatékonyan – látszólag vagy valójában hatékonyan – befolyásolta is azokat. Az OTK „balszerencséje”, hogy jóváhagyása után nem sokkal olyan folyamatok indultak meg, olyan helyzet állt elő, amely ismét kedvezett a *települések, helyi társadalmak, közösségek tradíciói, törekvései, individuális értékei, belső erőforrásai érvényesülésének.*

Ez az új helyzet abban *összegezhető,* hogy szűnőben van a gazdaság – és társadalom? – extenzív jellegű fejlődése. (Az „intenzív szakaszba való belépés” kifejezést nem szívesen használom.⁵) A *változás* – térbeliségét tekintve – az ország állandósuló térszerkezetében, a termelés kialakult térbeli rendjében nyilvánul meg. *Stabilizálódott* a foglalkozási szerkezet és *lanyhult* a szerkezetváltozás üteme, erősen *lecsökkent* a kényszerjellegű s az

egyének életpályája során bekövetkező foglalkozásváltás. *Megszilárdult* az egyének társadalmi helyzete, *csökkent* a szociális mobilitás, illetve a mobilitás lehetőségei, feltételei, forrásai a másodgazdaság területére tevődtek át. Ez utóbbi következménye, hogy csökkent a „hierarchiák” mentén való előretörés vonzása, a településhierarchia magasabb lépcsőin elhelyezkedő települések vonzása is. Sok-tényező nyomán lanyhult a vándormozgalom. Kialakult, tartóssá vált a gazdaságpolitikai gyakorlat néhány, a lakosságot közvetlenül érintő területen – pl. agrárkistermelés –; lehet rá *életstratégiát alapozni* csakúgy, mint az újraszilárduló értékrendre. Nőtt az egyének, családok, csoportok döntéseinek szerepe a települések életében; *nőtt a lokalitás szerepe*, sokszínűvé vált a települések fejlődése. *El-lentébe került tehát a településpolitika eszmerendszere és gyakorlata a reálfolyamatokkal* – s a településpolitikának kellett „engednie” (hosszas viták és utóvédharcok után).

Ez az áttekintés érzékelteti, hogy a gazdaság változásai, a településhálózat alakulása, a társadalom-, és településpolitika sok kapcsolatú rendszert alkot, amelyben, a településpolitikát kiiktatva a rendszerből is, áramlanak a kölcsönhatások – ám a településpolitika hosszabb ideig aligha függetlenítheti magát a rendszer többi tagjában bekövetkezett változásoktól.⁶

Milyen kérdésekkel kerülhet szembe a településpolitika a társadalmi-gazdasági reform kapcsán? Általánosan elfogadottá vált nézet, hogy reformmunk sikerének egyik feltétele *az aktív, adaptációra kész, érdekelt ségi elven (is) működő autonóm politikai és gazdasági egységekből álló rendszer(ek) kialakulása*. Ezen elvek alapján való szerveződés, működés politikai szándékoktól, elhatározásoktól többé-kevésbé függetlenül kikényszerül – l. az országgyűlés jellegében bekövetkező változásokat.

A fenti követelményből deduktíve levezethető, hogy a helyi közösségek formálódását, működését támogató településpolitika iránti igény fokozódik. Egyáltalán, a reform sikerének számos társadalmi feltétele is van – ez a „reformviták” során nyilvánvalóvá vált –, mégpedig „kemény” feltételek.⁷ Közéjük tartozik a műveltebb, kulturáltabb, erkölcsi tartással, szilárdabb értékrenddel, munkakultúrával és -erkölccsel rendelkező, „integrált”, gazdaságilag és politikailag racionálisan gondolkodó egyének, csoportok kiformálódása is. Ehhez *műhelyekre* van szükség; ilyen műhelyekkel alig rendelkezünk. Egy részük szükségyszerűen (?) elenyészett (pl. a nagycsalád, a régi típusú faluközösség), mások működését ridegen korlátoztuk, szükségtelenül megszüntettük (egyletek, szakmai körök, egyházi szervezetek, vallási közösségek stb.), megint mások, „központi támogatottságuk” ellenére mára hatástalanoknak bizonyultak (pl. a KISZ, ha ki kell lépnie formális tevékenységéből). Ma – paradox helyzet – egy-egy fundamentalista színezetű vallási közösség objektíve „több hasznot hajthat” a társadalomnak (az „államnak”), mint egy ideológiailag „feddhetetlen” hivatalos közösség. A sikeresen modernizálódó országok példája egyértelművé teszi, hogy ilyen alapokra szükség van a tartós felzárkózáshoz.

Önként kínálkozik ilyen nevelő műhelyül a *település*, a helyi közösség. (Azon országokban, ahol a sikeres modernizáció eszmei alapja valamiféle nemzeti önbecsülés, ott ez szinte mindig egészséges lokálpatriotizmussal, a helyi tradíciók ápolásával – ápolásával? – megélésével! – párosul.) Közösségi öntudatra ébredésünk eddigi állomásai is jobbra a településekhez – települési kérdésekhez! – kötődnek (dorogi szeméttégető mű, a püspökladányiak „harca” szülőththonukért stb.). A reformtörekvéseket magáévá tevő településpoli-

tika kiindulópontja, rendszerező elve kell hogy legyen a települések autonóm közösségekké, önkormányzati egységekké formálásának lehető legteljesebb biztosítása, aggálymentes támogatása. (Hozzáteszem, az „eszközrendszer” egyes elemeinek változása ez irányban hathat: az igazgatás kétszintűvé tétele, a személyi jövedelemadó „helybenhagyása”.) Kétségtelen, hogy a helyesnek és hasznosnak tűnő elv megvalósítása számos kérdést vet fel. Hogy kifejezetten településfejlesztési szakkérdést említsek: az egyes települések nem elszigetelten léteznek, hanem rendszert, hálózatot képeznek, bonyolult kölcsönhatásokkal, munkamegosztással. Következésképp minden fejlesztési kérdés nem dönthető el *legalul*, az egyes települések szintjén. Vagyis több szintű tervezésre, döntési szférákra, pénzelosztásra van szükség – meg kell tehát találni azokat a mechanizmusokat, amelyek a települési önállóság biztosítása mellett lehetővé teszik a *hálózati szintű* településszervezést.⁸

Az a kérdés is feltehető, hogy *mely területi egységek* autonóm közösségekké formálódását segítsük elő? Az egyes tanácsok alkotta egységeket, vagy a községeket (kiszalvas területek!), netán a községeken belül is a valódi településegységeket (faluméretű „külterületi lakott helyek”!)? Továbbá, hogy a fokozódó autonómia nem növeli-e az autokrata helyi hatalom kialakulásának esélyeit? Igénylik-e a helyi társadalmak a településfejlesztésbe való beleszólást?

Felvethető a kérdés: a 2. gazdasághoz hasonlóan – s az egyes feltételezések szerint kialakulóban lévő 2. társadalomhoz hasonlóan – *létrejön-e a 2. település?* Vagy máris létrejött? Ennek tekintve a telken belüli történéseket, ahol merőben más törvények, rendező elvek uralkodtak, mint a települések „közterületén” – piaci viszonyok, munkacsere, horizontális szerveződés, mérsékelt újraelosztás, érzelmi azonosulás stb. –? S hogy alakul a két szféra viszonya? A lakosság illedelmesen bekapcsolódik települése fejlesztésébe a számára kijelölt területen – társadalmi munka, adózás, teho, anyagi hozzájárulások –, még „résztvevő” integrációra is hajlandó? S ezzel elfogadja a települések működésének – beleértve pl. a helyi hatalom működését – reformálhatóságát. Vagy az „1. település” meghódítására törekszik, így olvasztván össze a két szférát? Vagy megmarad a „2. település” sáncai mögött, legfeljebb a sáncokat kívánja előrébb tolni? Megválaszolatlan kérdések (persze a válasz településről településre változó lesz!). Az „*érdekeltségi elv*” szükségessé tenné a települések *valódi gazdálkodásának biztosítását*, az értéktermelésbe való bekapcsolódás széles körű lehetőségeinek kialakítását. Van-e kellő politikai elszánás aktív helyi közösségek létrehozására? A „lakóhelyi demokrácia” nem választható el a demokráciától általában, meg a „részdemokráciáktól”, tehát egész intézményrendszerünkől. És így tovább.

Mégis, úgy vélem, a településpolitikai nem tehet mást: *olyanná alakul* (alakítják? alakítja önmagát?), *ilyen formában a legeredményesebben szolgálhatja a fent vázolt célokat*. Közvetlenül kapcsolódik azonban ehhez, hogy ki képviselje, alakítsa, propagálja, juttassa érvényre, hangolja össze az újabb gazdasági döntésekkel, szabályozással stb. ezt a településpolitikát? Mert mindmáig nem alakult ki a terület- és településfejlesztésnek valódi képviselője és intézményrendszere; a kérdéskör tucatszámú szervezet között kallódott, kallódik, *s e szervezeteken belül a területiség kérdése mindig is másodlagos volt* (OT, ÉVM, PM, MTTH stb.). Az intézményrendszer eddigi átalakítása sem vitt közelebb a probléma megoldásához, sőt!

Míg az előző pontokban vázoltakat eszmei kihívásoknak, illetve az arra adandó lehetsé-

ges válaszoknak tekinthetjük, az alábbi kérdéseket a gazdaságban bekövetkező változások vetik fel s akkor is hatást gyakorolnak a településekre, a településhálózatra, ha a településpolitika nem közvetíti azokat. Ez az ugyancsak bonyolult kérdéskör a *hatékonyság és a társadalmi igazságosság*, egyenlőség fogalmi köré rendeződik. (Évtizedekkel ezelőtt az *egyenlőség, a kiegyenlítődéskor társadalmunk általános (legalábbis deklarált) értéke volt*. Azóta polgárjogot nyert – s ideológiai szentesítést kapott – a differenciálás, a differenciálódás, először az egyéni jövedelmekben, a csoportérdekek elismerésében, s napjainkban a vállalatok, gazdálkodó egységek között is.)

A településpolitika mindig is a két elv – hatékonyság, egyenlőség – között kívánt egyensúlyozni, illetve a két elv között *ingadozott*. A korai időszakban – ötvenes évek vége, hatvanas évek – a hatékonyság irányította gondolkodásmódját (a szocialista falumodell, optimális településméret, átfedésmentes vonzáskörzet-rendszer stb.); az OTK-ban a hatékonysági elemek mellett a korlátozott kiegyenlítődéskor igénye (az azonos településkategóriákon belüli színvonal-kiegyenlítődéskor kívánalma) is megfogalmazódott; a településpolitikai viták hatására a *kiegyenlítődéskor törekvések erősödtek fel*: a népességmegtartó képesség jelszavá emelése, kevésbé differenciált pénzelosztás (fejkvóta), a kisvárosok fejlesztésének szorgalmazása, igazgatási intézkedések (előljáróság, külterületek községgé szervezése), a halmozottan hátrányos helyzetű területek – inkább jelképes – támogatása stb. S most a gazdaságban (társadalomban?) a *hatékonyság követelménye* minden mást háttérbe szorít. Megváltoztatja értékrendünket. (Pontosabban összekuszálja.) S ez a részben új, általános elv egy sor kérdést fogalmaz meg a településfejlesztés, településpolitika számára.

Feltehetően nemcsak akadémikus kérdés: elképzelhető-e fokozódó jövedelmi különbségek mellett az egyenlősítésre törekvő településpolitika fenntartása? Ha e cél fennmarad, jelentős elvonást-újracsztást kell a területek között megvalósítani, a hatékony területek rovására. Léteznek-e „hatékony” településnagyságok, s ha igenlő választ adunk a kérdésre, nem jutunk-e vissza az optimális településméretek gondolatához? Magam úgy vélem, a kelleténél nagyobb hangsúlyt kapott a meglévő településhálózat konzerválásának követelménye az elmúlt évtized településpolitikai vitáiban. Településekről „központilag” eldönteni, hogy életrevalóak vagy sem, a kategorizálás nyomán megvonni életlehetőségeiket – kárhóztatható gyakorlat. A meglévő településhálózatot változatlanul fenntartani indokolatlan, s tegyük hozzá, aligha megvalósítható törekvés. A településhálózat *változó rendszer*, a változás erőteljesebb fejlődést és leépülést is jelenthet – tehát *vannak hatékonyabb elemi a településhálózatnak*. Kérdés, milyen elbírálásban részesüljenek?

Az is nyilvánvaló, hogy a gazdaság szelektív kezelése – esetenként tehát leépítés, visszavonulás – szelektív területi feltételeket nyújt a településfejlesztésnek. *Újra kell gondolni stagnáló-hanyatló területeink kezelésének kérdését*. Egyrészt mert a depressziós területek korábbi gyakorlatunktól eltérő jellegűek lesznek – pl. nehézipari, bányászati körzetek –, új, eddig „problémamentesnek” hitt vidékeken alakulhatnak ki; másrészt a településfejlesztés a gazdaságpolitika mellé zárkózik-e vagy a szociálpolitikát kövesse? Ha az utóbbihoz hasonló célokat is kitűzünk a településfejlesztés elé, nyilvánvaló: a jelenlegi pénzeszközök teljességgel elégtelenek látható eredmények elérésére. (Egyetlen valamirevaló veszteséges vállalat szanálására többet fordítunk, mint az ún. halmozottan hátrányos területeinek alapjára + 5 éven keresztül!)

A gazdasági és társadalmi reform rugalmasságot ígér, tabuk feloldását; napjainkban a vállalati szférán kívül elsősorban intézményi reformot, a hierarchikus szerveződés egyeduralmának mérséklését. Ez a változás sokrétű hatást gyakorolhat a településhálózatra, amely hatás a korábbi hierarchiák hátrányos helyzetű települései számára lehet kedvező. E kedvező hatások közül említsük meg a mindmáig túlcentralizált, országos hierarchiákba szervezett alapfokú ellátás új szervezeti keretek között való működtetését. Egy kisközség élelmiszerellátása (vegyesboltja!) ma az országosan szervezett nagy ellátórendszerek – húsipar, dohányipar, tejfeldolgozás stb. – legalsó hierarchikus szintje. Így s ennyi irányból történik áruellátásuk is; a következmények ismertek. *Egy alulról*, hierarchiáktól függetlenül építkező, *rugalmasan szerveződő „intézményrendszer” alapvetően változtathatná meg* a települések – mindenekelőtt az aprófalvak – alapellátását. Ugyancsak a falusi térségek helyzete változhat meg a *földtulajdonviszonyok* rugalmasabb kezelése nyomán. A nagy kollektivizálási kampányokban a teljességre törekedés uralkodott, nagyüzemi gazdálkodásba vontak olyan földterületeket is, amelyek pedig nagyüzemi technológiákkal gazdaságosan nem művelhetők.⁹ Ezek művelése azóta sem megoldott; egyéni kezelésbe adásuk növelné a kisközségek munkaalkalmait, vállalkozó típusú gazdálkodókat csálhatnának a kisfalvakba (vagy nevelnék ilyenné az ott élők egyikét-másikát). S mindez az aprófalvak életlehetőségeit bővítené.

A kisfalvaknál maradva: az „alternatív társadalom” (2. társadalom) jelentkezéséről, vagy legalábbis az erre utaló jegyekről említést tettem. Az „alternatív lét” felé közelítők adekvát településformája ma – úgy tűnik – a kisfalu, a halódó aprófalu, jóllehet eszmerendszerük jórészt a városokban alakul. De már maga a „kivonulás” az isten háta megetté falvakba az *alternatív társadalom eszméinek* megvalósítása: nonkonformista, individualista, antihierarchikus lépés; a hatalmi központoktól, a hierarchiáktól távol van a legtöbb lehetőség autonóm életvitel kialakítására; a kisfalu egyébként is hozzásegít egy sor kívánatos életmódelem kialakításához (természetközeli élet, környezetkímélő élet, a presztízs fogyasztástól való eltávolodás stb.). E réteg létszáma csekély, de már *tendenciát sejtet*, s bizonyos elemei településformáló hatásúak is (falusi üdülés, falusi turizmus). Nem feltétlenül ellentétes eszmerendszer vezérli azokat, akik vállalkozásaik színterét találják meg a kisfalvakban, tanyákon. Mindenesetre a hierarchiáktól – a településhierarchiától is! – függetlenedő 2. gazdaság és társadalom (?) hozzájárul(hat) a „hátrányos helyzetű területek” életben maradásához.

A gazdasági válságok furcsa mód rendszerint kedveztek az infrastruktúrafejlesztésnek (a stagnáló gazdaságtól az infrastruktúra felé forduló figyelem, tőke stb.). Még a valamikori *ínségmunkákat* is az infrastruktúra fejlesztésére fordították (útépítések, vízrendezés, csatornaépítés, a települések közterületének rendbetétele stb.). Az is nyilvánvaló, hogy reformunk sikerének számos társadalmi feltétele lenne, s e feltételek megteremtése elodázhatatlanul megkövetelné az infrastruktúra, az ún. nem termelő ágazatok, az intézményrendszer fejlesztését, pl. a szélesen értelmezett oktatás–kultúra–közművelődésre fordított pénz, munka, kutatás-tervezés látványos növelését. E nyilvánvalóság elfogadásának a pillanatnyi kormányzati intézkedésekben nyoma sincs: ám ha a megalapozott, valódi reformokra sor kerül, az infrastrukturális fejlesztések kikényszerítődnek, s ez a *település-fejlesztés reneszánszát jelenti majd*.

E remélt fellendülés komoly követelményeket támaszt a településtudományokkal szemben. A pillanatnyi folyamatokat is csak hézagosan ismerjük. Csak feltevéseink vannak a településfejlődésben fellépő új elemekről. *Kialakulatlan a településpolitika gyakorlata*. Ha el is vetjük a települések életébe való paternalista, utasításokkal operáló beavatkozás létjogosultságát, de tanácsadó jellegű, koordinatív feladatokat ellátó, „szabályozókat” alkalmazó, bizonyos rendelkezéseket betartató (környezetvédelmi előírások stb.) településfejlesztésre, településpolitikára szükség van. Ennek tudományos megalapozása időszerű feladatunk.

JEGYZETEK

- ¹ Nem biztos, hogy ez baj, de tény, még akkor is, ha e hiányból erényt fabrikáltunk, mondván: ez a tervezés-fejlesztés decentralizációja, demokratizálása, az „alsóbb” szinteknek biztosított mozgástér, a merev modellek mellőzése stb.
- ² Ez már a tanyák „falvasításában” megmutakozott, amikor is az Alföldön a dunántúlihoz hasonló falurendszert kívántak kialakítani, vagy az ún. „szocialista falumodell” kidolgozásakor – ami már az ötvenes években megindult –, amely során végeredményben a műszaki infrastruktúra – akkor „gazdaságosnak” bizonyuló – paramétereire igazítottak a falvak nagyságrendjét, elosztását stb.
- ³ A települések kategóriarendszere, átfedésmentes, a közigazgatási beosztáshoz hasonló vonzáskörzet-rendszer, „optimalizált” településméret, uniformizált intézményhálózat stb.
- ⁴ A növekedés maga a fejlődés, maga a kívánatos cél!
- ⁵ A második gazdaság rohamos terjedése s mindaz, ami vele jár – a munkában töltött idő hosszabbodása, alacsony munkaintenzitás az első gazdaságban, olykor primitív technikák a másodgazdaságban, a „munka” leértékelődése stb. – óvatosságra int az intenzív jelző eufónikus használatával kapcsolatban.
- ⁶ Különbön sincsenek ilyen elszánásai, tudásunk szerint.
- ⁷ Még ha szívesen vélnénk is egynémely értelmiségi problémázgatásnak e feltételek ismételt felemlését.
- ⁸ Településtervezésünk deklaráltan három szinten tevékenykedik ma: országos, regionális (valójában megyei) és helyi – községi, városi – szinten. E szintek közül az országos elbizonytalanodott, feladatai elmosódtak, hatékonysága csökkent; nem jött létre megnyugtató munkamegosztás közte s az alsóbb szintek között. A helyi szintű tervezés még nem alakult ki valójában – vagy pl. általános *rendezési* tervek készítésére szorítkozik –, a megyei szint viszont egyre több feladatot vállal.
- ⁹ Távoli határrészek kis táblái, gépi művelésre alkalmatlan domb- és hegyoldalak stb.

TELEPÜLÉSPOLITIKAI VITÁK UTÁN – CSELEKVÉS KÖZBEN – ÚJ VIZSGÁLÓDÁSOK ELŐTT*

1. Egy évtizede, hogy településpolitikai vitát településpolitikai vita követ; napilapokban, szakfolyóiratokban, rádióban-tévében a településfejlődésről, tanyáról-faluról-városról mond véleményt, vitázik, kér számon és ajánl közíró és gyakorlati szakember, kutató és az eszmecsere tárgyát képező települések „egyszerű” lakója (írhatnám, s ez esetben nem lenne csupán sztereotípiá: az „utca embere”). A településpolitikai vitaáradathoz hasonlóan talán csak a gazdasági reform kérdése váltott ki, s helyel-közzel a szociálpolitika. Természetesen nem véletlen, hogy a településről támadt kedvünk vitázni.

Erre ösztönöztek a településformáló folyamatokban bekövetkező változások. A II. világháború után a településhálózat fejlődését, az egyes települések formálódását az ország átfogó társadalmi-gazdasági változásai s központi döntések, célok irányították...

A 70-es évek derekán azonban olyan helyzet állt elő, amely *ismét kedvez a települések, helyi társadalmak, közösségek tradíciói, törekvései, individuális értékei, belső erőforrásai érvényesülésének...*

Természeteszerű, hogy ilyen körülmények között növekedett az érdeklődés a település és a településpolitika iránt, fokozódott a helyi érdekérvényesítés igénye; a helyi erőforrások fokozott igénybevétele kikényszeríti a részvétel jogát is, többek között a településpolitika alakításában.

A vázoltak másik vetülete, hogy – amint erre **Enyedi György** is rámutatott³ – a társadalom számos „nagy kérdése” így vagy úgy megoldódott (kollektivizálás, a mezőgazdaság igen alacsony jövedelmezősége az 50-es, 60-as években, a nők munkavállalásának szüksége és lehetősége, munkaalkalmak vidéken stb.); így a település, a lakóhely szerepe az élet alakításában viszonylag is felértékelődött, de felértékelődött abszolút értelemben is. Ha túlzónak is tűnik a megállapítás, miszerint „...a társadalmi egyenlőtlenségek forrását nem a foglalkozás vagy az iskolázottság, hanem a lakóhely jelenti”⁴, kétségtelen, hogy az egyén életkörülményei, életútja, lehetőségei, társadalmi helyzete nemcsak jövedelmétől, iskolázottságától, foglalkozásától, hanem lakóhelyétől is függ. Egyre jobban, s a települések nyújtotta feltételek egyre inkább differenciálódtak az elmúlt évtizedekben. Erre a differenciáló településállományra majd minden társadalmi, gazdasági kérdésünk rávetül; a hátrányos helyzetű rétegekkel analóg hátrányos helyzetű települések is léteznek; a társadalmi egyenlőtlenségek települési egyenlőtlenségekként is jelentkeznek; a gazdasági hatékonyság a területi hatékonyság kérdését is felveti (pl. erőforrásainkat a „hatékony” területre

* Első közlés: Tér és társadalom, 1987. 1. szám, p. 76–86.

koncentráljuk-é, amivel népgazdasági szinten javulhatnak a gazdasági mutatók, de fokozódnak a területek közötti különbségek).

Feltehetően az is táplálta a jelzett vitákat, hogy az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció jóváhagyása (1971) óta kézzelfoghatóvá vált e vita tárgya, másrészt a települések, a helyi társadalmak társadalmi életünk időszerű kérdéseinek megoldására tett kísérletek terepül is szolgálhatnak (demokratizálódás, a hierarchikus irányítás oldása, „önigazgatás” stb.).

2. A vitaáradat tehát érthető volt. Kérdés, szükség van-e további eszmecserére e tárgykörben? Szükség van-e, amikor – megkockáztatható a feltevés – minden lényeges kérdés felmerült, gyakran ismétlődött is a vitában. Újat mondani nehéz e kérdésekről, egyébként is az OTK – híveitől és ellenségeitől meglehetősen elhagyatva, megtagadva – kiszenvetett,⁵ a viták tehát – mondhatjuk – elérték céljukat. Magam is hajlok arra a véleményre, hogy abban a formában, ahogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek kezdetén zajlottak a településpolitikai viták, valóban nincs vagy alig van rájuk szükség a jövőben. A településpolitika, a településhálózat-fejlesztés, az OTK körül kialakult diskusszió társadalmi életünk egyre jelentősebbé váló kérdéskörét, annak gondjait tette széles körben ismertté, s elindította a településfejlesztés – számos kedvező elemet is tartalmazó – reformját. Ha a vitával kapcsolatos megfogalmazásaimból mégis azt érzékeli az olvasó, hogy jelen sorok írójának fenntartásai voltak ezen eszmecserékkel kapcsolatban, olvasata helyes.

E fenntartások sokféle forrásból táplálkoztak. Talán szakmai ártalom – hivatalból feladatom lévén az ország településhálózatának vizsgálata –, hogy elsőként az eszmecsere érzelmi, indulati alapokra, vélekedésekre, sejtésekre, olykor lomtárból előbányászott elméletek, eszmetöredékek („bűnös város”, „hegyvidéken szaporodik a magyar”, „az életerő forrása a falu”, „faluhalál–nemzethalál” és így tovább) újbóli áruba bocsájtására alapozódását említem. Számos vélet, kevés tényismeret. Félreértés ne essék: az érzelem, a jóra törő indulat csak javára válhat egy vitának, mint ahogy az is, hogy ha nemcsak szakemberek, kutatók magánügye a településpolitika; beható szakismeretek nélkül is hasznosan vehet bárki részt az eszmecserében. Ám a vitában felvetődő kérdéseket a „tudomány” is ritkán kontrollálta; már több éve forgott közkézben az „önfinanszírozás”, a „helyi források helyben való felhasználása” jó szándékú javaslata, míg akadtak néhányan, akik adatszerűen kimutatták: egy tiszta önfinanszírozó rendszerben a hátrányos helyzetű települések még hátrányosabb helyzetbe, a kedvezőbb helyzetűek még előnyösebb pozícióba kerülnének, a *már kialakult* társadalmi-gazdasági fejlettség (fejletlenség) következtében.

Még az olyan többé-kevésbé egységesen megítélt folyamatot is, mint a megyeszékhelyek „túlfejlesztése”, érdemes lett volna érdemben, mélyrehatóan elemezni, s nem közhelyszerűen megtenni a településhálózat-fejlesztés botránykövének. Nyilvánvaló, hogy itt nem vállalkozhatunk a kérdés vizsgálatára, csak állításom illusztrálása céljából említem a következőket: kétségtelen, hogy az egyes megyék fejlesztési eszközeinek látványos hányada, olykor fele-kétharmada jutott a megyék egy részében a székhelyekre; kétségtelen, hogy egyes megyeszékhelyek, felhasználván privilegizált helyzetüket, jó néhány „mélyütést” helyeztek el régi vetélytársaikon, potenciális ellenlábasaikon (Zalaegerszeg–Nagykanizsa, Veszprém–Pápa, Tatabánya–Esztergom, Békéscsaba–Gyula stb.). Ám egy valamennyire is rendszeres és tényszerű vizsgálat is kimutatja, hogy a túlfejlesztés egyértelműen legfeljebb 6–7 me-

gyeszékhelyünk esetében mutatható ki, ugyanakkor némelyikük nem hogy aránytalan ütemben növekedett volna, részesült volna fejlesztési javakban, hanem ez irányú mutatóik a városi átlagértékeket sem érik el, helyzetük nemcsak a megyeszékhelyek között, hanem az egész városhálózatunkon belül hátrányos (pl. Kaposvár, Kecskemét, de még Békéscsaba is).

Továbbmenve: a településtudományok egyetlen szakembere sem adott eddig (tudomásom szerint) meggyőző, vizsgálatokon, összehasonlító elemzésen, gondolatkísérleteken alapuló választ arra, hogy a településhálózat-fejlesztésnek melyek a kívánatos arányai. Arra például, hogy egy hátrányos helyzetű, fejletlen településhálózattal rendelkező térségnek, megyének (mint pl. Szabolcs-Szatmár, Tolna, Zala megyék) „mire van nagyobb, illetve mire van előbb szüksége”: dinamikusan fejlődő, népességfelvonó, önfejlődésre képes megyei központra, jól kiépült közép- és kisvároshálózatra, netán fejlesztett – fejlesztgetett? – falvakra? Ha a fejlesztés eszközei korlátozottak – márpedig azok voltak és maradtak –, mi a legcélszerűbb súlyozás, a legcélravezetőbb időbeli ütemezés? Célravezető-e az „arányos” fejlesztés? A megyeszékhelyekre visszatérve: néhány megyeszékhely gyors ütemű növekedése *egyértelműen* a kívánatos arányú településfejlesztés rovására történt? E városok erőltetett fejlesztése a településhálózatban történő „eredeti felhalmozásnak” is tekinthető. Törvényszerűség, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés egyes *új szakaszai kezdetén* (jelen esetben az agrártársadalom felváltása az ipari társadalommal, illetve az azzal adekvát településhálózattal) a fejlődés területileg koncentrált formában történik, egy fejlődési periódus kezdeti szakasza a területi különbségek fokozódásával jár. Az elmondottakból az is következik, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésben viszonylag elmaradt területeken másként ítélné meg a városodás üteme, a megyeszékhelyek fejlesztése, mint másutt.⁶

E példával csak jelezni kívántam a felmerült kérdések összetettségét, s e példák hosszasan sorolhatók. Ám ez az összetettség a legtöbb kérdés kapcsán nem merült fel, csak sommás szentenciák, illetve a „ki a hibás” kérdése (az OTK, a végrehajtás gyakorlata, a nem megfelelő eszközzrendszer, a közizgazgatás?). Tulajdonképp az a kérdés is feltehető lenne, hogy egy hosszútávú koncepció eredményessége, jósága megítélhető-e 6–7 év gyakorlata alapján? Annál is inkább, mert a településhálózat nagy tehetetlenségi erővel jellemezhető, viszonylag lassan változó rendszer, s egyes hatások „átvezetése” évtizedekbe kerülhet (faluállományunk legfőbb alapjellemezői még az agrártársadalom hatásait mutatják ma is). E kérdés legfeljebb azért maradna „költői”, mert az *OTK nem rendelkezett valós időbeli ütemezéssel*, a feladatok időbeli sorolásával; a stratégia nem bomlott taktikákra, így az sem állítható, hogy a koncentrált fejlesztés *csak* a stratégia kezdő lépése lett volna. Az is kétségtelen, hogy a településekkel foglalkozó tudományok nem voltak felkészülve a településpolitikai viták során felmerülő kérdések megválaszolására. Mint említettem, e tudományágak vizsgálatai – legfeljebb! – a településfejlődés korábbi, makrofolyamatok irányította szakaszára jellemző ismérveket tárták fel, többnyire azokat sem kellő mélységben.

Azt viszont talán igazságtalanság volna a vitázók szemére vetni, hogy az eszmecserében sokkal több a „meglévő” rossz taglalása, mint a javaslatétel, s a javaslatokból nemigen volt összeállítható egy következetes településhálózat-fejlesztési elképzelés. Az új koncepció kidolgozása nem volt a településpolitikai viták feladata.

Viszont – még mindig a településpolitikai vita kritikájánál maradva – egy oly vélekedést kell opponálnom, amely vélekedést pedig a vita majd minden résztvevője és csoportja – lásd

Vági Gábor csoportosítását a Kritikában! – vallott. Tudniillik, hogy a településhálózat formálása, állapota az OTK, a településpolitika, a megyei településfejlesztési gyakorlat függvénye.

3. A településpolitikai vitában tehát mindkét tábor – leegyszerűsítve nevezhetjük OTK-elleneseknek és OTK-apológétáknak – a településfejlesztés elméletéből (koncepció) és gyakorlatából eredeztette a településhálózat formálódását. Ez – megítélésünk szerint – a településfejlesztés lehetőségeinek *túlértékelése*. A vitákban elhangzott példák látványosak voltak, de számunkra nem meggyőzőek. Az aprófalvak sorvadása, elnéptelenedése, elszegényedése, Gyűrűfű exodusza nem vezethető vissza kizárólag vagy főleg az OTK kategóriarendszerére, a megyei településfejlesztési elképzelésekre, még a „körzetesítés” kihatásaira, a pénzelosztásra, a tanácsok megszüntére vagy általánosan elterjedt elnevezésükre, a „szerepkör nélküli településre” sem (amely elnevezés eredetileg „központi szerepkör nélküli település” volt, s ez többnyire helytálló is).

A településállomány, a településhálózat térbeli rendje, e rend átforgalmazása, egyes településkategóriák eltérő ütemű fejlődése, növekedése vagy sorvadása *alapvetően a termelőerők, a termelési eszközök fejlődésének, a termelés térbeli rendjének a következménye*. Nehéz tagadni, hogy egy agrártermelést folytató, kézműiparral rendelkező gazdaság településrendje alapvetően más kell hogy legyen, mint egy ipari gazdaságé. A mezőgazdasági keresők arányának 50–52%-ról (1949!) 17–18%-ra való csökkenése (napjaink) alapvetően más helyzetbe hozta a falusi térségeket, csak más, ugyancsak objektívnek tekinthető tényezők – pl. a közlekedési lehetőségek változása – hatására állhatott elő az a helyzet, hogy a gazdaság ezen átalakulását, a termelés koncentrálódását, a foglalkozási átrétegződést nem követte a falusi térségek még erőteljesebb megrázkódása, a még nagyobb arányú elvándorlás, a gazdaságilag fejlettebb országokra jellemző város–falu arány kialakulása. Az volna csoda, ha ez a változás nem tükröződne a falusi településállományon. A mezőgazdálkodásnál maradván: a modern technológia-technika hatása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy csökkenti az élönmunkaigényt, hanem alapvetően megváltoztatta a paraszti munka jellegét, a képzettség iránti igényt, megváltoztatta az üzemműközpontok és a termőföld munkaerőigénye közötti arányt (aminek közvetlen településformáló kihatása a több falura kiterjedő nagyüzemek esetében kézzelfogható, mivel ez is hozzájárul a tsz-székhelyek kedvezményezett helyzetéhez).

Messzemenő és sokrétű hatást gyakorolt a településhálózat formálódására a közlekedési lehetőségek megváltozása az utóbbi évszázadban. A modern (gépi) közlekedés teszi egyáltalán lehetővé az agglomerálódást, a napi munkabajarást (s ezáltal nem kényszerül feltétlen elköltözésre a mezőgazdaságból kiszoruló tömege, ez teszi lehetővé, hogy 17–18%-nyi agrárkeresőarány mellett a lakosság kétötöde falvakban éljen, ezért lehet a falusi családok tetemes része kétlaki...), ez tette lehetővé a „körzetesítést” is, tehát végső soron a falusi településállomány hierarchizálódását, az ellátási különbségek fennmaradását és így tovább. Ezek az objektívnek tekinthető tényezők formálják első rendben a településhálózatot, engednek meg bizonyos megoldásokat (pl. intézménykoncentráció-körzetesítés), illetve kemény korlátait képezhetik a településfejlesztési elképzeléseknek. Ezen „objektív” folyamatokat gyorsíthatja vagy fékezheti a településpolitika, kiküszöbölheti a nem kívánatos mellékhatások egy részét, megóvhat felesleges kitérőktől, de a folyamatok ellenére legfeljebb durva adminisztratív hatalmi eszközökkel lehet „településfejlesztést” folytatni – ideig-óráig. Csak ilyen eszközökkel sikerülhetett a vörös khmernek „reurbanizációs ciklust” elindítani Kambodzsában, az áttelepedés

hatósági engedélyhez kötése fékezi a városba áramlást Kínában stb. (A viharos gyorsasággal népszerűvé vált jelszó, a falvak népességmegtartó képességének fokozása is ilyen korlátokba ütközvén szelődött meg, s változott „kistérségek” népességmegtartó képessége fokozásának igényévé, hallgatólagosan elfogadván az aprófalvakból történő további elvándorlást.)

A településformáló tényezők másik csoportja nem nevezhető „objektívnek”, nem fakad közvetlenül a termelőerők fejlődéséből, ill. területi elterjedéséből, ám a településpolitika, a településfejlesztés szempontjából *külső* adottság, feltétel. Az 50-es évek erőltetett iparosítása, az ipari érdek feltétlen elsőbbsége kikényszerítette a falu „kiélését”; a mezőgazdasági árviszonyok folyamatosan kedvezőtlen helyzetbe kényszerítették a közepesnél rosszabb természeti feltételek között gazdálkodó mezőgazdasági nagyüzemeket, s ennek hatása ezen nagyüzemek települési hátterére egyértelmű. A háztáji termeléssel kapcsolatos – korábban többször változó – politika közvetlenül kihatott a falvak stabilizálódására, „urbanizálódására” (legalábbis a „telken belüli” urbanizációra) és így tovább. De a közlekedési tarifák megváltoztatása, a szociálpolitika módosulása, az ágazatok közti jövedelemarányok alakulása, a gazdaság egyes ágazatainak felfuttatása vagy háttérbe szorulása – mint pl. a szénbányászat változó szerepe – mind-mind közvetlenül is hatnak a települések, a településhálózat helyzetére, formálódására, noha nyilvánvalóan nem a településpolitika eszközei, változásaiak nem a településpolitika érdekei szabják meg, sőt többnyire az ilyen s hasonló, a településekre is kiható intézkedések, térbeli, települési hatását fel sem mérik, nem mérlegelik. (Példaként említik e vonatkozásban egyes vasútvonalak felszámolását, ami az ágazat – a vasút – szempontjából indokolt lehetett, a „vasút” egészének gazdaságosságát növelte, ám az érintett területre, településekre igen kedvezőtlenül hatott, s elképzelhető, hogy a gyakran emlegetett népgazdasági szinten ráfizetéses intézkedés volt.)

Csak a három tényezőcsoport – „objektív” folyamatok, a településfejlesztés hatáskörén kívül eső szférák intézkedései, döntései, szabályozása és a tulajdonképpeni településpolitika – településfejlesztés – hatásainak mérlegelése, kölcsönkapcsolataik feltárása után, arányainak ismeretében lehet a településpolitikát értékelni, hatékonyságát, káros vagy hasznos kihatásait felmérni, reális fejlesztési célkitűzéseket kidolgozni. Csak az előbbieket ismeretében ítélni lehetjük meg helyesen a helyi önállóság, az önkormányzat lehetőségeit, válaszolhatunk a kérdésre: milyen mértékben „rendelkezik” egy helyi közösség lakóhelyével? Tehát a történekeért kizárólag a településfejlesztésben, a településpolitikában keresni a felelőst – helytelen következtetésekre vezet, nehezíti a reális célkitűzések megfogalmazását.

(Csak a teljesség kedvéért: a sikerek sem kizárólag – elsősorban! – a területfejlesztés sikerei. A vidék iparosítását sikeres akcióként könyvelhetné el a területfejlesztés; csak hogy ebben az időszakban a vállalati érdek is ezeket a lépéseket diktálta a gazdaságnak. Az extenzív növekedés érdeke volt a vállalatoknak, s miután a hagyományos ipari központokban a növekedés feltételei már korlátozottak voltak – munkaerő, infrastruktúra –, a vállalatok megindultak a munkaerő, az olcsó infrastruktúra után – vidékre. E vállalati érdek híján aligha következik be a látványos siker; gondoljunk a fővárosból kitelepítésre ítélt ipartelek körüli évtizedes hercehurcára.)

4. Kétségtelen, hogy a települések, a településhálózat modernizációja értékek pusztulásával is járt (a tájba, településbe, a művi környezetbe fektetett munka éppúgy pusztulhatott

– elhagyott házak, tanyák, pusztuló kertek –, mint a falusi munkakultúra egyes elemei, a közösségi élet megnyilvánulásai, spirituális értékek, a népi építészet, a tárgyi kultúra alkotásai és így tovább). Az is kétségtelen, hogy a modernizáció, az „új rend” oltárán válogatás nélkül, kímélet nélkül áldoztuk fel a régit, nemegyszer a készen kapott, de „rég” értékeket is. Ennek a régi értékek megbecsülését nem ismerő, gyanakvó, olykor dühödő, olykor naiv pusztításnak a következményei alig(ha) orvosolhatók. (Más kérdés, hogy a készen kapott értékek legtöbbször rövid időn belül megkopott. Más kérdés? Egy szervezettebb fejlődés talán az „új értékek” megerősödését is segítette volna?) S az is kétségtelen, hogy a régi közösségek felbomlása, az újak kialakulatlanlansága, a felülről osztogatott közösségminták hatástalansága százezreket (milliókat?) fosztott meg a „szocializáció” lehetőségétől, a követhető életmintáktól, erkölcsi támaszuktól. A következmények vitathatatlanok (marginálizálódás, individualizmus, deviancia, pszichés ártalmak stb.). Ám ezen tényeket – vitathatatlan tényeket! – érzékelve a megoldást a korábbi állapotok visszaállításától remélni, a „konzerválástól” s szinte *csak* attól remélni: a folyamatok félreértése, elhibázott törekvés, olykor naivítás. Az előrelépés során keletkező gondokra adandó tipikus gondolkodási válasz: a régi még mindig jobb volt, tehát: vissza a régihez. Ez a reakció a településpolitikai viták során is bekövetkezett, benne jelentős teret nyertek a retrográd elemek. Megszületett a jelszó: „vissza a régi közösségekhez!”, „vissza a faluba!”. A helyes jelszó – vélhetőleg – pedig az lenne: „előre az új közösségekhez!”. Mely új közösségek magukba zárhatják a régi értékes elemeit is, természetesen. (A „pávakörös” mozgalom, a kabolás kemencék begyűjtása a Hegyközben, a téltemetés lehet idegenforgalmi látványosság, játék, muzeális értékek őrzője, egyének önmegvalósítása, de a falu életét oly közösségek formálhatják, amelyek pl. az agrárkistermelés közösen végezhető elemeinek szervezésére alakulnak.)

A „vissza” vallói olykor szándékoltan vagy akaratlan a zavaró tényeket is figyelmen kívül hagyták, idealizált képet festve a régi faluról, a melengető közösségekről, természetközeli, egészséges életmódról, a romlatlan erkölcsökről, az óvó-segítő családról és így tovább. Mintha meg sem íródtak volna a falukutató mozgalom könyvei! Az örömtelenül gyarapodó, egykező Kemséről. A puszták népéről, a tardi summásokról, a cifra nyomorúságról, a Viharsarokról. A boldog emberről, a néma forradalomról. Nem valószínű, hogy a vitázók ebbe a világba szeretnék visszavezetni a falut, a tanyát (meg a várost is persze). *Előre* kell kitörni a jelen gondok közül.

Frissebb s konkrétabb, településpolitikai jellegű példát említve: a körzetesítés – a községi tanácsok, az iskola, a tsz megszüntetése egyes községekben, s több községre kiterjedő hatáskörű intézmények szervezése – az aprófalvas régiókban számos nehézséget okozott, hozzájárult a településkategória sorvadásához. Anélkül, hogy az alapellátás bonyolult, vitatott kérdéskörébe itt elmélyülnénk – alább még visszatérünk e kérdésre –, summázva leírjuk: e körzetesítések egy része indokolt volt, más megoldás híján. (Két-három-tíz iskoláskorú gyermekkel rendelkező falvak!) A panaszok orvoslásának is csak esetenként lehet megoldása a „visszakörzetesítés”. Legtöbbször a körzetesített intézmények zavartalan működésének feltételeit kell megteremteni, amiről gyakran megfeledeztek a körzetesítés során (rugalmas tömegközlekedés, távközlés, mozgószolgáltatások stb.).

A példák hosszan folytathatók, a summázat rövid: a településhálózat értő – megértő! –, „szelíd technikákat” is alkalmazó modernizációja is jár(hat) feszültségekkel, az egyéni sor-

sok nehezülésével, egyensúlyzavarokkal (hát még az értetlen modernizáció!), *ám ezek elől előre kell menekülni.* (Remélem feleslegesen, de megismétlem, mindez nem a múlttal való szakítás igénye!)

5. Az Ötödik megjegyzés az előző pontban mondottakra rimel, s csak ennyi: *a településhálózat változó rendszer.* A változás, az átformálódás szükségszerűen elhalást is jelent; az új tagadja a régit. Pusztulhatnak, elhalhatnak, teljesen átalakulhatnak a formák (falukép, alaprajz), szervezetek (közösségek, önkormányzat, intézmények), rendszerek (a teljesen elnéptelenedett, majd üdülőtelepüléssé váló falu fennmaradt ugyan, de teljesen más rendszert képez), elhalhatnak a települések is (Gyűrűfű). Az általunk ismert – siratott – „hamisítatlan”, jellegzetes falukép legtöbb helyütt 6–7 évtizedes, a XVII. század óta már a harmadik, esetenként negyedik(!), gyökeresen megújult faluképet jelent. Gyűrűfű elnéptelenedése sokkoló hatású volt; kiváló történésszük, *Szabó István* viszont hozzávetőleg 18 ezerre tette középkori falvainak számát. A faluközösség jellege, szerepe, feladata is más volt a jobbágyfalvakban, a XIX. század második fele paraszti falvaiban, s átalakult a polgárosodó falvakban is.

A maradandóságot, a változtatlanúságot is számonkérni *önmagában, és öncélúan* a „jó” településfejlődéstől, területfejlődéstől – legalábbis vitatható szempont. Nem lehet mindig és öncélúan feladat egy-egy terület népességszámának fenntartása; az elvándorlás nem mindig istencsapása. (Csak játék: Alföld II. világháború utáni népességvesztését felemlergetve gondoljunk arra: mi lett volna, ha annak idején – a XVIII. században, egy másik „felszabadulás” után – a Felvidéken, Svábföldön, Bajorországban eredményes népességmegtartó politikát folytatnak?) A „csak az a jó, ami nagy” bővületétől mintha már kezdenének megszabadulni; meg kellene a „csak az a jó, ami növekszik” gondolatától is.

6. Két rövid, de sokfelé szerteágazó megjegyzés. Az első kapcsolódik a 2. pontban felvetett kérdéshez is: kell-e több településpolitikai vita? Az OTK élőhalott: megszűntek a tialmi táblák, a várossá nyilvánítás merev követelményrendszere, az OTK kategóriái, oldódott a túlközpontosított irányítás, változott a pénzelosztási rendszer.

Igaz. De korántsem rendelkezünk tartalmas elképzeléssel településeink, településhálózatunk fejlődéséről. *Nincs stratégiai célunk*, nincs elképzelés a szocialista társadalomnak megfelelő településről, településhálózatról (kellene hogy legyen?, van egyáltalán?). Nincs „szocialista urbanisztika” sem, csak technológiai, közgazdasági, esetleg népjóléti célok.

Nincs valamennyire is elfogadott „közmegegyezés” a részterületeken sem. Mi legyen a településfejlődés alapvető szempontja: a hatékonyság vagy a társadalmi (szocialista?) igazságosság? Az OTK mintha az előbbi felé hajlott volna, a bírálatok nyomán átformálódó településpolitikai az utóbbi felé. Mennyire engedjünk teret a „szelíd technikának” a településfejlesztésben? Az elmélet hajlana a társadalmi igazságosság előtérbe állítására, ennek az érvényesítése azonban roppant drága. (A gyakorlat a gazdasági kényszer hatására csak végső esetben s a legszükségesebb mértékben hajlik a társadalmi igazságosság szempontjának érvényesítésére; lásd nyugdíjasok helyzete, szociálpolitika, hátrányos helyzetű területek stb.) A második gazdaság állandó térnyerése együttjárhat-e a társadalom és gazdaság intenzív fejlődésével?

Alapkérdések várnak tisztázásra. Ezért kellhetnek a további viták ..., s főleg vizsgálódások.

7. A településpolitikai alapkérdéseinek tisztázatlanságáért természetesen nem tehető (kizárólag) felelőssé a településtervezés és -fejlesztés elmélete és gyakorlata, a településtudo-

mányok. Átfogó társadalmi célkitűzéseinkben is elbizonytalanodtunk. A korábban lelkesítő, mozgósító erejű célok („a szocialista társadalom felépítése”) mára túl általános, túl távoli, a részletekben pedig tisztázatlan feladatokká váltak (l. a „szocialista életmód”-vitákat).

Részletek... A differenciálódás (jövedelmi, társadalmi, települési) hajtóerő, cél vagy eltűrt rossz? A vagyoni differenciálódást elfogadtuk (?); igaz, a szociális (szocialista?) szempontok elsikkadtak; a differenciálódás dicsérgetése közben elfeledkeztünk a létminimum alatt-határán élőkéről. A társadalmi egyenlőtlenségeket hivatalos ideológiánk s a társadalom nem fogadta el, de a korábbi egyenlőtlenségek újratermelődéséről, a csoporthoz, réteghez való tartozás erősödő hatásairól egyre több híradás szól. Az esélyegyenlőség gyakran emlegetett elvének megvalósítására lagymatag s erősen korlátozott kísérletek történnek különösebb eredmény nélkül (l. pl. a felsőfokú tanintézetekben való továbbtanulás esélyeit társadalmi csoportonként). S ez az elfogadott-eltűrt differenciálódás hogyan épül – immár „ciklikusnak” felfogott – társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes szakaszaiba? *Elképzelhető-e fokozódó jövedelmi, társadalmi egyenlőtlenségek mellett kiegyenlítőds a települések között?!*

„Ideológiai” megfontolás vagy pénzhiány miatt vonul ki az állam egykor magára vállalt kötelezettségeiből, s szeretne kivonulni az infrastruktúrafejlesztésből? Kedvező-e a társadalom „kikristályosodása”? Lesz-e számottevő eredménye a véget nem érő reformvitáknak? A kérdéseket hosszan folytathatnám; bárki folytathatná. Nem könnyű tehát a településtervező kenere manapság. Társadalomelméletünk s -gyakorlatunk jelen állapotában aligha ad útmutatást munkájához. (Boldog idő, amikor a településhálózat-tervezéshez alaptérkép, körzós s néhány fajlagos mutató kellett!)

JEGYZETEK

1. L. pl. **Andrásfalvy Bertalan** tanulmányát: Falusi műveltségi csoportok Baranyában, 1975. (Az agglomerációs és urbanizációs folyamatok mikéntje a mai falu társadalmi rétegei és műveltségi csoportjai szerint). – In: Vonzáskörzetek – agglomerációk I. MTA DTI. Értekezések, 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a társadalomtörténeti, településtörténeti múlt, a meghatározott társadalmi állásban kialakított reakciók, viselkedési formák, életvitel, közösségi normák milyen szívósan élnek, átalakulva is hatnak, s hatásuk milyen erősen befolyásolta az alapfolyamatokat (az ún. ötvenes években is!). Hasonló következtetések adódtak Varsány vizsgálatakor is [**Bodrogi Tibor** (szerk.), Varsány. Tanulmányok egy északmagyarországi falu társadalomrajzához. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.].
2. Noha a második gazdaság rohamos terjedése, s mindaz, ami vele jár (a munkában töltött idő hosszabbodása, alacsony munkaintenzitás az első gazdaságban, olykor primitív technikák a másodgazdaságban stb.), némiképp óvatosságra int, amikor gazdasági fejlődésünkre folytonosan, s eufórikusan az intenzív jelzőt használjuk.
3. **Enyedi György**: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság, 1978. 3. sz.
4. Uo.
5. Noha az Országgyűlés 12/1980–195. számú határozata nem említi az OTK hatályon kívül helyezését, megjelenése a gyakorlatban mégis az OTK teljes mellőzését jelenti.
6. L. még: **Beluszky Pál**: Margó. – Földrajzi Értesítő, XXX. 1981. pp. 319–336.

A szerzőnek e témakörből publikált további tanulmányai

(csak a fontosabb s hozzáférhető – nyomtatásban megjelent – munkákat említjük)

1. Hozzászólás **dr. Perczel Károly**: „A társadalmi változások hatása a településhálózatra” c. előadásához. – Településtudományi Közlemények, 19, 1966. p. 42–45.
2. Korreferátum **Perczel Károly**: „A falvak helye a településhálózatban, a falusi funkciók alakulása” c. előadásához. – Településtudományi Közlemények, 1982. p. 33–37.
3. A falvak jövője Vas megyében. – Városépítés, 1982. 12. p. 8–12.
4. A várossá nyilvánítás szerepe a területfejlesztésben. – Állam és Igazgatás, 33. 1983. p. 812–824.
5. Két „településtudományi közhely” margójára. – Földrajzi Értesítő, 32. 1983. p. 319–324.
6. Falufejlesztés korlátai. – Napjaink, 1982. 12. p. 6–10.
7. Kényszerpálya vagy szabad mező? – A falu, 1988. 1. p. 21–24.
8. Hová visznek a választak? – Településfejlesztés, 1988. 3. p. 15–19.

FÖLDRAJZI FÉLREÉRTESÍTŐ

EGY REGIONÁLIS KUTATÓ ÉLETMŰVE*

(Válogatott bibliográfia)

1. A magyar gomolyakészítő lelki alkata és annak hatása a tájalakulatra. – Doctori dissertatio. M. kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Szellemtörténeti seminariuma, Budapest, 1932.
2. Hát csak túró jut a magyar tanya magyarjának? (Táplálkozásgeográfiai vizsgálatok Szabadfenékpusztán). – Közreadja az Öregcserkész Szövetség és a Magyar Egyéletesem Egyhalálom Társulat. Szeged, 1934.
3. Alsótekenye. – Egy gomolyatermelő magyar falu életrajza. – Tárogató, III. 1936.
4. Vértalaj, vértúró, élettér, gomolya. – Geopolitikai essay. – Jövünk, 1937. 1. évf.
5. Magyar göbolye- és gomolyamívesek Kárpátszentbércén. Munkaföldrajzi tanulmány. – Ruszinszkoói emléklapok, Munkács, 1939.
6. Csonka Magyarország túró, egész Magyarország gomolya. A Szent István-i állam-eszme igazolása a gomolyakészítés munkaföldrajzi vizsgálata alapján. – Kakasszó kiadása, Kakasszék, 1940.
7. A német–olasz–magyar gomolyaháromszög földrajzi alapjai. – Tetemrehívás, 1 évf. 1941.
8. A Marcal- és a Donmenti gomolyakészítés összehasonlító emberföldrajzi vizsgálata futólagos helyszíni vizsgálatok alapján. – Tetemrehívás, 3. évf. 1943.
9. Ismerik-e japán fegyverbarátaink a gomolyát? – Kiscserkész, 1944. jan.
10. A gomolyakészítők hivatásrendje a magyar sorstérközösségben. – Gyepü, 1. sz. Köszeg, 1945. jan.
11. Réntúrókészítés a csejenc népek hiedelemvilágában. – Nyizsnij–Bugyíj–Letenye, 1945–1947. Kézirat.
12. A gomolyáról nevezték el Göcsejt? – A Letenyei Járási Könyvtár kiadása. Kézirat gyanánt, 1948.
13. A magyar tejipar bibliográfiája. – Tejért NV–Nagykanizsai Rigyess Lajosról elnevezett Városi–Járási Könyvtár kiadása, Nagykanizsa, 1950.
14. Gomolyakészítő cserények a Nagyhortobágyon. – 1950–1951. Kézirat.
15. Tegyük túró tányérjába! A gomolyatermelés növelésének lehetőségei a Fundalukai ÁG-ban. – Tervgazdaság, 1952. 2. sz.
16. Az umbu-umbu gazella megtelepítésének és tejtermelésbe állításának lehetőségei és feladatai a Nagyhortobágyi ÁG. vizesfási üzemegységében az ötéves terv folyamán. – Tejipar, II. évf. 1953.

* Első közlés: Holmi, Pécs, 1985. p. 43–45.

17. A túrótermelés termelési körzetei Magyarországon. (Szükség van e Letenye-Záhony megyére a túró-területi komplexum kapcsolatrendszerére alapján). – Túróipar, 1957. 1. sz.
18. A túrótermelés és fogyasztás területi optimalizációja, input-output analízis segítségével. – Regionális Terepszemle, IX. évf. 1962.
19. A gomolya-üzemek tipizációja factor-, cluster-, discriminancia-, variancia-, és tachycardia-analízis segítségével. – Omega, 1967.
20. Már túró sem jut Gyűrűfünek? Falusi ellátatlansági vizsgálatok. – Buzgár, Kecskemét, 1972.
21. A gomolyatermelés mint tájpotencia-indikátor. – Tájpotenciológiai Közlemények, 1975.
22. A „túrórudi” diffúz terjedése. Innovaciológiai vizsgálat a lenti játékban. – Innovációkutatás. 2. évf. 1980.
23. Gomolyakészítő melléküzemágak szerepe a népességmegtartó képesség fokozásában. – „Szocialista Túró – Szocialista Falu” c. Elméleti Konferencia anyaga. – Tatabánya, 1980.
24. Gomolyakészítő rétegek életvitele és annak hatása a térszerkezetre. – Magyar Szociálgeográfiai Félreértető (Szerk.: Berényi I.). II. évf. 1981.
25. „Az élet túró...” (Félbemaradt visszaemlékezések; gépelvény magnetofon-szalagról).

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	5
---------------------	---

TUDOMÁNPOLITIKA

1. Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. – (Tér és társadalom, 1989)	7
---	---

ALFÖLD

2. A lektor dilemmái – avagy néhány megjegyzés Zoltán Zoltán cikkéhez. – (Földrajzi Értesítő, 1981)	23
3. Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez. – (Falvak, mezővárosok az Alföldön, 1986)	28
4. Az „Alföld-szindróma” eredete (Vázlat). – (Tér és társadalom, 1988)	39

TANYÁK, FALVAK

5. Erdei Ferenc tanyavizsgálatainak néhány tanulsága. – (Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon, 1981)	61
6. A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. – (Földrajzi Közlemények, 1968)	71
7. A tanyarendszer időszerű problémái – a tanyafelszámolódás folyamata. – (Földrajzi Közlemények, 1973)	93
8. A tanyás településrendszer mai problémái. – (Szabolcs-Szatmári Szemle, 1974)	114
9. Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Cseréháton. – (Földrajzi Értesítő, 1977)	128
10. Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben). – (Földrajzi Értesítő, 1977)	160
11. Részlet a „Magyarország falutípusai” c. könyvből. – Budapest, 1982. Társzerző: Sikos T. Tamás)	194
12. Egy alig ismert településszerkezeti elem – a kertség. – (Földrajzi Értesítő, 1982)	210

TELEPÜLÉSPOLITIKA

13. Bizarr ötlet (?) ...a TANYAELV valamiféle feltámadásáról (Földrajzi Értesítő, 1981)	215
---	-----

14. Néhány gondolat az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció felülvizsgálatához (1985)	225
15. A kistájakról – településtudományi megközelítésben. – (Az aprófalvak közéleté és ifjúsága, 1985)	240
16. Reform és településpolitika. – (Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat, 1988)	251
17. Településpolitikai viták után – cselekvés közben – új vizsgálódások előtt. – (Tér és társadalom, 1987)	260

FÖLDRAJZI FÉLREÉRTESÍTŐ

18. Egy regionális kutató életműve (Válogatott bibliográfia). –	269
---	-----